Серія заснована
в 1999 році

альма матер

О. Д. Бойко

Історія України

Посібник

Видання 2-ге, доповнене

Київ
Видавничий центр «Академія»
2002

ББК 63.3 /2/
Б 77

Допущено Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

(Лист №14/18. 2-1008 від 04. 07. 2001 р.)

Це — друге видання посібника, який за нетривалий час здобув неабияку популярність у вищій школі. Студентів і викладачів приваблювали не тільки його компактність, лаконічність, а передусім концептуально-смислова самодостатність, оригінальне і разом з тим науково коректне мислення автора, розкуте і водночас тактовне слово.

У процесі підготовки до друку цього видання уточнено деякі формулювання, розширено, конкретизовано висвітлення окремих подій і фактів, які розглядаються в єдностях та суперечностях різноманітних тенденцій з осмисленням їх витоків, обумовленості мотивів вчинків конкретних історичних постатей. Виклад подій доведено до середини 2001 р.

Посібник прислужиться студентам, викладачам вищих навчальних закладів. Корисним він буде учителям середніх загальноосвітніх шкіл, усім, хто прагне пізнати суть і наслідки подій минулого нашого народу.

ISBN 966-580-122-8

Зміст

1. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	1.1. Початок формування людської цивілізації на території України	9
	1.2. Скіфо-сарматська доба. Античні міста-держави Північного Причорномор'я	23
	1.3. Східні слов'яни в VI—XI ст.	32
2. Київська Русь	2.1. Походження Давньоруської держави	41
	2.2. Виникнення і становлення Давньоруської держави (кінець IX — кінець X ст.)	44
	2.3. Піднесення й розквіт Київської Русі (кінець X — середина XI ст.)	51
	2.4. Політична роздрібненість Київської Русі (кінець XI — середина XIII ст.)	57
	2.5. Монгольська навала та встановлення золотоординського іга	61
	2.6. Політичний устрій	66
	2.7. Соціально-економічний розвиток	68
	2.8. Етнічний розвиток	72
	2.9. Охрещення Русі	76
	2.10. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі	80
	2.11. Походження та суть національного символу — тризуба	86

3. Галицько-Волинська держава — спадкоємиця Київської Русі	3.1. Утворення, піднесення та занепад Галицько-Волинської держави	90
	3.2. Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності	96
4. Українські землі у складі Литви та Польщі	4.1. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського	97
	4.2. Польська експансія на українські землі наприкінці XIV — в середині XVI ст.	102
	4.3. Люблінська унія	105
	4.4. Утворення Кримського ханства та його експансія на українські землі	107
	4.5. Соціально-економічні процеси в XIV—XVI ст.	110
	4.6. Церковне життя. Берестейська унія	120
	4.7. Культура України в XIV—XVI ст.	123
5. Виникнення українського козацтва	5.1. Феномен козацтва: ґенезис, характерні риси та особливості	129
	5.2. Запорозька Січ	133
	5.3. Козацько-селянські повстання наприкінці XVI — на початку XVII ст.	137
	5.4. Козацтво як впливовий чинник міжнародного життя	144
6. Українська національна революція	6.1. Причини, характер, періодизація	148
	6.2. Розгортання національно-визвольної війни (лютий 1648 — серпень 1657 р.)	154
	6.3. Утворення Української гетьманської держави	163
	6.4. Громадянська війна та поділ козацької України на два гетьманства (вересень 1657 — червень 1663 р.)	167
	6.5. Боротьба за возз'єднання Української держави (червень 1663 — вересень 1676 р.)	172
7. Україна наприкінці XVII — у XVIII ст.	7.1. Українська державність наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	178
	7.2. Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII ст.	186
	7.3. Правобережна Україна наприкінці XVII — у XVIII ст.	191
	7.4. Соціально-економічний розвиток наприкінці XVII—XVIII ст.	197

	7.5. Культура України наприкінці XVII—XVIII ст.	**203**
8. Україна в першій половині XIX ст.	8.1. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії	213
	8.2. Суспільні рухи	218
	8.3. Національне відродження в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство	229
	8.4. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії	238
9. Україна в другій половині XIX ст.	9.1. Модернізаційні процеси в Російській імперії та Україна	249
	9.2. Суспільні течії та рухи другої половини XIX ст.	255
	9.3. Соціально-економічний розвиток у пореформений період	263
	9.4. Українська культура в другій половині XIX ст.	273
10. Україна на початку XX ст.	10.1. Соціально-економічний розвиток на початку XX ст.	285
	10.2. Національний рух на початку XX ст.	289
	10.3. Україна в роки першої російської революції 1905—1907 рр.	294
	10.4. Україна в роки третьочервневої монархії (серпень 1907 — липень 1914 р.)	299
	10.5. Західноукраїнські землі в другій половині XIX — на початку XX ст.	302
	10.6. Українські землі в роки Першої світової війни	313
	10.7. Поява модерністської течії в українській культурі на рубежі XIX і XX ст.	318
11. Українська національно-демократична революція (1917—1920)	11.1. Лютнева революція в Росії та її вплив на Україну	321
	11.2. Проголошення автономії України	324
	11.3. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР	330
	11.4. Гетьманат П. Скоропадського	338
	11.5. Директорія УНР	344
	11.6. Західноукраїнська Народна Республіка	350

	11.7. Політика радянської влади в Україні 1919 р.	355
	11.8. Україна в другій половині 1919 — на початку 1920 рр.	359
	11.9. Радянсько-польська війна та Україна	368
12. Україна в складі СРСР (1922—1939)	12.1. УСРР на початку 20-х років	372
	12.2. Нова економічна політика	379
	12.3. Утворення Радянського Союзу. Остаточна втрата Україною незалежності	384
	12.4. Індустріалізація: завдання, труднощі, характерні риси, особливості, наслідки	388
	12.5. Колективізація сільського господарства. Голод 1932—1933 рр.	395
	12.6. Культурне будівництво в 20—30-х роках	401
	12.7. Політика коренізації: українізація і розвиток національних меншин	414
	12.8. Україна і процес формування тоталітарного режиму в СРСР	420
13. Західно-українські землі в 20—30-х роках	13.1. Українські землі в складі Польщі	429
	13.2. Українські землі в складі Румунії	437
	13.3. Українські землі в складі Чехословаччини	439
14. Україна в роки Другої світової війни (1939—1945)	14.1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Проголошення автономії Карпатської України	442
	14.2. Роль «українського питання» в німецько-радянському зближенні. Пакт Молотова—Ріббентропа	448
	14.3. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР	453
	14.4. Напад Німеччини на СРСР, невдачі Червоної армії в боях на території України 1941—1942 рр.	458
	14.5. Місце України в планах фашистів	461
	14.6. Встановлення фашистського окупаційного режиму	465
	14.7. Радянський партизанський рух на окупованій території України	468

	14.8. Збройна боротьба формувань ОУН—УПА в 1941—1944 рр.	472
	14.9. Визволення України	481
15. Повоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — середині 50-х років	15.1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни	485
	15.2. Зовнішньополітична діяльність УРСР	487
	15.3. Особливості процесу відбудови народного господарства України	491
	15.4. Рівень життя та побуту населення	495
	15.5. Радянізація західних областей України	497
	15.6. Боротьба ОУН—УПА з радянською репресивною машиною	502
	15.7. Масові репресії радянського режиму проти населення Західної України. Операція «Вісла»	504
	15.8. Культурно-ідеологічні процеси в Україні	507
16. Україна в умовах десталінізації (1956—1964)	16.1. Суспільно-політичне життя та політична боротьба в УРСР	511
	16.2. Соціально-економічний розвиток України	516
	16.3. Духовне життя в Україні: основні тенденції та характерні риси	525
17. Україна на порозі кризи: наростання застійних явищ (1965—1985)	17.1. Соціально-економічний розвиток УРСР	529
	17.2. Суспільно-політичне життя: «стабілізація» і закритість	537
	17.3. Духовний розвиток суспільства: ідеологічний диктат	542
	17.4. Дисидентський рух	544
18. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 — серпень 1991 р.)	18.1. Головні чинники, що зумовили процес перебудови	549
	18.2. Етапи перебудови та її наслідки для України	552
19. Україна на шляху незалежності	19.1. Стартові умови розгортання державотворчого процесу	566
	19.2. Становлення владних структур	571
	19.3. Конституційний процес	584
	19.4. Формування багатопартійності	588
	19.5. На шляху творення національної економіки (1991 — перша половина 1994 р.)	592

19.6. Реалізація нового соціально-економічного реформаційного курсу та його наслідки (друга половина 1994—2000 р.) 597
19.7. Специфіка взаємодії культури та суспільства в умовах перехідного періоду 604
19.8. Основні тенденції розвитку сучасної української культури 606
19.9. Характерні риси релігійного життя 613
19.10. Роль національної ментальності в житті суспільства 615
19.11. Формування концепції зовнішньополітичного курсу 619
19.12. Альтернативні варіанти геополітичної орієнтації України 621
19.13. Західний напрям зовнішньої політики 624
19.14. Україна та СНД 633
19.15. Відносини України з державами СНД 640

Термінологічний словник 648
Література 654

1. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України

1.1. Початок формування людської цивілізації на території України

Першим періодом історії людства був кам'яний вік. Йому належить особливе місце в цивілізації. Саме цієї доби на тлі кардинальних зрушень у природі, пов'язаних з різкими змінами клімату, сформувалася примітивна суспільна організація, зародилися першооснови таких форм людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво.

Археологічні знахідки в Ефіопії, Кенії, Танзанії дають підстави зробити припущення про появу людини на Землі понад 2 млн років тому. Першолюдиною фахівці вважають істоту, для якої праця стала необхідністю і яка здатна була не тільки використовувати знаряддя праці, а й виготовляти їх. У ході еволюції поглиблювалися відмінності між мавпою та людиною — з'явилося прямоходіння, сформувалася розвинута рука з протиставленим великим пальцем, збільшився об'єм мозку (досяг 800 $см^3$), започаткувалася членоподільна мова. Саме ці якісні зміни у біологічному та психологічному розвиткові зумовили появу homo sapiens (людини розумної), сприяли остаточному виділенню людини з тваринного світу.

Історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці: палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік), бронзовий вік.

Ранній палеоліт
(від появи людини до 150 тис. років тому)

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн років тому, в період раннього палеоліту. Наш регіон, як і Європа загалом, не входив до ареалу антропогенезу, тобто місцевості, де відбувся процес олюднення високорозвинутої мавпи. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первісних людей на території України знайдені біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Всього відомо на території України понад 30 стоянок доби раннього палеоліту.

Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське стадо. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основі кровнородинних стосунків. Господарство первісних людей було присвоюючим, бо базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полюванні на тварин.

Основним знаряддям праці архантропів стало ручне рубило, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготівки з двох боків. Це знаряддя мало довгасту, плескату форму завдовжки 20—25 см, вагою до 1,5 кг. У руках первісної людини рубило стало універсальним інструментом впливу на навколишній світ. Залежно від ситуації воно виконувало роль сокири, кайла, метального каменя тощо. Поява однотипних кам'яних знарядь на зразок рубила свідчить про зародження мислення, початок переходу до свідомої виробничої діяльності.

Середній палеоліт *(150—35 тис. років тому)*

Наприкінці раннього палеоліту природа зазнала значних змін: клімат став сухішим, відбулося деяке підняття поверхні, розпочалося чергове, але на цей раз найбільше похолодання.

Наслідки цих кардинальних зрушень у природі стали особливо відчутними у середньому палеоліті (мустьєрська епоха). Північна та більша частина Центральної Європи були закуті в льодовий панцир товщиною понад 600 метрів. На території України південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз такі сучасні міста: Львів, Ковель, Житомир, Кременчук, Миргород, Суми.

Зміни в природі змусили первісну людину пристосовуватися до нових умов існування. Помітне зменшення флори, зумовлене сухим різкоконтинентальним кліматом, поява нових представників фауни — мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, печерних ведмедів та інших тварин, призвели до того, що традиційне для попереднього періоду збиральництво дедалі більше поступається місцем полюванню, яке відіграє у житті людини мустьєрської епохи вирішальну роль. У цей час помітно поліпшується технологія виготовлення знарядь праці, урізноманітнюються їхня форма та призначення: ручне рубило удосконалюється; з'являються кам'яні гостроконечники, що використовувалися як вістря для списів; набувають поширення скребла, якими обробляли шкури тварин.

Помітне ускладнення умов життя не зупинило поступального фізичного та розумового розвитку людини. Внаслідок еволюції на зміну архантропу в мустьєрську епоху приходить неандерталець (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток). Він був невисокий на зріст, сутулий, мав велику голову видовженої форми з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Об'єм його мозку становив від 925 до 1800 см^3, особливо були розвинутими ділянки мозку, пов'язані з просторово-координаційними функціями та їхнім контролем. Неандерталець як більш розвинений тип людини попри складні умови існування, помітно розширив порівняно зі своїм попередником — архантропом ареал проживання. Знайдені археологами на території України 200 мустьєрських стоянок (Кіік-Коба та Холодний Грот у Криму, Антонівка на Донбасі, Рихта на Волині, Молодово на Дністрі та ін.) — переконливе тому підтвердження.

Боротьба за існування змусила людину в середньому палеоліті виготовляти одяг із шкур тварин, інтенсивно заселяти печери, будувати штучні наземні житла, не тільки використовувати, а й добувати вогонь. Завдяки цьому людина стала більш захищеною і менш залежною від природних умов.

У мустьєрську епоху почали закладатися першооснови духовного світу людини. Неандертальські поховання в печерах Криму свідчать про зародження релігійних уявлень та вірувань, а знайдені на деяких стоянках кістки, різьблені геометричним орнаментом, з гравійованими на них контурами тварин і людей, рештками намальованих чорною фарбою ліній — про перші кроки образотворчого мистецтва.

Пізній палеоліт *(35—11 тис. років тому)*

Цей етап в історії людства порівняно з попередніми досить короткий, але він характеризується значними змінами в економіці, сфері соціальних відносин, мистецтві. Безперечно, центральною подією цієї доби стало завершення майже 35 тис. років тому процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу — homo sapiens. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-Маньйон (Франція) називають кроманьйонцем.

З появою кроманьйонців процес удосконалення та урізноманітнення знарядь праці пішов надзвичайно швидкими темпами. У пізньому палеоліті почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали використовувати перші знаряддя з вкладишами, так звані складні знаряддя, винайшли списометальний пристрій. Інструментарій налічував майже 100 типів знарядь праці.

Останнє, четверте, зледеніння, що відбулося в пізньому палеоліті, перетворило колективне загінне полювання на диких коней, бізонів, північних оленів і мамонтів у основний вид занять кроманьйонців, який забезпечував їхню життєдіяльність. Поступово склалася певна спеціалізація мисливських колективів. Так, майже 20—14 тис. років тому на теренах України досить чітко виділяються дві зони з різним типом господарства: південно-східна — мисливців на бізонів, та північно-західна — мисливців на мамонтів.

Помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці, підвищення продуктивності мисливства (кілька мисливців легко могли вполювати мамонта вагою 1—2 тонни) дали змогу кроманьйонцям відмовитися від виснажливих міграцій у пошуках їжі і вести більш осілий спосіб життя. Головним чином на берегах річок вони будували свої житла — землянки і напівземлянки, які у своїй сукупності утворювали первісне поселення — стоянку. Новим явищем пізньопалеолітичного періоду стало виникнення господарсько-побутових комплексів, що утворювалися зі стоянок, на яких розташовувалися житла, кількох заглиблених у ґрунт ділянок, де обробляли кремінь, кістку, ріг, а також із ям-сховищ і вогнищ за межами жител. На території України знайдено майже 800 пізньопалеолітичних стоянок (Радомишльська на

Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межиріцька на Канівщині та ін.).

Спільне осіле життя первісних людей, локальне скупчення поселень є свідченням не тільки прогресивних змін у економіці, а й суттєвих зрушень у сфері соціальних відносин. Пізній палеоліт — це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. Стрижнем родової організації суспільства був рід — об'єднання кровних родичів за материнською лінією. Головною особою роду була жінка, через те, що родовід за групового шлюбу міг вестися лише за жіночою лінією, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами. З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні статеві стосунки поступаються місцем екзогамним: виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи. Це сприяло зближенню різних родів. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад. Характерними рисами цього ладу були спільне володіння засобами виробництва і зрівняльний розподіл надбань праці.

Намагаючись пояснити механізм світобудови та визначити своє місце в навколишній дійсності, первісна людина в добу пізнього палеоліту активно формує першооснови власної релігійної свідомості: тотемізм — віру в спільного для конкретного колективу предка — певної тварини, рослини тощо; анімізм — віру в існування душі та духів, що нібито управляють усім матеріальним світом; фетишизм — поклоніння предметам неживої природи, віру в надприродні властивості матеріальних речей; магію — обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

В епоху пізнього палеоліту помітного розвитку набуло духовне життя людини, про що свідчать знайдені фрагменти зразків прикладного та образотворчого мистецтва. Особливо часто при розкопках пізньопалеолітичних поселень зустрічаються фігурки птахів та стилізовані жіночі статуетки, «палеолітичні Венери». Жіночі зображення характеризуються пластичною виразністю та монументальністю і уособлюють уявлення первісної людини про єдність родового колективу. Палеолітичні малюнки тварин, зроблені кроманьйонцями на кістках або ж на стінах печер (наприклад, на Кирилівській стоянці було знайдено уламок бивня молодого мамонта, на якому ви-

різьблені голова птаха й (можливо, черепаха), на думку фахівців, є елементами мисливського ритуалу, що імітував процес полювання на здобич. З мисливськими обрядами, очевидно, пов'язані й інші види мистецтва, існування яких підтверджують археологічні розкопки, зокрема музика та хореографія. Так, на стоянці Молодово було знайдено флейту, виготовлену з кістки оленя, у Мізині — ансамбль ударних інструментів з кісток мамонта, пофарбованих червоною фарбою, у Гагаріно — стилізовані статуетки жіночих фігурок у позі танцю. В цілому мистецтво пізнього палеоліту свідчить про те, що розум людини в цей час тільки пробуджується, а в її світобаченні життєвий досвід роду та власні спостереження тісно перепліталися з фантастикою та магією.

Мезоліт *(10—6 тис. років тому)*

Початок мезоліту (середнього кам'яного віку) хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Клімат м'якшає і стає близьким до сучасного, що суттєво вплинуло на фауну і флору. Традиційні для попереднього періоду об'єкти полювання або ж вимирають, як мамонти та шерстисті носороги, або ж відходять на північ. Тварини, які прийшли їм на зміну (кабан, вовк, лисиця, бобер тощо), були значно дрібнішими і рухливішими. Саме тому в мезоліті перед первісними мисливцями гостро стали проблеми зміни прийомів полювання, винайдення більш ефективної у нових умовах зброї, пошуку альтернативних мисливству джерел харчування. Людина не тільки суттєво удосконалює старі знаряддя праці (вони стають меншими за розмірами, зручнішими та ефективнішими), а й створює новий інструментарій для обробки дерева — долото, сокиру, тесло, виготовляє вкладишеві знаряддя (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Центральною подією розвитку первісної техніки в добу мезоліту було винайдення першої «механічної зброї» дистанційної дії — лука і стріли. Поява цього знаряддя полювання мала надзвичайно важливі наслідки: по-перше, суттєво зросла продуктивність праці мисливців — вбивати тварин можна було зі значної відстані, а птахів — на льоту; по-друге, вона сприяла перебудові соціального життя, оскільки людина могла сама себе прохарчувати, багатолюдні мисливські колективи розпалися і на зміну їм прийшла індивідуалізація виробництва та споживання, помітно зросла роль парної сім'ї.

Зникнення великих стадних тварин, зростання населення, масове винищення дичини внаслідок використання лука і стріл зумовили кризу мисливського господарства. У пошуках альтернативних засобів існування людина активніше починає займатися рибальством. Очевидно, спочатку це було варіантом полювання зі списом, гарпуном чи луком, але згодом техніка рибальства суттєво удосконалилася: були винайдені гачки, сіть з поплавками, блешні з річкових черепашок, складна система загородок на річках та озерах, а також плоти зі зв'язаних колод, човни, видовбані зі стовбурів дерев, тощо. Криза мисливського господарства зумовила підвищення ролі не тільки рибальства, а й збиральництва. Головними об'єктами збиральництва були різноманітні їстівні рослини та ягоди, а також раки та молюски. Стабільності існування людини в епоху мезоліту сприяло приручення диких тварин (спочатку собаки, а потім — свині).

На території України налічується майже 1000 відомих нині пам'яток мезоліту (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба — у Криму, Гребениківська стоянка — на Одещині, Журавська — на Чернігівщині та ін.).

Неоліт *(VI—IV тис. до н. е.)*

Новий кам'яний вік (неоліт) був надзвичайно динамічним, переломним в історії людства. Англійський археолог Г. Чайлд назвав цей період неолітичною революцією. Суть її полягає в переході від традиційного привласнюючого господарства (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство). Завдяки цьому люди не тільки досягли помітного зростання продуктивних сил, а й створили сприятливіші умови життя: їжа стала різноманітнішою, її добування стабільним, з'явилися харчові запаси. Перехід від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих тривав протягом багатьох століть і мав свої особливості в різних регіонах. Фахівці виділяють у межах України дві культурно-господарські зони: південно-західну (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Подністров'я, Закарпаття) — землеробсько-скотарську та північно-східну (лісостепове Лівобережжя, Полісся) — мисливсько-риболовецьку. Найвідомішими пам'ятками неолітичної культури є Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці. До кінця 90-х років археологами виявлено майже 500 осередків життя доби неоліту, що представляють понад десяток нео-

літичних культур (дунайську, буго-дністровську, сурсько-дніпровську тощо).

Неолітична революція сприяла злету людства до принципово нової економіки, нового способу життя. Її характерними рисами були:

1. *Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці.* У добу неоліту традиційні форми обробки каменю — оббивання, сколювання, віджим — поступаються місцем шліфуванню, пилянню, свердлінню.

2. *Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів.* У епоху неоліту людина перейшла від пасивного присвоювання дарів природи до активного перетворення навколишньої дійсності силою своїх розуму та рук. Саме в цьому процесі виникає виробництво керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво. Вироби з кераміки дали змогу не тільки тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, а й готувати варену їжу. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Прядіння зумовило винайдення прясла — першого маленького колеса, яке, можливо, стало прообразом колеса в транспорті. Крім того, на основі прядіння виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт — тканину.

3. *Перехід до осілого способу життя.* Землеробство і тваринництво були продуктивнішими, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Про перехід до осілого способу життя в добу неоліту свідчать побудова постійних жител, поява численних поховань померлих недалеко від осель та ін.

4. *Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тяглової сили.* Перехід у неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення майже всіх великих домашніх тварин — бика, свині, кози, вівці. Лише коня одомашнили вже в мідному віці. З появою примітивного наземного транспорту (саней та волокуш) людина починає використовувати худобу як тяглову силу.

5. *Суттєві зрушення в демографічній сфері.* Значне зростання населення зумовлює помітне збільшення кількості та розмірів поселень, щільності їх забудови. Як свідчать археологічні розкопки неолітичних поховань, зростає тривалість життя людини (в середньому її вік становив уже 30—32 роки). Деякі фахівці твердять, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «де-

мографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн осіб. Інші вважають, що у неолітичну епоху лише дещо зменшилася дитяча смертність[1].

Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквіту племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади (поява в похованнях доби неоліту владних символів — кам'яних булав). Цей перехід суттєво вплинув і на світобачення людини, її духовний світ. Землеробський цикл, сезонне розмноження домашніх тварин вимагали розширення традиційного інформаційного кола, виникала необхідність накопичення нових знань. За нових обставин життя неолітична людина мусила не тільки враховувати кліматичні зміни та сезонний кругообіг явищ природи, а й передбачати їх. Під впливом нових знань про навколишній світ примітивна мисливська магія дедалі більше поступається місцем розвинутим землеробським та скотарським культам.

У період неоліту зародилася селянська (землеробська) цивілізація, яка незабаром стала панівною в Європі, аж до виникнення і широкої розбудови міст. Її характерними рисами є аграрна економіка; ручна праця; мінімальне споживання і простий побут; уповільнений темп життя; органічне занурення в природу і залежність суспільного розвитку від природно-кліматичних ритмів; природно-демографічна саморегуляція (збільшення кількості харчових продуктів зумовлює посилене розмноження, зменшення — вимирання).

Енеоліт *(IV—III тис. до н. е.)*

Мідний, або мідно-кам'яний вік (енеоліт), був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу, часом остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого господарства. У пошуках сировини для виготовлення знарядь праці давні люди натрапили на чисту самородну мідь, поклади якої виходили на земну поверхню. Вчені вважають, що мідь спочатку сприймалася як варіант м'якого каменю або глина. І лише згодом людство навчилося обробляти мідь — від холодного кування до

[1]Див.: Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992. — С. 94, 97; Алексеев В. П. Становление человечества. — М., 1984. — С. 441.

плавлення та ливарства. Регіонами, де розпочалася обробка міді, були Балкани, Подунав'я (Трансільванія), Закавказзя, звідки мідна руда та вироби потрапили на територію України. Згодом з'явилися копальні мідної руди на Донбасі.

Поступове витіснення кам'яних знарядь праці мідними, перехід від мотичного землеробства до ранніх форм орного з використанням тяглової сили бика сприяли зростанню продуктивності праці, пожвавленню примітивних обміну та торгівлі, розвитку майнової диференціації. Ці процеси створювали передумови для розкладу первіснообщинного ладу. Саме в енеоліті розпочинається перший великий суспільний поділ праці, в основі якого лежало виділення пастуших племен. Землероби, тяжіючи до осілості, винайшли рало, змайстрували стіл, склали піч, побудували великі укріплені поселення, а скотарі, схильні до міграції, приручили коня, активно експлуатували колісний транспорт, удосконалювали зброю.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV—III тис. до н. е.). Її назва походить від с. Трипілля на Київщині, поряд з яким В. Хвойкою 1893 р. було виявлено першу пам'ятку цієї культури. Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис. км^2, що нині входять до територій України, Молдови та Румунії (лише в Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток).

Історики досі не дійшли спільної думки щодо походження трипільців. Одні переконані, що трипільська культура має автохтонне походження і сформувалася на ґрунті буго-дністровської неолітичної культури (В. Даниленко, В. Маркевич). Другі вважають трипільців прафракійцями, що прийшли з Нижнього Подунав'я і Балкан (О. Трубачов, Д. Телегін). Треті схильні до синтезного підходу: трипільська культура є наслідком взаємодії давніх автохтонних культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону (І. Черніков).

Трипільська культура багатогранна і самобутня. Її характерними ознаками *в економічній сфері* були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; присельщний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних; *у сфері суспільних відносин* — перехід від матріархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої

сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки; зародження елементів приватної власності; *у сфері побуту* — побудова великих глиняних будівель, утворення гігантських протоміст з населенням майже 15—20 тис. жителів; міграція поселень через виснаження землі кожні 50—100 років; розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконаний жовтою, червоною та чорною фарбами; *у духовній сфері* — домінування символів родючості, матеріалізація їх у символи добробуту — жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин.

Будучи своєрідною зв'язуючою ланкою між Заходом і Сходом, трипільська культура за рівнем свого розвитку впритул наблизилася до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але, на жаль, лише наблизилася. Похолодання, порушення екологічного балансу, зумовлене екстенсивним характером господарювання, протистояння трипільських общин західного і східного регіонів, наростаючий тиск на землі трипільців скотарських степових племен призвели до занепаду трипільської культури, яка не змогла повністю реалізувати свої потенційні можливості[1].

У добу енеоліту територія України стала ареною протидії та взаємодії трьох потужних етнічних потоків: носіїв трипільської культури, скотарсько-землеробських племен, що прийшли з Північно-Західної Європи (культура кулястих амфор), та численних євразійських скотарських степових племен (середньостогівська, ямна культури). У сучасній історичній та народознавчій літературі існує твердження, що трипільці — прямі предки українського народу. Однак, намагаючись у глибинах історії розгледіти обличчя наших далеких пращурів, слід пам'ятати: по-перше, інформація про найдавніші часи обмежена, фрагментарна і тому дуже рідко дає змогу дійти однозначних категоричних висновків; по-друге, давні археологічні культури, як правило, характеризуються етнічною невизначеністю; по-третє, протягом кількох тисячоліть після занепаду трипільської культури до етногенезу українців через низку обставин були причетними чимало інших етнічних утворень від племен до цілих народів, і тому, очевидно, варто утриматися від поспішного проведення прямої родової лінії від трипільців до українців. Водночас нині не підлягає жодним сум-

[1]Див.: Історія України: нове бачення: у 2 т. — К., 1995. — Т. 1. — С. 15—16.

нівам твердження про те, що окремі елементи трипільської культури (система господарювання, топографія поселень, декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту на кераміці та ін.) стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Бронзовий вік (II — І тис. до н. е.)

Доба бронзи, що тривала майже тисячу років, позначилася суттєвими змінами в господарському, політичному та культурному житті суспільства. Свою назву вона отримала від штучного металу —бронзи (сплав міді з оловом, свинцем, миш'яком або сурмою). Перші бронзові вироби, виготовлені на Кавказі та Балканах, почали поширюватися на території України вже на початку II тис. до н. е. Поступово в XV—IX ст. до н. е. було налагоджено місцеве виробництво: в Донецькому басейні сформувався центр металургії, а в Карпатсько-Дунайському регіоні — металообробки (всього археологами досліджено на території нашої республіки понад 10 бронзоливарних майстерень). Винайдений метал був міцніший за мідь, мав меншу температуру плавлення, що значно спростило технологію обробки (його можна було виплавляти в примітивних печах або на звичайних вогнищах). Ці переваги сприяли поширенню та утвердженню бронзи як основного матеріалу для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас. Однак цілком витіснити мідні та кам'яні вироби їй так і не вдалося.

У бронзовому віці суттєво впливали на суспільний розвиток такі чинники:

— зміна кліматичних умов (збільшення вологості);

— підвищення завдяки бронзі продуктивності знарядь праці та боєздатності зброї;

— активізація міграційних процесів.

Саме під впливом цих чинників поглиблюється спеціалізація в господарському житті: на мікрорівні це знаходить свій вияв у самостійному розвиткові металургійного виробництва, на макрорівні — завершується перший великий поділ праці — скотарство відокремлюється від землеробства. Спеціалізація зумовила відособленість господарського та культурного розвитку певних спільнот людей (археологи нараховують до 30 окремих культур), сприяла підвищенню продуктивності праці, що стимулювало появу додаткового продукту, а згодом — посилення міжплемінних контактів (війни, торгівля). У цей час на території сучасної України сформувалися три етнокультур-

ні зони, що суттєво відрізнялися типом господарювання, етнічним складом населення та пануючими віруваннями — Степ (ямна, катакомбна, зрубна археологічні культури), Лісостеп та Полісся (тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська археологічні культури).

На теренах степової України домінувало скотарство. У добу бронзи перевага надавалася приселищному типу скотарства. Населення степу знало й культуру землеробства. Брак земель, складність їхньої обробки, жорсткі кліматичні умови (майже щорічні посухи та суховії) змушували зосереджувати основну частину посівів у заплавах, що забезпечувало порівняно високу ефективність. Однак наприкінці II тис. до н. е. роль землеробства в цьому регіоні гранично звузилася, бо розширення площ орних земель суттєво зменшило кількість пасовиськ, що спричинило занепад скотарства. Крім того, оранка заплавних земель порушила біобаланс: почали міліти ріки, вигорати степи, чимало земель стало непридатними для господарського використання.

У лісостеповій зоні були найсприятливіші умови для землеробства. Найпоширенішою стала підсічно-вогняна модель обробітку землі, що полягала у вирубуванні та випалюванні прилеглої до поселень ділянки лісу. З часом у цьому регіоні з'явилося орне землеробство. Необхідність освоєння глинистих та суглинистих підзолів, які були дуже родючими, але надзвичайно важкими для обробітку, підштовхнула процес розвитку знарядь праці, зумовила появу саме в добу бронзи рала. У Чернігівській, Сумській та Запорізькій областях археологами знайдені залишки архаїчних дерев'яних плугів. Віднайдені на деяких поселеннях, що датуються бронзовим віком, кістки волів, а також наскельні малюнки Кам'яної могили підтверджують факт використання биків як тяглової сили. Основним знаряддям праці для обробки землі в цей час були мотики. Серед тогочасних знарядь праці своєю формою та ефективністю особливо виділялися волинські серпи, які на початку бронзової доби виготовляли з кременю та кварциту, а з середини II тис. до н. е. — з бронзи. Найпоширенішими культурами в лісостепових районах були ячмінь, просо, овес, боби.

На Поліссі сформувався інший тип господарювання. Тривалий час побутувала думка, що в цьому регіоні через несприятливі кліматичні умови, відсутність значного демографічного потенціалу, заболоченість (менше третини всієї площі Полісся — сухі, незаболочені ділянки) аж

до перших століть нашої ери не знали землеробства. Останні розвідки археологів засвідчили, що південне Полісся є одним з найдавніших землеробських районів на території України. Згідно з гіпотезами, Прип'ять для Полісся відігравала таку саму роль, що Ніл для Єгипту, тобто створювала сприятливі умови для примітивного землеробства: зерна пшениці, полби, ячменю, проса та льону кидали в необроблений вологий ґрунт, удобрений родючим наносом. У бронзову добу головною формою землеробства в цьому регіоні було підсічно-вогняне. Орне землеробство, очевидно, що не розвивалося.

У степах Північного Причорномор'я та Надазов'я різновекторні історичні процеси (міграції, війни, культурні впливи) були інтенсивнішими, що спричинило появу високорозвиненених культурних утворень. Лісостеп та Полісся розвивались повільніше через віддаленість від осередків світової цивілізації, екстенсивне господарювання.

Під впливом радикальних змін у господарюванні в добу бронзи відбулися кардинальні зрушення у сфері суспільних відносин:

1) помітно зростала роль чоловіка в землеробстві, скотарстві, обміні, у всіх сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату патріархатом, утвердження ведення родоводу по батьківській лінії;

2) завдяки зростанню продуктивності праці з'явився додатковий продукт, який поступово концентрувався в руках окремих осіб, що спричинило спочатку майнову, а з часом і соціальну диференціацію суспільства;

3) з великосімейної громади виокремилося мала сім'я найближчих кровних родичів (чоловік, дружина, діти);

4) у процесі інтеграції суспільства формувалися союзи племен, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутріплемінних відносин на основі прогресуючої майнової диференціації, потребою захисту власних територій та матеріальних цінностей;

5) ускладнювалася суспільна організація, створювалися особливі органи керівництва союзом племен, виокремився стан воїнів.

Отже, бронзовий вік в історії України був динамічним періодом. У суспільному житті відбулося декілька кардинальних зрушень. Завершився перший великий суспільний поділ праці — виділення скотарських племен з поміж інших; починають формуватися етнічні спільноти людей; майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі помітніше впливала на історичний процес.

1.2. Скіфо-сарматська доба. Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Відкриття та поширення заліза започаткували нову еру в історії людства — залізну. Цікаво, що перші залізні вироби мали космічне походження і були виготовлені з уламків метеоритів ще в III—II тис. до н. е. у Єгипті та Месопотамії (зокрема, у гробниці Тутанхамона знайдено кілька залізних предметів, оправлених у золото). На території України перші знахідки залізних виробів датуються XI—IX ст. до н. е. Гострота та міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинули на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно йшов процес посилення воєнної могутності. Тому за доби заліза зброя стала знаряддям праці, а війна — ремеслом, що надало динаміки та драматизму розвиткові історичних подій.

Перехід до ранньозалізного віку на території України та в сусідніх регіонах зумовлений значною мірою дією низки чинників: різка зміна клімату (наприкінці II тис. до н. е. він став надзвичайно посушливим) — екологічна криза — міграція населення — розрив старих економічних зв'язків — дефіцит привозних мідної руди та бронзових виробів — розвиток місцевого залізорудного виробництва. Завдяки появі заліза перед людством відкриваються нові перспективи, відбуваються докорінні зміни в суспільстві — завершується розклад первіснообщинного ладу, активізується процес класоутворення. Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були значні міграції населення; посилення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової общини територіальною; виділення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності.

Кіммерійці

Першим етнічним утворенням на території України, про яке залишилася згадка в писемних джерелах, були кіммерійці (IX — перша половина VII ст. до н. е.). Про

«уславлених кобилодойців» (так цей народ дуже часто називали в давнину) повідомляє не тільки Гомер в «Одіссеї», а й такі відомі античні автори, як Геродот, Каллімах, Страбон. Ассирійські клинописні джерела згадують про цей народ під іменем «гамірра». Кіммерійці займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. У добу проникнення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість вчених схиляється до висновку, що вони є гілкою давньоіранського кочового народу, генетично близького до скіфів. Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотяної руди залізо. Перспективна за нових кліматичних умов кочова форма господарювання та досконаліша за бронзову залізна зброя дали змогу кіммерійцям залишити свій слід в історії.

Для кочового народу, що постійно перебуває в русі, сенсом життя є збереження власних худоби, майна, землі та заволодіння багатствами сусідів. Войовничість скотарських племен логічно випливає з самої природи кочового скотарства: вони або обороняють свої пасовиська, або завойовують чужі. Кіммерійці не були винятком. Вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Контакти з цими передовими для того часу країнами сприяли державотворчим процесам у кіммерійському суспільстві. Однак, хоча кіммерійці і мали своїх царів, утворити повноцінну державу їм так і не вдалося. У VII ст. до н. е. могутня хвиля численних, згуртованих та активних скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців або поселилася у Південному Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

Скіфи

Проникнення скіфів на узбережжя Чорного моря відбувалося кількома хвилями. Спочатку вони не тільки мирно уживалися з кіммерійцями, а й нерідко ставали їхніми воєнними союзниками. Проте зростаючий тиск сусідніх кочових племен — массагетів — примусив скіфів дедалі активніше просуватися на захід у глиб кіммерійсь-

ких земель. У VII ст. до н. е., витіснивши місцевий етнос з Подніпров'я, скіфи не зупиняються, а, переслідуючи кіммерійців, вдираються до Передньої Азії. Скіфська навала докотилася аж до Сирії (дійшло до того, що єгипетський фараон Псамметіх I змушений був відкупитися від загарбників щедрими дарами). Скіфи, захопивши Мідію, утворили там державу Ішкуза, яка проіснувала 28 років. Лише після того, як мідійський цар Кіаксар запросив на банкет скіфських царів і, напоївши їх, перебив, скіфські формування, що залишилися без своїх лідерів, вимушені були мігрувати в Північне Причорномор'я.

Повернувшись з Передньої Азії в причорноморські степи, скіфи підкорили собі більшість місцевих жителів і у другій половині VII ст. до н. е. утворили політично консолідоване об'єднання племен — Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н. е. Якщо вірити Геродоту, то територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який, прилягаючи до чорноморського узбережжя, розташовувався в межиріччі Дунаю та Дону. Все населення Скіфії поділялося на дві великі групи: мігруючі племена (скіфи-кочівники, які населяли степові райони на схід від Дніпра, та царські скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря і степовим Кримом) та осілі племена (елліно-скіфи-калліпіди, які жили поблизу давньогрецького міста Ольвії; скіфи-землероби, зосереджені на Лівобережжі; скіфи-орачі, які розташовувалися на захід від Дніпра). Характерною рисою скіфського суспільства була його неоднорідність. На думку деяких вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною хліборобською культурою, мали праслов'янське коріння[1]. Різними були і напрями діяльності скіфських племен: якщо для скіфів-кочівників та царських скіфів основним заняттям були кочове скотарство і грабіжницькі воєнні походи, то для скіфів-орачів — зернове землеробство. Та найбільше неоднорідність скіфського суспільства виявлялася в соціально-політичній сфері: панівне становище у країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами.

Суспільні відносини в Скіфії еволюціонували від патріархально-родових до рабовласницьких. Кульмінаційним став кінець V ст. до н. е. Саме в цей час відбулася якісна зміна:

[1]Див.: Винокур І., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. — К., 1996. — С. 62.

під впливом торгово-економічних, військових та політичних відносин процес класоутворення вступив у завершальну фазу і патріархально-родовий скіфський племінний союз перетворився на рабовласницьку державу на чолі з царем. В основі системи управління скіфським суспільством лежала не «східна деспотія», а «варварська демократія». Влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів.

Ще на початку VI ст. до н. е. Скіфія стала об'єктом агресії з боку перського царя Дарія. Протиставивши численному перському війську воєнну хитрість, виучку та хоробрість, скіфи не тільки вистояли, а й змусили ворога рятуватися втечею. З того часу за скіфами закріпилася слава непереможних. Геродот захоплено писав: «Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього». Скіфське військо було одним з найсильніших. Цьому сприяли майже ідеально пристосована для війни структура суспільства (роди і племена під час воєнних походів ставали військовими підрозділами) та найдосконаліше для тієї доби озброєння (більша частина арсеналу їхньої зброї — мечі, кинджали, бойові сокири тощо були виготовлені із заліза, а скіфський лук за далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою не мав аналогів). Не останню роль у забезпеченні високої боєздатності скіфського війська та вихованні у воїнів ненависті до ворога відігравали жорстокі варварські традиції; скіфський воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальпи; кожен сотий полонений приносився в жертву богові війни; того, хто на полі бою власноручно не вбив жодного ворога, не допускали до святкового столу.

Найбільшого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н. е., під час правління царя Атея. Держава стала централізованою, було започатковано карбування скіфської монети. Вдало розпочалося скіфське завоювання Балкан. Спираючись на союз з батьком Олександра Македонського, Філіппом II, Атей розгромив Фракію й поширив свій вплив на задунайські землі. Та союз Скіфії з Македонією виявився недовгочасним, і в 339 р. до н. е. між цими державами спалахнула війна, у якій загинув Атей, а скіфи зазнали поразки. Пік воєнної могутності Скіфії залишився в минулому.

III ст. до н. е. — період занепаду скіфської держави. Під потужними ударами сусідніх сарматських племен во-

лодіння скіфів значно зменшується. Втримати їм вдалося лише вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та Степовий Крим. Саме тут і була утворена нова держава — Мала Скіфія, столицею якої стало місто Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя). Та навіть ізольовані вузькими межами Кримського півострова, скіфи виявляють воєнну активність і не сходять з історичної арени. У II ст. до н. е. спостерігався період піднесення, коли Мала Скіфія взяла під контроль Ольвію і вела успішну боротьбу з грецькими містами-державами за вплив на всю територію Тавриди. Як етнічне та політичне утворення, Мала Скіфія припиняє своє існування лише на початку III ст. н. е.

Скіфи на основі синтезу власних здобутків і досягнень тих народів, з якими вони воювали або ж торгували, створили самобутню культуру. Найяскравішими її виявами були царські кургани (Чортомлик, Куль-Оба, Солоха, Товста Могила та ін.) і «скіфська тріада» — скіфський тип зброї, «звіриний стиль» в образотворчому мистецтві та специфічна збруя верхових коней. Ці та інші елементи скіфської культури вплинули на формування передслов'янської культури. Деякі з них дожили до нашого часу, зокрема, корені окремих скіфських слів й досі зберігаються в мовах східних слов'ян: «спако» (собака), «голос», «топор».

Сармати

У III ст. до н. е. в поволзько-приуральських степах сформувався союз кочових іраномовних племен — сарматів, який спустошливим ураганом пронісся Приазов'ям та Північним Причорномор'ям, витіснив скіфів на Кримський півострів. Хоча сарматам і не вдалося подолати родоплемінну відособленість, консолідуватися в єдиний етнос і створити, подібно скіфам, власну повноцінну державу, вони активно діяли на історичній арені протягом шести сторіч, залишивши сліди своєї діяльності на величезній території: в Західному Казахстані, Приураллі, Поволжі, Подонні, Калмикії, на Північному Кавказі, в Прикубанні, в степах України, в Криму, Румунії та Угорщині.

Назва «сармати», або «савромати», походить від іранського слова «сароманті» і означає підперезаний мечем. Це не самоназва народу, а термін, введений античними авторами. Одне з найперших достовірних історичних свідчень про сарматів знаходимо в «Історії» Полібія (205—123 рр. до н. е.). Пліній повідомляє, що вони «складали одне плем'я, але поділене на декілька народів з різними

назвами». Войовничі та агресивні сарматські племена просувалися в західному напрямку кількома хвилями. Їх очолювали у різний час різні племенні об'єднання. Царські сармати та язиги були лідерами першої хвилі, що прокотилася межиріччям Дніпра і Дністра в II ст. до н. е. і дійшла аж до Дунаю. Саме тоді, як зазначає Пліній, «ім'я скіфів всюди витісняється іменами сарматів та германців». Поява в II ст. до н. е. у степах Поволжя та Приуралля нового могутнього племінного об'єднання, на чолі якого стали роксолани, підготувала нову хвилю сарматської експансії. Закріпившись у степах Лівобережжя, роксолани спочатку здійснюють походи на Таврійський півострів. У І ст. н. е. сарматські мечі діставали здобич уже в римській провінції Мезії. Третя хвиля сарматської активності пов'язана з аланським союзом племен, що утворився в І ст. н. е. Для аланів характерними були широкомасштабні воєнні дії. За свідченням Тацита і Йосипа Флавія, вони здійснювали успішні напади на Мідію, Малу Азію, Крим, Закавказзя. У 372 р. алани були розбиті гуннами, що призвело до втрати сарматами панівного становища в причорноморських степах. Завдяки Великому переселенню народів алани не тільки проникають на Британські острови, у Галлію та Іспанію, а й переправляються морем у Північну Африку. Решта цього сарматського племінного союзу в VI—IX ст. відходить у передгір'я Кавказу і згодом вливається до Хозарського каганату.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату. Античні автори досить часто називають сарматів «гюнайкократуменами» — керовані жінками. У стародавніх джерелах є згадки про сарматських цариць — Томирис, Амагу та ін. Загалом жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали в шлюб доки не вб'ють першого ворога, тобто своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скі-

фів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), вдягнутої у залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важкоозброєної кінноти внаслідок Великого переселення народів потрапила у Європу і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарства.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

VIII — кінець VI ст. до н. е. — це період Великої грецької колонізації, одним з напрямів якої було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що «колонізація» не зовсім вдалий термін, оскільки він не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. На їхню думку, доцільніше називати це явище «переселенням», а «колонії» — грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення»[1].

«Велика грецька колонізація» була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI—IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

1) демографічну — демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;

2) аграрну — нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;

3) торговельну — колонізація — це побічний продукт торгової експансії;

4) сировинну — в нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;

5) воєнну — до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів.

[1]Див.: Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К., 1992. — С. 214.

6) соціальну — невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;

7) етнічну — етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, хоча певну роль відіграли й переселенці з Ефеса, Колофона, Теоса та інших міст. У другій половині VII ст. до н. е. на острові Березань греки заснували місто Борисфеніду — перше еллінське поселення в цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та інші міста, що дало підставу сучаснику «Великої грецької колонізації» Платону стверджувати, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок». Основними осередками античної цивілізації в Причорномор'ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський і Таманський півострови.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства — поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах під впливом монархічних традицій Персії виникає Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонассу та ін.

Майже тисячолітню історію осередків античної циві-

лізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди.

І. Грецький період (*друга половина VII — середина* І ст. до н. е. Характерними рисами цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання в житті колоністів елліністичних традицій та звичаїв; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, підвищення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом; відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина І ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89—63 рр. до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав Північного Причорномор'я. Розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшлася чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти

місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

1.3. Східні слов'яни в VI—XI ст.

Етногенез слов'ян

В історичній науці однією з центральних є проблема походження народу (етногенез). Її вирішення дає змогу з'ясувати ареал зародження етносу, джерела його культури, мови, особливості свідомості. Тобто саме ті глибинні чинники, без яких неможливо уявити рух народу в просторі та часі.

Визначення місця історичної прабатьківщини слов'ян — перша ланка в процесі відновлення родоводу української нації, ключ до розуміння вітчизняної історії. Одну з перших спроб вирішити питання етногенезу слов'ян зробив легендарний літописець Нестор. У «Повісті минулих літ» він писав: «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, — (од того), де сіли, на котрому місці». Саме цією фразою було започатковано дунайську теорію походження слов'ян, яка протягом XIII—XV ст. була домінуючою в працях польських і чеських хроністів. Прихильниками цієї теорії стали також відомі російські історики XIX ст. С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський.

У добу Середньовіччя з'явилася ще одна версія слов'янського етногенезу — скіфо-сарматська або азіатська теорія, яку було викладено на сторінках Баварської хроніки (IX ст.). Ця теорія базується на визнанні предками слов'ян скіфів і сарматів, які, пройшовши маршем з Передньої Азії узбережжям Чорного моря, осіли в південній частині Східної Європи. Саме тут і сформувався той центр, з якого згодом вони розселилися на північ і захід.

До кінця XVIII ст. пошуки та фантазія дослідників зумовили появу широкого спектра варіантів вирішення

проблеми етногенезу слов'ян. Проте всі вони, як правило, ґрунтувалися на ототожненні слов'ян з народами, про які є згадка в творах античних та ранньосередньовічних авторів. Через це пращурами слов'ян вважалися алани, роксолани, даки, кельти, фракійці, ілірійці. Однак усі ці гіпотези не мали серйозного наукового обґрунтування.

Новий етап у вирішенні проблеми етногенезу слов'ян розпочинається на початку XIX ст. З цього часу вчені помітно розширюють базу своїх досліджень, починають комплексно використовувати письмові, археологічні, лінгвістичні, етнографічні, антропологічні та інші джерела. Поступово фахівцями було локалізовано місцезнаходження давніх слов'ян: вони розташовувалися десь між балтами, германцями та іранцями. Праця відомого чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності» (1902) започаткувала вісло-дністровську теорію походження слов'ян. Відповідно до цієї теорії ще у II тис. до н. е. існувала балто-слов'янська спільність. Саме після її розпаду в ході розселення виникли слов'яни, прабатьківщиною яких Л. Нідерле вважав широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром правічних слов'янських земель — Волинь. Прихильниками, модифікаторами та розробниками цієї теорії в різні часи були М. Фасмер, Н. Шахматов, В. Петров та ін. Ще одним варіантом вирішення проблеми слов'янського етногенезу стала вісло-одерська концепція, обґрунтована польськими вченими Ю. Косташевським, Я. Чекановським, Т. Лер-Сплавинським у 30—40-х роках XX ст. Ця теорія пов'язує слов'янські старожитності з лужицькою культурою, що була поширена у період пізньої бронзи та раннього заліза, і локалізує слов'янську прабатьківщину природними кордонами — річками Віслою й Одрою[1].

У 50—60-х роках польський археолог В. Гензель та російські П. Третяков, М. Артамонов, Б. Рибаков на основі аналізу нових археологічних та лінгвістичних матеріалів дійшли висновку про необхідність значного розширення ареалу зародження слов'янського етносу. Так виникла дніпро-одерська теорія, що органічно увібрала в себе ідеї та висновки багатьох попередніх теорій (насамперед вісло-одерської) і помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одрою. Логіка цієї теорії така: на межі III і II тис. до н. е. індоєвропейська спільнота

[1]Див.: Давня історія України: у 2 кн. — К., 1995. — Кн. 2. — С. 5—7.

розпалася на кілька етнокультурних та мовних гілок, однією з яких були германо-балто-слов'яни. Подальший поділ цієї гілки і спричинив появу протослов'ян як самостійної етнічної спільноти. Такий розподіл прихильники дніпро-одерської теорії пов'язують з комарівсько-тшинецькою культурою, яка сформувалася в II тис. до н. е. на території Правобережної України та Польщі.

Сучасні українські археологи В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський суттєво збагатили і розвинули дніпро-одерську теорію, точно визначивши етнічну основу східного слов'янства та ареал його формування. На їхню думку, становлення слов'янського етносу — досить тривалий процес, який пройшов у своєму розвитку кілька етапів. На початковому етапі до межі III—II ст. до н. е. цей процес розгортається головним чином у межиріччі Вісли та Одри, частково поширюючись на Волинь. З появою зарубинецької культури (II ст. до н. е. — I ст. н. е.) починається якісно новий етап формування слов'янського етносу, під час якого центр активної слов'янської життєдіяльності переміщується на територію між Віслою і Дніпром.

Венеди, анти, склавини

Перші згадки в писемних джерелах про ранньослов'янські племена зустрічаються в творах римських вчених I—II ст. н. е. Плінія Старшого, Тацита, Птолемея, де слов'яни фігурують під назвою венеди (венети). Етнонім «слов'яни» вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана «Про походження та діяння гетів», або «Гетика» (551) і Прокопія Кесарійського «Історія війн» (550—554). «Гетика» містить важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що в VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Поява на півдні Європи антів і склавинів зафіксована також іншими істориками цієї доби, хоча більшість із них вказує на збереження певної мовної та етнічної єдності цих груп.

Прокопій Кесарійський описує життя ранніх слов'ян так: «Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і тому в них вигідні й невигідні справи завжди ведуться

спільно... Вступаючи в битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають; деякі не мають (на собі) ні хітона, ні (грубого) плаща, тільки штани... Є в тих і других єдина мова, повністю варварська. Та і зовнішністю вони один від одного нічим не відрізняються. Всі вони високі і дуже сильні, тілом же та волоссям не дуже світлі і не руді, зовсім не схиляються і до чорноти, але всі вони трохи червонуваті... Та й ім'я за старих часів у склавинів і антів було одне».

Отже, слов'янство як самостійна етнічна спільнота вийшло на історичну арену на початку І тис. н. е. Це був динамічний і драматичний час Великого переселення народів (II—VII ст.). Першопоштовхом цього процесу стало переміщення готів з Прибалтики до Причорномор'я. Готські племена, що осіли в пониззі Дніпра, отримали назву остготи, а ті, які зосередилися між Дністром та Дунаєм, — вестготи. У 375 р. готів перемогли гуни, частково їх підкоривши, частково витіснивши з Причорномор'я. Гуни створили між Доном і Карпатами могутню державу, на чолі якої став Аттіла. Про силу цього державного утворення свідчать вдалі походи гунів у Галлію та Східну Римську імперію. Проте після кількох поразок від римлян та їхніх союзників, смерті 451 р. Аттіли гунська держава поступово втрачає силу і розпадається. Ці історичні колізії суттєво вплинули на долю слов'янства. Відчувши, що гуни вже не становлять серйозної небезпеки, не перешкоджають міграції, слов'яни, починаючи з V ст., могутнім потоком вирушили у візантійські землі. Як свідчать джерела, починаючи з 527 р., походи антів і склавинів разом із іншими варварськими народами на Константинополь стають регулярними. Нестримне слов'янське нашестя призвело до того, що вже 577 р., слов'яни контролювали землі на території Фракії та Македонії, а на початку VII ст. ними було захоплено Далмацію та Істрію. Наприкінці VII ст. слов'яни майже повністю оволоділи Балканським півостровом, проникли до Малої Азії. Про масштаби та інтенсивність слов'янської експансії свідчить той факт, що тогочасні західні автори називають навіть Пелопонес Славонією. Візантійський імператор Константин Багрянородний так підсумовує наслідки слов'янської міграції: «Зіслов'янилась вся наша земля і стала варварською».

Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окре-

мих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу було покладено розселенням антів та склавинів.

Видатний вітчизняний історик М. Грушевський вважав антів предками українського народу. Широко відома гіпотеза про те, що етнонім «анти» — своєрідний пращур етноніма «українці», оскільки іранське ім'я народу «анти» в перекладі означає «край», «кінець». Отже, анти — жителі пограниччя, окраїни, тобто українці. Проте, на жаль, лінгвістика не може дати вичерпної відповіді на питання слов'янського етногенезу. Енергійні анти у ході Великого переселення народів проникли на Балкани, Верхній Дніпро, Донець та Дон. Згодом зазнали поразки від нової варварської хвилі, яка принесла з собою аварів із Центральної Азії. Невщухаючі аваро-слов'янські війни (568—635) призвели спочатку до знесилення, а потім і до розпаду антського союзу. Починаючи з 602 р., анти в історичних джерелах не згадуються, а от склавини фігурують у творах більшості європейських та східних авторів, що ведуть мову про етнічні угруповання, які проживали на території України в VII—IX ст. Цілком закономірно, що етнонім «склавини», трансформувавшись з часом у «слов'яни», дожив до наших днів.

За даними сучасної археології, процес утворення праукраїнського етносу відбувався за такою схемою: в V—VII ст. носії пеньківської культури (анти) та празької (склавини) вирушили в південному напрямку. Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавини ж не пішли так далеко. Їхні нащадки утворили в VIII—X ст. між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки Райковецької (нині відомо понад 200 пам'яток). Ця культура сформувалася на базі празької (склавини) із залученням певних елементів пеньківської (анти) культур. З культурою Луки-Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які й були безпосередніми пращурами українців.

Отже, вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси II—VII ст. Під час Великого переселення народів у горнилі історії було переплавлено та інтегровано чимало етнічних утворень, які лягли в основу багатьох сучасних народів. Українці не виняток у цьому процесі. Вони — прямі етно-культурні спадкоємці склавинів і частково антів.

Суспільний розвиток східних слов'ян

Доба VI—IX ст. в історії східного слов'янства характеризується глибокими якісними суспільними змінами, визріванням, та становленням тих факторів суспільного життя, що сприяли в IX ст. виникненню Давньоруської держави на теренах Східної Європи.

Соціально-економічна сфера. Система господарювання східних слов'ян ґрунтувалася головним чином на землеробстві. Допоміжну роль відігравали розвинуте скотарство та сільські промисли. Протягом VII—IX ст. значно удосконалюється техніка землеробства. Саме на цей час припадають поява і поширення залізних наральників, серпів, кіс-горбуш, мотик, ручних жорен. Розширюється асортимент вирощуваних злаків, починають активно культивуватися пшениця, жито, ячмінь, овес. Археологічні знахідки зерен ярих та озимих культур свідчать про застосування двопільної системи землеробства.

Підвищення продуктивності праці й зростання виробництва додаткового продукту сприяли кардинальним змінам у соціальній сфері. Земля, насамперед орні ділянки, і результати праці на ній все частіше почали переходити у власність окремих сімей, які ставали своєрідними господарськими одиницями суспільства. Поступово розгортається процес розпаду родових патріархальних зв'язків і відбувається перехід до сусідської територіальної общини.

Розвиток продуктивних сил сприяв соціальному розшаруванню, розкладу родово-общинного ладу, формуванню феодальної системи. Військова та племінна знать дедалі більше концентрує у своїх руках гроші, цінності, багатства, використовує працю рабів та збіднілих общинників (смердів). На цьому ґрунті спочатку зароджується, а потім поглиблюється класова диференціація — землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники трансформуються на феодально залежне населення, що створює передумови для активного державотворчого процесу.

У IV—VII ст. у східнослов'янських племен значного поширення набувають ремесла — залізообробне, ювелірне, косторізне, гончарне та ін. Найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, тобто саме ті галузі, що визначали рівень розвитку суспільства, його здатність до прогресивних змін, адже саме від них залежав стан двох основних життєзабезпечуючих сфер — землеробства та військової справи.

На цьому етапі металургія відокремлюється від ковальства, помітно розширюється асортимент залізних виробів (понад 30 назв), удосконалюється технологія, якість продукції підвищується.

Прогресивні зміни в розвитку ремесла зумовили поглиблення суспільного поділу праці, обміну як між общинами, так і всередині общин, що сприяло активізації торгівлі та виникненню і зростанню кількості постійних поселень, у яких відбувався міжобщинний обмін, — «градів».

Відокремлення ремесла від сільського господарства, зародження товарного виробництва в VIII—X ст. сприяли активізації не тільки внутрішнього обміну, а й розширенню зовнішньої торгівлі. Особливо жвавими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, Хозарією, Візантією та іншими країнами. Розширення торгівлі, з одного боку, — збагачувало слов'янську родоплемінну знать, посилювало диференціацію суспільства, з іншого — надзвичайно гостро ставило питання про захист важливих торговельних шляхів та створення власної державності. До того ж торгівля сприяла державотворчому процесу, ніби «зшиваючи» в одне ціле строкаті клаптики земель слов'янських сусідських територіальних общин.

Політична сфера. Своєрідним фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен — дулібів, полян, волинян. Поступово з розкладом родоплемінного ладу і появою класів у VIII—IX ст. набирає силу процес об'єднання окремих племен та їхніх союзів. Саме на цьому ґрунті і виникають державні утворення — племінні князівства та їхні федерації. За свідченням арабських авторів, уже в VIII—IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля) і Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею (арабські автори асоціюють його з Куявією) з центром у Києві. Як вважають фахівці, саме воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого і зросла Давньоруська держава. Показово, що існування ранньодержавного осередка в дніпровських слов'ян з єдиновладним правителем на чолі підтверджується численними вітчизняними і зарубіжними джерелами. Зокрема, французька урядова придворна хроніка «Бертинські анна-

ли» повідомляє про послів «народу Рос», які 839 р. прибули до імператора франків Людовика Благочестивого в Інгельгейм.

У V—VI ст. суспільний лад слов'ян перебував на стадії становлення, відбувався перехід від первісно-родового до класового суспільства. Це була доба військової демократії, суть якої полягала в тому, що реальна влада належала племінним зборам, а не концентрувалася в руках знаті (старійшин та князів). Проте з часом глибокі зміни в суспільному житті, що відбулися в VII—IX ст., підштовхнули процес державотворення. Становлення державності східних слов'ян логічно випливало з їхнього суспільного розвитку:

1) еволюція родоплемінної організації, збільшення об'єднаних територій, постійна воєнна активність зумовили необхідність переходу до нових методів і форм управління. Роль народних зборів поступово занепадає. На передній план у політичному житті дедалі впевненіше виходить князівська влада (спочатку виборна, а пізніше — спадкова);

2) зростаюча зовнішньополітична активність перших осередків державності. Посилення соціально-політичної ролі князівської влади сприяли виділенню дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану корпорацію професійних воїнів, що стояла поза общиною і над нею. Будучи спочатку лише силовою опорою для князів і племінної аристократії, дружина з часом перетворилася на своєрідний самостійний орган публічної влади;

3) прогресуюча соціальна диференціація суспільства зумовила появу постійних органів примусу.

Сфера культури та побуту. Протягом усього I тис. матеріальна культура східних слов'ян зберігала спільні риси. Як правило, слов'янські поселення мали площу 1—2,5 га і розташовувалися на південних схилах річок та інших водоймищ цілими групами недалеко одне від одного. Житлом для людей служили напівземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. — пічкою-кам'янкою. Кераміка була ліпною, інколи оздоблювалася врізними узорами. Тенденції до формування спільної матеріальної культури посилювалися спільністю діалектних говорів, створюючи сприятливий ґрунт для консолідації слов'ян.

Отже, зміни, що відбулися в суспільному житті східних слов'ян у VI—IX ст. (удосконалення техніки та тех-

нології землеробства, піднесення ремесла, пожвавлення торгівлі, розклад родово-общинного ладу, класова диференціація, виділення дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану корпорацію, формування спільної культури, поява перших протодержав) сприяли створенню фундаменту, на якому в IX ст. зросла могутня будова Давньоруської держави. Подальше становлення державності в східних слов'ян було закономірним підсумком внутрішньої еволюції їхнього суспільства. У процесі державотворення помітну роль відіграли зовнішні сили: варяги, які сприяли активізації політичного життя східнослов'янського суспільства, та хозарський каганат, який, постійно загрожуючи агресією, підштовхував слов'янські землі до консолідації. Водночас історичні факти свідчать, що перші протодержавні утворення — князівська влада та інші елементи державотворчого процесу — мають переважно місцеве походження і виникли задовго до утворення Давньоруської держави.

2.

Київська Русь

2.1. Походження Давньоруської держави

До питання походження Київської Русі вперше звернувся легендарний літописець Нестор понад вісім століть тому в «Повісті минулих літ». Трактування цього питання є одним із найзаплутаніших у вітчизняній та світовій історіографії. Вузькість джерельної бази, суперечливість і неоднозначність відомого фактичного матеріалу, хибні методологічні підходи, політична заангажованість та ідеологічні симпатії істориків неодноразово ставали на заваді об'єктивному погляду на процес виникнення Давньоруської держави. Перші спроби знайти вирішення цієї проблеми були здійснені ще середньовічними хроністами, які штучно пов'язували ранню історію Русі з відомими їм народами східної Європи — скіфами, кельтами, сарматами, аланами.

У середині XVIII ст. німецькі історики, члени Петербурзької Академії наук Г. Байєр та Г. Міллер обґрунтували концепцію норманізму. Посилаючись на літописну легенду про прикликання варягів на Русь, ці вчені висунули тезу щодо скандинавського походження Давньоруської держави. Рішучим опонентом і палким критиком норманізму став М. Ломоносов. Майже одразу полеміка потрапила в русло не наукової дискусії, а ідеологічного протистояння. «Космополітизмові» німецьких вчених, які, абсолютизуючи «варязький фактор», принижували дер-

жавотворчу здатність слов'ян, було протиставлено «державницький патріотизм», що був своєрідним виявом зростаючої національної самосвідомості.

На початковому етапі цієї багатовікової дискусії в основу концепцій як норманістів, так і антинорманістів було покладено хибну методологічну засаду — виникнення держави вони розглядали, по-перше, як кульмінаційний одномоментний акт, по-друге, як безпосередній наслідок діяльності конкретної історичної особи. Такий підхід і визначив коло питань, які були у центрі уваги істориків аж до кінця XIX ст.: Звідки походить назва «Русь»? До якого етносу слід відносити літописних варягів? Хто були перші руські князі?

У 20-х роках XX ст. на основі численних історичних, археологічних та мовних джерел значна частина науковців світу почала віддавати перевагу «варязькому чиннику» в становленні державності русів. Однак це не поставило крапку в багатовіковій полеміці. Офіційна радянська історіографія назвала норманську теорію політично шкідливою, оскільки вона не визнавала здатності слов'янських народів створити незалежну державу самотужки. Дискусія спалахнула з новою силою.

На захист своєї теорії норманісти висували такі агрументи:

1) русь отримала назву від «Руотси». Так у середині XI ст. фіни називали шведів;

2) більшість імен руських послів, що зафіксовані в договорах з Візантією (911, 944), мають скандинавське походження — Карл, Інегельд, Фарлоф, Веремуд та ін.;

3) візантійський імператор Константин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» (бл. 950) наводить як слов'янські, так і руські назви дніпровських порогів. Більшість руських назв мають давньонорманське походження;

4) ісламські географи та мандрівники IX—X ст. завжди чітко розділяли «русів» і «слов'ян».

На противагу антинорманісти стверджували:

1) назва «Русь» слов'янського походження, оскільки тісно пов'язана з назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні;

2) жодного племені чи народу під назвою «руси» не було відомо у Скандинавії і про нього не згадує жодне древньонормандське джерело, включаючи саги;

3) один з найдавніших ісламських письменників Ібн-Хордадберг (бл. 840—880) чітко називає русів слов'янським племенем;

4) археологічні матеріали із міст та торговельних шляхів Східної Європи свідчать про обмежений, фрагментарний вплив «варязького чинника».

Кожна з позицій мала свої сильні та слабкі місця, що спричинило поглиблення дискусії. Пояснення процесу виникнення державності як наслідку тривалої еволюції суспільного розвитку, відмова від погляду на утворення держави як на одномоментний акт, різнобічно обґрунтовані твердження істориків та археологів про те, що східнослов'янське суспільство ще до літописного закликання варягів мало свої протодержавні утворення, заклали підвалини сучасного якісно нового бачення процесу державотворення русів.

Нині норманська теорія походження Давньоруської держави поступово втрачає своє наукове значення. Фахівці об'єктивніше і зваженіше підходять до оцінки ролі «варязького чинника» в політичному житті Східної Європи. Яскравим свідченням цього є вислів одного із західних дослідників Г. Штокля: «Перша руська держава середньовіччя виросла з поєднання багатьох елементів. Варяги були лише елементом серед багатьох, однією історичною силою серед інших. Руська історія тільки через варягів є така сама фікція, як руська історія без варягів».

Спробою кардинально змінити напрям пошуку стала хозарська гіпотеза, яка виводила коріння Київської держави з Хозарського каганату. Її автор, професор Гарвардського університету (США) О. Пріцак, запропонував взагалі відмовитися від концепції слов'янського походження Русі. На його думку, поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка — спадкоємницею роду Кия, який заснував (іноді вживається термін «завоював») Київ у VIII ст. Однак ця версія не витримує критичної перевірки. Археологічні дослідження стародавнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури. Пам'ятки хозарської (салтово-маяцької) культури зустрічаються надзвичайно рідко і не становлять навіть відсотка від загальної кількості знахідок[1].

Отже, паросток державності Київської Русі не був завезений із-за моря варягами чи пересаджений сусідами-

[1]Див.: Давня історія України: У 2 кн. — К., 1995. — Кн. 2. — С. 97.

хозарами. Він зріс на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного і тривалого соціально-економічного та культурного розвитку слов'янського суспільства.

2.2. Виникнення і становлення Давньоруської держави (кінець IX — кінець X ст.)

До утворення Давньоруської держави у східних слов'ян існувало 14 великих племінних об'єднань (дуліби, поляни, бужани, волиняни, сіверяни, тиверці, уличі та ін.). VI—VIII ст. — період еволюції союзів слов'янських племен у протодержавні утворення — племінні князівства, серед яких виділялися об'єднання дулібів і полян. Аварська навала помітно ослабила дулібів, що надало перевагу полянам у південній частині східнослов'янського етнічного масиву.

Значною подією в процесі політичної консолідації полянського міжплемінного союзу стало заснування міста Києва, який завдяки вдалому географічному розташуванню швидко перетворився на політичний центр східних слов'ян. Утворені навколо нього Полянське і Київське князівства об'єднали древлян і сіверян. Внаслідок цього в VIII — середині IX ст. в Середньому Подніпров'ї сформувалося державне об'єднання — Руська земля. Масштабність її воєнних акцій та амплітуда зовнішньополітичної активності вражаючі — від участі 852—853 рр. у відбитті арабського наступу на Закавказзі до численних знаменитих походів на Візантію.

Дещо пізніше (не раніше VIII ст.) виникає осередок державності приільменських слов'ян, що сформувався навколо Городища поблизу Новгорода (останній з'явився лише на початку X ст.). Це протодержавне утворення було військово-політичним союзом (конфедерацією) слов'янських і неслов'янських земель півночі, що контролював території не тільки ільменських слов'ян, а й кривичів, чуді, мері. У VIII—IX ст. південноруські землі на сто-двісті років випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні, які, за словами літописця, жили, як звірі. Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у північному регіоні. Спочатку силою меча варяги змусили місцеве насе-

лення платити їм данину, але підкорені племена об'єдналися й вигнали варягів. Проте неузгодженість слов'янських правителів, які не могли поділити владу, внутрішні чвари та суперечки призвели до парадоксального наслідку — на князювання було покликано нормандського конунга Рюрика.

У 879 р. Рюрик помер, спадкоємцем престолу став його малолітній син Ігор, регентом якого був Олег. Постать Олега одна із найзагадковіших у вітчизняній історії. Ще й досі історики не можуть дати чіткої відповіді на принципові питання: ким він був — князем, боярином чи ватажком дружини, чи був регент Ігоря в родинних стосунках з Рюриком, що стало причиною воєнної експедиції Олега на Південь: збройні виступи проти влади північних слов'ян чи бажання завоювати нові землі. Навіть ім'я «Олег» є дискусійним. Деякі вчені вважають, що воно походить від скандинавського «Хельга» і означає не ім'я, а прізвисько — «Віщий».

У 882 р. Олег організовує похід на Київ. Підступно вбивши київського князя Аскольда, він захопив владу в місті. Легку перемогу північної дружини історики схильні пояснювати зрадою київського боярства, яке чинило опір християнізації Русі (під час одного з вдалих походів на Візантію 860 р. за князювання Аскольда Русь прийняла хрещення на державному рівні). Вбивство Аскольда і захоплення влади в Києві Олегом мало надзвичайно важливі наслідки: з одного боку, на київському престолі опинилася інша династія, об'єднання Північної та Південної Русі стало основою виникнення загальноруської держави, Київ було проголошено столицею об'єднаної держави, з іншого — державний переворот став початком антихристиянської, язичеської реакції.

Формально Олег правив від імені Ігоря, але фактично він був повновладним князем. За часів його правління (882—912) відбулося збирання руських земель та консолідація їх навколо Києва. Не визнавши північних завойовників, державне об'єднання «Руська земля» розпалось, і Олег був змушений відновлювати колишню єдність силою меча. Літопис повідомляє, що 885 р. він обклав даниною полян, древлян, сіверян та радимичів, а з тиверцями та уличами продовжував воювати. В основу консолідації земель Олег поклав модель централізованої держави, а не традиційної для Руської землі федерації племен.

У зовнішньополітичній сфері активність Давньо-

руської держави була зосереджена на традиційному для русичів візантійському напрямі. Починаючи з Аскольда і закінчуючи Святославом, кожен з руських князів вважав за необхідне організувати декілька походів на Візантію. Що їх штовхало на цей шлях? По-перше, Візантія була одним з основних торгових центрів, де збувалася зібрана з підкорених Києву земель данина, тому майже кожен похід мав на меті досягнення вигідних торгових угод з Константинополем; по-друге, Візантія вабила як багата імперія, яку у разі перемоги можна було обкласти даниною; по-третє, на той час Константинополь був визнаним центром релігійного та культурного життя, й інтенсивні контакти (війни та торгівля) з ним сприяли зростанню паростків цивілізації у східнослов'янському суспільстві; по-четверте, в боротьбі з сильнішим супротивником відбувалося власне самоствердження слов'янської державності на міжнародній арені.

Олег здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 р. та 911 р. (деякі історики вважають, що воєнна експедиція 907 р. не що інше як міф, романтична легенда). Русько-візантійський договір 911 р. мав 15 статей і передбачав сплату Візантією значної контрибуції (48 тис. гривень золотом), безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі та ін.

За арабськими джерелами, після гучних перемог над Візантією Олег здійснив кілька походів проти Арабського халіфату на південно-західне узбережжя Каспійського моря. Під час одного з них (912) він загинув.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика — Ігор (912—945). Його князювання почалося традиційно для князів цього періоду із жорстокої боротьби проти автономістських настроїв підкорених народів. Племена древлян та уличів відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Вогнем і мечем Ігор підкорив древлян і після трирічного протистояння переміг уличів, але останні лише формально визнали владу Києва і, покинувши Середнє Подніпров'я, мігрували в Подунав'я.

Саме в роки правління нащадка Рюрика на південних кордонах держави з'явилися нові тюркомовні кочівники — печеніги. У 915 р. Києву вдалося укласти з ними мирну угоду, але вже 930 р., підштовхувані Візантією, печеніги рушили на Русь. Продовжуючи полі-

тику своїх попередників, Ігор здійснив кілька походів на Візантію. Спочатку 941 р. на чолі воєнної експедиції, що просувалася на десяти тисячах суден, він з'явився під Константинополем, але армада русичів була спалена «грецьким вогнем» (вогнепальні речовини — селітра, нафта, сірка — під тиском випускалися із бронзових труб, поставлених на візантійських судах). Зазнало поразки і руське суходольне військо. Проте ці невдачі не зупинили Ігоря. Вже 943 р. князь, зібравши під свої знамена варягів, полян, кривичів, тиверців та найнявши печенігів, розпочав новий грандіозний похід на Царгород. Війська рухалися й суходолом, і морем, але цього разу до битви справа не дійшла. Коли візантійському імператору Роману повідомили, що «ідуть русичі, немає ліку кораблям їхнім, укрили море кораблі», він вирішив не випробовувати долю і запропонував Ігорю мирну угоду. Підписаний 944 р. договір був менш вигідним для русичів, ніж договір 911 р. Він підтверджував лише основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, але руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі в Константинополі, а руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників.

Антивізантійську спрямованість мав і похід Ігоря на Закавказзя, здійснений 944 р. Ця збройна акція мала на меті нейтралізацію союзника Константинополя, лідера войовничих горців Південного Прикаспію Марзубана. Арабські джерела повідомляють, що русичам у ході жорстокого протистояння вдалося оволодіти Дербентом, Ширваном і столицею Кавказької Албанії містом Бердаа.

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значну кількість ресурсів і вимагали від держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя збільшувати данину. Одне з таких повторних збирань данини призвело 945 р. до повстання древлян, під час якого було вбито Ігоря.

Після цих трагічних подій на чолі Давньоруської держави стала дружина Ігоря — княгиня Ольга (945—964), оскільки його син Святослав був ще малолітнім. Своє регентство вона розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень — спалено. Проте смерть Ігоря вимагала не тільки помсти, вона гостро ставила питання про форми і методи державного управління. Намагаючись убезпечити себе від нових на-

родних виступів, Ольга провела деякі реформи, суть і зміст яких полягали в регламентації повинностей залежного населення; унормуванні процесу збирання данини (визначення її розмірів і встановлення місць збирання); створенні осередків центральної князівської влади на місцях — «становищ» і «погостів».

Активною була діяльність Ольги і на міжнародній арені. У 946 та 957 рр. вона здійснила два дипломатичні візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі (сама княгиня була охрещена під час одного з візитів у візантійському Софіївському соборі). Проте русько-візантійські відносини складалися не так, як того хотіла Ольга, оскільки імперія постійно підкреслювала свою зверхність. Намагаючись вирвати Русь з орбіти Константинополя, вона 959 р. різко змінює вектор зовнішньополітичної активності і відряджає послів до германського імператора Отона І з проханням направити до Києва єпископів і священиків. Ця спроба задовольнити попит на християнське духовенство за рахунок латинських місіонерів завершилася невдачею — місія Адальберта, що діяла на Русі в 961—962 рр. під загрозою фізичної розправи з боку руських язичників змушена була рятуватися втечею.

Ця невдача в релігійній сфері серйозно нашкодила авторитету Ольги, послабила її позиції. Скориставшись обставинами, язичницька опозиція здійснила державний переворот і поклала край тривалому регенству княгині. У 964 р. вся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава (964—972). Правління цього князя припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі та завоювання ними життєвого простору. Тому войовничий характер Святослава цілком відповідав духу епохи. За роки свого порівняно короткого правління, пройшовши походами зі Сходу на Захід, від Каспійського моря до Балкан, щонайменше 8000—8500 км, він мечем перекроїв карту світу і вписав молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії.

На початку князювання воєнна активність Святослава була зосереджена на Сході. Протягом 964—966 рр. він досягає значних успіхів на цьому стратегічному напрямку: підкоряє Києву в'ятичів, які сплачували данину хозарам; перемагає хозарських союзників — волзьких булгар та буртасів (мордву); завдає поразки Хозарському каганату, оволодівши його столицею м. Ітиль; приму-

шує підкоритися племена ясів і касогів на Північному Кавказі. Ослаблення та занепад Хозарського каганату, зумовлені походами Святослава, мали неоднозначні наслідки: з одного боку, вони сприяли консолідації східнослов'янських племен у межах Давньоруської держави, оскільки над землями в'ятичів та сіверян не нависала хозарська загроза, з іншого боку, падіння Хозарії відкрило шлях на Русь кочовим народам Сходу, насамперед печенігам.

Успіхи Святослава на Сході не на жарт стурбували Константинополь, тому імперія вдалася до дипломатичної гри. У 968 р. на запрошення візантійського імператора Никифора Фоки київський князь на чолі 60-тисячного війська вирушає в похід проти Болгарії. Підштовхуючи русичів до боротьби з болгарами, візантійська дипломатія мала на меті зав'язати в кривавий вузол війни двох своїх сильних противників, що могли протидіяти встановленню контролю Константинополя на Балканах, але розрахунки Візантії не виправдалися. Потужним ударом Святослав розбив під Доростолом болгарське військо і захопив 80 міст вздовж Дунаю. Спочатку візантійська сторона не перешкоджала діям русичів у Подунав'ї, адже чужими руками руйнувалася Болгарська держава, яка протягом IX ст. була грізним ворогом імперії. У 811 р. болгарський хан Крум розгромив візантійське військо і взяв у облогу Константинополь. Згодом його онук Симеон витіснив Візантію з Балкан, залишивши їй лише міста Царгород та Солунь. Крім того, дунайський похід не давав можливості Святославу розпочати експансію в Північне Причорномор'я, в землі, підконтрольні Візантії. Проте, коли воєнні успіхи київського князя стали досить значними, він не побажав, незважаючи на тиск і натяки візантійської дипломатії, залишати Подунав'я. Константинополь пішов на два рішучі кроки: по-перше, відновив дружні відносини з Болгарією, по-друге, підштовхнув печенігів до агресії проти Давньоруської держави.

Звістка про облогу печенізькими ордами Києва (968) змусила Святослава вирушити на допомогу столиці своєї держави. Хоча кочівники за короткий час були вигнані з Подніпров'я, сам факт, що їм вдалося дійти до центру Київської Русі свідчив про наростання печенізької загрози та про гостру проблему державного управління за відсутності постійно воюючого князя. Для зміцнення влади династії Святослав 969 р. розділив князівства між своїми синами. Намісником у Києві став старший син Ярополк,

у Древлянській землі — Олег, у Новгороді — Володимир. Така реорганізація управлінської системи на Русі не тільки поклала початок адміністративній реформі, а й була важливою ланкою грандіозного стратегічного плану Святослава, головною метою якого було створення могутньої Дунайсько-Дніпровської держави. Наступним кроком практичного здійснення цього плану мало бути перенесення князівської резиденції на Дунай. «Не любо мені в Києві жити, — говорив боярам Святослав. — Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — срібло й коні, із Русі ж хутро, і віск, і мед, і челядь».

Другий похід київського князя на Балкани розпочався 969 р. Святослав досить швидко, захопивши Переяславець, Великий Переяслав, Доростол, Філіппополь, не тільки повернув собі втрачені позиції у Болгарії, а й просунувся вглиб Візантійської імперії. Проте новому візантійському імператору вдалося зібрати численне військо і спочатку під Адріанополем зупинити Святослава, а під Доростолом підписатим мирну угоду (971), відповідно до якої київський князь брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією та відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим. Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав поблизу дніпровських порогів попав у засідку печенігів і трагічно загинув. З його черепа хан Куря наказав зробити чашу, обкуту золотом.

Характерними рисами цього етапу історії Київської Русі були: вихід Давньоруської держави на міжнародну арену; її перші спроби вписатися в геополітичний простір; постійна рухливість кордонів, розширення території країни; зосередження уваги та сил держави не на внутрішній, а на зовнішній політиці; вияв активності державної еліти (князь і дружина) головним чином у військовій сфері, яка давала їй землі, багатства, ринки збуту, владу; недостатня консолідованість території держави; слабкість великокнязівської влади, що не була ще чітко організованою та централізованою; формування системи васально-ієрархічних відносин.

2.3. Піднесення й розквіт Київської Русі (кінець X — середина XI ст.)

Передчасна смерть Святослава гостро поставила питання про його спадкоємця на великокняжому столі. І хоча певний час політична ситуація на Русі залишалася стабільною, вже 977 р. між синами Святослава — Ярополком, Олегом та Володимиром — розпочалася боротьба за владу. Спочатку виник конфлікт між древлянським князем Олегом та воєводою Ярополка Свинельдом. Приводом для протистояння стало вбивство сина Свинельда Люта, який полював у древлянських лісах і тим порушив права феодальної власності Олега. Глибинною ж основою конфлікту було питання про те, кому володіти Древлянською землею. Першою жертвою братовбивчої війни між спадкоємцями Святослава став Олег. Щоб не повторити трагічної долі брата, Володимир покидає Новгород і тікає за море. Однак від боротьби за владу він не відмовляється: зібравши в Скандинавії сильну нормандську дружину, Володимир уже 980 р. оволодіває Києвом. Незабаром, зраджений своїм воєводою Блудом, гине Ярополк і Володимир стає повноправним правителем Русі.

Князювання Володимира Великого (980—1015) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу піднесення та розквіту. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, тонкий дипломат. Він ніби уособлював якісно новий рівень управління державою.

Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981—993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів завершив тривалий процес формування території Київської держави. Саме в цей час остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східних слов'ян. На півночі вони простягнулися до Чудського, Ладозького та Онезького озер, на півдні — до Дону, Росі, Сули та Південного Бугу, на сході — до межиріччя Оки і Волги, на Заході — до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни. Простягаючись майже на 800 тис. км^2, Давньоруська держава стала найбільшою країною в Європі.

Наявність величезної підвладної території диктувала суттєву зміну зовнішньої політики: далекі походи, захоплення нових земель поступаються місцем захисту власних кордонів. Наприкінці X ст. Володимир розпочинає тривалу та запеклу боротьбу з печенізькими ханами, які загрожували Русі з півдня. Авторитет князівської влади у давньоруському суспільстві значною мірою залежав від успіхів та невдач у протистоянні з кочовницьким степом. Саме тому сім переможних великих війн Володимира з печенігами, про які повідомляють «Повість минулих літ» та інші джерела, принесли київському князеві військову славу. Оберігаючи власні кордони, Володимир не покладався лише на ефект потужних ударів воєнних походів, а ґрунтовно готувався до тривалої боротьби, розбудовуючи цілу систему воєнно-феодальних замків на південноруському порубіжжі, створюючи могутні земляні вали і рови, які тягнулися вздовж лівого берега Росі, між нею і Роставицею, а також уздовж лівого берега Стугни.

Завершальний етап формування давньоруської державності вимагав значних суспільних змін, спрямованих на консолідацію країни. Саме тому Володимир провів кілька реформ.

Входження до Київської Русі за часів Володимира основних союзів давньоруських земель не означало ліквідації їхнього автономізму. Величезні простори держави, слабкість князівського адміністративного апарату робили владу племінних вождів та князів на місцях майже безмежною. Намагаючись зміцнити великокнязівську владу, Володимир провів адміністративну реформу, суть якої полягала в тому, що землі князівства, де правили залежні від нього місцеві правителі, передавалися дванадцятьом синам князя, великокнязівським посадникам та наближеним боярам. Внаслідок зламу сепаратизму племінної верхівки на зміну родоплемінному поділу давньоруського суспільства прийшов територіальний поділ, що є однією з основних ознак сформованої державності.

Військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Її суть полягала в ліквідації «племінних» військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодального землеволодіння. Володимир активно роздавав «мужам лучшим» земельні володіння в прикордонних районах Русі, зобов'язуючи їх до військової служби. Ця реформа мала кілька важливих наслідків: вона дала змогу надійно укріпити південні

рубежі від нападів кочівників; сформувати боєздатне, віддане князю військо; створити нову, або молодшу, знать-дружину, цілком залежну від великого князя, яка стала своєрідною противагою місцевому боярству.

Релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Чудово розуміючи, що в централізованій державі в релігійній сфері має панувати монотеїзм, великий князь спочатку намагався протиставити культ верховного божества Перуна цілому пантеону богів підкорених племен. Проте стара язичницька віра не сприяла процесу формування нових суспільних відносин, її державотворчий потенціал був явно недостатнім для такої великої та поліетнічної держави, як Київська Русь. Саме тому наприкінці 80-х років X ст. Володимир вирішує запровадити християнство як державну релігію.

Реформаційний доробок великого князя містить і запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим», який надаліліг в основу першого на Русі писаного зібрання юридичних норм — «Правди Ярослава» (1016).

Незважаючи на те, що Володимир був сильним і войовничим правителем, у відносинах з сусідніми державами він спирався не лише на силу зброї, а й на активні дипломатичні контакти з багатьма державами, постійно застосовував традиційну для того часу практику династичних шлюбів. Сина Святополка він одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, а син Ярослав став зятем шведського короля Олафа Скотконунга. Численні шлюби самого Володимира (літопис повідомляє, що в князя було 5 офіційних дружин) теж були спрямовані на поліпшення дипломатичних відносин, адже кожна з дружин мимоволі ставала гарантією, заручницею, а шлюб своєрідною печаткою укладеного ним політичного союзу. Після хрещення Русі розширюються відносини з Візантією, пожвавлюються русько-німецькі контакти. У 1013 р. між Київською Руссю і Священною Римською імперією було укладено угоду. Налагодження у 90-х роках X ст. офіційних зв'язків з Римом змушувало Візантію, яка не бажала розширення сфери римського впливу на Русь, ставитися до русичів як до рівних.

Останні роки правління Володимира не були безхмарними: свою непокору почав виявляти Ізяслав у Полоцьку; за підготовку до повстання проти великого князя був кинутий до в'язниці Святополк, який сидів у Турові; у 1014 р. відмовився платити щорічну данину (2 тисячі гри-

вень) новгородський намісник Ярослав. Під час підготовки карального походу на Новгород Володимир помирає. Ця подія перенесла боротьбу нащадків великого князя в іншу площину: їхня активна протидія центру поступається місцем енергійним намаганням завоювати великокняжий стіл. У ході чотирирічного кривавого братовбивчого протистояння загинули Борис, Гліб, Святополк, Святослав, і 1019 р. у Києві вокняжився Ярослав. Проте його влада над руськими землями була не повною, оскільки вже 1024 р. він зазнав поразки в битві під містом Лиственом від свого брата, енергійного чернігівського князя Мстислава. Однак переможець не зайняв великокняжий стіл, братам вдалося знайти компромісне рішення: вони утворили дуумвірат, поділили Русь по Дніпру і з двох центрів — Києва та Чернігова — управляли величезною державою. Лише після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав став, за словами Нестора, «самовладцем Руської землі».

Роки князювання Ярослава (1019—1054) — час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі. Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира — посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію. Як свідчать літописи, Ярослав був не стільки князем-дружинником, князем-завойовником (хоча його прихід до влади відбувався під брязкіт зброї та лиття крові), скільки князем-будівником, князем-просвітителем. Деякі вчені пояснюють це збігом обставин: по-перше, у князя був уроджений підвивих у правому тазостегновому суглобі, по-друге, в одній з битв він отримав важку травму правого коліна і тому фізично не був повноцінним воїном. Саме тому, на їхню думку, свою силу та енергію він спрямував у інші сфери державної діяльності. Проте таке пояснення є дещо спрощеним, оскільки правління Ярослава збіглося з періодом внутрішнього освоєння та втримання величезних територій, завойованих князями-попередниками, що вимагало не тільки якісних змін у внутрішній та зовнішній політиці, але й іншого типу державного правителя.

Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. Ще у 1030—1031 рр. він у союзі з Мстиславом відвоював Червенські землі, внаслідок чого до Русі відійшли Перемишль, Червен, Белз та інші міста. Князь насамперед піклувався про безпеку південних рубежів Русі: на багато сотень верст тягнулися зведені при ньому «змійові вали» з укріпленими фортецями. Тільки збудована вздовж Росі оборонна система охоплювала 13 міст і

фортець, розташованих на лівому березі. З часом деякі з них, як Корсунь і Торческ, перетворилися на значні економічні та культурні центри, а Юр'єв, названий християнським ім'ям Ярослава, крім того, став і центром православної єпископії. Глибока, ешелонована оборона дала змогу київському князю 1036 р. отримати вирішальну перемогу над печенігами. Після поразки цей кочовий народ мігрував на Дунай, а його місце в степу зайняли менш войовничі торки. Ярослав же на честь перемоги 1037 р. на місці вирішальної битви побудував перлину середньовічної архітектури — собор святої Софії.

У 1043 р. руські дружини на чолі з сином Ярослава — Володимиром здійснили останній похід на Константинополь. І хоча ця воєнна експедиція закінчилася невдачею, в цілому становище Київської держави на міжнародній арені характеризується стабільністю, її авторитет зростає. Зовнішньополітична діяльність Ярослава спиралася насамперед на слово дипломата, а не на меч воїна. Важливе місце в міжнародній політиці київського князя відігравала своєрідна «сімейна дипломатія», тобто укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою, його син Всеволод — з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, Ізяслав — з сестрою польського князя Казимира, Святослав — з онукою німецького цісаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: Анна — за французького Генріха I, Анастасія — за угорського Андрія, а Єлизавета — за норвезького Гаральда Сміливого. Династичні шлюби були характерною рисою міжнародної політики середньовіччя, але масштаби, різновекторність і значимість укладених у межах «сімейної дипломатії» союзів дали змогу Ярославу стати впливовим європейським політиком, якого історики часто називають «тестем Європи».

За князювання Ярослава активізувалася внутрішня розбудова держави. З ім'ям цього князя пов'язано створення першого писаного зведення законів Київської Русі — «Руської правди», що регламентувала внутрідержавні феодальні відносини. Продовжуючи лінію Володимира, спрямовану на активну християнізацію Русі, Ярослав не тільки будує численні монастирі та храми, а й без відома константинопольського патріарха 1051 р. призначає главою руської церкви Іларіона, що мало на меті вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під контролю Візантії.

***Іларіон** (?— бл. 1088) — митрополит київський, церковний і політичний діяч, філософ і оратор. Автор «Слова про закон і благодать» (бл. 1037). До поставлення митрополитом був пресвітером князівського храму в с. Берестові біля Києва, визначався вченістю і благочестям. Входив до кола найближчих радників Ярослава Мудрого. У 1051 р. Ярослав самочинно поставив Іларіона в загальноруські митрополити без погодження з константинопольським патріархом. Подальша доля митрополита невідома. За однією з версій, незабаром після поставлення у митрополити Іларіон помер, за іншою — постригся в ченці під ім'ям Никона, поселився в Києво-Печерському монастирі й став автором так званого Печерського літопису 1073*[1].

У цей час суттєво змінилася столиця держави — Київ. Площа міста порівняно з добою Володимира збільшилась у сім разів. Один за одним зводилися монастирі та церкви, що стали осередками розвитку культури та поширення наукових знань. В останні роки життя Ярослав зробив спробу вирішити болючу проблему престолонаслідування. В основу запропонованого ним механізму спадкоємності князівської влади було покладено принцип сеньйорату, тобто влади найстаршого в роді. Намагаючись убезпечити своїх нащадків від кривавих міжусобиць, Ярослав незадовго до смерті поділив Київську державу між синами: старший Ізяслав одержав Київ, Туров, Новгород і Псков; Святослав — Чернігів, Муром і Тмутаракань; Всеволод — Переяслав і Ростов; Ігор — Володимир-Волинський; В'ячеслав — Смоленськ. У разі смерті київського князя великокняжий стіл переходив до найстаршого за віком сина, що, на думку Ярослава, давало можливість уникнути сімейних чвар, оскільки кожен з нащадків мав шанс правити в Києві.

Отже, визначальними рисами цього етапу історії Київської Русі були: завершення формування території держави, перенесення уваги князівської влади з проблеми завоювання земель на проблему їхнього освоєння та втримання під контролем; злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади; заміна родоплемінного поділу давньоруського суспільства територіальним; активна реформаторська діяльність великих

[1]Біографічні довідки складені на основі матеріалів, вміщених у таких довідкових виданнях: Довідник з історії України в трьох томах. — К., 1993—1995, Т. 1, 2.; Історія України в особах: IX—XVIII ст. — К., 1993; Історія України в особах: XIX—XX ст. — К., 1995; Малий словник історії України. — К., 1997 та ін.

князів; запровадження та поширення державної консолідуючої ідеології — християнства; поява писаного кодифікованого права; ширше використання дипломатичних методів вирішення міжнародних проблем; зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.

2.4. Політична роздрібненість Київської Русі (кінець XI — середина XIII ст.)

У 1054 р. на 76-му році життя помер Ярослав Мудрий. З цього моменту починається зміна форми правління в Давньоруській державі: одноосібна монархія поступово переростає в монархію федеративну. Після смерті батька три брати — Ізяслав, Святослав та Всеволод — уклали між собою політичний союз, утворили тріумвірат і, спільно управляючи державою, забезпечували єдність та безпеку руських земель. Цей унікальний союз проіснував майже двадцять років, але бурхливий розвиток феодалізму, зростання та економічне зміцнення місцевої земельної знаті, породжуючи відцентрові тенденції, підривали його основи. Кожен з тріумвірів був претендентом на першу роль у державі. Значного удару союзу ярославичів було завдано поразкою руських військ у битві з половцями на р. Альті 1068 р. Ця трагічна подія призвела до захоплення кочівниками Переяславщини, повстання киян проти Ізяслава та різкого загострення суперечностей між тріумвірами.

Для стабілізації ситуації в державі брати зібралися у Вишгороді (1072). І хоча їм вдалося прийняти важливий спільний документ — загальноруський кодекс юридичних норм «Правду Ярославичів» — це не відновило їхньої колишньої єдності. Вже наступного року Святослав зайняв київський стіл, а його старший брат Ізяслав мусив рятуватися втечею до Польщі, що поставило останню крапку в довгій історії тріумвірату. Протягом 1073—1093 рр. Ярославичі по черзі сідали у великокняже крісло: 1073—1076 рр. — Святослав, 1076—1078 рр. — Ізяслав, 1078—1093 рр. — Всеволод.

Наприкінці XI ст. посилилися відцентрові тенденції в державі, було втрачено політичну єдність, спалахнули численні міжусобні війни, зросла зовнішня загроза. Всі спроби

княжих з'їздів (1097, 1100, 1101 і 1107) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчилися невдачею. Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на князювання Володимира Мономаха (1113—1125). Численні вдалі походи на половців, активна законодавча діяльність (розробка знаменитого «Уставу» — своєрідного доповнення до «Руської правди»), подолання сепаратистських тенденцій, об'єднання 3/4 території Русі тимчасово стабілізували становище держави і повернули її в ряди наймогутніших країн Європи. Після смерті Володимира Мономаха його сину Мстиславу (1125—1132) лише на короткий час вдалося підтримати єдність руських земель. У XII столітті на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі. У цю добу роздрібненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції. Так, якщо в XII ст. утворилося 15 князівств (земель), то їхня кількість на початку XIII ст. сягала вже 50.

Феодальну роздрібненість спричинила низка чинників:

1. *Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення.* Русь простягалася на значну територію, що, залежно від обставин, могло бути або свідченням державної могутності, або ж джерелом слабкості. Великий князь ще не володів достатньо міцним, структурованим і розгалуженим апаратом влади, не мав розвинутої інфраструктури (транспорт, дороги, засоби зв'язку та ін.) для ефективного здійснення своїх владних повноважень на такій величезній території. Посиленню відцентрових тенденцій сприяла поліетнічність Київської Русі. Поряд зі слов'янами тут проживало понад 20 народів: на півночі та північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці, торки, каракалпаки; на північному заході — литва і ятвяги. Процес механічного приєднання та завоювання нових земель у Київській Русі помітно випереджав два інші процеси — формування та зміцнення апарату центральної влади та глибинну консолідацію нових народів і територій, їхнє своєрідне «переварювання» й органічне включення у структуру Давньоруської держави, що створювало ґрунт для зростання відцентрових тенденцій.

2. *Зростання великого феодального землеволодіння.* Розвиток продуктивних сил, утвердження феодальних від-

носин сприяли появі та зміцненню великого землеволодіння. Базуючись на натуральному господарстві, в основі якого лежала замкнутість, велике землеволодіння посилило владу місцевих князів і бояр, створило передумови для розгортання процесів формування економічної самостійності та політичної відокремленості давньоруських земель.

Велике феодальне землеволодіння створювалося різними шляхами: захопленням земель сільської общини, освоєнням нових земель та їх купівлею. Наприкінці XI — у XII ст. набуває поширення практика роздачі земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (вотчину) в нагороду за службу князю. За підрахунками фахівців, вотчинних володінь усіх рангів у Київській Русі було понад 3 тисячі. Спочатку це сприяло зміцненню центральної влади, адже майже кожен з нових землевласників, утверджуючись у власній вотчині, як правило, спирався на авторитет великого князя. Проте цілком опанувавши підвладні землі, створивши свій апарат управління, дружину, місцева феодальна верхівка дедалі більше відчувала незручності від сильної великокнязівської влади, що посилювало її потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель.

3. *Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.* Тривалий час (майже до 30-х років XX ст.) серед істориків панувала думка, що основною причиною роздрібненості є порушення принципів престолонаслідування. Спочатку на Русі домінував «горизонтальний» принцип спадкоємності князівської влади (від старшого брата до молодшого, а після смерті представників старшого покоління — від сина старшого брата до наступного за віком). Помітне збільшення чисельності нащадків Володимира Святославича та Ярослава Мудрого зумовило той факт, що вже наприкінці XI ст. деякі з них, виходячи з власних інтересів, енергійно почали виступати за «отчинний», або «вертикальний», принцип (від батька до сина). Паралельне існування, зміщення та накладання цих двох принципів, на думку вчених, були причиною феодальної роздрібненості. І хоча з 50-х років XX ст. історична наука цілком обґрунтовано намагається пояснити появу відцентрових тенденцій, виходячи з розвитку продуктивних сил, утвердження феодальних відносин тощо, слід визнати, що неврегульованість питання про головний принцип престолонаслідування підривала основи Давньоруської держави.

У центрі міжусобного протистояння, як правило, був Київ, який того часу став не тільки символом, а й засобом влади. Лише за одне століття (1146—1246) київський стіл 46 разів переходив із рук в руки. Найдовше правління тривало 13 років, а 35 князів перебували при владі не більше року. Київ був своєрідним важелем для нарощення і розширення власного впливу, саме тому кожен із князів після оволодіння великокнязівським престолом перетворювався на активного поборника загальноруської єдності. Ця боротьба доцентрової та відцентрової тенденцій значною мірою зумовлена неврегульованістю питання про принцип спадкоємності князівської влади, була суттю міжусобних війн.

4. *Зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру, поява поліцентрії в зовнішній торгівлі.* Наприкінці XI ст. половецькі кочовища перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Крім того, серйозного удару транзитній торгівлі Київської Русі було нанесено двома подіями світового значення: по-перше, слабіюча Візантія 1082 р. за поміч у війні з Сицилією дала дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії; по-друге, хрестові походи відкрили для італійських, французьких та німецьких міст морський шлях на схід, безпосередньо зв'язали Західну Європу з Малою Азією, Візантією. Внаслідок цього Київ залишився поза основними торговими шляхами. Це не тільки зумовило частковий занепад Києва, а й спричинило поліцентрію в зовнішній торгівлі. Дедалі серйозніше про себе заявляють Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Смоленськ, Полоцьк. Завдяки торгівлі зростали міста, які ставали для місцевих князів засобом зміцнення їхньої самостійності, джерелом фінансових доходів, опорою політичного впливу.

5. *Посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.).* Лише половці, як свідчать літописи, у період від 1055 до 1236 рр. здійснили 12 великих нападів на Русь. Майже стільки ж широкомасштабних походів у відповідь організували руські князі. До того ж за цей час половці понад 30 разів брали участь у міжусобних князівських війнах.

Період феодальної роздрібненості — закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздрібненість — не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція. Саме в цей час відбулося остаточне формуван-

ня феодальної системи (чітко визначилися права феодалів та повинності селян, завершився процес становлення феодально-станової ієрархії, формувався і вдосконалився державний апарат тощо). Роздрібнення структури політичної влади було цілком логічним і природним наслідком феодальних відносин: роздрібненій формі земельної власності відповідає роздрібнена форма держави, роздрібнена структура влади.

Отже, явище роздрібненості суперечливе і неоднозначне. Особливістю періоду історії Київської Русі наприкінці XI — у середині XIII ст. були, з одного боку, посилення відцентрових тенденцій, втрата державної єдності, князівські міжусобиці, ослаблення держави, зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав, з іншого — формування великого землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, значне зростання чисельності населення, розвиток східнослов'янської культури.

2.5. Монгольська навала та встановлення золотоординського іга

Питання про роль монгольського нашестя та золотоординського іга в слов'янській історії завжди належало до розряду надзвичайно важливих, але водночас гранично складних, дискусійних. Вичерпної однозначної відповіді на це питання ми не маємо. Багатовікове вивчення проблеми привело дослідників до абсолютно різних оцінок та полярних висновків. Одні з них (Л. Гумільов, Б. Васильєв та ін.) вважають, що іга фактично не було, а був лише союз Русі з Ордою, інші — вказують на руйнівні наслідки золотоординської навали, яка загальмувала розвиток слов'янських земель, зумовивши в перспективі помітне відставання від країн Західної Європи (Б. Рибаков, П. Толочко, М. Котляр та ін.).

Широковживаний термін «монголо-татарське нашестя» є умовним і не зовсім точним. Адже хоча монголи і не становили більшості у війську (їх налічувалося лише кілька відсотків загальної чисельності), саме вони були його цементуючим ядром, військовою елітою, яка вела за собою підкорені народи. Що ж стосується татар, то цей

народ — лише одне з підкорених племен, представники якого обіймали високі посади при дворі монгольського хана, але їхня роль у монгольській державі не була домінуючою. Отже, грандіозну експансію східних народів у західному напрямку доцільніше називати монгольською, оскільки саме монголи були її організаторами і лідерами. Поява терміна «монголо-татари» зумовлена багатьма обставинами. Так, китайські хроністи, описуючи народи, що проживали на північ від Китаю, у Великому Степу, називали всі степові етнічні об'єднання одним іменем — «татари», так як ми називаємо «європейцями» французів, іспанців та ін. З часом ця традиція укорінилася в європейській термінології XIII—XIV ст., у якій поняття «татари» вживалося для позначення монголів-завойовників. Тому в епоху середньовіччя слова «татари» і «монголи» для хроністів та літописців стали майже синонімами. Можливо, що синтезний термін «татаро-монголи» вживався для більш повної загальної характеристики ординців, адже він фіксував певну єдність лідера (монголи) і маси (татари як збірна назва кочівників Великого Степу).

Монгольська держава утворилася наприкінці XII — на початку XIII ст. внаслідок активної об'єднавчої політики монгольського хана Темучіна. Надзвичайно складною була доля цієї людини. Він був онуком першого монгольського хана Хабула. Після смерті батька Есугей-багатура, 9-річний хлопчик потрапив у вир феодальних війн та протистоянь. Через зраду Темучін на три роки потрапляє в рабство і з дерев'яною колодкою на шиї виконує найважчі роботи на кузні ворожого племені. Після втечі з полону понад двадцять років він веде жорстоку, безкомпромісну боротьбу за владу. В 1206 р. Темучіна було проголошено верховним правителем Монголії — Чингісханом. Країна перетворилася на воєнний табір і розпочала активне завоювання сусідніх територій та народів.

У 1223 р. на річці Калці відбувається перша битва монголо-татарських військ з руськими дружинами. Об'єднані русько-половецькі сили зазнали страшної поразки: загинуло 6 князів та 9/10 руських воїнів. Давньоруський билинний епос саме з Калкою пов'язує загибель трьох руських богатирів Іллі Муромця, Альоші Поповича та Добрині Нікитича. Нова хвиля монгольського нашестя розпочинається 1237 р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо онука Чингісхана — Батия. Серією рішучих ударів, схожих на по-

махи татарської шаблі, завойовники перетворили на попелище Рязань, Володимир, Ярославль, Переяслав, Чернігів та інші міста і підійшли до Києва. Падіння 1240 р. центру Давньоруської держави відкрило Батию шлях на Захід. Пройшовши вогнем і мечем галицькі та волинські землі, кочівники в 1241 р. вторглися в Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансільванію. Проте знекровлені на Русі війська Батия вже 1242 р. були змушені припинити своє просування в західному напрямку. Повернувшись у пониззя Волги, завойовники засновують нову державу в складі Монгольської імперії — Золоту Орду. З цього часу Давньоруська держава перестає існувати. На Русі встановлюється іноземне іго на довгих 238 років.

Уже перші наслідки завойовницьких походів монголів були катастрофічними для слов'янських земель:

1. *Руйнація та падіння ролі міст.* За підрахунками археологів, із 74 руських міст XII—XIII ст., відомих з розкопок, 49 були розорені полчищами Батия. До того ж 14 так і не піднялися із руїн, а ще 15 міст з часом перетворилися на села. У перші 50 років панування завойовників на Русі не було побудовано жодного міста, а домонгольського рівня кам'яного будівництва було досягнуто лише через 100 років після навали Батия.

2. *Занепад ремесла і торгівлі.* Руйнація міст, загибель або рабство значної частини ремісників призвели до втрати спадкоємності в ремісництві, зникнення цілих його галузей (виробництво емалі, зерні, черні, різьби по каменю та ін.). Зменшення виробництва товарів спричинило занепад торгівлі.

3. *Демографічні втрати.* Фізичне знищення, рабство та втечі стали чинниками, які помітно зменшили кількість населення на Півдні Русі. Проте тотального обезлюднення цієї території не відбулося. Як зазначає М. Грушевський, лісовий пояс став своєрідним резервуаром, у якому степова людність ховалася за часів лихоліття, а за кращих обставин знову починала колонізацію полишених земель.

4. *Знищення значної частини феодальної еліти.* Загибель у боротьбі з завойовниками багатьох професійних воїнів-феодалів — князів та дружинників не тільки помітно послабила протидію загарбникам з боку місцевого населення в початковий період встановлення іга, а й суттєво загальмувала і деформувала розвиток феодального землеволодіння та всієї системи феодальних відносин.

Суть золотоординського іга як історичного явища полягає у формуванні та зміцненні стійкої системи залежності руських земель від завойовників. Золотоординське іго виявилося насамперед у трьох сферах: економічній (система податей та повинностей — данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче та ін.); політичній (затвердження Ордою князів на столах та видача нею ярликів на управління землями); військовій (обов'язок слов'янських князівств делегувати своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах). Стежити за збереженням та зміцненням системи залежності покликані були ханські намісники в руських землях — баскаки. Крім того, з метою ослаблення Русі Золота Орда протягом майже всього періоду свого панування практикувала періодичні спустошливі походи. Лише до середини XIV ст. на землі Північно-Східної та Південно-Західної Русі було здійснено понад 20 воєнних нападів золотоординців.

Встановлення золотоординського іга на Русі мало свої особливості:

1) руські землі не увійшли безпосередньо до складу Золотої Орди;

2) на території Русі не було створено постійно діючого адміністративного апарату завойовників. Навіть інститут баскаків на початку XIV ст. фактично ліквідується;

3) толерантне ставлення золотоординців до християнства та православного духовенства (відповідно до монгольських стереотипів поведінки хан міг і мусив вимагати від завойованих народів покірності, виконання наказів, але не відмови від віри, традицій та звичаїв).

Саме ці особливості золотоординського панування значною мірою дали змогу східним слов'янам не тільки зберегти власну етнічну самобутність, а й накопичити державотворчі сили.

Монгольське завоювання зумовило появу низки тривалих тенденцій, які помітно вплинули на історичний розвиток східних слов'ян, якісно змінили характер державних структур, наклали значний відбиток на ментальність народу:

1. *Переміщення і своєрідне роздвоєння центру суспільного життя східних слов'ян.* Прогресуючий занепад Києва призвів до втрати ним ролі об'єднувача слов'янських земель, внаслідок чого виникли нові центри політичної консолідації. Спочатку на Заході, скориставшись своєю віддаленістю від Орди та іншими сприятливими

чинниками, вагомо заявляє про себе Галицько-Волинське князівство (XIII — перша половина XV ст.), а незабаром на Сході, остаточно оговтавшись від монгольських набігів, піднімається Московське князівство (середина XIV—XV ст.). Не останню роль у цьому процесі відіграла масова міграція еліти південних князівств (боярства, міського патриціату, церковної ієрархії) та кваліфікованих ремісників спочатку до Володимира, а потім до Москви.

2. *Консервація та поглиблення феодальної роздрібненості.*

3. *Поступове витіснення в стосунках між князем і місцевою знаттю принципу васалітету та запровадження системи підданства.* Особливо дія і наслідки цієї тенденції були помітні на теренах Північно-Східної Русі, де вплив золотоординців був найвідчутнішим. Васалітет — це середньовічна система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших феодалів (сеньйорів). Принцип васалітету допускав деякі права і привілеї для різних верств населення, що певною мірою обмежувало свавілля монарха. Саме права і свободи, що базувалися на васалітеті, згодом лягли в основу європейської правової системи, сприяли формуванню буржуазних відносин. З приходом на Русь монголів принцип васалітету активно витісняється системою підданства. Цьому процесові сприяла низка чинників. По-перше, зіткнення князів з монгольською моделлю управління державою надовго закарбувало в їхній генетичний код сам дух імперії: абсолютну покірність підданих та безмежну владу правителя. В обмін на власний суверенітет в Орді разом з ярликом князь одержував необмежену владу над своїми підданими. По-друге, після загибелі значної частини феодальної еліти (князів, дружинників), які були опорою та уособленням васальних відносин, на північному сході створюються умови для формування нової знаті (посадників, тіунів, мечників), що зростала вже на ґрунті підданства. З часом саме система підданства стала основою формування Російської імперії з абсолютною, необмеженою владою монарха.

4. *Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що в XIV—XV ст. південні та західні руські землі опиняються в складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна та Новгородська землі залишаються під владою Орди.* Внаслідок цього землі, що колись входили до складу Київської Русі, потрапи-

ли під вплив різних держав та культурних традицій, які суттєво змінили характер та динаміку їхнього суспільного розвитку. Етнічна диференціація східного слов'янства поглиблюється і дедалі активніше починають формуватися українська, білоруська та російська народності.

Отже, загальмувавши соціально-економічний розвиток Русі, суттєво деформувавши суспільні відносини, помітно вплинувши на етнічні процеси, якісно змінивши структуру влади в північно-східних руських землях, монгольське нашестя та золотоординське іго наклали свій відбиток на Східну Європу, глибинно, на багато віків вперед, підкоригували її історію.

2.6. Політичний устрій

Київська Русь — ранньофеодальна держава з монархічною формою правління. Протягом IX—XIII ст. влада пережила складну трансформацію. На етапі становлення Давньоруської держави утворилася дружинна форма державності: на ґрунті княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. У цей час дружина виконує не тільки роль війська, а й радників. Центральною фігурою цієї форми державності є князь, який більше виявляє себе як воєначальник, а не як державний діяч. У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, дружина відходить від державних справ, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії — бояри.

У період феодальної роздрібненості відбулася ще одна зміна форми державного устрою: одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Тепер долю Русі вершив не великий князь, а група найвпливовіших князів, що шукали компромісних рішень на своїх зібраннях («снемах»). Цю форму правління історики називають «колективним сюзеренітетом».

Отже, розвиток державності Київської Русі відбувався у двох напрямах: від системи управління, що випливала з військової організації, — до цивільних форм правління та від посилення централізму — до децентралізації. Основними елементами механізму політичної влади

в Давньоруській державі були князь, боярська рада та віче (збори міського населення). Великий київський князь був головним носієм державної влади, гарантом функціонування всіх органів управління, репрезентантом країни на міжнародній арені, символом державної стабільності. У його руках було зосереджено всю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. У своїй діяльності князь спирався на військову підтримку дружини та ідеологічну — церкви. Дружина являла собою постійне військо, що виконувало роль апарату примусу. Вона формувалася на засадах васалітету і складалася зі старшої (бояри, великі феодали) та молодшої («отроки», «діти боярські», «пасинки») дружин. За свою службу старші дружинники одержували землі, а молодші — частину військової здобичі або плату.

Певною мірою на політичні рішення князя впливали поради та підтримка боярської ради. Цей дорадчий орган походить від давньослов'янської ради старійшин. За часів Київської Русі до боярської ради входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював питання оголошення війни та миру, укладення угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. У разі відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом влади, у компетенції якої були не тільки питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й обрання та встановлення влади наступного князя. Володіючи правом «вето», боярська рада неодноразово змінювала плани великих князів, чим підтверджувала на практиці реальність прав та автономію князівських васалів, з яких вона утворювалася. Проте залежність цього дорадчого органу від князя призвела до того, що він не був юридично оформлений і не став повноцінним державним інститутом з чітко визначеними функціями.

Віче — це народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. Цей орган влади логічно продовжує слов'янську традицію племінних зборів. У добу посилення монархії та централізму віча занепали, а в період ослаблення князівської влади знову відродилися. В літописах перші згадки про них датуються 1016 р. (Новгород), 1068 р. (Київ), 1097 р. (Володимир-Волинський). Право скликати віче мали князь, митрополит або ж самі жителі міста. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або ж запрошувало князя, розпоряджало-

ся фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд. Механізм прийняття рішень був гранично простим — голосування не проводилося, а підтримка або ж заперечення висловлювалися гучним криком. Володіючи правом затвердження важливих державних рішень, віче все ж мало обмежену самостійність і рідко виступало із законодавчими ініціативами.

Князь, боярська рада, віче — це носії різних форм державності; основні елементи трьох моделей управління — монархічної, аристократичної та демократичної. Домінувала переважно князівська влада, але в періоди її ослаблення на перші ролі висувалися боярська рада і віче. Механізм політичної влади Давньоруської держави характеризується не тільки співпрацею, а й суперництвом і протистоянням його елементів, що, безумовно, надавало динаміки суспільному розвитку. Проте на відміну від князя боярська рада і віче не стали постійними органами влади з чітко окресленими функціями.

2.7. Соціально-економічний розвиток

За часів Київської Русі сформувалося феодальне суспільство в східних слов'ян. У цілому становлення феодальних відносин у Давньоруській державі відбувалося в загальноєвропейському руслі: від державних форм до сеньйоріальних (вотчинних). Цей процес був складним, тривалим і розгортався поетапно. Спочатку в IX ст. формується система експлуатації всього вільного населення військовою знаттю (князем та дружиною). Основним елементом цієї системи була данина, «полюддя». У X ст. стався переворот у поземельних відносинах: князі захоплюють і концентрують у своїх руках общинні землі, внаслідок чого виникає доменіальне (вотчинне) землеволодіння великого князя. Наступним кроком у процесі феодалізації стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті — бояр та православної церкви.

У X—XII ст. активно формувалися васальні відносини у давньоруському суспільстві: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Дарувалася не територія, а право стягувати податки. Так поступово склалася помістна форма феодального землеволодіння, яка не передбачала передачі землі в спадок

та її відчуження без згоди князя. З ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набирає вотчина — спадкове володіння, що могло вільно відчужуватися (продаватися, передаватися в спадок, даруватися).

Хоча процес утвердження феодальних відносин у Київській Русі в цілому збігався із загальноєвропейськими тенденціями, він мав і свої особливості. По-перше, у Давньоруській державі феодалізм зароджувався на основі первіснообщинного ладу, східнослов'янське суспільство перескочило через рабовласницький етап розвитку. По-друге, на Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою, де ще з античних часів прижилися традиції приватної власності; по-третє, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, господарськи неосвоєної землі.

У X—XIII ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники. Активно йшов процес диференціації серед феодально залежного населення. Основними його верствами були:

— смерди — більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;

— закупи — люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку);

— рядовичі — селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;

— челядь — особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх продавали, дарували, передавали у спадщину;

— холопи — населення, що перебувало у повній власності феодала.

За феодалізму земля була основним засобом виробництва. Право володіння нею стало юридичним підґрунтям, економічною основою отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. Характерними рисами формування відносин залежності були пряме насильство (позаекономічний примус) та економічне закабалення смер-

дів. Історія Київської Русі знає три види ренти, що ніби віддзеркалювали динаміку соціально-економічного розвитку. На ранньому етапі феодалізму домінувала натуральна рента (оброк продуктами), формою якого було «полюддя». Захоплення феодальною елітою общинних земель та формування вотчини призвели до появи відробіткової ренти. Подальший розвиток товарно-грошових відносин зумовив зародження в X ст. ще однієї форми ренти — грошової, яка згодом стала найпоширенішою.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство. Спираючись на давні традиції, особливо великого розвитку досягло землеробство. Це сталося за рахунок використання досконалих та різноманітних знарядь праці (плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса) та різних, залежно від географічних умов, систем обробітку ґрунту (вирубна, перелогова та парова з двопільною і трипільною сівозмінами). У сукупності ці чинники сприяли високому рівню продуктивності зернового господарства. Зокрема, середня врожайність зернових становила сам — 6,2, тобто одна десятина (1,09 га) давала 8 ц зерна. Здобутки в землеробстві в поєднанні із значними площами пасовиськ та сінокосів були підґрунтям для розвитку приселищного скотарства. Допоміжними галузями господарства стали промисли — бджільництво, мисливство, рибальство.

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства належало ремеслу. У Київській Русі найпоширенішими його видами були залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке виробництва, всього ж існувало понад 60 видів ремесел. Соціальна організація ремісничого виробництва ніби віддзеркалювала процес розвитку феодальних відносин. Існувало три категорії ремісників: сільські, вотчинні та міські. На ранньофеодальному етапі переважають перша і друга категорії; за часів роздрібненості дедалі більшу роль відіграє третя. Міське ремесло відрізняється від сільського складністю, різноманітністю та якістю. Найбільших успіхів давньоруське ремесло досягло в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, асортимент виробів із заліза цього періоду налічує до 150 назв.

Прогресуюче відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст. Розквіту Київської Русі сприяло й те, що її територія була вкрита мережею важливих

міжнародних торговельних шляхів. Одним із найдавніших і освоєних був «грецький» шлях («із варяг в греки»), що через Дніпро зв'язував Прибалтику та Причорномор'я. «Шовковий» шлях, який пролягав через Наддніпрянщину, з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм. «Соляний» та «залізний» були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям.

Активні торговельні відносини та операції сприяли становленню в Давньоруській державі грошової системи. Перші монети на території України, головним чином, римські, з'явилися в II—III ст. З часом східні слов'яни запровадили власну специфічно місцеву грошову одиницю — «куну» (хутро куниці або білки). Зі зростанням обсягу торгівлі з'являється нова лічильна одиниця — гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом м'які хутряні гроші поступаються місцем твердій валюті — гривням, що являли собою зливки срібла вагою 160—196 г Лише наприкінці XIII ст. виникає карбованець — срібний зливок, вагою 1/2 гривні. За часів Володимира Великого почали карбувати золотники і срібляники — перші вітчизняні монети. Проте, незважаючи на появу металевої валюти, хутро було загальним ціновим еквівалентом майже до XIV ст., тобто часу, коли почалося систематичне, масове карбування монет.

У добу піднесення Київської Русі інтенсивно розгортається процес урбанізації. «Гради» (городища) — своєрідні зародки майбутніх міст — виникають у східних слов'ян ще в VI ст. Тоді вони виконували роль міжплемінних центрів з обмеженими функціями — пунктів збору данини, прикордонних укріплень, місць общинних культових зібрань тощо. Поступово під впливом посилення державних структур, бурхливого розвитку ремесла та торгівлі малочисельні тимчасові поселення перетворюються на постійні залюднені міста, що стають економічними, політичними, адміністративними та культурними центрами, своєрідними вузлами зв'язку Давньоруської держави. Літописи повідомляють, що в IX—X ст. існувало понад 20 міст (Київ, Чернігів, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Новгород та ін.). У XI ст. згадується ще 32 міста. Напередодні монгольської навали на Русі налічувалося понад 300 «градів», з яких майже 100 були справжніми містами. У зв'язку з цим не дивно, що варяги ще на межі IX—X ст. називали Русь «Гардаріки» — країна міст (замків).

Отже, за доби Київської Русі в соціально-економічній сфері розпочався процес становлення феодальних відно-

син — формується система приватного землеволодіння, ускладнюється ієрархія панівного класу, інтенсивно йде диференціація феодально залежного населення. Провідною галуззю економіки цього часу було сільське господарство, розвиток якого спирався на традицію та досвід попередніх поколінь. Дедалі енергійніше йшов пошук нових технологій обробітку землі, вдосконалювалися знаряддя праці. Відокремлення ремесла від землеробства, концентрація ремісників у «градах», активізація обміну та торгівлі сприяли становленню грошової системи.

2.8. Етнічний розвиток

Визначення етнічної структури в Київській Русі — проблема актуальна і складна. Актуальна, оскільки її вирішення є ключем для визначення спадкоємця києво-руської культурно-історичної спадщини. Складна — тому що розв'язанню цього питання заважають не тільки обмеженість та фрагментарність джерел, а й політична кон'юнктура, політико-ідеологічні впливи.

Суть проблеми етнічного складу Київської Русі сформульовано в питанні: «Що існувало в Давньоруській державі: стійка єдина давньоруська народність чи окремі праетноси українців, росіян, білорусів?» Одну з перших спроб дати відповідь на це запитання зробив у другій половині XVII ст. Феодосій Сафонович, який у своїй «Хроніці» показував Київську Русь як державу, де проживає єдиний народ від Галича до Володимира-на-Клязьмі. Дещо своєрідною була інтерпретація ідеї етнічної єдності східних слов'ян російських істориків — М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, які висвітлювали історію Київської Русі як перший період існування Російської держави, праукраїнці та прабілоруси зображалися не як окремі етнічні утворення, а лише як гілки єдиного російського народу. Ще далі в середині XIX ст. пішов М. Погодін. За його концепцією, у Києві до XIII ст. жили росіяни, які тільки після татарського нашестя емігрували на Верхню Волгу, а на їхнє місце з Галичини та Волині прийшли українці.

Критикуючи погляди М. Погодіна, М. Грушевський заклав підвалини нового підходу до вирішення проблеми етнічного складу Київської Русі. У своїх працях він обстоював ідею безперервності та нерозривності українського історичного процесу і дійшов висновку, що український народ на

своїх історичних землях існує з IV ст. н. е. спершу під назвою антів, потім полян, а згодом русів. Київська держава, право, культура були витвором однієї народності — українсько-руської, а Володимиро-Московська держава не була ні *спадкоємицею, ані наступницею* Київської Русі, вона виросла на своєму корені і є наслідком енергії та активності народності «великоруської» (російської).

У радянську добу офіційна історична наука до середини 30-х років розглядала етнічні процеси в Київській Русі з позицій близьких до концепції М. Грушевського. Проте в повоєнний період значного поширення набула теорія єдиної давньоруської народності, родоначальниками якої стали російські історики Б. Греков, В. Мавродін, Л. Черепнін. І хоча в наукових дискусіях висловлювалися серйозні критичні зауваження з приводу цієї концепції, вона була визнана і схвалена радянським керівництвом, оскільки сприяла зміцненню внутрішньої єдності СРСР. 10 січня 1954 р. ЦК КПРС затвердив «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», в основу яких було покладено ідею про те, що російський, український та білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності. Поява офіційно узаконеної концепції на тривалий час заблокувала наукову розробку проблеми етнічного складу Київської Русі. Надалі теза про єдину давньоруську народність стала своєрідним підґрунтям для формування постулату про «нову етнополітичну спільність — радянський народ».

З моменту проголошення незалежності України розпочинається новий раунд дискусій, у центрі яких опинилися проблеми формування східнослов'янських народностей та етнічної структури Київської Русі. Тезу про існування єдиної східнослов'янської етнокультурної спільності (в літературі зустрічаються також терміни «давньоруська народність», «давньоруська етнічна спільність», «єдиний давньоруський етнос» тощо) обстоюють П. Толочко, М. Котляр, О. Моця, В. Ричка та ін. Чимало дослідників (І. Брайчевський, Я. Ісаєвич, М. Дашкевич, Л. Залізняк та ін.), розвиваючи ідеї М. Грушевського, намагаються обґрунтувати різні варіанти «окремішності» українського народу, вважаючи саме його засновником і панівним етносом Київської Русі.

Так, прихильники існування єдиної східнослов'янської етнокультурної спільності переконані, що під впливом посилення політичної єдності, зміцнення централіза-

ції держави, запровадження єдиної релігії — християнства, у ході боротьби проти зовнішнього ворога активно відбувалися процеси етнічної консолідації давньоруського населення. На їхню думку, про реальне існування в межах Київської Русі давньоруської народності свідчать такі суспільні процеси та явища:

1) сформувалася єдина давньоруська літературна мова як мова державного управління і законодавства, розвитку літератури та культури;

2) укорінились єдині традиції, звичаї, юридичні норми (починаючи з другої половини I тис. на більшій частині східно-слов'янської території існував стереотипний підкурганний обряд поховання; на теренах всієї Київської Русі функціонувала «Руська правда» тощо);

3) усталилась єдина матеріальна культура (археологічні розкопки та писемні джерела свідчать про повну чи часткову аналогічність у різних районах давньоруської держави таких компонентів культури, як одяг знаті і воїнів, зброя, фортеці та інші оборонні споруди, спосіб будівництва доріг, типи тих або інших ремісничих виробів тощо);

4) з'явилась єдина руська етнічна свідомість (літописці, як правило, говорять про Русь як сукупність усіх земель-князівств; все східнослов'янське населення органічно прийняло етнонім «руський», «русин», «русич»);

5) консолідувалась елітна верства вищих феодалів Київської Русі, що вела свій родовід від династії Рюриковичів, і не поділяла себе етнічно.

Опонуючи теорії єдиної східнослов'янської етнокультурної спільності, намагаючись ствердити правомірність свого погляду, прихильники ідеї відокремленого розвитку кожного з східнослов'янських народів висувають свої контраргументи:

1. *Утвердження єдиної мови не може бути завершальним актом, визначальним фактором у процесі етнічної консолідації.* Адже поширення латини в Західній Європі не привело до утворення «єдиної латинської народності» на західноєвропейських теренах. До того ж у Київській Русі єдиною була тільки церковнослов'янська мова, а мова світська в процесі освоєння східними слов'янами північних та північно-східних територій зазнала впливів фіно-угорського та балтійського етнічних масивів. Через це сформувалася низка діалектів — псковсько-полоцько-смоленський, новгородсько-володимиро-суздальський тощо.

2. *Давньоруська держава була поліетнічною.* До її скла-

ду входила велика кількість неслов'янських племен: балтські етнічні утворення (лити, пруси, ятвяги та ін.), угрофіни (меря, мурома, мордва та ін.), тюркські народності (печеніги, торки, берендеї тощо). Навіть ті 15 слов'янських племен, що увійшли до держави Русь, вже в VIII ст. не були єдиним народом. Ось як характеризує їх Нестор Літописець: «Усі племена мали свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов». Щоб переплавити ці різнорідні етнічні утворення в єдину етнокультурну спільність необхідні були потужні засоби впливу та час. Однак нерозвиненість комунікацій, величезна підвладна територія, відносна слабкість впливу центру на окраїни, нетривалість існування давньоруської держави (лише наприкінці X ст. остаточно сформувалися державні структури, а вже в середині XII ст. вона розпалася на незалежні князівства) суттєво ускладнювали процес етнічної консолідації, ослаблювали єдність і унеможливлювали появу єдиної етнічної свідомості серед широких народних мас.

3. *Політична єдність Київської Русі (єдина назва держави, одна правляча династія, загальноруська свідомість правлячої верхівки тощо) не свідчить про етнічну монолітність.* Ці риси притаманні всім імперіям, зокрема, Російська імперія, яка зібрала під скіпетром Романових 130 народів та народностей, була політично єдиною країною — нею правила одна династія, правляча верхівка в провінціях мала московсько-центристські погляди тощо, але зовсім не являла собою однорідного етнічного масиву[1].

В основі альтернативи теорії єдиної східнослов'янської етнокультурної спільноти лежить теза про те, що українська, російська та білоруська народності почали консолідуватися задовго до утворення Київської Русі. На основі південно-західних племінних союзів (полян, древлян, сіверян, тиверців та ін.) за участю іранських етнічних елементів формувалася українська народність. Північносхідна гілка слов'янських племен інтегрувалася з угрофінськими племенами (чудь, весь, мордва та ін.) і лягла в основу російської народності. Західна група східнослов'янських племен слов'янізувала споконвічні землі балтів. Внаслідок цих етнічних процесів утворилися балтослов'янські племена — пращури білорусів.

[1] Див.: Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. — 1996. — № 2. — С. 2—14.

Отже, питання визначення етнічної структури Київської Русі й досі лишається відкритим. Подальші пошуки істини вимагають від дослідників максимального дистанціювання від політичної кон'юнктури, розширення кола джерел (археологічних, лінгвістичних тощо), які піддаються аналізу, пошуку нових ідей та підходів у процесі дослідження та інтерпретації вже відомих фактів та матеріалів.

2.9. Охрещення Русі

Запровадження християнства — це епохальний поворот в історії Давньоруської держави, який не тільки суттєво вплинув на всі сфери тогочасного суспільного життя, а й надовго визначив характерні особливості вітчизняної моделі історичного розвитку.

Прийшовши до влади, Володимир Великий спробував провести релігійну реформу, суть якої полягала в модернізації язичництва, запровадженні на Русі культу єдиного бога — громовержця Перуна. Ієрархія новоствореного пантеону відповідала розкладу політичних сил у країні, адже верховним божеством було визнано не полянського Даждьбога, а новгородського Перуна. Очевидно, Володимир мав зважати як на новгородську еліту, завдяки грошам якої прийшов до влади, так і на норманських найманців, на мечі яких спирався (громовержець Одін — брат-близнюк литовсько-слов'янського Пéруна — був покровителем скандинавської дружини). Проте навіть модернізована стара релігія не відповідала потребам часу: вона гальмувала процес державотворення; не захищала багатства і привілеї феодальної верхівки, що набирала силу; ускладнювала розвиток зв'язків з християнськими країнами. Тому запровадження нової державної монотеїстичної релігії стало життєвою необхідністю. Вибір було зупинено на християнстві візантійського зразка. І це зовсім не випадково. По-перше, ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації, який значно посилився з появою торгового шляху «з варяг у греки». По-друге, у державної еліти вже існували досвід та традиція хрещення (Аскольд, Ольга), пов'язані з Константинополем. По-третє, відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком

влаштовувало великого князя: ідеологічну підтримку своїм державотворчим планам він отримував, а контроль над ним з боку церкви не встановлювався. По-четверте, візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес поширення та утвердження нової релігії. Єдине, що тривожило Володимира, — це реальна загроза через прийняття християнства потрапити в ідеологічну або ж навіть політичну залежність від Візантії.

Вирішенню проблеми посприяв збіг обставин. У 986 р. візантійський імператор Василь II, проти якого виступили земельні магнати, попросив у Володимира військової допомоги для придушення заколотників. Київський князь погодився, але висунув вимогу — одруження із сестрою імператора Анною. Це була надзвичайно висока ціна, адже відповідно до існуючих тоді канонів, візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі або хоча б за представників родини німецьких імператорів. Проте обставини були сильніші за традиції: реальна загроза Константинополю змусила Василя II піти на поступки, водночас він сам висунув вимогу, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство на Русі. Виконуючи умови русько-візантійської угоди, у Києві хрестився Володимир.

Шеститисячне руське військо допомогло візантійському імператору розбити сили феодальної опозиції влітку 988 р. у битві під Хрисополем. Проте, опанувавши ситуацією, імператор зрікся своїх обіцянок і відмовив князю віддати за нього сестру. Намагаючись досягти поставленої мети, Володимир здійснює блискавичний похід до Криму і захоплює важливий пункт візантійського панування на півострові, головну житницю імперії — Херсонес (Корсунь). Імператору нічого не залишилось, як виконати умови угоди. Саме в Корсуні восени 989 р. Володимир взяв шлюб з Анною. Ця подія і стала точкою відліку процесу насадження християнства на Русі. Драматичні події, пов'язані із запровадженням нової релігії, що відбулися протягом трьох років (988, 989, 990) літописцем спресовані в один — 988 р. Насправді християнізація Русі тривала декілька століть.

Прийняття християнства значно вплинуло на подальший розвиток Київської Русі:

1. *Нова віра сприяла остаточному розкладу родового ладу й формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у східних слов'ян.* Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної

еліти, соціальну диференціацію та всю феодальну систему. Водночас воно рішуче стверджувало рівність усіх перед Богом, чим закладало принципово нові підвалини в ідеологічні моделі майже всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодальних.

2. *Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої самодержавної країни.* До кінця 80-х років X ст. Русь була слабоконсолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність і форму завдяки мечам великокнязівської дружини. Одночасне проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю (християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя).

3. *Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави.* Хрещення Русі та одруження на Багрянородній сестрі візантійського імператора ввели Володимира у коло християнської сім'ї європейських правителів, а Давньоруській державі відкрили шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. З того часу великий князь ставав повноцінним суб'єктом міжнародного права: кордони його держави вважалися недоторканими (бодай номінально); на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство та ін. Запровадження нової віри не стало основою ідеологічної та політичної залежності від Константинополя. Навпаки, воно сприяло налагодженню і розширенню плідних зв'язків, побудованих на принципі рівноправності, з багатьма європейськими країнами. Це підтверджують тісні контакти з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом. Після християнізації Русь була навіть тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди династії Рюриковичів. Зокрема, протягом X—XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійських династій лише 12.

4. *Під впливом християнства поступово відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття населення Давньоруської держави.* Особливістю язичницького світогляду було обожнення природи. Язичництво пригнічувало людську душу і виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило

ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього на внутрішній світ людини, внаслідок чого людина отримує свободу вибору поведінки. Справедлива розплата чекає в потойбічному світі. Такі якісні зміни помітно вплинули на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства: певною мірою пом'якшилися стосунки між людьми, було усунено полігамію, засуджено звичаї родової помсти, поліпшилося ставлення до бідних, особливо до рабів.

5. *Нова віра заклала якісно нові підвалини в культурній сфері, сприяла розвиткові писемності, літератури, архітектури та мистецтва.*

Водночас прийняття християнства візантійського зразка спричинило появу низки негативних явищ, тенденцій та процесів:

1. *Православна церква не стала справжнім гарантом захисту різних соціальних верств, вагомою противагою самодержавній владі.* Це зумовлено насамперед візантійською моделлю християнства. Саме вона дала змогу руським самодержцям підім'яти під себе духовну владу. По-перше, відповідно до візантійських канонів, церква мала підпорядковуватися світській владі, тоді як за католицизму навпаки — світська влада підкорялася духовній. По-друге, відсутність целібату (обов'язкова безшлюбність у католицького духовенства) не давала змоги духовенству православному, переобтяженому сім'ями, законсервованому практикою передачі своєї професії в спадок, ні поповнювати свої кадри за рахунок здібних людей з низів, ні стати справжнім духовним опонентом світській владі. По-третє, православна церква не одержувала такої могутньої підтримки ззовні, яку мала завдяки діям Папи Римського католицька церква, і тому православ'я не могло стати перешкодою на шляху створення російськими правителями системи загального підкорення державі всіх сфер суспільного життя.

2. *Прилучення до багатств світової культури було обмежене.* На противагу країнам Західної Європи, а також слов'янським державам Польщі та Чехії, де утвердився західний католицький варіант християнства і мовою богослужіння та церковної літератури була латина, на Русі церковна служба правилася слов'янською мовою. Безумовно, це сприяло швидкому поширенню нової релігії серед населення, але водночас помітно звужувало русло культурного потоку, адже прилучення до сві-

тової культури відбувалося, головним чином, через слов'янську літературу з Болгарії, Сербії та частково через грецькі книги, що перекладалися на Русі. Усунення на тривалий час з поля зору руської еліти цілих пластів латиномовної літератури суттєво перешкоджало процесам накопичення знань та обміну інформацією, тим самим зумовлюючи наростання певної культурної замкненості країни.

3. *Цивілізуючий вплив Візантії на Русь був затухаючим.* З часу прийняття Руссю християнства до падіння Візантії в XV ст. під натиском турків ця імперія не виходила із стану перманентної кризи. Криза політична завжди зумовлює кризу духовну. Поширені в XIII—XV ст. настрої бродіння, посилення впливу містицизму, проповідь аскетизму, відчуженості від життя були ознаками кризи візантійської духовної еліти. Вона не зуміла піти далі засвоєння античної спадщини, осмислити сучасні суспільні процеси і тому залишилася відірваною від загальної течії світової суспільної думки. Потенціал візантійського цивілізуючого впливу поступово згасав, продукуючи замість енергії та новаторства традиціоналізм та консерватизм. Наслідком цього стали занепад шкільної та гальмування університетської освіти, обмеження духовної свободи, що зумовило стійку тенденцію відставання від Заходу в багатьох сферах суспільного життя.

Отже, запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Воно сприяло формуванню та зміцненню феодальних відносин, розвитку державності, зростанню міжнародного авторитету, розвитку культури. Однак візантійська модель християнства згодом стала підґрунтям не тільки позитивних, а й низки негативних зрушень, процесів та тенденцій.

2.10. Характерні риси та особливості розвитку культури Київської Русі

Високий злет культури Київської Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями в різних сферах суспільного життя — розвитком феодальних відносин; становленням давньоруської державності; відокремленням ремесла від

сільського господарства; виникненням міст; пожвавленням торгівлі; активізацією та розширенням міжнародних контактів; запровадженням християнства та ін. Нові явища та процеси в давньоруській культурі — це не тільки сумарний наслідок дії суспільних сил та чинників, а й активний самостійний фактор впливу на різні сфери життя, тобто культура водночас виступає і як об'єкт, і як суб'єкт історичного розвитку.

Феномен культури Київської Русі мав такі характерні риси та особливості:

1. *Домінуючий вплив християнської релігії на розвиток матеріальної та духовної культури.* Церква стала своєрідним центром, у якому органічно синтезувалися витвори майстрів різних культурних сфер — архітектури, живопису, музики, скульптури, літератури. Так само як православна релігія була поставлена на службу державі, культура мала служити церкві, свідченням чого є абсолютне домінування в мистецтві біблійних сюжетів, у літературі — релігійної проблематики, в архітектурі — культових споруд. У княжу добу саме церква стає одним з найдоступніших місць задоволення естетичних потреб народу.

2. *Запозичення та творче переосмислення візантійських традицій, знань та канонів.* Християнство, надавши імпульсу державотворчим та культурним процесам на Русі, сприяло поширенню візантійського впливу в різних сферах суспільного життя і в культурі, зокрема, що було особливо відчутно на початку християнізації. У цей період давньоруська література розвивається в межах візантійських канонів, які визначали жанри (житія, проповіді, повчання) та стриману стильову манеру викладу. Іконопис, наслідуючи візантійські зразки, відрізняється абстрактністю і статичністю. В архітектурі набуває поширення візантійський стиль зодчества, запозичується техніка цегляної та кам'яної кладки, переймається досвід створення фресок та мозаїк.

З часом почали виявлятися глибинні давньоруські основи. У літературі з'являється емоційне і пристрасне «Слово про Ігорів похід» (1187) що не мало аналогів ні у візантійській, ні у європейській літературі. З XI ст. у церковному живописі започатковується процес розмивання візантійських канонів: все частіше зустрічаються світські сюжети, релігійні композиції наповнюються образами реальних людей, побутовими сценами, набувають національних рис. Яскравим прикладом цього є фрески Со-

фії Київської. Саме Софійський собор є матеріальним уособленням поєднання візантійського стилю і місцевих традицій. Значна кількість овальних куполів (бань) у кам'яних храмах є виявом впливу дохристиянських традицій спорудження капищ (язичницьких культових споруд).

3. *Існування на Русі дохристиянського культурного середовища — підґрунтя для створення місцевої самобутньої культури.* Роль візантійського впливу на розвиток культури Русі була значною, але не вирішальною, оскільки все візантійське в процесі «ослов'янення» творчо переосмислювалося, якісно видозмінювалося під впливом місцевих традицій.

Феномен давньоруської культури виріс не з пересаджених варязького або візантійського саджанця. Він є своєрідним синтезом місцевих традицій і досягнень сусідніх народів Заходу та Сходу. Так, відомий скіфський «звіриний стиль» прикладного мистецтва, що сформувався під впливом культур Греції і Переднього Сходу, досить помітно виражений у галицьких керамічних плитках, чернігівському різьбленні по дереву, київських фібулах та змійовиках. Деякі елементи (висока культура плужного землеробства, керамічне та емалеве виробництво, певні будівельні навички) черняхівської та зарубинецької слов'янських культур (перша половина I тис. н.е.), на яких помітно позначився вплив римської цивілізації, відродилися і розвинулися за часів Давньоруської держави.

Ще у дохристиянський період східні слов'яни мали свою писемність. Місцеве населення користувалося абеткою із 27 літер, з яких 23 відповідали грецькому алфавіту, а 4 (Б, Ж, Ш, Щ) мали слов'янське походження. Літописна інформація про будову палаців княгині Ольги, а також відкриття монументальної ротондоподібної архітектурної споруди, зведеної майже на 50 років раніше славнозвісної Десятинної церкви, у самому центрі київського дитинця переконливо свідчать про те, що ще в дохристиянський період слов'яни мали високий рівень ремесла, певну його спеціалізацію, які давали змогу створювати монументальні споруди на основі синтезу власного досвіду та архітектурних впливів сусідніх народів.

4. *Форсоване піднесення культури, поява нових культурних явищ.* Виникнення і становлення Давньоруської держави сприяло помітному культурному поступу східних слов'ян, збагаченню новими здобутками.

Існування власної писемності та освіти є основною ознакою цивілізованості народу. Засвідчене археологами

значне поширення грамотності на Русі є безпосереднім наслідком розвитку давньоруської освіти. Вже за часів Володимира та Ярослава Мудрого шкільна освіта була важливою сферою загальнодержавної та церковної політики. Про високий рівень розвитку освіти свідчить існуюча в той період диференціація навчальних закладів: палацова школа підвищеного типу (державний навчальний заклад, що утримувався за рахунок князя); школа «книжного вчення» (для підготовки священиків); світська (приватна) школа домашнього навчання (головним чином, для купецького та ремісничого міського населення).

Накопиченню знань, обміну інформацією, розвитку шкільництва сприяло заснування при храмах, монастирях та князівських дворах бібліотек. Найвідомішими були книгозбірні Ярослава Мудрого, його правнука Миколи-Святоші, волинського князя Володимира Васильковича, ченця Григорія. Книги активно переписувалися і поширювалися на Русі (за підрахунками вчених, її книжковий фонд налічував щонайменше 130—140 тис. томів), незважаючи на їх надзвичайно високу ціну. Так, за молитовник для церкви в Любомлі волинський князь Володимир Василькович заплатив 8 гривень, яких у той час було цілком достатньо для купівлі отари овець з 40 голів.

Книгописні майстерні та бібліотеки стали тим фундаментом, на якому виросла вітчизняна оригінальна література. Самобутнім літературним жанром з моменту виникнення було літописання. Воно з'явилося на Русі наприкінці X — на початку XI ст. У 1037—1039 рр. порічні статті були об'єднані в перший давньоруський літописний звід. Вершиною історичної думки в межах літописної традиції вважається «Повість минулих літ», створена ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором у 1113 р. У Хлебніковському списку «Повісті минулих літ» Нестора названо автором цього твору. Як літописець він згадується і в «Києво-Печерському патерику».

***Нестор** (?—після 1111) — чернець Києво-Печерського монастиря, письменник і, можливо, літописець. Був пострижений за ігумена Стефана (1074—1078) і ним же зведений у дияконський сан. Безумовним вважається авторство Нестора двох житій: Бориса і Гліба та Феодосія Печерського. Перше подає історію вбивства синів Володимира Святославича їхнім зведеним братом Святополком Ярополчичем як одвічну боротьбу добра зі злом. Написане пізніше житіє Феодосія, одного з засновників Печерського монастиря, визначається більшою художньою свободою.*

До нас дійшло майже 1500 літописних списків, що є невичерпним джерелом історичних знань. До визначних оригінальних пам'яток давньоруської літератури належить «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, перша давньоруська енциклопедія «Ізборник» (1073), «Слово про Ігорів похід» та ін. Ці твори були не тільки апробацією різних літературних жанрів, а й поступальними кроками в розвитку політичної культури, суспільної думки, оскільки майже всі вони торкалися важливої проблеми державотворення — відносин світської та церковної влад.

Давньоруська література запропонувала два альтернативні варіанти вирішення цього питання: концепцію «богоугодного володаря», в основу якої покладено ідею зверхності церковної влади (Нестор) та концепцію монархічної однодержавності, що стоїть над церквою, яка віддзеркалювала ідею верховності світської влади.

Друковане слово відкрило нові горизонти й у сфері правової культури. У стародавніх слов'ян спочатку було звичаєве усне право, що фіксувало норми поведінки, які передавалися з покоління в покоління і увійшли в побут та свідомість у формі звичаїв і традицій. У роки князювання Ярослава Мудрого з'являється перше писане зведення законів Київської Русі — «Руська правда». Цей правовий документ дійшов до нашого часу в 106 списках, які прийнято поділяти на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Найдавнішою є Коротка редакція, що містить Правду Ярослава (правові норми, які стосуються вбивств, тілесних ушкоджень, образ, порушення права власності), Правду Ярославичів (поява нових акцентів — чітка спрямованість законодавчих норм на захист феодального землеволодіння, скасування кровної помсти; штраф за порушення юридичних норм сплачувався не потерпілому, а до державної скарбниці), Покон вірний та Урок мостникам (організація мостіння і розбудови головних торгових магістралей і доріг). Розширена правда, крім названих правових документів, містить устав Володимира Мономаха, який суттєво розширює та диференціює давньоруське законодавство: з'являються норми, що регулюють питання боргових зобов'язань і кабальних відносин; регламентують соціальні відносини у вотчинах, питання спадкоємства; визначають діяльність судово-адміністративного апарату тощо. Вважається, що Скорочена правда створена на основі Розширеної у пізніші часи, у XV або навіть у XVII ст.

Поява писаного кодифікованого права сприяла розбудові та зміцненню Давньоруської держави, вводила її суспільне життя в межі правових норм, що зумовило зростання правової культури населення та його цивілізованості.

Під впливом християнства нові тенденції з'явилися у сфері матеріальної культури. Зокрема, у княжу добу значного поширення набуває на Русі монументальна культова архітектура, яка у своєму розвитку пройшла кілька етапів. У ранній період храмобудівництва домінує візантійська традиція. Типові риси візантійського стилю чітко простежуються в перших монументальних спорудах: Десятинній церкві в Києві (X ст.), Спасо-Преображенському соборі в Чернігові (1031—1036). Своєрідним перехідним рубежем є зведення у 1037 р. Софійського собору, в якому яскраво проступають слов'янські традиції. Починаючи з XII ст. в архітектурі Русі візантійський вплив слабне, з'являються риси західноєвропейського романського стилю, дедалі чіткіше й рельєфніше виявляються місцеві особливості. Поступово формуються вітчизняні архітектурні школи — київська, галицька, переяславська. У перебудованому вигляді із пам'яток цього періоду до нас дійшли церкви Кирилівська (1146), Василівська (1183) у Києві; Борисоглібський собор (1128) у Чернігові, церква св. Пантелеймона (1200) у Галичі. У церковному будівництві широко використовувалися фрески та мозаїка. Про високу майстерність руських ремісників свідчить той факт, що мозаїчні композиції Софійського собору виконані із смальти, спектр якої налічує 177 кольорових відтінків на золотистому тлі.

Християнство дало поштовх розвиткові давньоруського іконопису. Спочатку ікони завозилися із Візантії та Болгарії, але невдовзі формуються місцеві традиції іконописання. Першими вітчизняними живописцями були ченці Києво-Печерського монастиря Григорій і Аліпій (Алімпій), останній, за свідченням Печерського Патерика, «ікони писати хитр був зело».

__Аліпій__ (Алімпій, Олімпій) __Печерський__ (?—1114) — давньоруський живописець, ювелір та лікар, чернець Києво-Печерського монастиря. Найвизначнішими його малярними роботами були сім ікон, написаних для домової церкви невідомої особи. Вони вважалися чудодійними, оскільки не згоріли під час пожежі. Аліпій похований у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Саме з його ім'ям деякі фахівці пов'язують ікони «Печерської Богородиці» і «Великої Панагії».

Поступово відриваючись від візантійського коріння, формуються самобутні *іконописні школи*: київська, галицько-волинська, володимиро-суздальська та ін.

Переконливим свідченням форсованого розвитку культури є динамічне зростання кількості давньоруських міст, які, будучи центрами концентрації суспільного життя, виконували роль не тільки політичних та економічних осередків, а й стали своєрідними лабораторіями, де з місцевих традицій та досягнень світового досвіду синтезувалася самобутня давньоруська культура.

Отже, феномен культури Київської Русі сформувався на основі місцевих традицій під впливом умов соціально-історичного буття й творчого переосмислення та засвоєння досягнень світової культури, що дало змогу розширити культурні обрії, змістовно збагатитися, але при цьому зберегти власну самобутність і не відірватися від живильних коренів рідної землі. Характерними рисами та особливостями розвитку культури Київської Русі були: домінуючий вплив християнської релігії; запозичення та творче переосмислення візантійських традицій, знань та канонів; існування на Русі дохристиянського культурного середовища — підґрунтя для створення місцевої культури; піднесення культури, поява нових культурних явищ.

2.11. Походження та суть національного символу — тризуба

Український національний символ тризуб, чи триденс, тридент, сягає своїм корінням у сиву давнину, коли людина тільки-но почала своє самоусвідомлення та самоствердження. Деякі фахівці схильні бачити в цьому символі тавро, своєрідний знак власності, тобто один з продуктів процесу розпаду роду та переходу до общинної, а згодом і до приватної власності[1].

Одне з перших зображень тризуба на нашій території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури (IV—III тис. до н. е.), знайденій біля дніпровського острова Шанця. У V ст. до н. е. — IV ст. н. е., цей символ охоче карбували на своїх монетах правителі Бос-

[1]Див.: Сергійчук В. І. Національна символіка України. — К., 1992. — С. 5.

порського царства. Згодом його сприйняли і почали активно використовувати пращури сучасних українців. Археологічні розвідки на Полтавщині та Київщині підтверджують, що на землях Центральної України тризуб був відомий як символ влади, знак родових старійшин або племінних вождів ще задовго до Рюриковичів у VI—VIII ст.

Перша літописна згадка про тризуб як князівський знак Київської Русі датована X ст. Вона збереглася в болгарському рукописі «Хроніка Манасії» (XIV ст.), де зображені воїни-дружинники Святослава, у руках яких прапори увінчані тризубом. Згодом князівський знак Рюриковичів у вигляді літери «Ш», тобто тризуба, зустрічається на печатках, монетах, цеглі, з якої будували тогочасні церкви та ін. Спочатку цей знак не був офіційним гербом, а виступав лише в ролі родового знака князів. Проте з часом він передається в спадок як символ влади та знак єднання східних слов'ян, тобто набуває статусу герба.

У X—XIII ст. зображення тризуба було поширене на великій території — від Криму до Новгорода, від Кавказу до Франції та Швеції, що закономірно, оскільки на цей час припадає пік могутності та активної міжнародної діяльності Київської Русі, державним символом якої був саме тризуб. Паралельно процесам посилення використання цього знака в побуті (орнаментах тканин, карбуванні, різьбярстві, писанкарстві тощо) та розширення географічних меж його вживання відбулися значні зміни в графічному зображенні тризуба. Суть цих змін полягала в ускладненні елементами плетінкової форми, що могло бути пов'язане з ускладненням структури давньоруського суспільства. Саме ці графічні зміни і зумовили своєрідність та оригінальність української геральдики.

Занепад Київської Русі призвів до тимчасової втрати тризубом ролі загальнодержавного символу. Фактично аж до початку XX ст. він використовувався лише в дворянських гербах, геральдиці міст, книжкових заставках тощо. Нове життя для цього державного символу настає після проголошення Центральною Радою в січні 1918 р. IV Універсалу, коли було визнано за необхідне використати знак князівської влади київських князів — тризуб як герб УНР, що символізувало б спадкоємність державної традиції в українських землях.

Нині, коли тризуб знову став уособленням української державності, абсолютно логічним є звертання не тіль-

ки науковців, а й широкого загалу до витоків національної символіки, що має на меті з'ясувати її походження і суть. Проте це не просте завдання. Будучи своєрідним ключем для усієї системи української національної символіки, тризуб навіть наприкінці XX ст. не розкрив усіх своїх таємниць та потаємних значень.

Нині існує понад сорок версій, які пояснюють походження та тлумачать суть тризуба. Залежно від того, що саме автори цих версій кладуть в основу свого обґрунтування, їх умовно можна поділити на три групи — предметну, графічну та філософську.

Бачення в зображенні тризуба конкретних рис живих і неживих предметів навколишньої дійсності лежать в основі предметних гіпотез. Дехто вбачає в тризубі відтворення форм верхньої частини скіпетра візантійських монархів, скіпетра скіфських царів, зображення корони, тобто предметів, що символізують державну владу. Інші дослідники вважають, що тризуб нагадує обриси птаха, уособлюючи норманського крука, норманського сокола або голуба Святого Духа. Значна частина фахівців припускає, що цей символ — емблема, пов'язана з конкретним предметом людської життєдіяльності — якорем, норманським шоломом, сокирою, прапором, рибальським знаряддям, луком зі стрілою, колоском тощо.

Логічним продовженням предметних гіпотез, що пояснюють походження тризуба, є графічні. Проте, якщо фахівці, що належать до першої групи, вбачають у цьому знакові майже тотожне відтворення конкретних рис того чи іншого предмета, то дослідники другої групи — лише спрощене, умовне, стилізоване зображення. Графічні гіпотези пропонують широкий спектр варіантів пояснення походження тризуба. Одні науковці вбачають у цьому символі монограму, тобто сплетіння кількох початкових літер у вигляді вензеля для позначення імені, слова або ж виразу. Авторство цієї монограми приписують не тільки власне українцям, а й візантійцям, скіфам, грекам та ін. Інші дослідники пов'язують зображення тризуба з орнаментом, тобто візерунком, побудованим на ритмічному чергуванні та поєднанні геометричних елементів або стилізованих зображень живих і неживих предметів. Вважається, що цей орнамент міг мати візантійське, східне, слов'янське або ж варязьке походження. Існує ще одна думка: тризуб — це літера «Ш», яка раніше означала цифру 3.

Цікаві варіанти розв'язання проблеми походження і

суті тризуба пропонуються філософськими гіпотезами. Вони трактують цей знак не як дзеркальне чи стилізоване позначення предмета, а як символічне зображення ідеї, поняття або явища. Є думка, що тризуб Володимира — це символ ідеї державної влади. За іншими версіями — символ влади над трьома світами — небесним, земним і підземним, або ж символ-ключ до розуміння алфавітів земної писемності. Дехто припускає, що тризуб це знак «Шу» («Шукання»), тобто нагадування про закони природи з метою підвищення людської активності та відповідальності за свій розвиток.

Найґрунтовнішими видаються гіпотези, що шукають витоки тризуба в триєдності світобудови. Навколишній світ побудований на взаємодії трьох елементів: три типи кварків (елементарних частинок) утворюють атоми та молекули, що є основою всіх фізичних тіл; три кольори — жовтий, червоний, синій — взаємодіючи, утворюють спектр веселки, багатобарвність світу, три напрямки виміру — ширина, довжина, висота — характеризують об'єм і простір світобудови.

Абстрактна ідея Трійці, одним із графічних зображень якої і став тризуб, лягла в основу канонізованої християнської доктрини про єдність Бога-Батька, Бога-Сина та Бога-Духа Святого. Знак Трійці (тризуба) посідає одне з перших місць серед символів світобудови. Деякі дослідники вбачають у ньому символічне зображення Вогню, Води і Життя, інші — єдність Мудрості, Знання і Любові або ж Мудрості, Краси і Розуму. Згідно з однією з версій тризуб є символом Життя. Тризуб має спільну основу (символ Вакууму-Абсолюту), ліву фігуру (символ позитивного батьківського полюсу), симетричну (дзеркальну) праву фігуру (символ негативного, материнського полюсу) і центральну фігуру (символ дитяти).

Для більшості гіпотез каменем спотикання ставала давність тризуба як символу. Задовго до появи християнської церкви він зустрічався в трипільців та інших народів, 59 відсотків сучасних національних гербів європейських держав вміщують знаки Трійці (трикутні корони, тризубчаті вежі, потроєні знаки, трилисники тощо).

Предметні, графічні та філософські гіпотези утворюють своєрідний трикутник, чи замкнуте коло, що відображає рух людської думки. Досі немає однозначної відповіді на питання: що зумовило появу та розвиток тризуба як символу — конкретний предмет, спрощене символічне зображення чи філософське узагальнення?

3. Галицько-Волинська держава — спадкоємиця Київської Русі

3.1. Утворення, піднесення та занепад Галицько-Волинської держави

Наприкінці XII — у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я — Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське через низку обставин (нескінченні князівські усобиці, певну зміну світових торговельних шляхів, активізацію нападів кочівників, відтік населення з південних районів тощо) економічно та політично занепадають. Монгольська навала посилила та поглибила руйнівні процеси в цьому регіоні.

Іншою була ситуація в південно-західній частині Русі, де 1199 р. з'явилося нове державне об'єднання — Галицько-Волинське князівство. Майже впродовж півтора сторіччя воно відігравало надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян.

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяла низка чинників:

1) вдале географічне положення (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади, природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників, крім того, князівство розташовувалося на перехресті стратегічно важливих торгових шляхів);

2) необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашестя та іга;

3) енергійна об'єднавча політика князів Романа Мсти-

славича (1199—1205) та Данила Романовича Галицького (1238—1264);

4) існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувався в кілька етапів.

І етап (1199—1205) — утворення та становлення. Спираючись на середнє і дрібне боярство та міщан, волинський князь Роман у 1199 р. придушує опір великих бояр і об'єднує Галичину й Волинь. Сміливий воїн, талановитий політик, жорстокий володар, князь веде активну зовнішню політику. Переможні походи проти Литви та Польщі помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. Вже 1202 р. Роман оволодіває Києвом і стає великим князем. Літописець називає його «самодержцем всея Русі».

Оволодівши значною частиною київської спадщини, Галицько-Волинське князівство на зламі XII—XIII ст. за розмірами своїх володінь не поступалося Священній Римській імперії. Його зміцнення на тлі прогресуючого занепаду князівств Середнього Подніпров'я свідчило про те, що центр політичного та економічного життя поступово пересувається в західному напрямку. Центром своєї держави Роман обрав не орієнтований на Візантію Київ, а близький до кордонів західних держав Галич. Потужна торговельна артерія Буг—Дністер витісняє занепадаючий шлях «із варягів — у греки».

Роман стає помітною фігурою на європейській історичній сцені, про що свідчить пропозиція Папи Римського 1204 р. в обмін на прийняття князем католицизму коронувати його. Галицько-Волинський князь втягується в жорстоку боротьбу між Гогенштауфенами і Вельфами, яка загострилася в тодішній католицькій Європі. Проте не тільки мечем здобував собі славу Роман. В останні роки життя він запропонував модель підтримки «доброго порядку» на Русі. Планувалися припинення князівських міжусобиць, консолідація сил для відпору зовнішнім ворогам, запровадження майорату (передачі князівського столу й усіх земель старшому сину, з метою зупинити процес роздрібненості) та вибори київського князя (у разі смерті) шістьма найбільшими на Русі князями.

Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. У 1205 р. він трагічно загинув поблизу поль-

ського містечка Завихоста під час сутички з вояками краківського князя Лешка Білого.

II етап (1205—1238) — тимчасовий розпад єдиної держави. Зі смертю Романа розпочинається майже 30-річний період боротьби за галицький стіл. Характерними рисами державного життя у цей час були:

— прогресуюче свавілля бояр, які дійшли до безпрецедентного порушення норм феодального права — оголошення князем боярина Володислава Кормильчича (1213—1214);

— безперервне втручання у внутрішні справи західноруських земель сусідніх держав — Угорщини та Польщі, проявом якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), одруженого з дворічною польською княжною Саломеєю (розпочата після цього воєнна окупація тривала від 1214 р. до 1219 р.);

— зростаюча монгольська загроза, що вперше заявила про себе 1223 р. на березі ріки Калки (галицькі та волинські формування входили до коаліції руських князів);

— енергійна боротьба за відновлення державної єдності Данила Галицького, яка успішно закінчилася 1238 р.

III етап (1238—1264) — об'єднання та піднесення, активна боротьба із золотоординським ігом. Відновивши єдність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвойовує втрачені позиції. Навесні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином. Незабаром він знову поширює свій вплив на Київ, у якому залишає управляти свого воєводу Дмитра. Відчуваючи реальність постійної загрози із Заходу і Сходу, зводить низку міст-замків (Данилів, Кременець, Угровеськ та ін.).

На початку монгольського нашестя Данила Галицького не було в князівстві: він перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити феодальну верхівку цих держав до утворення антимонгольського воєнного союзу.

Коли полчища Батия рушили в Угорщину, Данило повернувся на рідні землі. Тут його чекали не тільки значні демографічні втрати, руїни та згарища, а й чергове зіткнення зі свавіллям галицьких бояр, які запросили на престол маріонеткового чернігівського княжича Ростислава. Одержавши 1245 р. у битві під галицьким містом Ярославом перемогу над військами Ростислава, Данило знову відновлює єдність Галицько-Волинського князівст-

ва. У тому ж 1245 р. князь змушений їхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на управління землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався тим самим виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях. Географічна віддаленість від Орди створювала для цього сприятливі умови: сюди майже не навідувалися ханські баскаки, тут не проводилися тотальні переписи населення з метою обкладення даниною; головний обов'язок князя полягав лише в наданні хану допоміжних збройних формувань під час його походів на Польщу та Литву.

За цих обставин Данило мав змогу сконцентрувати увагу на посиленні боєздатності, внутрішньому зміцненні та централізації князівства. Активно укріплялися старі міста та зводилися фортеці нового типу, розташовані на горбах і з кам'яними стінами; відбулася реорганізація війська: було сформовано піхоту, переозброєно кінноту (особливу увагу зосереджено на важкоозброєній кінноті, ударів якої, як правило, не витримували татари).

Водночас з політикою внутрішнього зміцнення князівства Данило Галицький у зовнішньополітичній сфері намагається створити антиординську коаліцію. Князь не тільки примирюється, а й налагоджує союзницькі відносини зі своїми колишніми ворогами — Польщею, Угорщиною та Литвою. Шлюб дочки Данила та володимиро-суздальського князя Андрія Ярославича, молодшого брата Олександра Невського, скріпив воєнний союз двох найвпливовіших руських князів. Ці зовнішньополітичні кроки галицько-волинського князя не привели до утворення антиординської коаліції. По-перше, основні інтереси західних сусідів Данила були зосереджені на Заході, а не на Сході. По-друге, у 1252 р. Золота Орда завдала спустошливого превентивного удару по Володимиро-Суздальському князівству, внаслідок якого князь Андрій втратив свій стіл і втік до Швеції.

Скориставшись скрутним становищем Данила Галицького, Римський Папа Інокентій IV пообіцяв галицько-волинському князю реальну допомогу в боротьбі з золотоординцями та королівську корону за умови укладення унії руської православної церкви з католицькою під покровительством Папи. Намагаючись використати всі сили для боротьби проти іга, Данило погоджується на ці умови. У 1253 р. в місті Дорогочині відбувається його коронація. У цьому ж році Папа Римський оголошує Хрестовий похід проти татар, до участі в якому закликав Поль-

щу, Чехію, Померанію та Сербію. Проте через низку причин (більшість названих країн були втягнуті в боротьбу за австрійську спадщину, їх роздирали внутрішньополітичні негаразди, не могли вони забезпечити й кількісної переваги над військовими формуваннями монголів) плани ще одного хрестового походу так і залишилися нездійсненими. Не відчувши реальної допомоги з боку папської курії, Данило розриває угоду з Ватиканом і вступає у відкриту збройну боротьбу із Золотою Ордою.

Наприкінці 1254 р. Данило Галицький перейшов у наступ проти військ Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих та рішучих дій князю вдалося відвоювати в кочівників землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева. До його планів входило визволення Києва, але саме в цей час литовський князь Міндовг розриває укладений 1254 р. військовий союз, який було скріплено зарученами сина Данила — Шварно та дочки Міндовга. Це різко змінює ситуацію — протягом 1255—1256 рр. безперервно триває протистояння з Литвою.

Змінивши слабкого Куремсу на досвідченого Бурундая, якого літописець називає «безбожним, лихим, окаянним», Орда розпочинає 1258 р. новий масований наступ. Не маючи сил для протидії, Данило Галицький під тиском вимог Бурундая був змушений віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова та інших міст. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холму. Саме в цьому місті після серйозної хвороби 1264 р. помирає князь Данило.

IV етап (1264—1323) — стабільність та піднесення. Після смерті Данила Галицького князівство знову втрачає свою єдність: його землі поділено між трьома нащадками князя — Левом, Мстиславом і Шварно. Прагнучи стабільності, Шварно укладає союз Галицького князівства з Литвою, але це об'єднання не було тривалим. Найпослідовніше продовжував державницьку політику батька Лев Данилович (1264—1301). Хоча він і був змушений визнати залежність від улусу Ногая, все ж саме цей князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки цьому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

На зламі XIII—XIV ст. відновилася єдність Галицько-Волинської держави під владою наступника Лева — князя Юрія I (1301—1315). Це був період, коли Золота Орда, яку роздирали внутрішні міжусобиці та чвари, поступово втрачала владу над підкореними територія-

ми. Юрію вдалося скористатися цією сприятливою обставиною для зміцнення власних позицій. Він, як і Данило, прийняв королівський титул і назвав себе «королем Русі та князем Володимирії». За період правління Юрія І стабілізувався суспільний розвиток, розквітли міста, піднеслася торгівля, зріс економічний добробут. І хоча миролюбний, схильний до компромісів князь змушений був повернути зміцнілій Польській державі люблінську землю, його міжнародний авторитет та вплив зростали. Про це свідчить встановлення 1303 р. окремої Галицької митрополії, яка безпосередньо підпорядковувалася Вселенському патріархові в Константинополі. За словами польського середньовічного історика Яна Длугоша, Юрій І був «людиною спритною і шляхетною, щедрою до духовних осіб. Під час його правління Русь користувалася благами миру і величезного добробуту».

Наступниками Юрія І стали його сини — Андрій та Лев II (1315—1323). Вони поділили територію князівства на сфери впливу, але правили спільно, дуумвіратом, і тому розпаду єдиної держави не відбулося. Романовичі проводили активну зовнішню політику: налагодили союзницькі відносини з Польською державою та Тевтонським орденом. Ці союзи мали антилитовську та антиординську спрямованість. Однак братам не вдалося ефективно протидіяти експансії Литви — Дорогочинську та Берестейську землі було втрачено. Трагічно для них закінчилася і боротьба з Ордою: 1323 р. у битві з військами хана Узбека молоді князі загинули.

V етап (1323—1340) — поступовий занепад. Загибель Андрія та Лева II, які не мали дітей, увірвала пряму лінію династії Романовичів, що призвело до посилення політичного впливу галицького боярства, зростання чвар та усобиць у феодальній верхівці, втручання іноземних держав у внутрішні справи галицько-волинських земель. Майже два роки галицько-волинський трон залишався без правителя. Лише 1325 р., внаслідок компромісу між місцевим боярством і правителями Польщі, Угорщини та Литви, главою держави було обрано 14-річного мазовецького князя Болеслава Тройденовича, сина Марії, дочки Юрія І Львовича. Юний князь, який прийняв православ'я та ім'я Юрія II Болеслава, не став маріонеткою в руках бояр, а проводив самостійну внутрішню і зовнішню політику. Проте апогей свого розвитку Галицько-Волинська держава вже пройшла. Період правління Юрія II став поступовим занепадом Галицько-Волинського князівства: посилився

ординський вплив, безуспішною була боротьба з Польщею за Люблінську землю, міста дедалі більше контролювалися іноземними купцями та ремісниками, національна знать відійшла від адміністративної влади, місцеве населення наверталося до католицизму.

Масове невдоволення народу політикою Юрія II дало підставу боярам не тільки для антикнязівської агітації, а й для активних насильницьких дій. Внаслідок боярської змови у квітні 1340 р. Юрія II Болеслава було отруєно. Після цієї події зберегти єдність колись могутнього Галицько-Волинського князівства вже не вдалося. Протягом короткого часу держава занепала та розчленувалася, її землі опинилися під владою чужоземців: Галичина — під Польщею, Волинь — під Литвою, Буковина — у складі Молдавського князівства.

3.2. Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії українського народу:

— зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;

— стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;

— модернізувало давньоруську державну організацію;

— розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічного візантійського впливу;

— продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іга представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

4.

Українські землі у складі Литви та Польщі

4.1. Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського

Перервана традиція літописання зумовила низку білих плям в історії польсько-литовської доби. Через це частина істориків період існування Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р. вважає часом існування Литовсько-Руської держави, а решта переконана, що цієї доби йшов процес перетворення українських земель на литовську провінцію. Така розбіжність поглядів пов'язана з тим, що час перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського мав надзвичайно важливу особливість: він складався з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція.

І етап (1340—1362) — «оксамитове» литовське проникнення. Литовське князівство розпочало своє проникнення на Русь ще за часів Міндовга (1230—1263). Головним об'єктом тоді стали західноруські (білоруські) землі. У часи наступника Міндовга — Гедиміна (1316—1341) — почалося включення до складу Литовського князівства південно-західних руських (українських) земель. Яскравим виявом зміцнення литовських позицій у цьому регіоні стало те, що після раптової смерті Юрія II Болеслава на княжому столі Волині закріпився син Гедиміна Любарт, який номінально вважався і галицько-волинським князем. Внаслідок польсько-угорсько-литовського протистояння в бо-

ротьбі за галицько-волинську спадщину Польща отримує Галичину, Литва — Волинь.

Скориставшись у 50-х роках XIV ст. слабкістю Золотої Орди (після смерті хана Джанібека 1357 р. тут розпочинається хвиля міжусобиць, протягом 1359—1361 рр. у золотоординській столиці Сараї змінюється сім ханів, а 1362 р. Орда розпадається на дві частини з кордоном по Волзі), литовці активно починають новий етап проникнення в землі колишньої Київської Русі. Наступник Гедиміна Ольгерд (1345—1377) чітко формулює основне завдання: «Вся Русь просто мусить належати литовцям». Витіснення татарських ханів сприяло поступовій інкорпорації (включенню) Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини до складу Литовської держави. Після перемоги 1362 р. над татарами на березі р. Сині Води (притока Південного Бугу) до сфери литовського впливу потрапило і Поділля.

Дії литовців на теренах України не мали характеру експансії, схожої на завоювання монголів. Збройне протистояння в боротьбі за українські землі відбувалося переважно між литовцями та іншими чужинцями — претендентами на спадщину Київської Русі. Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або ж підтримувало утвердження литовського правління, яке витісняло золотоординське. Литовська влада була м'якшою, толерантнішою, ніж татарська. На приєднаних до Литви землях руські князі зберігали свою автономність. У зв'язку з цим відомий історик О. Субтельний назвав процес збирання українських земель Литвою «проникненням, включенням, приєднанням»[1].

II етап (1362—1385) — «ослов'янення» литовських правителів. Майже до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське було своєрідною федерацією земель-князівств, повноцінними, рівноправними суб'єктами якої виступали землі Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині та Поділля. Збереглася стара система управління, у якій лише руська князівська династія Рюриковичів поступилася місцем литовській Гедиміновичів. Оцінюючи ситуацію в Литовській державі, яка утворилася після 1362 р., Н. Яковенко зазначає: «Витворений без помітних завойовницьких зусиль новий державний організм являв собою вельми неординарний суб'єкт історії — державу, у якій від народу-завойовника, по суті, зоставалася тільки назва: Велике

[1]Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 72.

князівство Литовське. Фактично ж майже 90% населення становили русини, тобто білоруси та українці»[1].

Така ситуація певною мірою нагадувала прихід варягів на Русь, наслідком якого стала асиміляція, розчинення їх у потужному слов'янському етнічному масиві. Про започаткування аналогічного процесу — «ослов'янення» литовських правителів у другій половині XIV ст. свідчать факти: розширення сфери впливу руського православ'я на терени Литовської держави; утвердження «Руської правди» державною правовою основою; визнання руської мови офіційною державною мовою; запозичення литовцями руського досвіду військової організації, будування фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації тощо.

Оскільки власне литовські етнографічні землі в цей час становили лише десяту частину новоствореної держави, литовські правителі, намагаючись втримати під своїм контролем інкорпоровані землі, послідовно дотримувалися правила: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: «Великий князь Литовський і Руський». Створюється ілюзія продовження давньоруської державності. Проте литовці не стали другими варягами. Процес асиміляції завойовників не завершився. Події розгорнулися інакше. Починаючи з правління Ягайла (1377—1392) у Литовській державі дедалі більше набирають силу тенденції централізму, а 1385 р. між Литвою та Польщею укладено Кревську унію, яка докорінно змінює становище південно-західних руських земель.

III етап (1385—1480) — втрата українськими землями залишків автономії. Затиснута між Тевтонським орденом та Московським князівством, Литва отримала наприкінці XIV ст. від ослабленої Польщі пропозицію: шляхом династичного шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла об'єднати сили двох держав. У 1385 р. було укладено Кревську унію, суттю якої була інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави. За умовами унії Ягайло, одружуючись з Ядвігою, отримував титул короля Польщі й зобов'язувався окатоличити литовців та «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської».

[1]Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навчальний посібник. — К., 1997. — С. 91.

Така відверто пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт (1392—1430). Підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князів, він 1392 р. був визнаний довічним правителем Литовського князівства. Намагаючись зміцнити внутрішню політичну єдність власної держави, максимально централізувати управління, Вітовт незабаром переходить до ліквідації південно-західних руських удільних князівств — Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. У цих землях починають управляти великокнязівські намісники. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель. Виношуючи плани «великого княжіння на всій Руській землі», Вітовт постійно розбудовував систему опорних укріплень у Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці, Черкасах та інших містах. Проте ці плани так і не вдалося реалізувати. Поступальний рух на схід було припинено, в 1399 р. у битві з татарами на Ворсклі загинули найкращі військові формування Литви та Русі. Водночас воєнний потенціал князівства був ще значним, про що свідчить перемога об'єднаних сил слов'ян і литовців над Тевтонським орденом 1410 р. під Грюнвальдом.

Нова польсько-литовська унія 1413 р. у Городлі стала свідченням зростаючої дискримінації православного населення. Відповідно до цього документа католики могли брати участь у великокняжій раді, участь православних у державному управлінні обмежувалася. Розширенню сфери впливу католицизму сприяли роздача католицькій церкві українських земель, заснування католицьких єпископських кафедр у Кам'янці-Подільському та Луцьку. Подальше зближення та блокування польської та литовської шляхти поступово зміщувало акценти визвольної боротьби в українських землях: поряд з антипольським наростає антилитовський рух, що вилився в народні виступи 1440 р. на Волині та Київщині. Намагаючись проводити гнучку внутрішню політику, литовська верхівка спершу іде на відновлення Київського та Волинського удільних князівств, але протягом короткого часу (1452—1471) навіть ці залишки автономії українських земель були остаточно ліквідовані, а землі стали звичайними провінціями Литви.

IV етап (1480—1569) — посилення литовсько-російської боротьби за право бути центром «збирання земель Русі».

Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав у часі збіглася з піднесенням Московського князівства. Консолідуючи навколо себе навколишні землі, воно трансформувалося в єдину централізовану Російську державу. З поваленням 1480 р. ординського іга Москва дедалі гучніше та активніше заявляє про себе як про центр «збирання земель Русі». Вже 1489 р. Іван III вперше зауважує великому князю литовському та королю польському Казимиру: «Наши города, и волости, и земли, и воды король за собою держит».

Початок XVI ст. характеризується загостренням московсько-литовського протистояння. Війни та збройні сутички тривали майже безперервно — 1500—1503, 1507—1508, 1512—1522 рр. Під час невщухаючої боротьби російська сторона неухильно намагалася довести, що саме цар і є справжнім «государем усієї Русі». За цих обставин під впливом зростаючого соціального гніту, релігійної дискримінації, загрози ополячення та окатоличення в умовах ліквідації залишків автономії в українських землях помітно поширюються проросійські настрої. Це виявляється в добровільному переході під владу Москви деяких князів зі своїми володіннями (Чернігово-Сіверські князі, Бєлєвські, Воротинські, Новосильські, Одоєвські, Шемячич); в організації змов і повстань (1481 р. невдала змова Олельковича, Бєльського та Гольшанського з метою вбивства короля Казимира, 1507 р. антилитовське повстання князя М. Глинського на Київщині та Поліссі); втечах та переселенні селян до Російської держави та ін.

Намагаючись максимально сконцентрувати сили проти своїх зовнішніх ворогів, Польща і Литва 1569 р. укладають Люблінську унію. Утворюється нова держава — Річ Посполита. З цього моменту українські землі опиняються у складі Польщі. Починається якісно новий етап їхнього розвитку.

Отже, перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського тривало декілька віків. У середині XIV ст. розпочалося м'яке, «оксамитове», але досить активне литовське проникнення у землі колишньої Київської Русі. У цей час Литва намагалася толерантно ставитись до місцевого населення, органічно сприймати його традиції та досвід. Після укладення Кревської унії (1385) українські землі остаточно втрачають залишки автономії, а з 1480 р. потрапляють в епіцентр московсько-литовського протистояння. Після утворення Речі Пос-

политої (1569) вони стають частиною Польщі, що призводить до ополячення та окатоличення українського люду.

4.2. Польська експансія на українські землі наприкінці XIV — в середині XVI ст.

Боярська змова, через яку загинув у квітні 1340 р. галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, стала своєрідним сигналом до нового вторгнення Польщі в українські землі. Експансія здійснювалася під прикриттям гасла захисту католиків Галичини. Захопивши Львів та пограбувавши княжий палац на Високому Замку, польський король Казимир III готував розширення агресії з метою оволодіння землями краю. У відповідь на такі зухвалі дії поляків місцеве населення підняло повстання, на чолі якого став боярин Дмитро Дедько. Повстанці не тільки визволили власні землі, а й, запросивши на допомогу татар, спустошили територію Польщі аж до Вісли. Протистояння закінчилося компромісом: Казимир III був змушений визнати Дедька правителем Галичини, а той — формальне верховенство польського короля. На деякий час на теренах колишнього Галицько-Волинського князівства виникли два державних утворення: Волинське князівство, на чолі якого стояв князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедемінович і олігархічна боярська автономна республіка у Галичині, лідером якої був «управитель і староста Руської землі» Дмитро Дедько.

Смерть 1344 р. Дмитра Дедька стала приводом для активізації боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадщину Галицько-Волинського князівства. Уклавши мир з хрестоносцями, домігшись нейтралітету Золотої Орди, Казимир III розпочав 1349 р. другу широкомасштабну експансію в українські землі. Ідеологічним підґрунтям вторгнення стало поширення католицизму на Схід, саме тому король проголосив себе «щитом християнства», а завойовницький напад називав хрестовим походом проти язичників-литовців та схизматиків-православних.

У 1366 р. після тривалого збройного протистояння, під час якого Польщу підтримувала Угорщина, а Литву — місцеве українське населення, польська держава під-

порядкувала собі Галичину і частину Волині. Внаслідок експансії до коронних польських земель було доточено майже 52 тис. км^2 із населенням 200 тис. осіб, що збільшило територію Польщі майже в 1,5 раза.

Польське проникнення в українські землі кардинально відрізнялося від литовського: польський уряд з самого початку утвердження в цьому регіоні намагався зробити його своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму, що викликало опір та протидію місцевого населення.

Черговий історичний поворот у долі Галичини стався 1370 р., коли після смерті Казимира внаслідок династичної угоди цей край перейшов під владу Угорщини. Однак після укладення Кревської унії (1385) Польща знову набирає силу і 1387 р. остаточно приєднує Галичину до своїх володінь. Розпочинаються ополячення та окатоличення. На галицьких землях утворюється Руське воєводство, яке згодом перетворилося на провінцію Польського королівства. Латина стає офіційною мовою, всі привілеї та права надаються винятково польській шляхті та католицькому населенню. Ці обставини підштовхнули частину галицьких бояр до прийняття католицизму, який давав змогу отримати рівний з поляками правовий статус.

Кревська унія стала першою спробою Польщі поглинути Велике князівство Литовське, проте активний опір литовської, української та білоруської знаті зашкодив втіленню цього задуму. Опозицію очолив литовський князь Вітовт, але і йому після нищівної поразки від татар 1399 р. довелося дати клятву на вірність Ягайлові. У 1401 р. він підписує договір, відповідно до якого великокняжа влада в Литві та землі, у тому числі українські, після смерті Вітовта мусили повернутись Ягайлові.

Участь у переможній битві під Грюнвальдом суттєво укріпила політичні позиції Великого князівства Литовського. Польща, не бажаючи розриву польсько-литовської унії, пішла на певні поступки Литві. У 1413 р. в м. Городлі між польським королем Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом було укладено Городельську унію. Згідно з нею Польща змушена була визнати право на існування політично самостійного Великого князівства Литовського, українські землі після смерті Вітовта не мали переходити під владу польського короля, як це свого часу передбачалось Віленською унією, а залишалися у складі Литовської держави. Проте Польща

не відмовлялася від поглинання Великого князівства Литовського, вона *лише* змінила тактичну лінію. Багаторічні намагання через зовнішній тиск розширити сферу польського впливу на литовські території поступилися місцем спробі вирішити цю проблему іншим способом, із середини — через литовську еліту. Саме тому однією з умов Городельської унії було зрівняння в правах шляхти католицького віросповідання Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Литовські феодали-католики на противагу православним отримали право повністю розпоряджатися своїми земельними володіннями (до цього їхнє землеволодіння мало умовний характер), обіймати державні посади. Отже, унія, забивши два клини — між православними та католицькими феодалами, між православними народними масами й окатоличеною знаттю Великого князівства Литовського, спричинила в українських землях глибокий розкол, посилила соціальний та національно-релігійний гніт.

Після смерті Вітовта, коли на князівський трон у Литві сів Свидригайло, Ягайло з великим польським військом рушив 1431 р. на Волинь з метою максимального проникнення в українські землі. Чергове польсько-литовське протистояння закінчилося перемир'ям, відповідно до умов якого західне Поділля відходило до Польщі, а східне — залишалося під контролем Литви. Завоювання супроводжувалося активною полонізацією: у Галичині було утворено три воєводства — Руське, Белзьке та Подільське. З 1434 р. в руських провінціях було запроваджено польське право, нав'язано польський адміністративний апарат, створено шляхетське самоуправління.

У другій половині XV — на початку XVI ст. розгортаються процеси централізації, посилюється вплив Польщі та прогресує занепад Литви. Тривале протистояння з Московським царством, спустошливі напади татар, невщухаюча боротьба за великокнязівський престол поставили Велике князівство Литовське на межу катастрофи. Намагаючись її уникнути, литовці звернулися по допомогу до Польщі. Драматичні й гострі польсько-литовські переговори закінчилися 1569 р. компромісом — укладенням Люблінської унії, яка об'єднала Польську державу і Велике князівство Литовське в єдине ціле — Річ Посполиту.

Отже, польське проникнення в українські землі наприкінці XIV — в середині XVI ст. суттєво відрізнялося від литовського, оскільки в основу свого курсу поляки

одразу поклали тотальну католизацію, полонізацію і колонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин.

4.3. Люблінська унія

Розвиток феодального землеволодіння, посилення процесу прикріплення селян до землі сприяли формуванню та зростанню панівної феодальної верстви. У різних країнах ці процеси мали свої особливості. Так, якщо у Польщі ще наприкінці XIV — на початку XV ст. в межах привілейованої верстви було ліквідовано різницю між ступенями шляхетства, то в українських землях, які входили до складу Литовської держави, еліта поляризувалася. На одному полюсі — невеличка група крупних землевласників-магнатів, що володіла широкими правами та привілеями: економічними (величезні підвладні території та значні резерви робочої сили), політичними (можливість обіймати найвищі державні посади — канцлер, гетьман, підскарбій та ін.) та юридичними (підлягання суду безпосередньо великого князя, а не місцевої адміністрації). На іншому полюсі перебувала значна група середніх та дрібних землевласників — шляхта. Вона концентрувала у своїх руках (порівняно з магнатами) менші економічні важелі (землі та робочу силу), підлягала юрисдикції місцевих великокнязівських намісників — воєвод та старост, раз по раз потерпала від «наїздів» магнатів на маєтки дрібних та середніх землевласників. Саме тому українська шляхта Литовської держави із заздрістю дивилася на польську, яка стала для неї омріяним ідеалом «шляхетської рівності». Різниця справді була суттєвою. Якщо українська (як і литовська та білоруська) шляхта мусила не тільки сплачувати податки на утримання війська (серебщину), а й відбувати військову службу в загальношляхетському ополченні («посполитому рушенні»), то в Польщі утримання війська оплачував король за рахунок чверті доходів від власної маєтності. До того ж польська провідна верства мала ширші права, внутрішню однорідність, політичну незалежність.

Неоднорідність української еліти в Литовській державі суттєво вплинула на розвиток історичних подій. Так, у січні 1569 р. знекровлена Лівонською війною (1558—1583)

з Московською державою, Литва змушена була піти на участь у спільному польсько-литовському сеймі, який мав винести остаточне рішення щодо включення Литовської держави до складу Польщі. Згідно з польським проектом унії, Литовське князівство мало інкорпоруватися до складу Польської держави, на чолі якої мусив стояти один володар і спільний сейм, а в Литві залишалася власна адміністрація та судочинство. Знаючи, що укладення такої унії обмежуватиме їхнє всевладдя, звужуватиме спектр привілеїв, сприятиме процвітанню конкурентної польської провідної верстви, литовські, українські та білоруські магнати, які брали участь у переговорах, намагалися саботувати це рішення. А щоб остаточно зірвати сейм, після місячних переговорів вони таємно залишили Люблін.

Проте Польща не розгубилася після такого демаршу литовської сторони. Навпаки, відчуваючи власну силу, вона переходить у наступ. Спираючись на українську шляхту, яка бажала припинення постійних прикордонних конфліктів, обмеження всевладдя власних магнатів, отримання широких прав, якими користувалася польська еліта, польський король терміново видає кілька універсалів про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини від Литви і включення їх до складу Польщі. Водночас піднімалося питання навіть про початок воєнних дій проти Литви із залученням до них татарських формувань.

Литовська делегація повернулась у сейм, коли всі українські землі опинилися поза державними кордонами Литви. 1 липня 1569 р. було укладено польсько-литовську унію, яка юридично закріпила появу нової держави — Речі Посполитої. Згідно з унією обирався спільний король, єдиними для новоствореної держави мали бути сейм, сенат, гроші. Польська та литовська шляхта отримувала право володіти землями в будь-якій частині держави. Незважаючи на польський тиск, литовське князівство частково зберігало ознаки своєї колишньої державності — печатку, герб, фінанси, адміністрацію та військо. Урядовою залишалася руська мова, а правовою основою — Литовський статут.

Найдовше виступали проти унії чотири українські магнати — О. Чорторийський, К. Острозький, Б. Корецький, К. Вишневецький. Каменем спотикання стали привілеї та православна віра. Під тиском обставин ці магнати змушені були погодитися з унією, але у своїй заяві зазначили: «...ми приєднуємось як вільні і свобідні, з

тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях», крім того, враховуючи, «що ми різних релігій, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували».

Отже, за порівняно невисоку ціну (урівняння в правах з польською шляхтою, гарантування свободи віросповідання, збереження руської мови в офіційному діловодстві) українська шляхта всупереч українським магнатам не тільки не противилася, а й сприяла переходу Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя під владу Польщі. Основну роль у цьому процесі відігравали егоїстичні вузькостанові інтереси, але для української еліти можливості вибору надзвичайно звузилися: порівняно демократична, але слабіюча Литва; набираюча силу, але жорстко централізована Московська держава і відносно стабільна, зберігаюча громадянський мир та внутрішню єдність, Польща. Українську шляхту приваблювали в польській моделі державності гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади, відносна релігійна толерантність. До того ж у середині XVI ст. на тлі кривавих релігійних протистоянь в Англії, Німеччині та Франції, жахів інквізиції в Іспанії та трагедій опричнини у Росії внутрішнє становище в Польщі було стабільнішим. Того часу ще не чітко виявили себе ті тенденції, які згодом призвели до кризи польської державності.

Укладення Люблінської унії відкрило новий етап у житті українських земель, етап згортання політичного життя, економічних утисків, прогресуючої втрати національних традицій та культури.

4.4. Утворення Кримського ханства та його експансія на українські землі

Середина XIV ст. стала початком розпаду Золотої Орди. Нескінченні чвари та суперечки суттєво ослабили центральну владу, посилили відцентрові тенденції в Орді. У контексті цих подій та процесів, очевидно, і слід сприймати відокремлення 1449 р. від Золотої Орди кримських татар і утворення ними своєї держави — Кримського ханства з правлячою династією Гіреїдів.

Новостворена кримсько-татарська державність була слабкою і в політичному, і в економічному плані. Постійна боротьба за владу, в основі якої лежало як протистояння претендентів на кримський престол, так і змагання місцевої знаті з централізмом, уособленням якого був хан, суттєво дестабілізувала ситуацію в країні. Не сприяло зміцненню держави і становище в економічній сфері. Достатньо сказати, що навіть на початку XVI ст. кримські татари не знали осілого землеробства і вели кочовий спосіб життя. Один із сучасників так описує характер татарського землекористування: «Землю, навіть найродючішу, вони не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм приносить, тобто травою для годування худоби». Наприкінці XIV — на початку XV ст. економіка Кримського ханства розвивалась екстенсивним шляхом, в її основі лежало кочове скотарство і примітивне землеробство, що не забезпечувало ні потреб держави, ні прожиткового мінімуму місцевому населенню. Вирішували свої внутрішні проблеми кримські хани шляхом зовнішньої експансії. Маючи у своєму розпорядженні численну армію (на початку XVI ст. вона налічувала 100 тис. озброєних вершників), Кримське ханство робило постійні набіги на сусідні землі. Зухвалим грабункам сприяло і те, що з 1475 р. ханство стало васалом Турецької імперії й завжди відчувало підтримку могутнього сюзерена.

Українські землі були одним з основних об'єктів татарських набігів. Насамперед це зумовлено розташуванням Кримського ханства, яке було своєрідним плацдармом для розгортання експансії у глиб українських та російських земель. Крім того, польсько-литовська держава, у складі якої перебували тоді українські території, була невзмозі надійно захистити свої південні кордони. Прикордонні фортифікаційні споруди були в запустінні, гарнізони укріплених замків слабкі, наймане військо налічувало лише 4 тис. осіб і не могло ефективно протидіяти мобільній та численній татарській кінноті. Залучення до захисту південних кордонів шляхетського ополчення та магнатських надвірних загонів також не давало бажаного результату, а навіть ускладнювало ситуацію, ці формування, як правило, не заважали набігам, вступали у бій лише з тими татарськими загонами, які поверталися додому з награбованим і за викуп віддавали полонених і добро справжнім власникам. Така тактика не стільки блокувала татарські напади, скільки потурала їм.

У 1448 р., підтримуючи претендента на титул Великого литовського князя Михайла, татари Великої Орди вперше вторглися на землі Поділля. Засновник Кримського ханства Хаджи-Гірей певний час був союзником Литви і тому не прагнув агресії на литовські володіння, до складу яких входили й українські землі, але це зовсім не заважало його суперникам у боротьбі за владу час від часу робити набіги на Галичину, Волинь та Поділля. На початку 80-х років XV ст. татарська експансія розширюється і набуває рис систематичності. Причиною цього став розрив Менглі-Гіреєм, сином і спадкоємцем Хаджи-Гірея, союзу з литовським князем, що фактично відкрило всі шлюзи для грабіжницьких нападів татар на українські землі. Вже 1482 р. кримський хан спустошив та пограбував Київ. Татарська агресія принесла з собою величезні руйнації, пожежі, пограбування, вбивства, захоплення місцевого населення в полон з метою продажу в рабство. Оскільки вона здійснювалась цілеспрямовано і регулярно (від 1450 до 1556 року татари зробили 86 великих грабіжницьких походів на українські землі), виникла серйозна загроза не тільки суспільному життю, а й самому існуванню українського народу.

Отже, з моменту виникнення Кримського ханства українські землі стали для нього головним об'єктом експансії. Це було зумовлено тим, що економіка ханства розвивалася на екстенсивній основі і не могла забезпечити ні потреб держави, ні прожиткового мінімуму місцевому населенню, що підштовхувало правлячу верхівку вирішувати внутрішні проблеми країни за рахунок зовнішньої активності — союзів з тією чи іншою державою та грабіжницьких набігів на сусідні землі. Сприяли експансії також географічне положення ханства, існування численної армії, підтримка Турецької імперії, нездатність польсько-литовської держави захистити свої південні кордони. Ці та інші чинники наприкінці XV — початку XVI ст. перетворили Кримське ханство на силу, яка своїми походами загрожувала життєдіяльності українських земель.

4.5. Соціально-економічні процеси в XIV—XVI ст.

За польсько-литовської доби відбулися помітні якісні зрушення, з'явилися нові явища в економічній сфері. Якщо ще у XIV ст. переважала примітивна експлуатація великих природних багатств українських земель, оскільки домінували галузі, що базувалися на полюванні, — бобрівництво, сокільництво та інші види мисливства та ловецтва (шкурка бобра цінувалася більше, ніж мірка пшениці), то, починаючи з XV ст., ситуація змінюється. Спочатку в Західній Європі підвищуються ціни на худобу, що викликало її інтенсивний експорт. На ярмарках у Львові, Луцьку та інших містах волів продавали тисячами, потім вони потрапляли далі на Захід. Дійшло до того, що у цей час саме воли почали певною мірою заміняти гроші.

Після падіння 1453 р. Константинополя держави, що були традиційними споживачами візантійського зерна (Італія, Франція та ін.), переорієнтовують свою торгівлю. Основним перевалочним пунктом зернового експорту стає місто Гданськ на Балтійському морі, що суттєво пожвавлює процес виробництва пшениці у Речі Посполитій та українських землях, які входили до її складу. Така кардинальна зміна торговельної кон'юнктури, зростання попиту на продукти скотарства й землеробства зумовили, з одного боку, якісні зміни в техніці та технології господарювання (розширення асортименту сільськогосподарських культур — почали вирощувати квасолю, петрушку, пастернак, селеру, салат тощо, появу водяних, а згодом і вітряних млинів тощо). З іншого боку, зростаючі масштаби експорту гостро поставили питання про земельну власність, робочі руки та форми організації праці.

Еволюція феодальних відносин зумовила в XIV—XVI ст. зростання великого феодального землеволодіння, причому не тільки князівського, а й боярського. Цей процес був досить динамічним: так, якщо наприкінці XIV ст. в українських землях налічувалося лише кілька десятків великих феодальних латифундій, то вже в першій половині XVI ст. крупними землевласниками були понад сто магнатських родин, а також тисячі шляхтичів. Основними джерелами такого зростання великого феодального землеволодіння були великокнязівські дарування, захоплення

феодалами общинних земель, купівля маєтків у інших власників, освоєння нових земель.

Більша частина земель була зосереджена в руках великих магнатів. На Волині найбільшими землевласниками були Острозькі, Чорторийські, Радзівілли; на Київщині та Подніпров'ї — Ружинські, Заславські, Капусти, Немиричі; на Брацлавщині та Поділлі — Замойські, Потоцькі, Язловецькі. Про масштаби магнатського землеволодіння свідчить статистика: у XV—XVI ст. в Руському воєводстві 55 родин великих феодалів володіли понад 1500 сіл, міст та містечок, тобто більшою частиною всіх поселень краю. Особливо процес зростання феодального землеволодіння посилився після Люблінської унії 1569 р.

Концентрація земель у руках магнатів зумовила широкомасштабний наступ феодалів на територію та права селянських общин. Селянська община базувалася на сусідських територіальних зв'язках й відігравала роль організуючого ядра в житті сільського населення ще з часів Київської Русі. Вона, як правило, утворювалася з окремих селянських дворищ, до яких, у свою чергу, входило 5—11 «димів» — окремих господарств селянських сімей-родин. Населення дворищ складали як повноправні общинники так і залежні селяни. Загалом дворище було суспільним господарчим комплексом із садибами, орними землями, сіножатями, лісами, водами.

Тиск феодалів на селянську общину, що розгорнувся в XIV—XVI ст., виявлявся в привласненні общинних земель, закабаленні селян, призначенні на виборні посади своїх старост та намісників, обмеженні та ліквідації копних (громадських) судів тощо. Внаслідок цього в середині XVI ст. вільних общинних земель в Україні практично не лишилося.

Кількісне зростання феодального землеволодіння супроводжувалося якісними змінами у формах організації праці. У XIV—XVI ст. прогресував розвиток товарно-грошових відносин, бурхливо зростав ринок сільськогосподарської продукції. За цих умов, намагаючись адекватно реагувати на потреби внутрішнього і зовнішнього ринку, феодали перетворили свої земельні володіння на фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, що базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян, були орієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча і зберігали значні риси натурального господарства.

За польсько-литовської доби поглибився суспільний поділ праці, активізувалася урбанізація. У XIV—XV ст.

міста України в основному ще зберігали феодально-аграрний характер (жителі міст займалися землеробством, скотарством, промислами і частково ремеслом та торгівлею; перебували у феодальній залежності й подібно до селян виконували різні повинності, сплачували податки натурою і грішми). Водночас за міськими мурами відбувалися значні зрушення, зароджувалися та прогресували нові явища та процеси: поглиблювалася спеціалізація ремісництва (якщо в давньоруських містах існувало майже 70 ремісничих спеціальностей, то у XV ст. — 200, а на початку XVII ст. — до 270). У XV ст. набули поширення ярмарки, що було першою ознакою становлення внутрішнього ринку (постійні ярмарки існували у Львові, Києві, Галичі, Луцьку та ін.); виникли фахові ремісничі об'єднання — цехи, виникають перші зародки мануфактурного виробництва; у містах запроваджено Магдебурзьке право.

Українські землі знову потрапляють на орбіту активних торговельних відносин. Після падіння Константинополя активізувався експорт зерна в Західну Європу, крім того, через Львів проходив єдиний шлях торгівлі Європи зі Сходом. На українському ґрунті з XV ст. дедалі більше приживаються елементи нової торговельної культури — набуває поширення продаж товарів у кредит, під заставу, укладаються торгові контракти, з'являються векселі, зароджується іпотечна система (земля здавалася під заставу).

Зрушення в економіці XIV—XVI ст. були тісно пов'язані з соціальними процесами. В соціальній сфері українських земель активно формувалися станова організація суспільства на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків. Поділ на стани, що існував паралельно етнічному та релігійному, започаткував ще одну площину суспільної стратифікації, став важливим чинником у процесі самовизначення та самоідентифікації людини, тобто усвідомлення свого місця в суспільній структурі.

На вершині соціальної ієрархії перебував військово-службовий стан (шляхта), до якого належали представники з різних соціальних груп, що несли військову службу в князя і могли утримувати себе під час походів. Формування шляхти тривало від XIV до XVI ст. За цей час вона пройшла шлях від соціально-неоднорідної, юридично невизначеної, відкритої верстви до консолідованого, чітко окресленого законодавчо, майже замкнутого привілейованого стану. Своєрідним стрижнем шляхетського стану

в українських землях, які входили до Великого князівства Литовського, були майже 30 княжих родів литовської та давньоруської династій (Острозькі, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі). Місце і роль цієї групи в соціальній структурі визначалися знатністю походження та великою земельною власністю.

Наступною ланкою шляхетської ієрархії були пани. До цієї категорії шляхти належали члени великокнязівської ради (пани радні) та найзаможніші феодали, які у воєнні походи виїжджали не в складі повітової шляхти, а окремо зі своїми загонами під власними корогвами (пани-хоруговні). Князі та пани утворювали порівняно нечисленну елітну, аристократичну групу, яка була основою для формування верхівки державного апарату і підлягала тільки суду Великого князя.

Найнижчий щабель займала дрібна шляхта (зем'яни). Свій родовід ця верства, що налічувала тисячі родин, вела від колишніх вихідців із селян чи міщан, які за свою військову (боярську) службу одержали статус шляхти та земельні володіння. Верхівка зем'ян (бояр) володіла вотчинами, мала права приватної власності на землю, а решта володіла удільними землями, тобто користувалася землею лише за умови виконання військової повинності. Отже, зем'яни за походженням та способом життя були найближчими до суспільних низів і становили проміжну ланку між селянством і аристократичною верхівкою військово-служилої верстви.

У XVI ст. процес оформлення шляхти в привілейований стан вступив у вирішальну фазу. У соціальній сфері відбулися такі зрушення:

1. *Шляхта на основі серії юридичних актів остаточно відокремилася від «поспільства» (селянства).* У 1522 р. було прийнято сеймову ухвалу про «вивід шляхетства», згідно з якою до шляхетського стану належали лише нащадки тих, хто став боярином чи зем'янином ще за часів правління Вітовта, Сигізмунда й Казимира. Перепис шляхти («попис земський»), який було проведено 1528 р., став наступним кроком у процесі її відокремлення в самостійну верству. У цей період термін «шляхтич» поступово витісняє з ужитку традиційні «боярин» та «зем'янин». Остаточне соціальне розмежування й виділення шляхти в окремий стан відбулося після появи «Устава на волоки» (1557), який відніс до шляхти лише «бояр стародавніх», а решту відтіснив на нижчі соціальні сходинки — до станів міщанства і селянства.

2. *Внаслідок формування суспільної структури права князівського прошарку були обмежені, а дрібної шляхти — розширені,* що зумовило зближення і внутрішню консолідацію шляхетського стану, ядром якого поступово стали пани.

3. *У середині XVI ст. паралельно до процесів виділення, консолідації, самоусвідомлення шляхти відбувався процес створення юридично оформленої системи її прав, привілеїв та обов'язків.* Зокрема, Литовський статут 1566 р. остаточно скасував всі обмеження шляхетської земельної власності, Віленський привілей 1565 р. сприяв утворенню повітових шляхетських сеймиків, а статут 1566 р. закріпив за шляхтою законодавчі права і створив організоване представництво шляхти на загальнодержавних сеймах, які в цей час могли суттєво обмежувати великокнязівську владу.

Отже, у середині XVI ст. шляхта стала впливовою, організованою силою. У Польщі, де її сила та авторитет були значимі, вона становила майже 8—10% населення (середній показник у Західній Європі — 1—2%), а в українських землях Литви — майже 5% (за даними Н. Яковенко — майже 2,5%)[1].

Важлива роль та особливе місце в українському суспільстві належали духовенству, яке становило окрему суспільну верству населення. «Церковні люди» не підлягали світському суду, в разі потреби їх судив суд єпископа. У польсько-литовську добу духовний стан був численний, до нього належала майже десята частина населення. У цілому духовенство поділялося на дві категорії: біле (парафіяльні священики, які не давали обітниці безшлюбності) і чорне (ченці, здебільшого високі духовні ієрархи).

Тривалий час духовні посади переходили в спадок — після смерті батька парохію (прихід) отримував старший син. Якщо в священика було декілька синів, то молодші шукали собі парохій по сусідніх селах. Духовенство вимагало від своїх парохіян різні «треби», відповідно до звичаїв і традицій кожного села. Це могла бути десятина, або ж скіпщина, тобто хлібна данина з копи. Побутувала також дрібна данина натурою — яйцями, ковбасою, насінням тощо. Деякі церкви та монастирі володіли значними земельними угіддями, селами і навіть містами, зокрема Луцька, Перемишльська, Володимирська церкви, Києво-Печерсь-

[1]Див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — К., 1993. — С. 265.

кий монастир. Тому часом формою «треби» міг бути відробіток селянином панщини на церковних землях.

Українське суспільство, втративши власну державність, сприймало церкву не тільки як духовного наставника, а й як гаранта збереження етнічної самобутності та осередок громадського життя. Протягом XIV—XVII ст. становище, роль і місце духовенства були неоднаковими. Під час перебування українських земель у складі Литви православна церква мала значні права та привілеї, перебувала під опікою держави і користувалася авторитетом у суспільстві. Литовські правителі, не бажаючи залишати своїх численних православних підданих під впливом та верховенством московського митрополита, 1458 р. відновили митрополію в Києві. Вона керувала діяльністю десяти єпископств, розташованих в українських та білоруських землях і була підпорядкована безпосередньо Константинопольському патріарху. Проте з часом, особливо після Люблінської (1569) та Берестейської (1596) уній становище православного духовенства кардинально змінюється: після падіння 1453 р. Константинополя втрачається підтримка ззовні; світська влада дедалі активніше втручається в церковні справи; у православ'ї поглиблюється інтелектуальний та культурний застій; посилюється наступ католицизму; поява уніатської церкви поглиблює розкол українського суспільства. Такі зміни призвели до того, що православне духовенство втратило свої позиції, а католицьке стало панівною ідеологічною силою, яка несла з одного боку, європейську культуру та цивілізацію, а з іншого — окатоличення, ополячення, тобто денаціоналізацію українцям.

Третім станом, що в XIV—XV ст. виділився в окрему верству населення, стали міщани. Ця верства не була однорідною. На вершині міської піраміди перебував патриціат. Цей аристократичний прошарок сформувався з найбагатших та найвпливовіших купців та промисловців. Середньою ланкою міщанства було бюргерство — цехові майстри та торгівці середньої заможності. Основу соціальної піраміди міста становило міське поспольство, або плебс (ремісники, дрібні торгівці та селяни).

Характерною рисою міського життя була цехова організація. Відповідно до західноєвропейських зразків населення українських міст об'єднувалося в цехи: зброярів, будівельників, шевців, аптекарів. Кожен цех мав свій статут, органи управління з виборними «цехмайстрами» на чолі. Перша згадка про існування цехової організації в

українських землях датується 1386 р. — у грамоті йдеться про цех шевців Перемишля. Порівняно із Західною Європою розвиток міст в українських землях мав свої особливості. По-перше, цехова організація не була так жорстко регламентована як у західноєвропейських корпораціях. По-друге, світські феодали володіли в королівських містах земельними ділянками (юридиками), які не підлягали міській адміністрації та суду. По-третє, королівська влада на відміну від європейської традиції виступала, як правило, на захист феодалів, а не міст.

За польсько-литовської доби поширилося в містах України Магдебурзьке право. Вперше воно було запроваджене в німецькому місті Магдебурзі й остаточно сформувалося як система правових норм ще в XIII ст. Суть його полягала у звільненні міста від управління і суду державних урядовців і феодалів та дарування права на створення органів місцевого самоуправління. З німецьких земель протягом XIII—XVIII ст. ця система правових норм поширилася на територію Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, а звідти — у Білорусію та Україну. Першим містом України, якому 1339 р. було надане Магдебурзьке право, стало місто Галицько-Волинського князівства Санок (нині входить до складу Польщі). Згодом воно було надане Львову (1356), Кременцю (1374), Києву (1494—1497) та іншим містам. Протягом XV—XVII ст. Магдебурзьке право стало основою життя значної кількості міст України.

Поява Магдебурзького права тісно пов'язана з перебігом тогочасного державотворчого процесу. Для міщан боротьба за надання їм Магдебурзького права була способом здобуття певної автономії від держави та правової основи для захисту від зазіхань крупних феодалів, які вимагали від міст натуральних повинностей, податків та ін. Для центральної влади, яку уособлювали литовський князь або ж польський король, дарування тому чи іншому місту Магдебурзького права стало важливим чинником державного управління, що давав змогу розширювати за рахунок міщан свою соціальну базу та здійснювати тиск на феодальну аристократію.

Запровадження Магдебурзького права в українських землях мало важливі наслідки. Насамперед це захист міського населення від сваволі королівських намісників та великих землевласників, створення сприятливих умов для розвитку ремесла та торгівлі. Це дало можливість певною мірою «європеїзувати» міське життя, ввести його

в чіткі правові норми. Магдебурзьке право встановлювало виборну систему органів міського самоуправління та суду, визначало їхні функції, регламентувало діяльність купецьких об'єднань і цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за злочини тощо.

Поширення Магдебурзького права в українських землях сприяло формуванню нових рис ментальності місцевого населення. Йому стають притаманні демократизм, менша орієнтація на центральну владу, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм тощо. Отже, Магдебурзьке право сприяло формуванню в Україні засад громадянського суспільства.

Вплив цієї системи правових норм на українське суспільство не можна назвати однозначно позитивним, адже вона обумовила посилення іноземної колонізації та обмеження прав місцевого населення. Заохочення центральною владою переселення в українські міста іноземців, релігійні обмеження, що почалися ще за часів Вітовта, призвели до витіснення з органів міського самоврядування корінних жителів, місце яких зайняли поляки та німці, а також до загострення проблем в економічній сфері, де серйозними конкурентами русинів стали вірмени та євреї.

Магдебурзьке право в українських землях гальмувало і блокувало розвиток місцевих норм і традицій самоуправління, хоча саме вплив місцевого звичаєвого права зробив німецьку систему правових норм значно м'якшою. Сформована в Україні модель Магдебурзького права характеризується значно більшим втручанням, ніж у Західній Європі, центральної влади в життя міст. Зокрема, у внутрішні справи українських міст досить часто втручалися королівські або великокнязівські намісники — воєводи і старости. До того ж голову органу міського самоуправління (магістрату) — війта, як правило, не обирали, а призначали король або великий князь.

Незважаючи на те, що розвиток міст гальмувався як державною владою, так і феодальною аристократією, все ж міщани перебували у привілейованому становищі, порівняно з селянством. По-перше, міські мури робили їхнє життя більш захищеним. По-друге, ремесло та торгівля забезпечували вищий, ніж у селян, рівень життя. По-третє, запровадження Магдебурзького права створювало юридичне підґрунтя для відносно незалежного розвитку міст. По-четверте, існування міського самоуправ-

ління формувало і фіксувало в ментальності міщан незалежність поглядів, відповідальність, самостійність у прийнятті рішень. По-п'яте, процес обміну інформацією, а отже і генерація нових політичних, економічних та культурних ідей, завдяки порівняно більшій концентрації населення та активним контактам із зовнішнім світом відбувалися швидшими темпами, ніж у сільській місцевості.

Найнижчим прошарком соціальної піраміди було селянство, яке, так само як шляхта і міщанство, було неоднорідним. Залежно від форм феодальної експлуатації, характеру повинностей його поділяють на три групи:

1. *Чиншові селяни, або данники,* які сплачували феодалам натуральну й грошову ренту (чинш). Данники — це особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники. У ході формування фільваркової системи сільського господарства ця категорія селянства поступово зникає.

2. *Тяглі селяни*, які вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам. Основними формами експлуатації цієї категорії селянства були відробіткова рента (панщина), державні податки (серебщина), державні повинності (будування мостів, прокладання доріг, ремонт замків тощо).

3. *Службові селяни* — ремісники, рибалки, конюхи, бортники, які обслуговували двір феодала. Вони об'єднувалися в сотні, керовані сотниками і, крім виконання основної спеціальної служби, залучалися до відбування панщини та сплачували данину.

У процесі зростання феодального землеволодіння, утвердження фільваркової системи господарювання (виробництво та переробка сільськогосподарської продукції, засновані на щотижневій панщині та чітко орієнтовані на ринок) відбувалося зближення між різними категоріями селянства, а його феодальна залежність поступово переросла та юридично оформилася в залежність кріпосну. Суть кріпацтва полягала в прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових селянських робіт на пана (панщини), остаточному обмеженні громадянських прав і свобод селянства. Його юридичне оформлення вступило в завершальний етап у XVI ст. Характерно, що в українських землях у складі Польщі цей процес відбувався трохи швидше, зокрема польські сейми 1505 і 1520 рр. заборонили селянам покидати свій наділ без згоди пана та узаконили дводенну панщину. Литовські статути (1529,

1566) обмежили право власності селян на землю. «Устава на волоки» (1557) встановила дводенну панщину в Литві, значно обмежила права селян щодо зміни місця проживання, тобто юридично закріпляла належність селян феодалові. Останню крапку в законодавчому оформленні кріпосного права було поставлено «артикулами» польського короля Генріха Валуа (1573) та третім Литовським статутом (1588). Відповідно до цих документів тривалість панщини визначалася волею пана; селяни позбавлялися прав розпоряджатися своїм майном, заповідати або ж відчужувати його без дозволу феодала; шляхтич отримав право карати на смерть своїх кріпаків; селян-утікачів розшукували протягом 20 років.

Селяни реагували на процес закріпачення пасивною непокорою (письмові скарги польському королю та литовському князю щодо зловживання шляхти; втечі на Подніпров'я; відмова від виконання панщини та інших повинностей тощо) та активною протидією (напади на маєтки, знищення майна шляхтичів, вбивство панів, організація повстань: 1431 р. повстання селян Бокотської волості на Поділлі, 1490—1492 рр. — повстання під проводом селянина Мухи).

Суспільні процеси XV—XVI ст. зумовили виникнення в соціальній структурі принципово нової верстви — козацтва, яка, поступово набираючи силу, згодом стала впливовим фактором суспільного життя, активним чинником історичного процесу.

Отже, в період XIV—XVI ст. під впливом кардинальних зрушень у європейській торговельній кон'юнктурі відбулися масштабні зміни не тільки в техніці та технології господарювання, а й у сфері форм земельної власності та організації праці. Концентрація земель у руках феодалів, обезземелення селянства, посилення його феодальної залежності стали підґрунтям для формування фільваркової системи сільського господарства. Активна урбанізація зумовила появу нових суспільних явищ та тенденцій: поглиблення спеціалізації ремісництва; утворення цехів; виникнення перших зародків мануфактурного виробництва тощо.

У польсько-литовську добу відбуваються важливі процеси і в соціальній сфері: формуються шляхетський та міщанський стани; православне духовенство починає втрачати позиції і активно витісняється католицьким; різні категорії селян перетворюються на одну верству — кріпаків; виникає нова соціальна група — козацтво.

4.6. Церковне життя. Берестейська унія

З моменту розколу християнства 1054 р. на православну та католицьку гілки ідея унії (об'єднання) завжди знаходила своїх прихильників. Якщо православні вважали, що унія можлива лише за відмови Римського Папи від ієрархічної першості в християнській церкві, то основною вимогою католиків було визнання православними зверхності Папи.

Після церковного розколу слабіюча православна церква через критичні обставини все частіше звертається по допомогу до Заходу, до церкви католицької. Так сталося 1274 р., коли в Ліоні була підписана міжцерковна унія, спрямована проти монголо-татарської загрози, так було і 1439 р. у Флоренції, коли Константинополь прагнув заручитися підтримкою західного світу в боротьбі з турками. Хоча ці унії не були тривалими, їхнє значення полягає в збереженні та підтримуванні самої ідеї об'єднання церков, а також у пошуках можливих форм церковної унії. Отже, наприкінці XVI ст. унійний рух мав уже свою доволі довгу історію, протягом якої неодноразово доводив актуальність та доцільність об'єднання.

Після укладення Люблінської унії популярність ідей уніатства в Речі Посполитій посилилася. Зміцнення католицизму на тлі втрати православ'ям своїх позицій дало змогу Ватикану розставити свої акценти в питанні церковного об'єднання. Метою унії було приєднання православної церкви до католицької з обов'язковим визнанням верховенства Римського Папи, тобто розширення сфери впливу Ватикану на Схід та помітне збільшення церковних володінь. Ідею унії активно підтримував польський король, адже вона відкривала шлях для окатоличення та ополячення українських та білоруських земель, тим самим сприяючи консолідації Речі Посполитої.

Кризовий стан православної церкви створював у цей час умови не тільки для поширення ідей церковного єднання в українському суспільстві, а й для появи в ньому прихильників цієї ідеї. Наприклад, палкий прибічник та захисник православ'я князь К. Острозький у своєму листі до Папи зазначав: «Нічого не бажаю гарячіше, як єдності, віри і згоди всіх християн». З огляду на реалії такі настрої цілком зрозумілі. Люблінська унія посилила процес окатоличення та ополячення української еліти. І хо-

ча мотиви тих, хто переходив у католицьку віру, були різними (для одних це шлях до привілеїв і посад, для других — урівняння в правах з поляками, для третіх — прилучення, як вони вважали, до більш розвинутої культури), наслідок для православ'я був один — різке звуження каналів матеріальної підтримки. Адже саме князі та багаті роди свого часу будували храми, фінансували монастирі, відкривали школи при церквах. Особливістю цього періоду було те, що патронат-опіка, своєрідне середньовічне спонсорство церкві, поступово деформуючись, перетворюється на звичайне володіння церквою чи монастирем. Ці релігійні осередки заставляли, давали в посаг, у спадщину, здавали в оренду, обмінювали та продавали. Світська влада дедалі активніше проникає в церковне життя. Тепер вже не митрополит призначав єпископів, їх висували або ж пани — рада, або ж сам Великий князь, що відкрило доступ до вищої ієрархії світським особам, які не тільки не переймалися церковно-релігійними інтересами, а виявляли виключно матеріальну заінтересованість, зберігаючи при цьому свої світські звичаї — полювання, банкети, насильства, розпусне життя та ін.

Такі обставини спричинили моральну деградацію церковної ієрархії, загальну дезорганізацію та занепад православної церкви. Вона вже не могла бути гарантом збереження національних традицій та осередком культурного життя. Церковна криза зумовила втручання в релігійні справи міщанства, організованого в братства. Активно протидіючи окатоличенню та полонізації українців, братства спробували взяти під свій контроль церковне життя, особливо діяльність церковної ієрархії. Почин братчиків було підтримано Константинопольською патріархією, яка надала Львівському Успенському братству права ставропігії (автономність, залежність безпосередньо від патріарха) і доручила нагляд за єпископами та духовенством. Поступово в частини вищої церковної ієрархії православної церкви визріває думка про доцільність унії з католицькою церквою. В основі таких настроїв були хитросплетіння егоїстичних інтересів духовенства та реальних потреб церкви. Прихильників унії не влаштовувало втручання світської влади в релігійне життя, неконструктивна, на їхню думку, лінія Константинопольської патріархії, бажання не тільки зберегти власні земельні володіння, а й зрівнятися в політичних правах з католицьким духовенством. Свою роль у формуванні позиції уніа-

тів відігравало й утворення 1589 р. сильного Московського патріархату, який одразу почав претендувати на канонічний та юридичний контроль над Київською митрополією і залежними від неї єпархіями в Речі Посполитій.

Два чинники сприяли активізації унійного руху в середині XVI ст. Спочатку, намагаючись убезпечити себе від реформації, польський король дозволяє єзуїтам розгорнути свою діяльність у Польщі (1564), а згодом і у Литві (1569). Внаслідок цього Річ Посполита за короткий час вкривається мережою єзуїтських навчальних закладів. Широкого розголосу набуває релігійна полеміка. Талановиті проповідники активно працювали на ідею унії. Так, Венедикт Гербест ще 1567 р. цілком резонно вказував православному духовенству на його неуцтво і темноту, як вихід із критичного становища він пропонував церковну унію. Інший відомий проповідник Петро Скарга обстоював цю ж ідею у своєму відомому трактаті «Про єдність церкви Божої» (1577).

Поглиблювала розкол суспільства так звана «календарна реформа», проведена Папою Григорієм XIII 1582 р., яка суттєво розвела у часі релігійні свята католиків та православних. Через це католики-феодали неодноразово порушували релігійні традиції українських міщан та селянства.

Намагаючись підняти престиж православного духовенства, подолати дискримінацію православних віруючих, водночас бажаючи вирішити низку власних інтересів, львівський єпископ Гедеон Балабан на з'їзді в Белзі (1590) став ініціатором підписання унії. До нього приєдналися луцький, турово-пінський та холмський єпископи. У 1595 р. Папа Климент VIII офіційно визнав унію.

Юридичне оформлення унії мало відбутися 1596 р. у м. Бересті. Однак собор розколовся на дві частини — уніатську та православну. Уніатська частина затвердила акт об'єднання церков та утворення греко-католицької церкви, яка підпорядковувалася Папі Римському. Було визнано основні догмати католицької церкви, водночас церковні обряди залишилися православними, а церковнослов'янська мова — мовою богослужіння. Уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті. Православний собор не визнав правомірність рішення уніатів. Усі спроби примирення були марними: незабаром сторони прокляли

одна одну. Внаслідок цього унія замість консолідації ще більше поглибила розкол суспільства, започаткувала нову площину розшарування.

Після укладення унії розпочався масовий наступ на православну церкву. Унія насаджувалася силою, православні церковні маєтності передавалися уніатам, православні залишилися без вищої церковної ієрархії. Водночас уніати перебували в стані невизначеності, ніби між двома вогнями. Православні вбачали в них зрадників, а католики не вважали їх повноцінними громадянами, до того ж не виконали значної частини своїх обіцянок на Берестейському соборі. Католицька верхівка вбачала в греко-католицькій церкві лише засіб поширення власного впливу, а не самостійну церковну організацію. Уклавши Берестейську унію, вона спочатку об'єктивно сприяє поширенню католицизму та ополяченню, але згодом прірва між українцями греко-католиками та поляками римо-католиками надзвичайно поглиблюється. Еволюція уніатської церкви в умовах ворожого оточення призводить до того, що 1848 р. розпочинається корінний злам: греко-католицьке духовенство відходить від пропольських настроїв, а уніатська церква, глибше інтегруючись у галицьке суспільство, заявляє про себе як про національну українську церкву.

Отже, форсований наступ католицизму на українські землі, що посилився після укладення Люблінської унії, мав своїм наслідком ополячення та окатоличення українського народу, вів до загальної дезорганізації та занепаду православної церкви, яка катастрофічно втрачала роль осередку культурного життя, гаранта збереження національних традицій. Берестейська унія була для Польщі зручною формою посилення своєї влади в українських землях, розширення сфери впливу католицизму, а для частини православного духовенства — спробою підняти його престиж, подолати дискримінацію православних віруючих, вивести православну церкву з кризи.

4.7. Культура України в XIV—XVI ст.

Після занепаду Київської Русі литовське проникнення, польська експансія, татарська агресія суттєво вплинули на перебіг подій в українських землях. У XIV—XVI ст. відбулися значні зміни в усіх сферах суспільного

життя. Неоднозначні процеси були притаманні у цей час культурному розвитку України. Дестабілізуючими культурний процес чинниками стали падіння Візантійської імперії в XV ст., що позбавило християнську православну релігію зовнішньої підтримки, докорінно переорієнтувало торгівлю, вплинуло на культуру господарювання в українських землях; відсутність власної державності в цих землях; зростаюча загроза ополячення й окатоличення після укладення Люблінської унії 1569 р.; татарська агресія. Піднесенню української культури сприяли технічний та технологічний прогрес; виникнення та розвиток власного друкарства, що давало змогу швидше, точніше і ширше розповсюджувати знання та інформацію; поява на історичній арені козацтва, яке виступало могутнім культуротворчим чинником. Взаємодіючи, ці чинники докорінно змінили культурне обличчя українських земель.

Певні зрушення в XIV—XVI ст. відбулись у політичній культурі. Європейський спалах Відродження дав поштовх розвиткові гуманістичної думки в Україні. Носіями нових ідей стали Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Зокрема, С. Оріховський одним із перших серед представників європейської політичної думки заперечив божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, обстоював невтручання церкви в державні справи. У своїх творах гуманісти подолали пануючий у середньовічній історіографії провіденціалізм (розуміння причин суспільних подій як вияв волі Бога) та фаталізм і почали зображати історичних діячів, як активних суб'єктів, поведінка яких залежить від конкретних обставин. Суть ідей, які вони обстоювали, полягала у звільненні суспільної свідомості, громадської та розумової діяльності з-під влади кліру. І хоча українські гуманісти були лише елітарною групою світських інтелектуалів, а їхні ідеї не мали значного поширення, все ж вони готували теоретичне підґрунтя для серйозних суспільних зрушень, вказуючи на людину як на активного суб'єкта історичного процесу.

Ніби для ілюстрації думок гуманістів, наприкінці XVI — початку XVII ст. на історичну авансцену виходить нова суспільна сила — міщанство, яке одразу стало помітним чинником громадсько-політичного життя. Саме міщанство стало основою братств — легальних організацій, у діяльності яких спочатку переважав релігійно-благодійницький напрям, а в міру посилення іноземного гніту

дедалі більше виявляли себе громадсько-політичний та національно-культурний напрями. Братства фактично перетворилися на ідейні центри захисту мови, культури, духовних цінностей українського народу, на зародкові елементи громадянського суспільства.

Новим явищем політичної культури цього періоду слід вважати і феномен Запорозької Січі, яка була праобразом майбутньої української державності.

Значні зміни в XIV—XVI ст. відбулися у сфері правової культури. Українські землі втратили свою самостійність, тому особливістю їхнього суспільного життя стало співіснування правових систем різного характеру та походження. Головними документами, що регулювали правові відносини, стали Литовські статути: Старий (1529), Волинський (1566), Новий (1588), в основу яких було покладено традиційні норми місцевого звичаєвого і писаного («Руська правда») права. Крім цієї правової системи, в українських землях у багатьох містах діяло Магдебурзьке право, а в сільській місцевості західних земель — Волоське право. Хоча поява чужих правничих інститутів не зовсім відповідала ментальності місцевого населення, блокувала розвиток традиційних правових норм, проте саме Литовський статут завершив процес уніфікації правових систем давньоруських земель і став уособленням повного єдиного загального права, а Магдебурзьке право вводило суспільні відносини в цивілізоване русло, закладало на українському ґрунті основи громадянського суспільства.

Певні зрушення відбулися і в побутовій культурі українських земель. Розширення панського землеволодіння, посилення влади феодала логічно привело до зміни обличчя тогочасних сіл. Якщо раніше, коли вільної землі було багато, межею між сусідами вважалося те місце «де зіткнуться сокири», тобто, де з обох сторін зустрінуться рубачі під час рубання лісу, то в XV—XVI ст. під тиском наступу феодалів на селянські землі відбувається певне упорядкування структури селянського поселення. Хати будують обабіч дороги. За кожною хатою розташовані загуменки, тобто довгі вузькі смуги землі, що належали господарю хати.

Цивілізованішими стають сімейні та родинні стосунки. В українських землях тривалий час існував громадянський шлюб, заснований на народних весільних звичаях та традиціях. Починаючи з XVI ст., між батьками та родичами молодої та батьками і родичами молодого укладається договір (зговір, змовини, згода). Спочатку

цей договір укладався усно, а починаючи з XVII ст. — письмово, щоб закріпити за молодими придане. У XVI—XVII ст. церква встановлює контроль над процесом одруження. З цього часу тільки через обряд вінчання шлюб ставав дійсним.

У період XIV—XVI ст. в народний побут входять годинник, горілка, вогнепальна зброя та інші винаходи, що суттєво вплинули на суспільне життя.

Розвивається фольклор. Народна творчість звертається насамперед до оспівування традицій Київської Русі. В цілому переважає обрядова поезія (русальні, купальські, обжинкові пісні, голосіння, а з XVI ст. з'являються нові фольклорні жанри — думи, історичні пісні, нова тематика — боротьба проти татарсько-турецької агресії, новий герой — козак-воїн, захисник рідної землі, новий ідейний зміст — становлення та поширення норм козацької лицарської етики, пробудження почуття патріотизму, формування в народу нового рівня самосвідомості, громадянського обов'язку та віри у власні сили.

Значні якісні зміни відбулися в духовній культурі. Протягом XIV—XV ст. на ґрунті давньоруської мови під впливом народного мовлення сформувалася «руська мова», що стала офіційною державною мовою в Литовській державі. «Руська мова» — це певна спільна основа, сходинка в становленні української та білоруської національних мов. На зламі XV—XVI ст. сформувалися дві окремі літературні мови — староукраїнська та старобілоруська. Якщо до утворення Речі Посполитої (1569) функціонування руської мови було досить вільним, то після переходу Волині, Брацлавщини, Київщини до складу Польської держави вона зазнає дискримінації. Та все ж, незважаючи на утиски, українська мова не тільки не здає позиції, а розширює сфери вжитку, збагачує свою стилістику. Поряд з вже традиційними юридично-діловим і літописним стилями, перекладною літературою, ораторсько-проповідницькою прозою бурхливо розвивається полемічний стиль (Г. Смотрицький, І. Вишенський, С. Зизаній), зароджується науковий (у лікарських посібниках, граматиках, словниках), виникає українське віршування (Г. Смотрицький, Д. Наливайко та ін.).

Глибоко позначилася на духовній культурі специфічна ситуація в релігійній сфері, що склалася в українських землях XV—XVI ст. Безперервне протистояння католицтва і православ'я зумовило укладення Берестейської унії (1596) та утворення уніатської церкви, що посилило гос-

троту релігійних та національних конфліктів. Релігійне протистояння мало не тільки негативні наслідки. Намагаючись укріпити власні позиції, протидіючі сторони мусили дбати про розвиток освіти, поширення свого впливу через розбудову шкіл. Релігійна полеміка збуджувала думку, сприяла розвиткові культури дискусії, формуванню полемічного стилю.

Реальні потреби господарського та культурного життя, поширення ідей гуманізму, намагання представників різних релігійних конфесій розширити свою соціальну базу зумовили якісні зміни у сфері освіти. У XV—XVI ст. поряд з традиційними школами при церквах та монастирях виникають протестантські та католицькі школи, що давали вищий рівень знань. Намагаючись протидіяти поширенню чужих впливів, православні засновують свої освітні заклади. Так, у сфері освіти з'являється новий тип школи — греко-слов'яно-латинська, у навчальному процесі якої органічно поєднувалися давньоруська традиція й новітні надбання західноєвропейської думки. Першим освітнім закладом цього типу в українських землях стала Острозька академія (1576), заснована князем К. Острозьким. У своїх стінах вона зібрала квіт тогочасної української та зарубіжної інтелектуальної еліти. Її викладачами були Г. Смотрицький, В. Суразький, Д. Наливайко, чужоземці — відомі вчені К. Казимирський. Я. Лятош, К. Лукаріс, який незабаром став патріархом константинопольським. Своєрідну естафету Острозька академія передала братським школам, перша з яких виникла 1586 р. у Львові. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. школи цього типу діяли в Перемишлі, Кам'янці-Подільському, Галичі, Холмі та інших містах.

Падіння в середині XV ст. Візантійської імперії зумовило докорінний переворот у духовному житті українського суспільства. Після певної паузи в поступальному розвитку культури, своєрідного інтелектуального та культурного застою, розпочинається переорієнтація на західну цивілізацію, активне засвоєння на ґрунті києво-руської духовності надбань західноєвропейської культури. Виявами цих якісних змін у духовній сфері України стали: 1) відхід від візантійських зразків та канонів (у XV—XVI ст. в іконописі постаті святих виходять за межі візантійських умовностей, набувають рис індивідуальності, передається динаміка руху); 2) поширення ідей гуманізму та реформації; 3) поява нових форм самовираження і мистецьких стилів (у літературі набуває поширення

полемічний стиль, виникає українське віршування; у живописі наприкінці XVI ст. з'являються нові жанри — портрет, історичний живопис, зростає інтерес до пейзажу; виникають такі жанри світської музики, як побутова пісня для триголосого ансамблю або хору (кант), сольна пісня із супроводом; у 1573 р. створюється вітчизняний ляльковий театр, що надалі переростає в традицію українського вертепу; зароджується стиль бароко; 4) посилення світського елементу в культурі, зростання уваги до людини та її духовного світу; 5) індивідуалізація творчості.

Отже, позитивні зрушення в культурі праці та господарюванні пов'язані з налагодженням Україною активних торгово-економічних зв'язків з Європою. Поява елементів громадянського суспільства та моделі-зародку (Запорозька Січ) національної державності в політичній та правовій культурі; зростання цивілізованості у сфері побутової культури; суттєві якісні зміни в культурі духовній, зумовлені впливом ідей гуманізму та реформації, створили сприятливий ґрунт для зростання національної свідомості українського народу, зміцнення його віри у власні сили, згуртування в боротьбі за свою землю, віру, права та незалежність.

5. Виникнення українського козацтва

5.1. Феномен козацтва: генезис, характерні риси та особливості

Вперше термін «козак» зустрічаємо у Початковій монгольській хроніці (1240). У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання». У XVI ст. цей термін вміщено в словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303) та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксаря». Цікаво, що слово «козак» вживалося для позначення полярних рольових функцій: «страж» і «розбійник».

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами. З часом викристалізувалася низка версій, що пояснюють походження козацтва:

1) «хозарська» — ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;

2) «чорно-клобуцька» — вбачає в них нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;

3) «черкаська» — вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

4) «татарська» — виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елементу з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво;

5) «автохтонна» — доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

6) «болохівська» — пов'язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

7) «бродницька» — висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

8) «уходницька» — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю;

9) «захисна» — пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі;

10) «соціальна» — факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання[1].

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді.

Поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна), тих, що роблять виник-

[1] Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. — К., 1992. — С. 149—151; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 110—111.

нення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність. Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

1) існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

2) досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;

3) природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

1) зростанням великого феодального землеволодіння, що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2) посиленням феодальної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;

3) зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом. У козацький побут органічно ввійшли тюркські слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

Перші згадки про козацтво датуються XIII ст., проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV— XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять. У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про утворення найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. І хоча ця дія мала на меті розкол козацтва, намагання використати частину його сил в інтересах польської держави, все ж вона поклала початок двом важливим су-

спільним процесам: а) утворенню реєстрових збройних формувань; б) легітимізації козацького стану — юридичному визнанню прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

Утворений Сигізмундом II Августом загін незабаром був розформований. Лише 1578 р. уряд Речі Посполитої у зв'язку з поразкою в Лівонській війні та активізацією низового козацтва був змушений повернутися до ідеї відновлення реєстрових формувань. Король Стефан Баторій вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

З часом кількість реєстрових козаків зростала: 1590 р. їх налічувалося 1 тис. осіб, 1625 р. — 6 тис., а 1631 р. — вже 8 тис. Організаційно реєстрове (городове) козацтво 1625 р. мало шість полків — Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський. Серйозним ударом по реєстровцям і по всій козацькій верстві була «Ординація війська Запорозького реєстрового» (1638), яка зменшила кількість реєстрового війська і обмежила привілеї та права козацтва.

На початку XVII ст. козацтво як соціальна верства не було однорідним: реєстрове (городове) козацтво — заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій; запорозьке (низове) козацтво — козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорозька Січ; нереєстрове козацтво, яке виникло внаслідок самовільного «покозачення» і не маючи офіційно визначеного статусу вело козацький спосіб життя у прикордонних районах. Проте, незважаючи на неоднорідність, козацтво вже мало свою соціальну нішу, власне місце в становій ієрархії Речі Посполитої.

Отже, протягом XV—XVI ст. в суспільстві формується нова соціальна верства — козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу. Ґрунтом для формування козацтва стали існування великого масиву вільних земель, накопичений у попередній період досвід їхнього освоєння, природне прагнення людей до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Каталізаторами цього процесу були широкомасштабна колонізація нових земель, що розгорнулася в XV ст.;

посилення соціально-економічних протиріч та релігійного і національного гніту; зростання зовнішньої загрози з боку турків та татар.

5.2. Запорозька Січ

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'являється 1551 р. у польського історика Мартина Бєльського (1495—1575). У своїй «Всесвітній хроніці» він повідомляв, що у першій половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. Того часу дванадцять порогів (Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситецький та ін.) перетинали Дніпро від берега до берега і тяглися вздовж течії майже на 100 км. Після цього ріка розливалася в широку заплаву — Великий Луг, де було багато проток та островів (понад 250). У різні часи Січ розташовувалася на різних островах — Малій Хортиці, Томаківці, Базавлуці та ін.

Складність питання про місцезнаходження і час виникнення першої Січі полягає в тому, що стихійно прибуваючі на Запорожжя козаки будували в різних місцях так звані «городці» та засіки або ж «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабоукріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах. Заснування першої Запорозької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Дмитра Вишневецького.

Вишневецький Дмитро *(Байда, 1516—1563) — один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. У 1551 р. — черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. У 1560 р. — на службі в московського царя Івана Грозного, у 1561 р. повертається в Україну. У 1563 р. здійснив військовий похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений.*

Під його керівництвом протягом 1552—1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої не тільки гарантували безпеку, а й надалі стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорозького козацтва.

З часом на Запорожжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада. Її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі — військової старшини, а також органів місцевої влади — паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснюється відсутністю традиції, оскільки козаки мали того часу порівняно коротку історію; перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; побоюванням запорозьких козаків, що писані закони змінять та обмежать їхні свободи. Козацьке право фіксувало ті відносини, що уклались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5—8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. Запорожжя мало і свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозь-

кого». Розташовуючись на території Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не може стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухливими, а існування державності все ж таки визнавалося.

Отже, ми маємо своєрідну оригінальну форму державності, суть якої фахівці вбачають у самоврядній структурі народної самооборони і господарській формі самовиживання за вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», і це визначення стало класичним, адже Війську Запорозькому Низовому справді були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодальної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін.). У Січі пануючою була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали виняткого через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій — погодитися. Аби він не забував свого місця, не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнюкою. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я і вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися.

Свого часу відомий дослідник американської демократії Алексіс де Токвіль влучно підмітив, що американська цивілізація виросла на двох великих протилежних засадах, які органічно з'єдналися в одне ціле — духу свободи та духу релігії. Це ж стосується й козацтва. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеоло-

гічним фундаментом усієї будови козацької держави. Глибока релігійність, ревний захист православної віри — характерні ознаки духовного життя Запорожжя. Достатньо сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?» Саме православ'я, очевидно, значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Адже в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебни. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо. У 1755 р. запорозький кіш придбав срібне панікадило вагою 5 пудів і вартістю 3 тис. крб., що за тих часів було величезною сумою (все жалування війська тоді становило 4660 крб.). Особливо прихильність козаків до православ'я виявилася у боротьбі проти окатоличення та унійного руху. В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям релігія та церква були для козацтва пристанищем спокою, де можна було врівноважити й заспокоїти вируюче козацьке життя, а також підготуватися до самозречення та подвигу, що становили суть запорозького способу існування. Саме тому можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер і тому Запорозьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати «християнською козацькою республікою».

Козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. По-друге, Запорозька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери — могутнє військо та озброєння і примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури).

Отже, Запорозька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і про-

фесійною общиною. Внутрішні недоліки (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) перехідної моделі та несприятливі зовнішні впливи так і не дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости в нову якість, але свій помітний яскравий слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила.

5.3. Козацько-селянські повстання наприкінці XVI — на початку XVII ст.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. українськими землями прокотилося дві хвилі активного протесту народних мас проти існуючих порядків: перша (1591—1596) була порівняно короткою у часі, друга (1625—1638) триваліпою. Головною рушійною силою народних виступів було козацтво.

Основними причинами першої хвилі народного гніву були посилення кріпосницького та національного гніту (нагадаймо, що «артикули» польського короля Генріха Валуа (1573) та третій Литовський статут (1588) фіксували остаточне оформлення кріпосного права); енергійна експансія шляхти на відносно вільні українські землі, колонізовані «уходниками» та запорожцями; зіткнення інтересів шляхетської та козацької верств; намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво.

Повстання К. Косинського (1591—1593) — перший великий селянсько-козацький виступ. Приводом до нього стало захоплення білоцерківським старостою К. Острозьким козацьких земель. Даючи відсіч зухвалому шляхтичеві, загін реєстрових козаків на чолі з К. Косинським у грудні 1591 р. захопив замок і місто Білу Церкву. Цей виступ, підтриманий міщанами та селянами, незабаром переріс у масштабний повстанський рух, який протягом 1592—1593 рр. охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. Успіхи повстанців налякали офіційну владу. Київський воєвода Костянтин Острозький, зібравши численне шляхетське військо та загін німецьких найманців, у серпні 1593 р. завдав поразки козацькому війську у вирішальній битві під П'яткою на Житомирщині. К. Косинський з частиною козаків змушений був відійти на Запорожжя.

Зібравши двохтисячне військо, повстанці в травні 1593 р. розпочали новий наступ. Під час облоги Черкас загинув К. Косинський (за однією версією під час бою, за іншою — підступно вбитий слугами князя Вишневецького в ході переговорів). Залишившись без лідера, повстанці зазнали поразки.

Після першого великого спалаху народної активності 1594 р. розпочинається козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка.

> ***Наливайко Семерій*** *(Северин; ?—1597) — козацький ватажок, провідник козацького повстання 1595—1596 рр. Родом з Галичини. Змолоду козакував на Запорожжі, потім вступив на службу до князя К. Острозького. В 1594 р. — першій половині 1595 р. бере участь в антитурецьких походах. Після повернення з Угорщини бере під козацький контроль більшу частину Волині, що стало початком великого повстання. Після капітуляції повстанців на р. Солониці Наливайко разом з іншими козацькими старшинами потрапив у полон, був відвезений до Варшави і страчений.*

Як сотник надвірних козаків князя Острозького він був змушений брати участь у придушенні повстання 1591—1593, проте після битви під П'яткою в долі Наливайка відбувається крутий злам — він залишає службу і організовує на Брацлавщині загін нереєстрових козаків. Здійснивши вдалий похід проти татар, Северин та його прибічники захопили зброю та 4 тис. коней. Відчувши власну силу і намагаючись її збільшити, козацький ватажок посилає на Січ своїх посланців з метою прихилити на свій бік січовиків для виступу проти поляків.

Частина старшини не побажала приєднуватися до дій людини, яка брала участь у розгромі К. Косинського під П'яткою, а решта, обравши наказним гетьманом Г. Лободу, вирушила на допомогу наливайківцям. У жовтні 1594 р. спалахує антишляхетське повстання на чолі з Наливайком. Уже навесні 1595 р. на території України вели боротьбу декілька десятків повстанських загонів, у лавах яких налічувалося понад 12 тис. осіб. Наприкінці 1595 — на початку 1596 рр. селянсько-козацькі виступи охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля та білоруське Полісся. Таке успішне розгортання повстання значною мірою було зумовлене тим, що основні збройні формування Польщі на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським у цей час перебували в Молдові, де вони намагалися посадити на молдавський трон польського ставленика.

Коли повстанці, очолювані Наливайком, стали для шляхетської Польщі серйозною загрозою, урядом було

прийнято рішення кинути проти селянсько-козацького коронне військо С. Жолкевського. Розуміючи, що протидіяти численному, вишколеному та озброєному польському війську він не зможе, Наливайко з невеликим загоном (понад 1500 чоловік) відступив на Волинь, а звідти через уманські ліси до Білої Церкви. Саме в цьому місті було об'єднано сили трьох козацьких ватажків — С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи. Об'єднане козацько-селянське військо налічувало 5—6 тис. осіб, що дало змогу розгромити передові загони шляхетських військ на чолі з Ружинським, але перед основними силами Жолкевського вони змушені були відступити.

Одна з вирішальних битв відбулася в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля, у ході якої обидві сторони зазнали значних втрат, але жодна не отримала перемоги. Після цієї баталії Жолкевський відійшов до Білої Церкви і чекав підходу резервів, а козацьке військо — у Переяслав, де і відбулася рада, яка обрала гетьманом замість Наливайка Лободу. Частина повстанців мала на меті перейти кордон й утекти в Росію і тому забрала з собою жінок, дітей і майно, що помітно знизило мобільність козацького війська. Отримавши підкріплення, Жолкевський відрізав повстанцям дорогу до російського кордону.

В урочищі Солониця, неподалік від Лубен, козацьке військо потрапило в оточення і зазнало поразки. Полоненого Наливайка та шістьох соратників було відправлено до Варшави, де у в'язниці його протримали більше року і у квітні 1597 р. відрубали голову, а потім четвертували тіло.

Після поразки повстань кінця XVI ст. протягом тридцяти років не було великих народних виступів. Значною мірою це пояснюється тим, що Польща, вступивши на початку XVII ст. у період активної зовнішньополітичної діяльності, постійно відчувала потребу у військовій силі козаків і тому мусила змінити гнів на милість, а репресії на привілеї. Невдачі попередніх виступів та поява нових акцентів у політиці польського уряду призвели до розколу козацтва і виникнення в його середовищі двох течій: радикальної, що об'єднувала незаможних козаків, вчорашніх селян та ремісників, які прагнули шляхом повстання домогтися перерозподілу шляхетських земель та майна і цим покращити свій життєвий рівень, та поміркованої, до якої належали заможні козаки, схильні до компромісів й мирного легітимного (законного) розши-

рення козацьких прав і вольностей шляхом договорів з польським урядом.

З 1596 до 1625 р. домінувала поміркована течія, найяскравішими постатями якої були гетьмани Самійло Кішка (1600—1602) та Петро Конашевич-Сагайдачний (1616—1622).

Кішка Самійло *(?—1602) — козацький гетьман, походив з української шляхти. Учасник морських походів запорожців на турецькі фортеці. Під час одного з них потрапив у полон, де пробув 25 років. У 1599 р. організовує повстання невільників на турецькій галері поблизу Гезлева і повертається в Україну. Наступного року козаки під проводом Самійла Кішки у складі польсько-шляхетського війська здійснюють успішну експедицію до Волощини на підтримку господаря Ієремії Могили. Загинув під час походу в Лівонію.*

Сагайдачний Петро Кононович *(Конашевич-Сагайдачний; ?—1622) — політичний діяч, гетьман реєстрового козацтва. Народився у с. Кульчинцях поблизу Самбора в шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі, згодом пішов на Запорожжя. Невдовзі висунувся на чільне місце серед козацької старшини. Очолив кілька вдалих походів на Оттоманську Порту і Кримське ханство. З його ім'ям пов'язане взяття Варни (1606) і Кафи (1616). У 1618 р. взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. Майже одночасно (1620) послав до царя спеціальне посольство з проханням прийняти українських козаків на російську службу. У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, тверезим розрахунком, твердістю і водночас схильністю до компромісів. Відомий як меценат і палкий прихильник братського руху. У 1621 р. очолив козацьке військо у битві під Хотином. Тоді ж дістав тяжке поранення, яке прискорило його смерть. Похований у Братському монастирі в Києві.*

Цим козацьким ватажкам вдалося досягти значних успіхів: підняти престиж українського козацтва, посилити його вплив та розширити права; перетворити козацтво з тимчасових напівпартизанських формувань на боєздатне регулярне військо; довести чисельність козацького війська до 40 тис.; трансформувати козацтво із суто воєнного в активний воєнно-політичний чинник суспільного життя, здатний вирішувати державні проблеми; шляхом вступу всього Війська Запорозького до Київського братства утворити своєрідний союз козацтва, духовенства та міщанства.

На початку 20-х років XVII ст. загострюються стосунки козацтва з польськими властями. Відігравши вирішальну роль у Хотинській війні, в якій Польща отримала перемогу, козацтво зазнало поразки. За умовами миру, укладеного 1621 р., йому заборонялося судноплавство по Дніп-

ру та вихід у Чорне море. Крім того, польський уряд не виплатив зароблених козаками грошей та скоротив реєстр. Утворилася значна невідповідність між силою, авторитетом, впливом козацтва та його реальними правами та привілеями. У відповідь на утиски з боку Польщі козацтво, демонструючи свою незалежність, активізувало втручання в турецько-татарські справи. Коли королівський посол, який прибув на Запорожжя, почав дорікати козакам, що вони порушують мирну угоду з Туреччиною, вони заявили: «Мир укладав король, а не ми!» Частина учасників Хотинської війни, яка змушена була повернутися в шляхетські маєтки, відмовилася від виконання феодальних повинностей. Особливого розмаху ці процеси набули на Київщині, де чимало місцевих жителів «покозачилися», тобто самовільно проголосили свою належність до козацького стану.

Намагаючись взяти під контроль перебіг подій, польська офіційна влада для придушення козацько-селянського руху відправила на Київщину 1625 р. 30-тисячне військо С. Конецпольського. Проти шляхти виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців (майже 20 тис. війська) на чолі з гетьманом М. Жмайлом. Найбільша битва між протидіючими сторонами відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера, але, зазнавши значних втрат, жодна з них не отримала перемоги. Такий розвиток подій призвів до посилення поміркованої течії в козацькому середовищі: спочатку від керівництва було усунуто М. Жмайла і гетьманську булаву передано представнику козацької верхівки М. Дорошенку, а потім укладено компромісну мирну угоду. Згідно з Куруківською угодою всі повстанці були амністовані, козацький реєстр зростав від 3 до 6 тис., а щорічна плата реєстровцям збільшувалася до 60 тис. злотих. Водночас козакам заборонялося втручатися у релігійні справи в українських землях, здійснювати морські походи та мати відносини з іноземними державами.

Куруківська угода була компромісом між офіційною польською владою та верхівкою козацтва, але вона зовсім не задовольняла інтересів більшості повсталих, які мусили повертатися у кріпацтво. Саме тому вона прискорила остаточний поділ козацтва на дві групи: заможне реєстрове козацтво, яке дотримувалося поміркованої лінії та йшло на компроміси з урядом, і нереєстрове, яке організаційно оформилося на Січі 1628 р. та, як правило, займало радикальну позицію.

Після закінчення війни зі Швецією польський уряд 1629 р. значну частину своїх військ розквартирував в Україні, що зумовило новий вибух народного гніву. Основними причинами повстання стали грабунки та розбої польських жовнірів; зростання релігійних утисків; поглиблення протиріч між нереєстровими та реєстровими козаками, які мусили захищати інтереси гнобителів. Початком повстання стала відмова запорожців коритися гетьману реєстровців Григорію Чорному. У березні 1630 р. козаки, обравши ватажком Тараса Федоровича (Трясила), вирушили з Січі «на волость». Повстання швидко охопило Полтавщину та значну частину Лівобережжя. Стративши Г. Чорного, оволодівши Каневом та іншими населеними пунктами, козаки підійшли до Переяслава. Проти повстанців знову було кинуто коронного гетьмана Конецпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої між ворогуючими сторонами. Центральною подією протистояння була «Тарасова ніч», коли невеликий загін повстанців знищив Золоту роту — добірне шляхетське формування, що охороняло штаб Конецпольського.

Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори. Як і під час попереднього повстання, козацько-старшинська верхівка усунула ватажка від керівництва (Тарас Федорович мусив з частиною прибічників повернутися на Запорожжя) й уклала компромісну угоду, суть якої полягала в збереженні основних вимог Куруківської угоди та в збільшенні реєстру до 8 тис. осіб.

У 1635 р. поляки завершили будівництво Кодацької фортеці на Дніпрі, яка блокувала рух втікачів на Запорожжя та рейди запорожців у верхів'я Дніпра. Того ж року гетьман Іван Сулима на чолі загону січовиків знищив кодацький гарнізон та зруйнував фортечні мури, але ця подія не переросла в нове повстання, оскільки козацького ватажка було підступно схоплено реєстровцями і видано польським властям.

Новим масштабним виступом народних мас стало селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр., яке очолили П. Бут (Павлюк), Д. Гуня, Я. Остряниця. На початковому його етапі лідером став гетьман нереєстрового козацтва П. Бут, який зібрав під свої знамена майже 10 тис. осіб. Виступаючи під гаслами боротьби з «ляхами», захисту православної віри, знищення зрадників — старшин-реєстровців, повстання поширило свій вплив на все Подніпров'я, особливо на Лівобережжя. Наприкінці 1637 р.

під Кумейками поблизу Черкас відбулася вирішальна битва. Козацьке військо, втративши більше п'ятої частини свого складу, зазнало поразки, а невдовзі біля Боровиці, після невдалого бою Потоцькому було видано Павлюка та інших ватажків. Проте навіть такий розвиток подій не зупинив повстанців — вже навесні 1638 р. козаки знову активізують свою боротьбу. Спочатку повстання очолює Я. Остряниця, потім — Д. Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську прийшли жовніри Я. Вишневецького. Після поразки в бою під с. Жовнин (Черкаська область) повстанці змушені були капітулювати. На козацьких радах у Києві (вересень) та Масловому Ставі в Канівському повіті (грудень) реєстровці під тиском польського уряду визнали ухвалену сеймом «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», за якою скасовувалося козацьке самоврядування, число реєстрових козаків обмежувалося до 6 тис. Козаки мали право селитися в трьох староствах — Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара. Нереєстрові козаки переходили до стану посполитих.

Отже, дві хвилі козацько-селянських повстань, що прокотилися українськими землями наприкінці XVI — на початку XVII ст. закінчилися поразками. Основними причинами невдач були: стихійність; неорганізованість; недосконале озброєння повстанців; локальний характер дій; малочисельність лав повсталих; тертя між козацькою старшиною та рядовим козацтвом; неузгодженість дій реєстрового та нереєстрового козацтва; нечіткість програмних установок; гнучка політика польського уряду, спрямована на розкол лав повстанців тощо. Однак, незважаючи на поразки, селянсько-козацькі повстання відіграли значну роль в історії українського народу, оскільки суттєво гальмували процеси ополячення та окатоличення, зменшували тиск феодального гніту, підвищували престиж та авторитет козацтва, сприяли накопиченню досвіду боротьби, служили прикладом для майбутніх поколінь борців за визволення народу, прискорювали формування національної самосвідомості.

5.4. Козацтво як впливовий чинник міжнародного життя

На межі XVI—XVII ст. козацтво дедалі більше заявляє про себе як про впливову силу не тільки в Речі Посполитій, а й на міжнародній арені. Насамперед це виявилося в тому, що козацтво, міцно завоювавши позиції лідера національно-визвольного руху, водночас стає основною перешкодою турецько-татарській агресії в українські землі. Наприкінці XVI ст. грабіжницькі напади зайд стають дедалі масштабнішими та зухвалішими. Ще в серпні 1589 р. велике татарське військо рушило на Поділля, спопеляючи, грабуючи та руйнуючи все довкола, дійшло аж до Львова. На початку XVII ст. татари неодноразово з'являлися в українських землях, «умиваючись, — за висловом сучасника, — по лікоть у нашій крові та спустошуючи все огнем і мечем». У цей час кримський хан заявляв: «Завойовувати держави — це наш талан, переданий у спадок нашими батьками, а хіба вам судилося воювати? Це не ваша справа».

Безумовно, ефективно протидіяти численній, мобільній, гарно організованій татарській кінноті було надзвичайно важко, але на півдні вже виникла, сформувалася і зросла сила, яка була здатна не лише відбити напади татарсько-турецьких завойовників, а й здійснювати далекі сухопутні та морські походи проти Султанської Туреччини та Кримського ханства, руйнуючи фортеці, спустошуючи володіння місцевих феодалів, визволяючи полонених співвітчизників. Цією силою було козацтво.

Тільки влітку 1587 р. козаки здійснили штурм Варни, захопили фортецю Усіану, вели бої під Бендерами. Ці та інші дії запорожців настільки занепокоїли султана Мурада III (1546—1595), що він під час зустрічі з польським послом у Константинополі, дорікаючи Речі Посполитій за невміння втримати козаків від нападів на турецькі володіння, зірвався на крик: «Чи в своєму ви розумі? Хто коли міг стояти мені на перешкоді?.. Боїться мене Пруссія, тремтять венеціанці, просять помилування іспанці, німці віддають мені те, що я хочу... Весь світ тремтить передо мною».

Своєрідною відповіддю турецькому султану на початку XVII ст. стали декілька вкрай сміливих козацьких морських походів, що сколихнули Турецьку імперію та рознесли славу про козаків на всю Європу. Вже 1606 р.

запорожці взяли турецьку фортецю Варна, яка до того вважалася неприступною. Розлючений султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом між двома фортецями — Кіза-Керменом та Аслан-Керменом, щоб заблокувати рух козаків. Посередині Дніпра було залишено лише «браму», площа довколо неї прострілювалась з гармат з фортечних мурів. Проте навіть такі перешкоди не зупинили козаків. Вони або хитрістю проникали через браму, або ж тягнули волоком свої чайки (від 25 до 60 км) і все ж знаходили спосіб потрапити в Чорне море, а вже тут вони були нестримними.

У 1608 р. запорожці захопили хитрістю Перекоп, 1609 р. напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію, Білгород та ін. Перепливши Чорне море, 1614 р. козаки висадилися на турецькому узбережжі Малої Азії та зруйнували Синоп і Трапезунд. Навесні 1615 р. запорожці з'явилися під мурами турецької столиці — Константинополя. Спаливши портові споруди, вони повернули в море. Нарешті, 1616 р. козаки під проводом Сагайдачного здійснили похід на Крим, під час якого здобули і спалили головний невільничий ринок регіону — Кафу — та визволили полонених.

Активна протидія туркам і татарам з боку запорожців сприяла руйнуванню Турецької імперії та визволенню підкорених нею народів, блокувала та стримувала розгортання турецько-татарської агресії в глиб українських земель, захищала національний генофонд. Водночас слід диференційовано підходити до оцінки того чи іншого походу. Далеко не кожен з них мав характер відплатної або ж упереджувальної акції чи був глибоко умотивований благородними намірами — війною за віру, потребою визволити побратимів тощо. Оскільки Запорожжя не мало міцної економічної основи, частина козацьких походів носила утилітарний характер і зводилася до пограбування турецьких берегів. Отже, феномен козацтва не є ідеальним, але цілком очевидно, що його різновмотивовані дії об'єктивно відігравали прогресивну роль, гальмуючи татарсько-турецьку експансію, зменшуючи її масштаби та інтенсивність.

Особливо виявило себе козацтво як впливовий чинник міжнародного життя під час Хотинської війни. Перемігши польські війська 1620 р. під Цецорою, Туреччина вирішила остаточно зруйнувати польську державу. З цією метою було організовано грандіозний похід, у якому задіяно понад 150 тис. осіб, багато артилерії, навіть чотири

бойові слони. На чолі цієї воєнної експедиції виступив сам султан. Проти турецької армади Річ Посполита могла виставити 30—40 тис. польських вояків. І хоча багато хто з тодішньої польської еліти поділяв позиції гетьмана Жолкевського, який казав: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти», — все ж польський уряд був змушений звернутися до козаків по допомогу. Козаки, чудово розуміючи, що султан не зупинить агресії і за Польщею настане черга України, до того ж, враховуючи, що польський уряд пообіцяв їм платню в поході, а також поступки в релігійному питанні, погоджуються взяти участь у боротьбі проти турків. У вирішальній битві під Хотином поряд з 35-тисячним польським військом стояло 40-тисячне козацьке під проводом Сагайдачного.

Бойові дії тривали понад місяць. Втративши майже 80 тис. осіб, турки так і не змогли здобути перемоги і в жовтні 1621 р. змушені були піти на укладення миру з поляками. Проте, відігравши вирішальну роль у Хотинській війні, козаки від цього ж і постраждали, оскільки їх «союзники» — поляки — за умовами підписаного договору брали на себе зобов'язання заборонити козакам судноплавство по Дніпру і не допустити їхніх походів до турецьких берегів.

Про активний вихід козаків наприкінці XVI — початку XVII ст. на міжнародну арену свідчить їхнє залучення до боротьби за престол Молдавії, Росії та інших країн. У ході цих баталій вони здобувають не тільки військовий, а й політичний досвід, розширюють своє світобачення, стають спроможними вирішувати державні проблеми і тому інколи навіть виступають самостійно. Зокрема, 1577 р. після загибелі молдавського господаря Івоні, козацький ватажок Іван Підкова оголосив себе братом убитого і розпочав боротьбу за молдавський престол. Уже у вересні запорожці захопили столицю Молдавії — Ясси, але надовго втримати міста не змогли. Під тиском турків Підкова змушений був відступати на Запорожжя, але в дорозі був по-зрадницьки схоплений поляками і страчений на вимогу турецького султана у Львові.

Проте ця невдача не відбила бажання в козаків поборотися за молдавський престол. Вже навесні 1578 р. двохтисячне козацьке військо рушило до Молдавії, а в червні сюди прибув ще один козацький загін з новими претендентами на господарський престол — Олександром і Петром.

У XVII ст. козацтво активно втручається у внутрішні справи Московської держави. Спочатку протягом 1604—1605 рр. запорожці беруть участь у поході Лжедмитрія I на Москву. Незабаром чимало козаків приєднуються до загонів другого російського самозванця — Лжедмитрія II (1607—1610). У 1618 р. П. Сагайдачний з 20-тисячним козацьким військом вирушив на Москву з метою визволення з Тушинської облоги королевича Владислава. Підтримка козаків дала змогу Речі Посполитій укласти вигідне для неї Деулінське перемир'я з Московською державою (польськими ставали Смоленськ, Чернігів та Сіверщина). Козаки ж знову були ошукані: реєстр скоротився більш як утричі, козацьку старшину мав призначати король, до того ж у черговий раз почала діяти заборона виходити козакам у Чорне море.

Сміливі походи козацтва проти турків та татар, віртуозна військова майстерність сприяли зростанню його авторитету та популярності на міжнародній арені. В Італії, Німеччині, Франції та Англії у цей час виходить понад десяток творів, присвячених військовому мистецтву запорожців. Високо цінував козаків персидський шах: «Ви не знаєте, що це за народ, ви не знаєте, які хоробрі ці люди і як добре треба з ними обходитися. Вони — ті, що домінують на Чорному морі».

Отже, на зламі XVI—XVII ст. козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя. Військо козаків не тільки захищало українські землі від турецько-татарської загрози, а й своїми походами суттєво ослаблювало Турецьку імперію та Кримське ханство. У критичні періоди внутрішня стабільність у Речі Посполитій, а іноді навіть безпека держави значною мірою залежала від позиції козацтва. Запорожці брали активну участь у боротьбі за престол у Росії, Молдавії та інших країнах. Водночас через недостатній політичний досвід, слабкість економічної бази, відсутність єдності та інші причини козацтво, ставши впливовою силою, не перетворилося на самостійний чинник міжнародного життя: воно не вирішувало, а лише допомагало вирішувати (інколи навіть відіграючи головну роль) тій чи іншій державі її проблеми.

6. Українська національна революція

6.1. Причини, характер, періодизація

У середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток усієї Європи. Ця подія була глибоко закономірним явищем. Спрацював комплекс чинників, які зробили широкомасштабний народний виступ необхідним і можливим. Перша група чинників спонукала, підштовхувала до вияву активності, друга робила цю активність можливою — створювала ґрунт для її розгортання.

Які ж причини робили необхідним початок національно-визвольної боротьби в 1648 р.?

У цей час надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Після закінчення виснажливої для Західної Європи 30-літньої війни саме Польща стає одним з головних експортерів хліба. Основний польський порт Гданськ від 1583 до 1648 р. у 2,5 раза збільшив відвантаження зерна. Орієнтація на внутрішній та зовнішній ринки, а не на задоволення власних потреб суттєво вплинула на структуру поміщицьких господарств. Вони активно перетворюються на фільварки. В основі цієї трансформації лежали два взаємопов'язані процеси — зміцнення феодальної земельної власності та посилення кріпацтва.

Польські та полонізовані українські феодали, намагаючись максимально збільшити свої прибутки, йшли шляхом посилення експлуатації селян. Саме тому помітно зростає панщина, особливо в районах, сполучених із зовнішнім ринком. Наприклад, у Східній Галичині та на Волині вона становила 5—6 днів на тиждень. Водночас невпинно зростали натуральні та грошові податки. За оцінкою очевидця Г. Боплана, багатьом селянам в Україні в цей час жилося «гірше, ніж галерним невільникам». Справді, влада пана була безмежною — він за своїм бажанням міг будь-кого з селян продати, обміняти, навіть убити.

Помітно погіршуючи соціальне становище народних мас, фільварково-панщинна система водночас гальмувала розвиток простої капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактурного виробництва, зародки яких були тоді в багатьох галузях промисловості, не сприяла вона й формуванню єдиного ринку України.

Потерпали українські селяни і від здавання феодалами своїх маєтків у оренду. Лише 1616 р. більша частина українських земель, що належали Польщі, орендувалася єврейськими підприємцями, які, маючи на меті в короткий строк повернути з прибутком вкладені гроші, нещадно експлуатували селян і виснажували землі.

У складній ситуації опинилося і міщанство, особливо в тих містах, які перебували в приватній власності феодалів. Міщанство виконувало повинності та сплачувало податки — чинш (по 20—30 грошів з «диму»), церковну десятину та ін. Хоча на початку XVII ст. більшість міст України користувалася Магдебурзьким правом, це самоврядування постійно обмежувалося. Війтів, як правило, призначав польський уряд, а не обирали міщани. Користуючись правом безмитного вивезення своїх товарів і монополією на виробництво та переробку різних видів продукції, феодальна знать досить успішно конкурувала з жителями міст у торговельно-промисловій сфері. До того ж у політичному та економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, а українські міщани витіснялися, що зумовлювало загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх у перспективі на відсталу «селянську націю».

Незадоволене своїм становищем було і заможне реєстрове козацтво, яке являло собою проміжний стан між шляхтою і селянством. Як і шляхта, реєстрові козаки звільнялися від кріпацтва та панщини, тобто користувалися інди-

відуальною свободою. Водночас вищі козацькі верстви завжди бажали володіти закріпаченими селянами і мати інші рівні права зі шляхтою. На середину XVII ст. авторитет, вплив, активність та слава козацтва зростали, а права дедалі більше обмежувалися. Намагаючись взяти козацтво під контроль, польський уряд після придушення селянсько-козацьких повстань у січні 1638 р. прийняв «ординацію Війська Запорозького реєстрового», яка суттєво обмежила самоврядування реєстровців. Скасовувалася виборність старшини, ліквідовувався козацький суд, на чолі війська замість гетьмана було поставлено польського комісара, а посади полковників обіймала шляхта. Крім того, козацький реєстр скорочувався до 6 тис. осіб, а всі виключені з реєстру автоматично ставали кріпаками.

Ситуація в українських землях у середині XVII ст. ускладнювалась і критичним становищем у політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти були чіткими симптомами катастрофи, що насувалася. Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт. Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилила національно-релігійне гноблення. Спираючись на католицизм, польські магнати здійснювали політику національного та культурного поневолення українського народу. Одним з основних інструментів окатоличення в їхніх руках стала уніатська церква, яку активно підтримувала Римська курія. Папа Урбан (1623—1644) у своїх листах до керівництва Речі Посполитої неодноразово закликав сприяти поширенню унії та фізично знищувати її противників. Один за одним в українських землях виростали костьоли, кляштори (монастирі), колегіуми та школи єзуїтів, а водночас дедалі більшого поширення набував процес передання католикам, захоплення або руйнації православних культових споруд, утисків православних за їхню віру, переслідування вживання української мови та поширення українських книг.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували в середині XVII ст. суспільний розвиток українського народу, а й робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення. Зазначені чинники були спонукальними, вони зумовлювали необхідність масового народного виступу саме в цей час. Крім

факторів, що підштовхують до дії, обов'язково мають існувати ті, які роблять цю дію можливою.

Серед чинників, які сприяли активній національно-визвольній боротьбі, були слабкість королівської влади та прогресуюче посилення відцентрових тенденцій у Речі Посполитій. Своєрідним ґрунтом для розгортання та поглиблення цих процесів стало зміцнення крупного феодального землеволодіння. Так 250 магнатських родів (Острозькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі та ін.), які проживали на Волині, тримали у своїх руках найбільші латифундії в усій Речі Посполитій. Концентрація матеріальних цінностей була величезною: 1629 р. 37 найбагатших волинських магнатів володіли 3/4 усіх селянських господарств. Оцінюючи цей процес, Н. Полонська-Василенко зазначає: «Це були «королев'ята», «віце-королі», «королики», удільні князі нової генерації, справжні правителі України, супроти яких король і сейм не мали ні авторитету, ні влади».

Виявом слабкості королівської влади була і певна втрата контролю над реєстровим козацтвом. Козацтво створювалося для оборони коронних земель, але оскільки польська казна була, як правило, порожньою, то основною формою оплати козацькому військові стало розширення його вольностей і прав. Внаслідок цього реєстрове козацтво перетворилося на впливову самостійну силу, яку вже наказами та «ординаціями» обмежувати було не тільки важко, а й небезпечно, бо виписані з реєстру козаки, на думку офіційних польських властей, ставали «постійними резервами бунту».

Селянсько-козацькі повстання першої половини XVII ст. сприяли накопиченню воєнного досвіду, зростанню національної самосвідомості українського народу, посилиленню єдності козаків та селян у боротьбі за національне визволення, формуванню психологічної готовності боротися до переможного кінця.

Важлими причинами, що робили можливим початок козацького повстання, є посилення та розширення сфери впливу Запорозької Січі, яка того часу була своєрідним зародком української державності, що за певних умов міг стати основою для створення повноцінної держави.

На жаль, серед істориків досі немає одностайності стосовно питань типології, хронологічних меж та періодизації боротьби, що розпочалася 1648 р. У науковій та навчальній літературі, описуючи цей народний виступ, найчастіше вживають три терміни: «повстання» (козацьке,

народне, українське, селянське), «війна» (козацька, селянська, громадянська, польсько-козацька, визвольна, національно-визвольна) та «революція» (козацька, буржуазна, національна, національно-визвольна, українська). Такий широкий оціночний спектр, очевидно, пов'язаний з тим, що доба широкомасштабної національно-визвольної боротьби середини XVII ст. в українських землях складалася з неоднакових за тривалістю та змістом періодів, у межах яких домінувала то одна, то інша тенденція. Саме ця особливість національно-визвольних змагань певною мірою і зумовила таку розбіжність у термінології. Зауважимо, що розбіжність відносну, оскільки між поняттями «повстання», «війна», «революція» у контексті подій XVII ст. існує не протиріччя, а глибинний зв'язок. Народне повстання, яке розпочалося 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні зміни в суспільному розвитку поступово переросла в національну революцію.

З огляду на це «національна революція» є саме тим узагальнюючим терміном, який адекватно відображає суть, масштаби, зміст та форми боротьби цієї доби. Аргументами на користь терміна «національна революція» є ті революційні зрушення, які відбулися в житті суспільства в другій половині XVII ст.:

— утворення та розбудова Української національної держави;

— встановлення нових кордонів та поступове формування державної території;

— радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;

— скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи;

— ліквідація великої земельної власності польських та ополячених українських феодалів та утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;

— визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства;

— втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення, всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Революція характеризується переплетінням національно-визвольних та соціальних спонукальних мотивів. Значну роль відігравало і релігійне протистояння (католицизм — православ'я), оскільки вимоги та мета окремих

суспільних сил приховувалися під релігійною оболонкою. Роль лідера виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалося селянство, міщанство та духовенство. Нині залишається відкритим питання про хронологічні межі революції. Як відомо, вона почалася в лютому 1648 р. із захоплення повстанцями Запорозької Січі та обрання гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького.

***Хмельницький Богдан** (Зіновій) **Михайлович** (1595—1657) — гетьман України, творець Української держави. Місцем народження вважається Суботів. Походженням з дрібної української шляхти (по матері — з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав декілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. З юнацьких років на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. на Запорозькій Січі він піднімає повстання, поклавши тим самим початок Українській національній революції. Під час національно-визвольних змагань виявив себе як видатний державний діяч, досвідчений полководець, тонкий дипломат. До кінця свого життя Хмельницький проводив незалежну внутрішню політику, прагнув зміцнити міжнародні позиції України. Помер у Чигирині. Похований у Суботові в Іллінській церкві.*

Закінчення Визвольної війни радянська історіографія пов'язувала з 1654 р., тобто роком Переяславської угоди з Росією, роком «возз'єднання», у якому вбачалася основна мета повстання. У сучасній науковій і навчальній літературі переважає думка, що її закінчення слід пов'язувати зі смертю Б. Хмельницького 1657 р. Проте, на нашу думку, це дещо механічне трактування, оскільки визвольні змагання українського народу після цієї події не припинилися, а лише змінили свій характер; стали менш масштабними і локальнішими. Обґрунтованішим можна вважати висновок В. Смолія та В. Степанкова про те, що революція закінчилася після падіння гетьмана П. Дорошенка 1676 р.

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів:

I етап (лютий 1648 — серпень 1657 р.) — найбільше піднесення національно-визвольних змагань та соціальної боротьби.

II етап (вересень 1657 — червень 1663 р.) — громадянська війна, що призвела до поділу козацької України на два гетьманства.

III етап (червень 1663 — вересень 1676 р.) — боротьба за возз'єднання Української держави.

Отже, у середині XVII ст. відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, полонізація, окатоличення, наростаюче закріпачення селянства спонукали українців до масового народного виступу, а слабкість королівської влади, розширення впливу Запорозької Січі, втрата контролю над нею з боку Польщі робили цей виступ можливим. Народне повстання, що розпочалося 1648 р., швидко переросло у визвольну війну, яка згодом трансформувалася в національну революцію. Боротьба, що точилася протягом 1648—1676 рр., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

6.2. Розгортання національно-визвольної війни (лютий 1648 — серпень 1657 р.)

На першому етапі Української національної революції народну боротьбу очолив чигиринський козацький сотник Б. Хмельницький (1595—1657). Безпосереднім приводом до повстання стала особиста кривда, завдана Богдану дрібним польським шляхтичем Д. Чаплинським, який зі своїми слугами зруйнував та пограбував родинний хутір Хмельницького Суботів, до смерті забив малолітнього сина та захопив дружину. Всі звертання Хмельницького до польського суду та навіть до самого короля закінчилися безрезультатно: Чаплинського так і не було покарано, а Богдан зазнав нових утисків. Не знайшовши справедливості в офіційних властей, чигиринський сотник дедалі більше схиляється до думки про повстання. Незабаром він тікає на Січ, де під його керівництвом козаки в січні 1648 р. вигнали урядовий гарнізон і обрали Хмельницького гетьманом. З цього моменту Запорозька Січ стала центром збирання повстанських сил, базою для розгортання визвольного руху. Так особиста драма Хмельницького, яка була епізодом трагедії поневоленого українського народу, стала тією іскрою, з якої розгорілося полум'я великого повстання.

Намагаючись «якнайшвидше придушити козацьке свавілля» у самому зародку, Польща кинула проти повстанців численні війська. Козаки не тільки витримали удар, а й протягом короткого часу 1648 р. тричі отримали блис-

кучі перемоги: у битвах під Жовтими Водами (травень), під Корсунем (травень), під Пилявцями (вересень). Вже в ході цих баталій яскраво виявився талант Б. Хмельницького як воєначальника. Успіх досягався завдяки застосуванню різних тактичних заходів: розгрому ворога частинами у ході зустрічної битви (Жовті Води); перекриття противнику, що ухилявся від бою, шляху до відступу (Корсунь); створення психологічної кризи у війську противника з метою його цілковитої деморалізації (Пилявці).

Успіхи повстанців на початковому етапі боротьби значною мірою пояснюються двома вдалими організаційними кроками гетьмана: залученням на свій бік реєстрового козацтва і укладенням союзу з кримськими татарами. Розпочинаючи боротьбу проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький застосував абсолютно нову її модель, у якій зовнішньополітичний чинник був одним із центральних.

Переговори з Кримським ханством були надзвичайно важливими для Хмельницького, адже вони давали змогу забезпечити власний тил і посилити повстанське військо мобільною татарською кіннотою, яка могла ефективно протистояти польській. Тому гетьман сам вів переговори і навіть не зупинився перед тим, щоб залишити в Криму заручником свого сина. У середині березня 1648 р. союз було укладено, і на допомогу повстанцям вирушило понад 3 тис. татарських вояків на чолі з Тугай-беєм.

Блискучі перемоги повстанців під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями над регулярними військовими формуваннями Речі Посполитої зумовили вихід визвольної боротьби за межі звичайного повстання. У короткий час вона охопила майже всю територію України, під знамена повсталих одностайно стали козаки, селяни, міщани, духовенство та частина шляхти. Така масштабність національно-визвольної та антифеодальної боротьби, активність повстанських формувань у західних районах Волинського та Руського воєводств зумовили посилення панічних настроїв у самій Польщі. Звістка про те, що Б. Хмельницький наближається до Львова, за спогадами очевидців, призвела до того, що «майже весь Люблін впав духом і все, що живе, вирушило у путь». Не кращою була і ситуація у Варшаві: «Тут немає нікого, хто б не думав про порятунок найціннішого свого майна і свого життя».

Однак восени 1648 р. Б. Хмельницький, маючи можливість розгромити польську армію і захопити столицю, обмежився лише викупом зі Львова й укладенням пере-

мир'я під Замостям. Що це було: виважений крок чи фатальна помилка козацького ватажка? Які ж фактори вплинули на такі рішення і остаточно визначили їхній вибір?

Насамперед у цей час гетьмана, очевидно, турбувала проблема боєздатності власного війська, адже з численними перемогами накопичувалася і втома збройних формувань повстанців. Джерела свідчать про значне скорочення козацького війська після битви під Пилявцями. Це пояснюється тим, що частина полків за наказом гетьмана почала діяти самостійно, а певна кількість повстанців, захопивши здобич, самовільно втекла. Свою роль відіграли і відірваність від баз постачання, і голод, і епідемії. Тому перед вирішальними діями Б. Хмельницький міг розраховувати лише на 30—40 тис. вояків. Ситуація в українському війську ускладнювалася нестачею коней та облогової артилерії. До того ж насувалася зима, а до ведення бойових дій у зимових умовах військо було не підготовлене.

Не міг у цей час Б. Хмельницький повною мірою розраховувати і на кримських татар. Перед наступом на Львів українське військо у вересні 1648 р. неподалік від Ямполя з'єдналося з ордою Крим-Гірея. За свідченням деяких джерел, татари обіцяли свою підтримку лише на місяць. І справді, після облоги Львова, обтяжені здобиччю, основні сили орди на чолі з Калга-султаном повертаються до Криму, а з Хмельницьким залишається лише незначна частина формувань Тугай-бея.

Гетьман мусив також зважати на те, що Польща мала ще досить могутній воєнний потенціал, існувала реальна загроза удару з боку Литви. Крім того, після укладення в жовтні 1648 р. у Мюнстері миру, який фіксував закінчення тридцятилітньої війни, Польща могла розраховувати і на підтримку своєї союзниці Австрії.

Певний вплив на остаточне рішення Б. Хмельницького не вирушати на Варшаву мало й те, що козацькі війська дійшли до етнографічних меж України. Перехід польського кордону міг внести нові акценти в характер війни. Створювалася цілком реальна загроза переростання національно-визвольної боротьби в несправедливу загарбницьку війну. До того ж, якщо в українських землях гетьман міг розраховувати на підтримку місцевого населення, то на польській території місцеві жителі чинили б опір, вели б партизанську боротьбу.

Козацька старшина, відчуваючи, що завоювала вже достатньо міцні позиції, водночас боялася народного гні-

ву, який, вийшовши з-під контролю, міг би суттєво зачепити й інтереси заможного козацтва. Тому в своїй більшості старшина вимагала негайного укладення перемир'я. Гетьман чудово розумів, що в нього за плечима розбурхане, розбалансоване суспільство. Терміново необхідно було взяти під контроль суспільні процеси, визначити подальші перспективи українських земель.

Бурхливий розвиток подій, постійне збройне протистояння призвели до того, що майже вся енергія та розум козацької верхівки були спрямовані на військову, а не політичну сферу. Ці обставини, а також природний консерватизм старшини не дали змоги побачити нових перспектив, перспектив створення незалежної української держави. Б. Хмельницький та його соратники у цей час твердо стояли на позиціях традиційного «козацького автономізму». Тому й мета в них була не радикальна — започаткування власної державності, а порівняно поміркована — реформування державного устрою Речі Посполитої, утвердження абсолютизму та надання Україні такого ж статусу і прав, як Литві. З огляду на це зрозумілою стає поведінка козацької верхівки. Підтримку обрання на трон короля Яна Казимира, відмову від контролю над західним регіоном (третина визволеної території України з високорозвинутим виробництвом та значним людським потенціалом) історики вважають невиправними помилками, але ці кроки абсолютно логічно випливають з ідей автономізму, прихильниками яких були у цей час як гетьман, так і більшість його прибічників.

Отже, укладення перемир'я під Замостям (листопад 1648 р.) було наслідком взаємодії комплексу чинників. Найголовніші з них — прогресуюча втрата боєздатності козацького війська, послаблення підтримки з боку татар, реальність поповнення польської армії збройними формуваннями Литви та Австрії, вихід військ повстанців на етнографічні кордони України, захист старшиною власних вузькостанових інтересів, відсутність чіткої програми подальших дій, обстоювання гетьманом та його прибічниками ідеї «козацького автономізму», нездатність козацької еліти побачити реальність перспектив створення незалежної української держави.

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький на чолі повстанського війська тріумфально вступає до Києва. Його зустрічали як «українського Мойсея», що «визволив свій народ від польського рабства». Між тим польська сторона, використавши умови перемир'я не для конструктивного

діалогу з українцями, а для збирання сил, вже в травні 1649 р. розпочала масований наступ на українські землі. Річ Посполита готувала комбінований удар, який мали здійснити три потужні збройні формування на чолі з королем Яном Казимиром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзивілом.

***Вишневецький Ярема** (1612—1651) — один із наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Походив з українського князівського роду. Перейшов у католицтво. Виступав проти урядової політики централізації. Брав участь у жорстокому придушенні козацько-селянського повстання 1637—1638 рр. Під час Визвольної війни відзначився у боях 1648 р. під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновим проти козацького війська, очолюваного М. Кривоносом. Ставши в 1649 р. коронним гетьманом, продовжував придушувати визвольний рух в Україні заради відновлення польсько-шляхетського панування.*

Проте литовська армія не змогла подолати протидію білоруських повстанців, яким Хмельницький відправив на допомогу козацькі загони. У скрутну ситуацію потрапив і Я. Вишневецький, військо якого Хмельницький оточив під Збаражем. Коли ж польський король вирушив на допомогу оточеним, гетьман швидким маневром не тільки зупинив наступ поляків, а й примусив їх поспіхом будувати табір для оборони. Шляхетське військо опинилося в катастрофічному становищі — назрівала подвійна поразка Речі Посполитої — під Зборовом і під Збаражем.

Проте у вирішальний момент підкуплений поляками кримський хан Іслам-Гірей зрадив Хмельницького. Зауважимо, що українсько-татарський мілітарний альянс з моменту свого виникнення був дуже ненадійним, адже Україна для Кримського ханства тривалий час була, з одного боку, об'єктом для грабунку, з іншого — певною загрозою. З огляду на це перспектива перемог України в протистоянні з Річчю Посполитою, становлення та зміцнення української державності зовсім не приваблювали татар. Вони завжди мали на меті тільки взаємоослаблення протидіючих сторін та провокування перманентного їх протистояння, тобто створення ідеальних умов для татарських набігів.

Під тиском обставин Хмельницький був змушений піти на укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського мирного договору. Відповідно до його умов козацький реєстр зростав до 40 тис. осіб, а козацька територія охоплювала Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. На цих землях влада належала гетьманові та його адміністрації.

Київський митрополит одержав місце в сенаті. Всім учасникам повстання проголошувалася амністія. Водночас магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків; для більшості селян відновлювалося кріпацтво; воєводства Волинське та Подільське, як і до повстання, залишалися під владою короля.

У цей період Б. Хмельницький та його прибічники боролися лише за політичну автономію для козацького регіону. Зборівська угода, яка, здавалось би, скріпила досягнення поставленої мети, з часом показала свою нежиттєздатність. Вона не зняла суперечностей між Україною та Польщею, і боротьба спалахнула з новою силою. Вже у вересні 1650 р. король Ян Казимир під час таємної бесіди з папським нунцієм обговорював плани нового походу в Україну. Підтримуючи цю агресію, Римський Папа прислав королю освячений меч і благословення на війну. У лютому 1650 р. польські війська вдерлися на Поділля і захопили містечко Красне. Ця подія стала початком нового раунду протистояння, вирішальним моментом якого була битва під Берестечком (червень 1651 р.). У битві 150—200-тисячному польському війську протистояло 100 тис. війська повстанців, до яких приєдналися 50 тис. татар. З огляду на цю статистику цілком зрозуміло, у яке катастрофічне становище поставили повстанців татари, які, не витримавши артилерійського обстрілу, у вирішальний момент покинули поле бою. Коли ж Б. Хмельницький зробив спробу зупинити відступаючих, то сам опинився в татарському полоні, з якого визволився лише через деякий час і за викуп.

Поразка під Берестечком зводила нанівець автономію козацької держави. Відповідно до умов укладеного 18 вересня 1651 р. Білоцерківського договору козацький реєстр обмежувався до 20 тис. осіб, влада гетьмана поширювалася лише на Київське воєводство, йому заборонялися зовнішні відносини. Крім того, шляхті було дозволено повертатися до своїх маєтків.

За цих обставин Б. Хмельницький дедалі більше розуміє, що вибитися власними зусиллями з-під польського панування, маючи лише ненадійного союзника — татар, не вдасться. До того ж для більшості володарів європейських держав він був лише бунтівник, що вів боротьбу проти законного свого господаря — польського короля. Тому Б. Хмельницький змушений був шукати надійну та міцну державу-покровителя. Найбільш реальними кандидатурами були Росія та Туреччина, але

оскільки Москва зайняла вичікувальну позицію, гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту. Ще в другій половині 1650 р. було укладено угоду зі Стамбулом про надання українським купцям права вільно перетинати Чорне море, торгувати без мита в турецьких володіннях. Наприкінці року Оттоманська Порта формально прийняла Військо Запорозьке під свою протекцію. Спираючись на турецьку підтримку, у вересні 1650 р. гетьман направив велике козацьке військо до Молдавії, маючи на меті через шлюб його сина Тимоша з донькою молдавського господаря Розандою вивищити свій рід до рівня князівського та укласти союз України з Молдавією. Проте для Б. Хмельницького молдавська авантюра закінчилася надзвичайно трагічно — 1653 р. гине його син Тиміш, Валахія та Трансільванія переходять на польський бік, у битві під Жванцем татари знову зраджують та укладають сепаратний мир з поляками. Ускладнення геополітичної ситуації в регіоні, воєнні невдачі, формальна підтримка Оттоманської Порти підштовхнули гетьмана до відмови від протурецької орієнтації та союзницьких відносин з Кримом і визначили проросійський вектор зовнішньої політики Війська Запорозького.

Ще починаючи з 1648 р., Б. Хмельницький неодноразово звертався до Москви з проханням допомогти в антипольській боротьбі. Навіть загрожував війною, якщо не буде надано цієї допомоги. Проте Москва не хотіла розривати миру з Польщею і зайняла вичікувальну позицію. Та все ж бажання розширити сферу свого впливу, використати Україну як буфер проти Туреччини, залучити українські козацькі збройні формування для відвоювання в Речі Посполитої втрачених Росією територій сприяли тому, що російський цар після деяких вагань «в ім'я спасіння віри православної» погодився взяти Військо Запорозьке під свою опіку. Відповідну ухвалу про це прийняв 1 жовтня 1653 р. Земський собор. Юридично цей акт оформлено під час російсько-українських переговорів у січні—березні 1654 р. У Переяславі було узгоджено принципові засади майбутнього договору (антипольський військовий союз України та Росії, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав і вольностей Війська Запорозького) і здійснено усний акт присяги. Вже на цьому етапі виникають конфліктні ситуації та розбіжності в підходах до новоствореного союзу. Спочатку російські посли відмовилися принести присягу за царя, оскільки відповідно до специфіки їхнього держав-

ного устрою самодержець своїм підданим не присягає, а потім боярин Бутурлін, який очолював російську делегацію, відмовився дати письмову гарантію збереження прав і вольностей України після того, як договір набере чинності. Оскільки усі переяславські рішення були усними, кожна із сторін могла трактувати їх довільно. На цій підставі фахівці вважають, що події січня 1654 р. в Переяславі мали, головним чином, ритуально-символічний характер.

У березні 1654 р. у Москві козацька делегація передала на розгляд росіянам проект договору із 23 пунктів, спрямованих на збереження української автономії. Після двотижневих переговорів сторони дійшли компромісу, який увійшов у історію під назвою «Березневих статей». Згідно з цим документом Україна зберігала республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас окремі статті обмежували її суверенітет: збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні зносини з Варшавою та Стамбулом (зауважимо, що за життя Б. Хмельницького конкретний зміст «Березневих статей» козакам був невідомий).

Серед істориків ще й досі не вщухають дискусії з приводу визначення історико-юридичної суті Переяславсько-Московського договору. Ситуація ускладнюється тим, що автентичний, підписаний сторонами документ не зберігся, до нас дійшли лише його копії. Спектр тлумачень цієї угоди надзвичайно широкий, але найпоширенішими є п'ять підходів: «персональна унія» (незалежні держави, що мають власні уряди, визнають владу одного монарха); «васальна залежність» України від Росії; «автономія» України у складі Росії; «возз'єднання» українського та російського народів; «військовий союз» між Україною та Росією.

Як би не оцінювався українсько-російський договір 1654 р., цілком очевидно, що кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації власних планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту, спочатку обмежити, а в перспективі скасувати українські автономні права та вольності; Чигирин же прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої та розбудовувати власну незалежну державу.

Укладення Переяславсько-Московського договору кардинально змінило геополітичну ситуацію в регіоні. У відповідь на появу українсько-російського союзу влітку 1654 р. Річ Посполита та Кримське ханство підписують «Вічний договір» про взаємодопомогу. Вже в жовтні цього ж року кримський хан в ультимативній формі вимагає від гетьмана розриву угоди з царем. Протягом кількох місяців Б. Хмельницький добивався від Москви обіцяної в договорі допомоги. Коли вона надійшла, час було вже втрачено. Внаслідок вторгнення польсько-татарських військ Брацлавщину було спустошено (зруйновано 270 поселень, убито майже 10 тис. немовлят, взято в неволю 200 тис. осіб). Отже, і промосковська орієнтація не зміцнила української державності. А на гетьмана чекав ще один важкий удар у зовнішньополітичній сфері. Побоюючись шведської загрози, навесні 1655 р. Москва і Варшава пішли на зближення. Наступного року було укладено московсько-польське Вільненське перемир'я. Українських делегатів на переговори у Вільно не допустили, хоча там і ставилося питання про повернення України під владу короля. Укладене перемир'я Москви з Варшавою ставило хрест на російсько-українському військовому союзі й розв'язувало гетьманові руки. Тепер зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького був спрямований на пом'якшення політичного тиску Росії; повернення західно-українських земель, що не увійшли до складу Війська Запорозького; убезпечення України від татарської загрози; міжнародне визнання своїх династичних намірів — приєднання до титулу гетьмана титулу суверенного князя і забезпечення спадковості верховної влади у новій Українській державі. Щоб здійснити ці задуми, гетьман активно почав створювати коаліцію в складі Швеції, Семигороду, Бранденбургу, України, Молдавії, Волощини та Литви. Все чіткіше почав виявляти себе шведський вектор у зовнішній політиці війська Запорозького. У червні 1657 р. до Чигирина прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Речі Посполитої. Проте трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи у хід подій. Звістка про поразку призвела до того, що Б. Хмельницького розбив апоплексичний удар, і він у вересні 1657 р. помирає, так і не здійснивши своїх задумів.

Отже, на першому етапі Української національної революції (лютий 1648 — серпень 1657 р.) національно-

визвольній боротьбі були притаманні значне піднесення, порівняно високий рівень організованості, охоплення більшої частини території та більшості населення України, переплетіння з селянською війною. Цей період характеризується ускладненням міжнародного становища українських земель. Еволюція поглядів Б. Хмельницького та його соратників на процес державотворення визначали динаміку та різновекторність зовнішньополітичної лінії Війська Запорозького. Спочатку пошуки союзників здійснювалися в трикутнику: Польща — Туреччина — Росія, проте незабаром після укладення Вільненського перемир'я в зовнішньо-політичній моделі Б. Хмельницького з'явився новий вектор — шведський.

6.3. Утворення Української гетьманської держави

У процесі розгортання національно-визвольних змагань (1648—1657) у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки було чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї:

— право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання;

— незалежність і соборність Української держави;

— генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій та культури княжої доби.

Ці положення і лягли в основу державотворчої діяльності Б. Хмельницького, еволюція світогляду якого була надто складною — від ідеї козацького автономізму до створення суверенної незалежної держави. Після взяття під контроль значної частини українських земель та ліквідації в них польської адміністрації гостро стало питання про власну національну державність. Потрібно було забезпечити регулювання економічного життя, правопорядок, захист населення та території України. Специфічні засади внутрішньої організації козацької держави сформувалися під впливом двох основних чинників: традицій та звичаїв суспільного життя українців, насамперед Запорозької Січі, яка стала своєрідним зародком новоствореної держави, та складного геополітичного становища, що зумовлювало постійну ситуацію надзвичайного стану

в державі. Обидва чинники визначили напіввійськовий характер української державності. Саме у цьому контексті слід сприймати й назву козацької держави — Військо Запорозьке.

Функціонування держави виявилося в запровадженні власного територіального поділу, створенні та діяльності органів публічної влади; введенні своєї податкової системи. За часів Хмельниччини територія Української держави простягалася майже на 200 тис. км^2 і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало понад 3 млн осіб. В основі адміністративного поділу лежала структура козацького війська. Територія держави поділялася на полки та сотні, що давало змогу в екстремальних умовах згуртувати та мобілізувати народні маси на боротьбу. Кількість полків не була сталою: якщо 1649 р. їх налічувалося 16, то 1650 р. — вже 20.

Військово-сотенному територіально-адміністративному поділу відповідала система органів публічної влади. Ця система фактично дублювала модель управління Запорозької Січі. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Проте вона не була постійно діючою, до того ж Б. Хмельницький з метою зміцнення гетьманської влади частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем України. Він очолював уряд і державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх нормативні акти — універсали. Система органів публічної влади мала три рівні — генеральний, полковий і сотенний. Реальна вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний — з сотника та його помічників (писар, осавул, хорунжий). У великих містах управління здійснювалося магістратами, в малих, але привілейованих — отаманами.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьмансько-

го підскарбія, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та з податків.

Своєрідним ґарантом успішної розбудови Української держави стала національна армія. Вона сформувалася і зросла на організаційних принципах Запорозької Січі. Її ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося повстале («покозачене») селянство та міське населення. Під час боротьби талановитими воєначальниками виявили себе полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Нестор Морозенко, Мартин Пушкар, Матвій Гладкий та ін. Армія формувалася із добровольців і у вирішальні моменти національно-визвольних змагань її чисельність сягала 100—150 тис. осіб.

Українська держава доби Хмельниччини сформувалася на двох принципових засадах, які часто вступали між собою в протиріччя — демократії та авторитаризму. На початковій фазі національно-визвольних змагань переважають демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм:

— функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мала уся «чернь», тобто все військо;

— виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана;

— відсутність жорстких міжстанових розмежувань, що давало змогу міщанам і селянам «покозачитися» і стати частиною привілейованої верстви — козацтва.

З часом, коли ситуація стає критичною, а демократія дедалі більше набуває рис класичної охлократії (домінування в політичному житті суспільства натовпу, юрби, всевладдя та свавілля мас), під впливом Б. Хмельницького та його однодумців набирають силу авторитарні начала. Безпосередніми виявами цього процесу були:

— поступове обмеження впливу «чорних» рад та витіснення їх старшинською радою;

— зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана;

— домінування командних методів управління в державному житті;

— встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

Соціально-економічна політика Б. Хмельницького та уряду Української держави залежала від результативності

воєнного та політичного протистояння з Польщею, позиції козацької старшини та розмаху селянської антифеодальної боротьби. Боротьба за соціальне визволення вже влітку 1648 р. тісно переплелася з національно-визвольною і фактично переросла в Селянську війну. На визволених землях активно відбувався процес ліквідації великого феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи господарства та кріпацтва й утвердження козацької власності на землю.

Умови Зборівського (1649) та Білоцерківського (1651) договорів тимчасово загальмували розгортання прогресивних змін. Знову відновлюються феодальне землеволодіння і колишні форми експлуатації, що викликало нове загострення соціальних протиріч та черговий виток Селянської війни. Лише після перемоги в битві під Батогом (1652) на території Української держави були остаточно ліквідовані фільварково-панщинна система господарювання, велика земельна власність королівщини, польських та українських магнатів і шляхти. На аграрну політику Б. Хмельницького, крім зовнішніх чинників, активно впливала козацька старшина, яка сама прагнула стати крупним землевласником. Проте гетьман, розуміючи, що основною рушійною силою національно-визвольних змагань є селянство, намагався гасити виникнення нових соціальних конфліктів і як міг гальмував зростання великого землеволодіння новітньої еліти.

Українська держава активно діяла на міжнародній арені, про що свідчать численні дипломатичні контакти з Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Молдавією, Валахією, Семиградцям (Трансільванією), Швецією та іншими державами.

Отже, в процесі національно-визвольних змагань у світогляді козацької еліти відбулася певна еволюція від ідеї козацької автономії до створення суверенної незалежної держави. В основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації публічної влади Запорозької Січі. З часом під впливом обставин у житті козацької держави посилились тенденції переростання демократії в авторитаризм, а республіки в монархію.

6.4. Громадянська війна та поділ козацької України на два гетьманства (вересень 1657 — червень 1663 р.)

Смерть Хмельницького стала поворотним моментом в історії Української національної революції. Перебуваючи при владі, гетьман піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечувала єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави. На думку Хмельницького, цим вимогам оптимально відповідала спадкова монархія. Проте трагічна загибель під час молдавського походу його сина Тимоша, талановитого воєначальника, здібного політика, перешкодила здійсненню планів гетьмана. Ситуацію не врятувало і рішення старшинської козацької ради (квітень 1657 р.) про встановлення спадковості гетьманства — передачі влади після смерті Б. Хмельницького його молодшому сину Юрію.

***Хмельницький Юрій** (бл. 1641 — після 1681) — гетьман України в 1657 р. та в 1659—1663 р. Син гетьмана Б. Хмельницького. Отримав добру домашню освіту, навчався в Києво-Могилянській колегії. На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 р. він пішов на укладення нового Переяславського договору з Росією, який істотно обмежував суверенітет Української держави. 17 жовтня 1660 р. під тиском старшини підписав з Польщею Чуднівський договір. Не маючи видатних здібностей і реальних можливостей реалізувати свою програму, в 1663 р. відмовився від гетьманства і на деякий час постригся в ченці. Під час боротьби за булаву на Правобережжі Юрій Хмельницький спочатку підтримував гетьмана П. Дорошенка, а влітку 1669 р. взяв бік його супротивників П. Суховія та М. Ханенка. У жовтні 1669 р. потрапив до рук татар і був відісланий до Стамбула. На початку 1677 р. призначається Портою володарем «Руського князівства» зі столицею в Немирові. Робив невдалі спроби об'єднати Україну. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. був відкликаний до Стамбула.*

60—80-ті роки XVII ст. увійшли в історію України як «доба Руїни». На жаль, спадкоємці Б. Хмельницького не змогли успішно завершити його починання. Початком доби Руїни стало усунення восени 1657 р. Ю. Хмельницького від влади. І. Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот.

***Виговський Іван** (? — 1663) — діяч українського козацтва. Походив зі старовинного українського шляхетського православного роду. По закінченні Києво-Могилянської колегії служив у державних установах. У роки Визвольної війни став одним із найближчих соратників Б. Хмельницького, генеральним писарем Війська Запорозького. Після смерті Б. Хмельницького обраний наказним гетьманом при Юрії Хмельницькому, а згодом добився гетьманської булави. На посаді гетьмана здійснював антимосковську політику, розгромив промосковське повстання козаків (1658), а під Конотопом прислані російські війська (1659). Уклав у Гадячі угоду з Річчю Посполитою (1658), яка була ратифікована польським сеймом. Ця угода надто обмежувала права України, що зменшило підтримку Виговського серед козацтва. У жовтні 1659 р. на «Чорній раді» він був усунутий від гетьманства і повернув владу Юрію Хмельницькому. Після цього перебував на польській державній службі. В 1664 р. за наказом свого особистого ворога — тодішнього гетьмана Правобережної України Павла Тетері — був заарештований, безпідставно звинувачений у зраді польського короля і розстріляний.*

Формальним приводом для цих дій були молодість, хворобливість, слабохарактерність Ю. Хмельницького. Реальними ж причинами — погіршення геополітичного становища держави, посилення соціального протистояння в суспільстві, боротьба окремих елітних груп за владу, слабка підтримка ідеї спадкової монархії тощо. Подальша гра амбіцій та численні помилки лідерів, втрата українською державою підтримки народу, посилення агресивних втручань з боку сусідніх держав призвели до катастрофи — поразки Української національної революції.

Після того, як у жовтні 1657 р. в Корсуні Генеральна козацька рада визнала гетьманом І. Виговського, він розгорнув активну державну діяльність. Кредо своєї зовнішньої політики новообраний гетьман висловив під час переговорів зі Швецією: «Визнати і оголосити Запорозьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий нарід» (на жаль, він не завжди дотримувався цього постулату). І. Виговський укладає союз зі Швецією, поновлює союзницькі відносини з Кримом, йде на порозуміння з Оттоманською Портою. У відносинах з Польщею та Росією гетьман намагається шляхом балансування між Варшавою та Москвою зберегти бодай автономію Української держави, а головне втриматися при владі.

Порівняно з добою Хмельницького значних змін зазнала внутрішня політика держави. Усунувши від влади Ю. Хмельницького, І. Виговський відкинув ідею спадкоємного гетьманату, тобто монархічну модель управління. В основу свого державотворчого курсу він поклав прин-

ципи олігархічної республіки. Зокрема, ще на Корсунській раді під час свого обрання І. Виговський запевняв старшину: «Без вашої військової ради жодних справ не буду робити». З ідеї олігархічної республіки логічно випливала ставка гетьмана на шляхетство та козацьку старшину, які у цей час намагалися відмежуватися від решти козацтва, сконцентрувати у своїх руках велике землеволодіння та консолідуватися в окремий привілейований клас. Саме ці верстви підштовхували І. Виговського до відновлення старої моделі соціально-економічних відносин, насамперед кріпацтва. Така внутрішня політика гетьмана вела до послаблення центральної влади, посилення позиції козацької старшини та шляхти, порушення соціальної рівноваги в суспільстві, зростання масового невдоволення і до вибуху соціальної боротьби.

Наприкінці 1657 р. проти політики І. Виговського активно виступили народні маси. Боротьба велася під гаслом повернення козацьких вольностей — права вільно варити горілку, вести лови і рибальство, вільно переходити на Запорожжя, а також вибирати гетьмана «чорною радою». Повстання швидко охопило насамперед Полтавський полк і Запорожжя. Під час виступу з'явилися й нові претенденти на булаву — полтавський полковник Мартин Пушкар та запорозький отаман Яків Барабаш, які вели таємні переговори з Москвою, звинувачуючи Виговського в пропольській орієнтації. Тому боротьба поступово переросла в громадянську війну. Зібравши 20-тисячне військо та найнявши волохів, німців й татар, І. Виговський зумів перемогти військо повстанців у вирішальній битві під Полтавою (травень 1658 р.). Проте це була надзвичайно дорога перемога, адже у братовбивчому протистоянні загинуло майже 50 тис. українців.

Чудово розуміючи, що за умов, які склалися, початок війни з Росією є лише питанням часу, І. Виговський йде на рішуче зближення з Польщею. 16 вересня 1658 р. він уклав з польським урядом Гадяцький договір. За його умовами Україна як формально незалежна держава під назвою Велике Князівство Руське на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації — Речі Посполитої. Територія князівства охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала нараховувати 30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська. Православні віруючі зрівнювалися в правах з католиками.

Водночас Гадяцький договір передбачав відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 р.; повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях; відновлення повинностей українського селянства. Крім того, Українська держава позбавлялася права на міжнародні відносини.

Укладення Гадяцького договору прискорило хід подій. Невдовзі російський цар Олексій Михайлович видав грамоту до українського народу, у якій Виговського було названо зрадником, та містився заклик до народу чинити непокору гетьманові. У листопаді 1658 р. російське військо на чолі з Г. Ромодановським перейшло кордон України. Після того, як навесні наступного року під Путивлем до нього приєдналися князі О. Трубецькой та С. Пожарський, чисельність армії вторгнення сягала 100 тис. осіб. Розпочалися активні дії. Початок агресії був вдалим для росіян. Козацькі загони зазнали поразки під Ромнами та Лохвицею. Вирішальна битва відбулася в червні 1659 р. під Конотопом. Вона тривала три дні й закінчилася цілковитою перемогою І. Виговського. Москву охопила паніка, царський двір збирався втікати до Ярославля.

Проте гетьману не вдалося скористатися наслідками своєї перемоги. Гадяцький договір викликав невдоволення, зростання опозиції, посилення промосковських настроїв. Обставини ускладнювалися збереженням у Києві московської залоги на чолі з В. Шереметьєвим та нападом запорозького кошового Сірка на Крим, що змусило татар — союзників гетьмана — повернутися додому. За таких обставин І. Виговський у жовтні 1659 р. зрікається булави та виїжджає до Польщі.

Намагаючись уникнути громадянської війни, пом'якшити соціальну напругу, запобігти територіальному розколу, старшина знову проголошує гетьманом Ю. Хмельницького. Розрахунок був на те, що «чарівне ім'я Хмельницького» (вислів І. Крип'якевича) стане тією силою, яка забезпечить єдність еліти, консолідацію суспільства та стабільність держави. Зрозуміло, що юний Юрій був не стільки прапором, скільки ширмою для елітної групи старшини, що стояла за його спиною. Найближчими радниками гетьмана стали досвідчені політики та воєначальники — генеральний осавул І. Ковалевський, прилуцький полковник П. Дорошенко та запорозький кошовий І. Сірко. Уряд Ю. Хмельницького для збереження української державності обрав тактику не прямого протистояння, а обережної гри на суперечностях між Москвою та Варшавою. Стар-

шина, як доповідав королю А. Потоцький, вирішила «не бути ні під вашою королівською милістю, ані під царем; сподіваються вони цього досягти обманюючи і лякаючи вашу королівську милість царем, а царя вашою королівською милістю».

Однак уже на початку свого другого гетьманування Юрій припустився фатальної помилки: він прибув для переговорів з російською стороною до Переяслава, де стояв з великим військом О. Трубецькой. Пізніше юний гетьман згадував: «Я два тижні був в'язнем; що хотіли, те й робили зі мною». Отже, до шантажу вдалася не українська сторона, а російська. Новий Переяславський договір, ухвалений 27 жовтня 1659 р., фактично перетворював Україну на автономну частину Росії: переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя; гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу; заборонялися відносини з іншими країнами; у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані мали право розташовуватися російські залоги; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархатові.

У 1660 р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння в боротьбі за українські землі. На Волинь рушило 20-тисячне російське військо на чолі з В. Шереметьєвим. У другому ешелоні рухалося 30 тис. козаків на чолі з Ю. Хмельницьким, про якого російський воєвода з пихою говорив: «Этому гетьманишке идет лучше гусей пасти, чем гетьмановать». Незабаром під Чудновом російські вояки потрапили в оточення і зазнали поразки. За цих обставин Юрій під тиском propольськи настроєної старшини на чолі з Г. Лісницьким та Г. Гуляницьким схиляється до угоди з Польщею. 18 жовтня 1660 р. було укладено Слободищенський трактат, відповідно до якого Україна знову поверталася під владу Речі Посполитої на правах автономії. Хоча ця угода і нагадувала Гадяцьку, однак у ній обмеження політичної незалежності українських земель були більш значними: усунено статтю про Велике князівство Руське; гетьман не тільки позбавлявся права зовнішньополітичних зносин, а й зобов'язувався подавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами; польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтності в Україні. Найтрагічнішим наслідком Слободищенського трактату став початок територіального розколу України.

У січні 1663 р. Ю. Хмельницький, розуміючи, що він не тільки не зміцнив єдність держави, а й став одним з ініціаторів її територіального розмежування, зрікається гетьманської булави та йде в монастир. Після того, як Правобережжя обрало гетьманом П. Тетерю, а Лівобережжя — І. Брюховецького, територіальний розкол України доповнився політичним. Як влучно характеризує цей період О. Субтельний — «доба Руїни сягнула свого апогею».

Отже, другий етап Української національної революції (вересень 1657 — червень 1663 р.) став часом серйозних випробувань для українського народу. Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель; спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву; наростання соціальних конфліктів та протистоянь; поновлення старої моделі соціально-економічних відносин; відхід національної еліти від державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648 р.; розмивання моральних норм у суспільному житті; тиск та втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства; фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну.

6.5. Боротьба за возз'єднання Української держави (червень 1663 — вересень 1676 р.)

Слободищенський трактат, який став початком розколу України за територіальною ознакою, водночас відкрив новий етап боротьби за гетьманську владу. Особливість цього етапу полягала в тому, що предметом бажань старшини одночасно стали дві булави. Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється та відмежовується від Правобережжя. На Правобережжі відновлення польсько-шляхетських порядків спричинило народний опір та посилення старшинської опозиції. За цих обставин гетьманське крісло захиталось під Ю. Хмельницьким.

Претендентів на булаву вистачало в українських землях. На Лівобережжі основна боротьба розгорнулася між Я. Сомком, І. Брюховецьким та В. Золотаренком. На «Чорній раді» у Ніжині (червень 1663 р.) гетьманом було обрано І. Брюховецького.

__Брюховецький Іван__ (? — 1668) — гетьман Лівобережної України в 1663—1668 рр. З 1648 р. при дворі Б. Хмельницького в якості «старшого слуги» займався вихованням гетьманича Юрія, виконував дипломатичні доручення. З 1659 р. перебував на Запорозькій Січі, тоді ж обраний кошовим отаманом. У 1661 р. прийняв титул кошового гетьмана. Протягом 1662—1663 рр. один із головних претендентів на гетьманство в Лівобережній Україні. Москвофільські заяви Брюховецького забезпечили йому підтримку царського уряду. На «Чорній раді» під Ніжином (1663) проголошений гетьманом. Наказав стратити іншого претендента — Я. Сомка, вчинив розправу над опозицією. У вересні 1665 р. першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Невдалі спроби Брюховецького припинити колонізаторську політику російського уряду спричинили падіння його політичного авторитету в Україні. Прагнучи втримати важелі влади, оголосив про розрив з Москвою. 7 (18) червня 1668 р. біля Диканьки відбулось об'єднання військ Правобережної та Лівобережної України, під час якого лівобережні козаки буквально розтерзали Брюховецького. За наказом гетьмана П. Дорошенка його тіло було перевезено до Гадяча і там поховано з усіма гетьманськими почестями в соборній церкві.

Це був спритний авантюрист і демагог, один з тих, як писав козацький літописець С. Величко, що «для срібла й золота не тільки дав би виколоти собі око, але брата й батька свого не пощадив би, не те що вболівати за Україною». Новообраний гетьман займав відверто промосковські позиції і неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату та утворення з його земель князівства на чолі з царевичем Федором.

На початку 60-х років XVII ст. загострилася боротьба за владу і на Правобережжі. Ситуація особливо ускладнилася влітку 1662 р. після невдалого походу Ю. Хмельницького в Лівобережну Україну. На булаву претендували П. Тетеря, Г. Гуляницький, М. Ханенко, П. Дорошенко. Після того як у січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав гетьманські повноваження, козацька рада у Чигирині проголошує гетьманом Правобережжя П. Тетерю.

__Тетеря__ (Моржковський, Мошковський) __Павло__ (бл. 1620—1671) — гетьман Правобережної України в 1663—1665 рр. Один з найвизначніших дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, переяславський полковник (1653—1658). Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. Перед 1648 р. був канцеляристом гродського суду м. Луцька, з 1649 р. — писар Переяславського полку. Протягом 50-х років брав участь майже в усіх міждержавних переговорах, що відбувалися в Чигирині, виїжджав з дипломатичними місіями до інших країн. Один з авторів Березневих статей (1654), Гадяцької угоди (1658), Слободищівського трактату (1660). У ранзі гетьмана підтримував по-

хід Яна Казимира на Лівобережжя (1663—1664), намагаючись об єднати Україну під єдиною булавою і зверхністю польського ко роля Своєю політикою спровокував козацьке повстання Зазнавши поразки від повстанців (1665), зрікся гетьманства і виїхав до Польщі Отруєний польськими агентами

Новий гетьман хотів відновити єдність козацької України шляхом компромісу з лівобережною старшиною. Він не одразу виявив себе як прихильник пропольської орієнтації, зокрема після обрання він повідомляв кримському хану, що «від царя й короля не чекає нічого доброго». Проте Правобережжя територіально було міцно прив'язане до Польщі, і тому кожен з правобережних гетьманів мусив демонструвати свою лояльність польському уряду та йти у фарватері польської політики. За цих обставин цілком природно, що П. Тетеря взяв участь у поході Яна II Казимира в Лівобережну Україну. У разі успіху перед гетьманом відкривалася перспектива за допомогою Польщі вирішити проблему возз'єднання козацької України. Проте похід закінчився невдачею, до того ж на Правобережжі 1664—1665 рр. вибухнуло повстання місцевого населення проти польської шляхти. Не зумівши опанувати ситуацією, П. Тетеря зрікається гетьманства та втікає до Польщі.

Фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну поглиблювався. Глибока криза державності викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю руйнівну тенденцію, об'єднати українські землі в межах однієї держави та відновити її незалежність. Лідером цих сил став новий правобережний гетьман П. Дорошенко, який прийшов до влади в серпні 1665 р.

***Дорошенко Петро Дорофійович** (1627—1698) — гетьман України (1665 — 1676) один із найвидатніших діячів її історії Народився в Чигирині в козацькій родині Здобув ґрунтовну освіту Активний учасник Визвольної війни українського народу, один з найближчих соратників Б Хмельницького і продовжувач його справи Ставши гетьманом на Правобережжі, рішуче виступив проти умов Андрусівського договору и восени 1667 р зробив спробу приєднати до Гетьманщини західний регіон У червні 1668 р домігся возз'єднання Козацької України, гетьманом якої був обраний В умовах спровокованої Запорожжям и сусідніми з Українною державами політичної боротьби пішов у березні 1669 р на прийняття турецького протекторату Влітку 1672 р взяв участь у поході турецької армії проти Польщі, але невдоволений укладеним між Портою і Польщею Бучацьким договором, який перекреслив його політичні плани, переорієнтовується на Росію і Польщу У розпалі народного обурення спустошенням України турець-*

ко татарською та польською арміями складає гетьманські пов новаження У березні 1677 р вивезений до Москви, у 1679—1692 рр — в ятськии воєвода Останні роки провів у своєму ма єтку в с Рополче Волоколамського повіту, де й похований Мо гила збереглася до нашого часу

Починати реалізацію своїх планів гетьманові довелося в дуже складних умовах: Правобережжя того часу справді являло собою руїну, втрати населення сягали 65—70%; на гетьманську булаву претендували ще двоє — В. Дрозденко і С. Опара; поглиблювався розкол суспільства; ускладнювалася геополітична ситуація.

Спочатку, заручившись нейтралітетом Польщі, П. Дорошенко зміцнив свої внутрішні позиції й переміг своїх суперників у боротьбі за владу. Проте вже того часу відносини з Польщею були досить своєрідними: декларуючи свою прихильність, правобережний гетьман водночас відмовляв у розміщенні польських залог на його території, вимагав скасування унії, зменшення податкового тягаря та ін.

Андрусівське перемир'я (20 січня 1667 р.) між Польщею та Росією, укладене на 15,5 років, ставило під загрозу стратегічні об'єднавчі плани гетьмана. Відповідно до його умов територія козацької України поділялася на три частини: Лівобережжя закріплювалося за Росією, Правобережжя — за Польщею, а Запорожжя потрапляло під спільне управління обох країн. Тому українське територіальне питання набуло міжнародного характеру. Намагаючись зміцнити свої внутрішні позиції, П. Дорошенко здійснює кілька реформаційних кроків· починає систематично скликати військову раду, щоб заручитися народною підтримкою, створює постійне наймане військо, так звані сердюцькі полки, забезпечуючи цим незалежність від козацької старшини. На кордоні проводить нову митну лінію, розпочинає випускати власну монету, енергійно заселяє спустошені окраїни Правобережжя

Активною була і зовнішньополітична діяльність П. Дорошенка. Спочатку, спираючись на підтримку татар, він намагається витіснити поляків з Правобережжя і водночас проводить переговори з Росією. Основна мета переговорів — повернення в повному обсязі прав і вольностей Війську Запорозькому, возз'єднання у межах єдиної держави усіх етнічних українських земель по Перемишль, Львів, Галич і Володимир Однак ці переговори закінчилися безрезультатно

Відкрите збройне протистояння з Польщею, непоступливість Росії змусили П. Дорошенка шукати підтримки в

Оттоманської Порти та порозуміння з гетьманом Лівобережжя І. Брюховецьким. Восени 1667 р. під тиском об'єднаних турецько-козацьких військ польський король визнав суверенітет гетьманату на Правобережній Україні. Ці успіхи посилили протурецьку орієнтацію П. Дорошенка. У серпні 1668 р. у відповідь на турецьку пропозицію прийняти підданство султана на умовах «удільності» (подібно Кримському ханству) він направляє до Стамбула свою делегацію, що мала на меті домогтися гарантії забезпечення єдності українських земель у межах національної держави.

Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, відчуваючи за спиною підтримку могутньої держави, П. Дорошенко разом з військом переходить на лівий берег Дніпра і після вбивства козаками І. Брюховецького 1668 р. його проголошено гетьманом усієї України. Мети було досягнуто, але цей успіх не вдалося закріпити надовго, оскільки він був наслідком складних політичних комбінацій і майстерного балансування П. Дорошенка як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Зведена гетьманом будова мала надзвичайно слабку конструкцію і достатньо було вийняти бодай одну цеглину з її фундаменту, щоб вона похитнулася, чим і скористалися вороги. Спочатку польська воєнна активність змусила гетьмана, залишивши Лівобережжя, поспішати на правий берег Дніпра. У цей час не зацікавлені в зміцненні української державності татари підтримали претензії на гетьманську булаву П. Суховія, якого висунуло Запорожжя. Ситуацію ще більше ускладнив наступ російських військ, внаслідок якого значна частина лівобережної старшини на чолі з наказним гетьманом Д. Многогрішним змушена була визнати верховенство царя. Аналізуючи перебіг подій, один із сучасних дослідників пише: «Між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, плюндрують та поневолюють».

За тих обставин П. Дорошенко посилює протурецьку орієнтацію. Корсунська генеральна старшинська рада (березень 1669 р.) погоджується на офіційне прийняття турецького протекторату, хоча і відмовляється від принесення присяги турецькому султанові. Влітку 1672 р. Оттоманська Порта розпочала воєнні дії проти Польщі, Правобережна Україна знову стала театром воєнних дій, а П. Дорошенко змушений був виступити на турецькому боці. Від перемоги Туреччини гетьман майже нічого не

виграв, адже відповідно до Бучачського мирного договору Порта отримала Подільське воєводство, а за ним визнавалася територія «у старих кордонах». Більше того, Туреччина дедалі наполегливіше прагне перетворити Україну на безправного васала. Наприкінці 1672 р. Порта вимагає від гетьмана руйнації усіх фортець, за винятком Чигирина, сплати данини, роззброєння населення.

Авторитет гетьмана слабшає, він втрачає підтримку мас, оскільки мусив виступати союзником турків та татар, які нещадно плюндрували Україну. У середині 1675 р. ситуація стає критичною: спроби дійти згоди з Росією та відмовитися від протурецької орієнтації закінчуються безрезультатно, гетьмана покидають один за одним соратники, родичі і навіть його надійна опора — сердюцькі збройні формування. До того ж помирає радник та найближчий друг — митрополит Й. Тукальський. Перебуваючи в безвихідному становищі, П. Дорошенко у вересні 1676 р. приймає рішення скласти гетьманські повноваження і здатися Росії.

Отже, на третьому етапі Української національної революції (червень 1663 — вересень 1676 р.) територіальний розкол України призвів до глибокої кризи та певної деморалізації суспільства. За часів гетьманства П. Тетері на Правобережжі та І. Брюховецького на Лівобережжі ці катастрофічні процеси виявилися у відмові національної еліти від створення незалежної соборної України; намаганні гетьманів за будь-яку ціну втримати владу, їхній неспроможності консолідувати навколо себе значні сили для вирішення державних питань; відмові від активної участі в боротьбі значної частини заможного козацтва і старшини; домінуванні регіональних політичних інтересів над державними; залученні іноземних держав до вирішення внутрішніх проблем.

Останньою спробою переломити хід подій, відновити територіальну єдність і повноцінну державність був час гетьманства П. Дорошенка. Проте внаслідок постійної боротьби козацької верхівки за булаву, низки невдалих кроків та помилок, зради союзників, намагання Польщі, Росії та Туреччини контролювати хід подій в українських землях П. Дорошенко втратив підтримку народних мас, не зміг об'єднати українські землі в межах однієї держави і відновити її незалежність. Падіння гетьманства на Правобережжі стало завершальним актом Української національної революції.

7.

Україна наприкінці XVII — у XVIII ст.

7.1. Українська державність наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Безпосередніми наслідками поразки Української революції були значні демографічні втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій тощо українське населення скоротилося на 65—70%), територіальний розкол українських земель, прогресуюче звуження сфери впливу національних державних структур тощо. Ці негаразди зумовили не тільки відмову від створення суверенної національної держави, а й втрату обмеженої автономії.

Капітуляція 1676 р. правобережного гетьмана П. Дорошенка, його присяга російському цареві не зняли проблему територіального розколу українських земель. Туреччина швидко знайшла заміну Дорошенкові, вручивши булаву Ю. Хмельницькому разом з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Розпочався новий етап збройного протистояння між Правобережжям і Лівобережжям, своєрідним епіцентром якого став Чигирин. Захопивши і зруйнувавши у ході запеклої боротьби колишню гетьманську столицю, Ю. Хмельницький розраховував на подальше розширення своєї влади на Лівобережжі, але опір лівобережного гетьмана І. Самойловича посилився, і бойові дії набрали затяжного характеру.

Самойлович Іван Самійлович *(? — 1690) — козацький діяч. Походженням із духівництва. Освіту здобув у Київському колегіумі. Змолоду в козацькому війську. В 1669 р. обирається генераль-*

ним суддею лівобережного козацького війська, в 1672 р. — гетьманом Лівобережної України. У 1668 р. підтримав гетьмана І. Брюховецького й узяв участь у повстанні проти засилля російських воєвод в Україні. В 1677—1678 рр. керував полками у війні проти Туреччини. В 1674 р. обраний гетьманом Лівобережної та Правобережної України. Відстоював державні інтереси України у відносинах з Московщиною. В 1687 р. очолював козацькі полки в першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі. Засланий до Тобольська, де й скінчив життя.

За цих обставин, Юрій дедалі частіше виявляє себе як жорстокий, деспотичний правитель, що і призвело до його страти турецькими властями 1681 р. Цього ж року, прагнучи вийти з безперспективного протистояння, Росія та Туреччина уклали Бахчисарайський мирний договір. За його умовами під контролем Туреччини опинилися Південна Київщина, Брацлавщина та Поділля, а Росія утримувала Лівобережну Україну з Києвом, Васильковом, Трипіллям, а також Запорожжя. Територія між Дністром і Бугом 20 років мала залишатися нейтральною та незаселеною.

Останню крапку в процесі поділу українських земель у XVII ст. між сусідніми державами було поставлено 1686 р. під час підписання між Росією та Польщею «Вічного миру». Текст договору складався на основі умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 р. було приєднане до Польщі).

«Вічний мир» суттєво ускладнив становище лівобережного гетьмана І. Самойловича. До того ж сам гетьман у цей час зробив чимало невиважених кроків, які підірвали його престиж та авторитет. Безмежне користолюбство І. Самойловича, його самовладдя, призначення на посади полковників найближчих родичів, підпорядкування української церкви Московському патріархові призвели до старшинської змови, яка завершилася арештом і засланням гетьмана до Сибіру.

Після усунення І. Самойловича гетьманська булава на Лівобережжі 1687 р. дісталася генеральному осавулу І. Мазепі (1687—1708).

Своє правління новий гетьман розпочинав як політик чіткої промосковської орієнтації. Про це свідчать підпи-

сані ним «Коломацькі статті», які регламентували українсько-російські відносини. У цьому документі традиційна формальна гарантія «прав і вольностей народу малоросійського» була доповнена низкою пунктів, які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію. Зокрема, гетьман не мав права без царського указу зміщувати з посад козацьку старшину, в Батурині при гетьмані розташовувався московський стрілецький полк, Війську Запорозькому заборонялися зносини з чужоземними державами, козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам. Категорично заборонялося говорити про те, що «Малороссийский край гетьманского регимента», у «Коломацьких статтях» стверджувалося, що він є лише частина «их царского Пресветлого Величества Самодержавной державы».

Вже на початку гетьманування доля підготувала Мазепі серйозне випробування. У 1689 р. на російський трон сідає новий цар — Петро І. Колишні патрони українського гетьмана усуваються від влади — царівна Софія потрапляє до Троїце-Сергієвого монастиря, а її фаворита Голіцина засилають на Далеку Північ. Здається, крах кар'єри Мазепи неминучий. Однак природний розум, дипломатичний хист, знання людей та придворних церемоній виводять Мазепу із глухого кута. Добившись аудієнції в царя щедрими дарами (тільки шабля, подарована Петру І, коштувала 2 тис. крб.), демонстрацією покори (стояв навколішки перед царем, доки його силою не підвели), охаянням його попередніх патронів («лютий ворог князь Голіцин»), гетьман досягає своєї мети і завойовує прихильність російського царя. Пізніше Петро І зауважить у розмові з І. Мазепою: «Коли б у мене всі слуги були схожі на тебе, я був би найщасливішою людиною на землі!»

Гетьманська булава та підтримка царя відкрили шлях до швидкого збагачення. Заволодівши 20 тис. маєтків, І. Мазепа стає одним із найбагатших феодалів Європи. Як високоосвічена людина, яка дбає про майбутнє, він значну частину власних коштів віддає на розвиток культури та релігії. Проте головною його метою було об'єднання в межах однієї держави всіх українських земель — Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Слобожанщини. І. Мазепа мріяв про створення станової держави західноєвропейського зразка. Ідеальною моделлю, на його думку, була Річ Посполита. Намагаючись створити для реалізації своїх планів надійну опору, гетьман сприяє формуванню аристократичної верхівки українського суспільс-

тва, тобто перетворенню козацької старшини на шляхетську верству, «бунчукових товаришів». Йшлося про створення власної генерації дворянства, яке мало б не тільки титули та спадкову владу, а й землі (гетьман роздав старшині понад тисячу дарчих на землі) та залежних селян (у 1701 р. І. Мазепа видав указ про дводенну панщину для селян Ніжинського полку). Така соціальна політика породжувала соціальне напруження, негативно впливала на імідж гетьмана. Народ називав І. Мазепу «вітчимом» України. Ситуацію в українських землях ускладнювала необхідність постійної бойової готовності, що диктувалася широкомасштабними політичними проектами російського царя. Лише за перші 12 років свого гетьманування І. Мазепа здійснив 11 літніх та 12 зимових походів. За цими цифрами стоять матеріальні збитки, демографічні втрати, збільшення податків, які лягали важким тягарем на плечі українського народу. Очевидно, саме невміння або ж небажання побачити в глибинах народної свідомості тісне переплетіння національно-державницьких ідеалів та соціальних інтересів не дали змоги І. Мазепі при здійсненні його планів спертися на широку соціальну базу. Загалом козацтво та селянство не підтримало гетьмана.

Між тим час вирішальних дій наближався. У 1700 р. розпочалася Північна війна. Втягнута у війну Україна потрапила в трагічну ситуацію. Вже 1700 р. для ведення бойових дій проти шведів було відправлено 17 тис. козаків. У виснажливому протистоянні, як правило, гинуло від 50 до 70 % складу козацьких формувань. Війна принесла збільшення податків, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, розміщення в Україні російських військ, фактичне припинення зовнішньої торгівлі. Перемога будь-якої із сторін у російсько-шведському протистоянні означала загибель Української держави. Так, якщо перемога діставалась Карлу XII і його ставленику Станіславу Лещинському, то Україна як союзник Росії дісталась би Польщі, а у разі перемоги Петра I і його протеже Августа II українські землі чекав поділ між Росією та Польщею. Отже, в обох випадках Україна втрачала навіть надію на автономію. Все це відбувалося в умовах зростання невдоволення українського народу, який заявляв гетьману: «Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі». Ситуація вимагала радикальних дій. У 1705 р.

І. Мазепа розпочинає таємні переговори із союзником Карла XII — польським королем С. Лещинським, а навесні 1709 р. укладає угоду зі Швецією, яка передбачала відновлення державної незалежності України. Цього ж року гетьман виступив як союзник шведів у вирішальній Полтавській битві та зазнав поразки.

Чи можна вважати усі ці кроки зрадою союзу з Росією, зрадою українській державності? Шукаючи відповідь на це питання, варто пам'ятати, що стрижнем політики російського царату в українських землях завжди було намагання підім'яти під себе гетьманську владу, максимально обмежити, а в перспективі взагалі скасувати автономію України. Російська сторона, відстоюючи власні інтереси на міжнародній арені, ніколи особливо не дотримувалася духу і букви Переяславсько-Московського договору 1654 р. Адже ще на початку Північної війни Петро І, намагаючись забезпечити собі союзника, під час переговорів з польським королем Августом II, ігноруючи інтереси української сторони, пообіцяв Речі Посполитій декілька міст на Правобережжі та певну кількість сіл Стародубського полку. Лише після цієї домовленості її умови було узгоджено з І. Мазепою. Коли над Україною нависла загроза вторгнення союзника Карла XII С. Лещинського, гетьман звернувся до російського царя по допомогу. Відповідь Петра І була красномовною: «Я не можу дати навіть десяти чоловік; боронися як знаєш». Такі дії розв'язували руки Мазепі, адже його сюзерен відмовився практично надати військову підтримку, яку гарантувала угода 1654 р. Крім того, в архіві французького міністерства закордонних справ виявлено проект Петра І стосовно ліквідації гетьманщини та козацького устрою України, датований 1703 р., відповідно до якого планувалося або дочекатися смерті Мазепи, або ж усунути його з життя насильно, потім шляхом виселення та терору знищити козаччину, колонізувати українські землі росіянами та німцями, з тим щоб «раз і назавжди знищити огнище ворохобників». В історичній літературі є згадки й про інші плани ліквідації гетьманщини та передачі українських земель під управління князю Меншикову або навіть англійському герцогу Мальборо.

Отже, І. Мазепа не зраджував союзові з Росією, а сам неодноразово був зраджений російською стороною. Не зраджував він і українській державності, тому що відповідно до його угоди зі Швецією та Польщею Україна мала стати великим князівством у складі останньої. Та все ж

на політичні рішення І. Мазепи, крім зовнішніх обставин, певний відбиток накладали особисте честолюбство, амбітність, прагнення до влади, матеріальні інтереси. Проте об'єктивно дії І. Мазепи були спрямовані на пошуки оптимальної формули збереження української автономії в умовах кризової ситуації. Внутрішньо-політичні прорахунки (простаршинська соціальна політика, постійне протистояння із Запорозькою Січчю та ін.) не дали йому змоги консолідувати українське суспільство, а жорстка протидія зовнішніх сил остаточно поховала плани гетьмана зберегти свободу, незалежність та соборність усіх земель Української держави.

У жовтні 1709 р. у с. Варниця неподалік від Бендер помирає гетьман І. Мазепа. Козацька рада 1710 р. обирає гетьманом в еміграції П. Орлика. Новий гетьман походив з чесько-польської родини, що свого часу осіла в Литві, був людиною високоосвіченою, що дало йому можливість зробити швидку кар'єру. Починав він з посади писаря в канцелярії Київського митрополита, але завдяки природному розуму в 34 роки став генеральним писарем і найближчим радником І. Мазепи.

Новообраний гетьман уклав зі своїми виборцями та запорозькими козаками договір, який дістав назву «Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», або Бендерська конституція. Цей документ відомий український історик О. Оглоблін назвав «другою поразкою... гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи, яка завдала великого удару гетьманській владі». Інший відомий фахівець — І. Крип'якевич — звинуватив творців конституції в тому, що вони «не виявили широкого політичного світогляду». На противагу цьому сучасні дослідники вказують, що Бендерська конституція «випереджала свій час», небезпідставно акцентують, що навіть «французькі просвітителі ще не наважувалися на розробку тих громадянських ідей, які було закладено в ній. Уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незнаних досі демократичних засадах суспільного життя».

Така полярність оцінок пояснюється докорінною реорганізацією суспільних структур та внутрішньої політики, яку запропонував П. Орлик. Намагаючись врахувати досвід попередньої боротьби за національну незалежність, гетьман шукає засоби подолання основної помилки І. Мазепи, суть якої — у відсутності надійної соціальної опори

для здійснення об'єднання в межах однієї держави усіх українських земель. Йдеться про пошуки оптимальної формули консолідації українського суспільства.

Характерною рисою Бендерської конституції є органічне поєднання традиційності й новаторства. Спрямований на політичне та церковне відокремлення України від Росії, дотримуючись неподільності українських земель на Правобережжі та Лівобережжі, цей документ вносить суттєві корективи і в модель державної структури, і в пріоритети соціальної політики. У Конституції наголошувалося на обмеженні самовладдя гетьмана, оскільки саме «через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, виросли численні в Запорозькому війську незлагоди, розорення прав і вольностей, посполите утяження». Обмеження гетьманських повноважень виявлялося в посиленні впливу на внутрішню та зовнішню політику членів загальної Ради, у підвищенні ролі військового генерального суду, який позбавляв гетьмана права «карати своєю приватною помстою та владою», у чіткому розмежуванні військового скарбу і особистих фінансів гетьмана та ін. За оцінками фахівців, гетьману відводилася роль, рівнозначна сучасній президентській.

Конституція прокламувала розширення демократичних засад у суспільстві. Йшлося про створення своєрідного козацького парламенту — загальної Ради. До складу цього представницького політичного органу мали входити вся старшина (генеральна, полкова, сотники), делегати Запорозької Січі та представники від полків. Характерно, що загальна Рада мала бути не формальним, а робочим органом. З цією метою планувалося її збирати тричі на рік — на Різдво Христове, Воскресіння Христове та Покрову Пресвятої Богородиці.

Надзвичайно важливими були пункти, які стосувалися повернення Запорозькій Січі традиційних вольностей і прав та гарантували запорожцям гетьманську підтримку. Планувалося очищення території Запорозького Низового війська від «городків та фортець московських» і від «московської посесії», повернення Січі міста Трахтемирова та збереження за запорожцями прав на «Дніпро увесь згори від Переволочної вниз». Усім цим діям гарантувалася підтримка гетьмана, який до того ж брав зобов'язання «чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську».

Проводячи далекоглядну політику, Орлик у проекті конституції підтвердив права та привілеї, свого часу на-

дані Києву та іншим українським містам (збереження за ними прав на власне самоврядування, що базувалося на Магдебурзькому праві).

Одним із основних елементів Бендерської конституції є помітне обмеження соціальної експлуатації. Суть своєї соціальної політики гетьман висловив так: «Щоб людям військовим і посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання». З цією метою П. Орлик планував ревізію захоплених старшиною земель, відміняв обтяжливі для народу оренди, відкупи, ярмаркові податки, військові постої та ін.

Бендерська конституція мала на меті консолідацію українського суспільства, про що свідчать зафіксовані в ній обмеження самовладдя гетьмана, розширення демократичних засад у суспільстві, повернення Запорозькій Січі традиційних прав і вольностей та особливого статусу, підтвердження прав українських міст, обмеження соціальної експлуатації. Єдиний недемократичний пункт цього документа, який стверджував виняткові права православ'я в Україні, також був спрямований на ідею суспільної єдності. Отже, Конституція П. Орлика, створена на основі узагальнення попереднього історичного досвіду, була спробою сформувати надійне соціальне підґрунтя для реалізації національно-державницьких планів.

П. Орлик активно намагався реалізувати свою програму на практиці та відновити повноцінну українську державність. Вже 1711 р., уклавши військово-політичний союз з кримським ханом, він вирушив походом на Правобережжя. Завдяки переходу на бік П. Орлика козаків правобережних полків (за винятком Білоцерківського), а також селян і міщан до середини березня вдалося визволити від російських залог майже всю південну і центральну частини Правобережжя. Однак поразка під Білою Церквою, зрада союзників-турків та татар, укладення Росією Прутського трактату зашкодили державотворчим планам П. Орлика і не дали змоги на практиці реалізувати його демократичну конституцію. «Екзильний гетьман», або ж гетьман на вигнанні помер 1742 р. «Разом з ним, — на думку Д. Дорошенка, — надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави»[1].

[1]Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 158.

Отже, після укладення між Росією та Річчю Посполитою «Вічного миру» центр політичного та культурного життя українських земель зосереджується на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною, а росіяни Малоросією. Тривалий час тут зберігалися певні елементи державності, створеної в ході Української національної революції 1648—1676 рр., — виборність гетьмана та старшини, система місцевого управління, судочинство, козацьке військо тощо. Початок XVIII ст. став переломним у житті Гетьманщини. Спроба гетьмана І. Мазепи зберегти завдяки союзу зі шведським королем Карлом XII козацьку автономію зазнала поразки. Не увінчалися успіхом і намагання екзильного гетьмана П. Орлика відновити українську державність. За цих обставин форсований наступ російського царату на права України став своєрідною прикметою часу.

7.2. Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII ст.

Особливістю перебування Лівобережжя і Слобожанщини у складі Росії в XVIII ст. був тотальний, безперервний, хоча і хвилеподібний наступ самодержавства на права України. Суть цього наступу полягала в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. З огляду на це можна констатувати, що офіційна російська політика в українському питанні у цей час пройшла кілька етапів, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність імперської експансії були різними, але поступальність цього процесу зберігалася постійно.

I етап (1708—1728) — форсований наступ на українську автономію. Хвиля репресій, розгром Батурина були першою реакцією Петра І на перехід І. Мазепи до шведів. Після цього кроку гетьмана російський цар вирішив остаточно «прибрати Україну до рук». Намагаючись створити сприятливі соціальні умови для реалізації свого задуму, він спочатку видає універсал, у якому обіцяє українському народові всілякі милості та свободи, наказує обрати нового гетьмана. У цей час Петро І потураннями та подачками задобрює старшину, надсилає подарунки та гро-

ші на Запорожжя. Справжня ж суть імперської політики гранично чітко висловлена в листі князя Голіцина до канцлера Головкіна: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами».

У 1708 р. під тиском царя гетьманом було обрано літнього І. Скоропадського (1708—1722). Кандидатуру енергійного та молодого П. Полуботка Петро І відкинув, вважаючи, що з нього «може вийти другий Мазепа». І. Скоропадський звернувся до царя з проханням підтвердити традиційні права та вольності, до яких додав ще декілька пунктів (щоб козаками командували не московські офіцери, а власна старшина; щоб повернули гармати, вивезені з Батурина та ін.). Резюме Петра І було коротким і однозначним: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Після цього розпочинається форсований наступ на українську автономію. Характерними рисами цього процесу були: обмеження влади гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, біля особи гетьмана перебував російський резидент-наглядач); економічні утиски (значну частину українських товарів — прядиво, шкіру, сало, олію та ін. — дозволялося вивозити лише до російських портів, водночас певні товари заборонялося ввозити до України, їх змушували купувати на російських фабриках); експлуатація демографічного потенціалу (1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, 30% з них загинуло; 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померло чи загинуло 5183 осіб); культурні обмеження (1720 р. сенатським указом проголошувалося: в Україні «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати», а у тих, які друкуються, «щоб ніякої різниці і осібного наріччя не було»). Крім того, росіяни вперше отримали в Україні великі землеволодіння, що призвело до появи значних непідконтрольних гетьману територій, на яких їхні власники старанно прищеплювали вивезене з Росії кріпацтво. Цей етап мав свої особливості: пасивна протидія офіційній російській політиці з боку І. Скоропадського, створення 1722 р. Малоросійської колегії, яка, приймаючи від населення скарги на українські суди, контролюючи фінанси, стежачи за стосунками старшини та козацтва, не лише звужувала владні пов-

новаження гетьмана, а й обмежувала українську автономію, була дієвим дестабілізуючим чинником, що дедалі глибше вбивав клин між українською елітою та народом.

Дещо змінила ситуацію поява на політичному горизонті наказного гетьмана П. Полуботка (1722—1724), людини енергійної, палкого оборонця української автономії. Намагаючись нейтралізувати руйнівні дії Малоросійської колегії, він проводить судову реформу (Генеральний суд стає колегіальним, розгортає боротьбу з хабарництвом, встановлює порядок апеляцій). Проте колегія не бажала відігравати скромну роль апеляційної інстанції, вона претендувала не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу.

Форсований наступ на права України тривав. У 1723 р. без візи Малоросійської колегії не міг побачити світ жоден з важливих універсалів. Внаслідок цього у залежність від неї потрапили майже всі українські державні структури — адміністрація, суд, Генеральна канцелярія. Ув'язнення П. Полуботка в Петропавлівській фортеці, жорстоке придушення опозиції старшини ще більше розширили поле діяльності Малоросійської колегії.

II етап (1728—1734) — повернення Україні частини її прав та вольностей. Смерть Петра I, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Бурхлива діяльність Малоросійської колегії, яка весь час накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси всесильного О. Меншикова, який володів величезними маєтками і навіть містами в Україні. Це зумовило скасування 1727 р. Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні — було знову дозволено вибори гетьмана. Ним став Д. Апостол (1727—1734).

У 1728 р. в день коронації Петра II новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав «Решительные пункты», відповідно до яких гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами вводилися посади не одного, а зразу двох підскарбіїв — росіянина та українця; мито за товари, які ввозилися до України, мало йти у царську казну та ін. Отже, часткове повернення Україні її прав і свобод (право обрання гетьмана; переведення Гетьманщини з імперського Сенату знову під юрисдикцію міністерства закордонних справ; скорочення російських

військ на українській території; скасування податків, накладених Малоросійською колегією та ін.) *були нічим іншим*, як тактичним відступом, своєрідною реакцією на зміну політичної кон'юнктури. А стратегічний наступ не припинявся. Тому особливістю цього періоду було лише формальне поновлення української автономії, фактично ж усе суспільне життя перебувало під контролем російської сторони. У цей час сваволя російського уряду обмежувалася певними юридичними нормами. Це дало можливість Д. Апостолу добитися позитивних зрушень: Генеральне слідство про маєтності, тобто ревізія землеволодіння (1729—1730), дало змогу поповнити державний земельний фонд; реформа судочинства та заснування скарбниці забезпечили Гетьманщині перший річний бюджет; під владу гетьмана було повернуто Київ; помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і, навпаки, зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя.

III етап (1734—1750) — посилення імперського тиску. Після смерті Д. Апостола в Петербурзі було прийнято ухвалу: нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передати тимчасовому державному органу, що дістав назву «Правління гетьманського уряду». До нього входило шість осіб: троє росіян та троє українців. На чолі правління став князь О. Шаховський, який діяв відповідно до наказу: «Недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа». Характерними рисами цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор «Таємної канцелярії». Ситуація ускладнилася ще й російсько-турецькою війною (1735—1739), під час якої Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб. Військові втрати, нескінченні мобілізації селян для обозів призводили до обезлюднення, спустошення краю. Перебуваючи в Україні, російський міністр Волинський повідомляв у своєму листі Бірону: «Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогодувати самий край». І ці виснажені землі мусили ще протягом війни утримувати від 50 до 75 російських полків. Внаслідок війни Україна зазнала збитків на 1,5 млн крб. (один віл тоді коштував 8 крб.).

IV етап (1750—1764) — тимчасове уповільнення процесу російської експансії. У 1750 р. Україну чекав черго-

вий поворот долі — саме цього року останнім гетьманом стає брат фаворита нової імператриці Єлизавети — К. Розумовський. Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію. Про це переконливо свідчить той факт, що крім старих традиційних обмежень (гетьману заборонялося листуватися з іноземними державами, російська сторона призначала полковників та ін.) у цей час з'явилася низка нових: 1754 р. ліквідовується митний кордон між Гетьманщиною та Росією; 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління; 1754 р. гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини. Проте можна погодитися з О. Субтельним, який вважає, що «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії». Навіть перебуваючи тривалий час у Санкт-Петербурзі, гетьман приділяв багато уваги Україні. Було проведено судову реформу, внаслідок якої Гетьманщину поділено на 20 повітів, кожен з яких мав власний суд. Намагаючись забезпечити собі тили, створити опору в найвпливовішій частині українського суспільства, К. Розумовський йде назустріч старшині і 1760—1761 рр. забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає скликати з'їзди старшини — Генеральні Збори, які мали тенденцію до перетворення на шляхетський парламент на зразок польського сейму. Було проведено певну модернізацію війська: удосконалено артилерію, введено однакове озброєння та уніформу. К. Розумовський виношував плани відкриття у Батурині університету. Однак прихід до влади Катерини II (1762—1796) кардинально змінив ситуацію. Спроба добитися визнання спадковості гетьманства для свого роду закінчилася для К. Розумовського втратою гетьманської булави.

V етап (1764—1783) — остаточна ліквідація української автономії. Після ліквідації гетьманства 1764 р. вся повнота влади в Україні зосередилася в руках Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Румянцевим. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цієї політики виражена короткою фразою імператриці: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу». У 1775 р. було знищено Запорозьку Січ, у 1781 — ліквідовано полкову систему на Гетьманщині, утворено намісництво за російським зразком, у 1783 р. юридично оформлено кріпацтво, крім того, на селян Лівобережжя і Слобожанщи-

ни поширювалися загальноросійські закони. Намагаючись задобрити та підпорядкувати собі українську еліту, Катерина II 1785 р. видала «Жалувану грамоту дворянству», відповідно до якої українська знать звільнялася від військової служби та урівнювалася у правах з російським дворянством. Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Отже, тотальний наступ російського царату на українські землі в XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

7.3. Правобережна Україна наприкінці XVII — у XVIII ст.

Після поразки Української революції подальшу долю українських земель визначали сусідні держави — Польща, Росія та Туреччина. Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681) територія між Дністром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною. Це означало перетворення на пустелю тих земель, які були своєрідною базою національно-визвольного руху за часів Хмельниччини. «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, — писав козацький літописець Самійло Величко, — бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали..., що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали».

Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща порушують Бахчисарайську угоду і розпочинають процес активного заселення пустуючих земель Правобережжя. Новий колонізаційний рух стає особливо масовим після того, як Ян Собеський видав 1684 р. універсал, що дозволяв козацькі поселення на південь від Росі. Наступним кроком Польщі стала ухвала сейму (1685) про поновлен-

ня на території колишніх українських полків козацьких прав та вольностей, внаслідок якої відродилися Богуславський, Брацлавський, Корсунський та Білоцерківський полки.

Після завершення війни між Польщею та Туреччиною (1699) потреба у козацькому війську відпала, і тому польський сейм прийняв рішення про ліквідацію правобережного козацтва. Спроба силою реалізувати цей план призвела спочатку до поразки польських військ під Фастовом 1700 р., а потім і до вибуху повстання під проводом С. Палія (1702—1704).

__Палій__ (справжнє прізвище Гурко) __Семен Пилипович__ (?—1710) — козацький полководець, фастівський і білоцерківський полковник (1684—1704, 1709—1710). Народився в містечку Борзна (Чернігівщина). Навчався в Київській колегії. У 1684 р. отримав «приповідний лист» (дозвіл) польського короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині. На полковій території встановилося козацьке самоврядування. Спроби польських військ привести козаків до покори (1691, 1693, 1700) зазнали відсічі. Протягом 1688—1704 рр. Палій вів переговори з гетьманом І. Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Московщини, пов'язаний з Річчю Посполитою «Вічним миром» (1686), не давав згоди на цю акцію. У 1702—1704 рр. Палій очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. В 1704 р. на Правобережжя вступили лівобережні козацькі полки під проводом Мазепи. За його наказом Палія було заарештовано, а повстання придушено. Царський уряд відправив Палія у заслання до Тобольська (1705—1708), а в 1709 р. у зв'язку з війною зі шведами повернув в Україну. В 1709 р. Палій очолює Білоцерківський полк і залишається його полковником до смерті.

Ситуацією скористався І. Мазепа, який, приєднавши до Гетьманщини правобережні полки, незабаром усунув С. Палія від влади. Після падіння І. Мазепи та поразки П. Орлика система міжнародних договорів 1711—1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння Правобережжям.

Починається активне відновлення польсько-шляхетських порядків на Правобережжі. Землі регіону знову були поділені на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства. Відновивши свою владу над землями Правобережжя, магнати зрозуміли, що умовою їхнього збагачення є відродження та господарське піднесення краю. Саме тому вони почали створювати в межах своїх володінь «слободи», у яких селяни на певний час звільнялися від податків. Однак закінчення пільгових років, вимоги

землевласників виконання панщини та натуральних повинностей, які супроводжувалися посиленням наступу уніатства на права православних, викликали значне соціальне напруження на Правобережжі, безпосереднім наслідком якої стала гайдамаччина. Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. (перша згадка про гайдамаків датується 1714 р.) на Волині та Західному Поділлі, але незабаром охопив Київщину та Брацлавщину. Це була яскрава форма національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту на землях Правобережної України. Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734—1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина). Польські шляхтичі зневажливо поставилися до виникнення повстанського руху, називали його учасників «гайдамаками» (від турецького «гайда» — гнати, переслідувати, турбувати), а невдовзі цей термін і став самоназвою народних месників.

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося 1734 р. Його каталізатором став вступ на територію Правобережжя російських військ разом з гетьманськими полками, які мали на меті допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Серед місцевого населення поширилися чутки, що війська прийшли на допомогу українським селянам, а російська цариця Анна Іоанівна видала грамоту, в якій закликала до боротьби проти польської шляхти. Стихійний народний виступ швидко охопив Київщину, Поділля та Волинь. На чолі повстання став сотник надвірних козаків князів Любомирських — Верлан, проголошений гайдамаками полковником. У ході боротьби активно йшов процес «покозачення», коли селяни масово записувалися в козаки та заводили козацький устрій.

Повстанцям вдалося захопити Жванець, Броди, Збараж, дійти з боями аж до околиць Кам'янця-Подільського та Львова. Між тим внутрішня ситуація у Польщі змінилася — під тиском Росії С. Лещинський втік, і престол отримав Агуст III. Виконавши свою основну місію, царські війська були кинуті на придушення гайдамацького руху. Наприкінці 1738 р. російські та польські збройні формування за допомогою зрадника С. Чалого отримали перемогу над основними повстанськими силами, що примусило частину гайдамацьких загонів відійти в Молдавію, а решту тимчасово припинити збройний опір. Новий спалах активності гайдамацького руху припадає на 1750 р. Повстанці, очолювані О. Письменним, М. Сухим, П. Та-

раном, протягом року контролювали землі Брацлавщини, Київщини, Східного Поділля. Їм вдалося навіть захопити такі потужні фортеці, як Вінниця, Умань, Летичів, Фастів. Проте до зими 1750 р. цей виступ спільними зусиллями польських та російських військ було придушено.

Своєрідним піком гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання 1768 р., що отримало назву «Коліївщина» (від слів «кіл», «колоти», «колій»). Цей народний виступ був зумовлений взаємодією низки причин. Саме того часу панське господарство занепало внаслідок зміни торговельної кон'юнктури: перенесення основного ринку зерна з берегів Балтійського моря на узбережжя Чорного. Нечіткість перспектив розвитку, що запанувала у господарстві Польщі, безумовно, позначилася на взаєминах українських селян і польських панів, посиливши соціальне напруження. У Північній Київщині, яка надалі стала базою для розгортання Коліївщини, найменші соціальні утиски, збільшення панщинних тягарів сприймалися як насильство і викликало бурхливу реакцію. Це пояснюється тим, що в цьому регіоні, заселеному пізніше від інших земель Правобережжя, селяни тривалий час були звільнені від панщинних повинностей. До того ж близькість Запорожжя посилювала віру місцевого населення у власні сили. Загострилася й релігійна ситуація.

Першопоштовхом до розгортання конфлікту став активний наступ уніатів, очолюваних митрополитом Ф. Володкевичем, на права православних на півдні Київщини. Застосування польських військ з метою перетворення православних на уніатів, ув'язнення православних священиків, покарання різками — це далеко не всі форми і методи, за допомогою яких уніатство намагалося утвердитися в цьому краї. Одним з натхненників боротьби за православ'я, енергійним та здібним організатором мас став ігумен Мелхиседек Значко-Яворський. Саме він зумів добитися аудієнції в Катерини II, під час якої вона пообіцяла православним Польщі підтримку та заступництво. Діючи через дипломатичні канали, російська цариця здійснила свою обіцянку. У 1768 р. польський король С. Понятовський під тиском Росії підписав трактат про формальне зрівняння в правах з католиками віруючих православної та протестантської церков.

Розрахунки Росії, що пішла на такий крок, цілком зрозумілі: послабити Польщу, адже негативну реакцію шляхти на рішення короля та розгортання чвар і протистоянь можна було легко спрогнозувати; зміцнити зв'яз-

ки з православними Правобережжя, а відтак і посилити російський вплив в цьому регіоні; формувати в свідомості українців привабливий імідж Росії як захисниці православної релігії.

Як і слід було очікувати, значна частина польської шляхти негативно поставилася до зрівняння в правах католиків та православних і перейшла до активних дій. Створивши збройні союзи — конфедерації, вона оголосила «хрестовий похід» проти православних під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під російського впливу. Організуючим центром цього руху стала Барська конфедерація (м. Бар на Поділлі). Сіючи смерть серед православних, глумлячись над їхніми святинями, руйнуючи православні монастирі та церкви, конфедерати кривавим смерчем пройшлися Київщиною, Поділлям та Волинню.

Не маючи змоги самотужки вгамувати непокірних магнатів, польський уряд звернувся по допомогу до Росії. На Правобережжя для боротьби з конфедератами вступає російське військо на чолі з генералом М. Кречетниковим. Місцеве українське населення сприйняло появу російських збройних формувань як допомогу в боротьбі проти офіційної польської влади. Блискавично набула поширення чутка про те, що нібито Катерина II видала «Золоту грамоту», в якій закликала селян до боротьби з польською шляхтою. Всі ці обставини сприяли розгортанню та поглибленню селянсько-козацького виступу на Правобережжі.

Навесні 1768 р. запорожець М. Залізняк сформував під Чигирином повстанський загін, його ядром були запорожці, навколо яких об'єдналися тисячі селян. На бік повсталих перейшов уманський сотник І. Гонта зі своїми козаками. Повстанці взяли Умань — міцну фортецю, одну з опорних точок польської шляхти в цьому регіоні, що стало переломним моментом у розгортанні Коліївщини. Ця перемога робила досить реальною перспективу розростання гайдамацького руху як у західному, так і в східному напрямках, що означало його поширення не тільки на власне польські землі, а також і на Лівобережжя.

Катерина II чудово розуміла, що в основі Коліївщини лежать не лише національно-визвольні змагання та релігійне протистояння. Важливою складовою цього руху була антифеодальна боротьба, і тому попадання на російський ґрунт навіть іскри гайдамацького руху спричинили б серйозні соціальні наслідки: російські селяни також мог-

ли піднятися проти феодалів. Непокоїла російський уряд й участь у гайдамацькому русі російських селян, міщан і навіть солдатів, які після повернення на батьківщину могли стати носіями небезпечних для правлячих кіл ідей, організаторами антиурядових акцій. До того ж тактика доброзичливого ставлення до гайдамаків ускладнила російсько-турецькі відносини, оскільки повстанці, переслідуючи шляхту і євреїв, перейшли кордон і спалили турецьке місто Балту. Цей інцидент викликав бурхливий протест турецького султана, кримського хана та молдавського господаря. Причому Туреччина загрожувала навіть війною, до якої Росія у той час не була готова. Усі ці фактори зумовили зміну тактики російського уряду стосовно гайдамацького руху — після зближення з Польщею Росія розпочинає в другій половині червня 1768 р. каральні акції проти повстанців. Підступно були схоплені М. Залізняк та І. Гонта. Протягом липня—серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів, але остаточно Коліївщина була придушена лише навесні 1769 р.

Жорстоко і люто розправилася з повстанцями Польща. Лише в містечку Кодні (поблизу Житомира) поляки знищили 3 тис. осіб. І. Гонту після жахливих тортур (здерто смуги шкіри) було порубано на частини, а його голову прибито до воріт Могилева. Що стосується гайдамаків — підданих Росії, то їхнє покарання мало характер демонстрації. Росія мусила переконати турків і поляків у своїй непричетності до виникнення Коліївщини. Саме тому частина вироків гайдамакам була здійснена або ж на польській території, або на турецькому кордоні. Водночас, чудово розуміючи, що жорстокі репресії проти повстанців зашкодять іміджу Росії в очах українців Правобережжя, російський уряд в останній момент замінює М. Залізняку та 250 гайдамакам смертний вирок довічним засланням до Сибіру.

Росія постійно проводила двозначну політику щодо соціальних рухів на Правобережжі. Це пояснюється тим, що, з одного боку, вона бачила в гайдамаччині засіб дестабілізації та ослаблення Польщі, з іншого — не хотіла, щоб цей антифеодальний рух поширився на російську територію. Стратегічною метою імперської політики Росії було встановлення цілковитого контролю над правобережними землями, але здійснити ці плани їй вдалося лише наприкінці XVIII ст. Внаслідок другого поділу Польщі (1793) до Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а після третього поділу (1795) під

владу російського царя відійшла і Західна Волинь. Незабаром на інкорпорованих землях було утворено Київську, Подільську та Волинську губернії.

Безумовно, об'єднання в межах однієї держави більшості українських земель (майже 80%), етнічне возз'єднання лівобережних та правобережних українців, поновлення позицій у суспільстві православної церкви сприяли консолідації української нації. Однак наприкінці XVIII ст. автономії Лівобережжя не існувало, і тому Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінний, динамічний розвиток краю.

Отже, після поразки Української революції Правобережжя надовго стало об'єктом територіальної експансії сусідніх держав — Польщі, Росії та Туреччини. Встановлення на початку XVIII ст. контролю Польщі за цим краєм відновило польсько-шляхетські порядки, посилило релігійний гніт, спричинило нову колонізацію правобережних земель, зростання соціального напруження та виникнення гайдамацького руху. Перехід наприкінці XVIII ст. Правобережжя під владу Росії не зняв проблеми іноземного панування для цього краю, він тільки змінив форми та методи експлуатації місцевого населення.

7.4. Соціально-економічний розвиток наприкінці XVII — у XVIII ст.

Стрижнем тогочасної економіки було сільське господарство, тенденції розвитку якого накладали помітний відбиток на перебіг всіх суспільних процесів. У цей період земельна власність служить для правлячих верств економічною основою їхнього панування, виступає гарантом незалежності, умовою надання привілеїв. Тож не дивно, що, втрачаючи політичну автономію, лівобережна старшина та шляхта намагалися зберегти бодай економічну незалежність шляхом концетрації у своїх руках значних земельних володінь. Тогочасне старшинське володіння землею існувало у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового («вічного», «спокійного») володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в

процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, при торгових операціях, що фіксувалися у відповідних юридичних документах.

Іншою була природа та спосіб формування тимчасово-умовного («рангового») володіння. Землі видавалися за службу на певний строк або ж «до смерті». Формально рангові землі вважалися власністю Війська Запорозького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії. Розширення меж приватного старшинського землеволодіння здійснювалося різними способами: займанщина вільних земель; захоплення громадських земель та угідь; загарбання козацьких та селянських земель на основі боргового закабалення їхніх власників; гетьманські надання та пожалування царського уряду «за службу великому государю» з фонду вільних військових маєтностей; перетворення рангових земельних володінь на спадкові.

Процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності підтримував гетьманський уряд, вбачаючи в ньому опору та гарантію автономії України. Царський уряд також з розумінням ставився до економічного зміцнення старшини, сподіваючись у такий спосіб бодай частково компенсувати прогресуюче обмеження політичних прав та вольностей. Однак як централізовану державу Росію не влаштовувала практика стихійної «займанщини». Саме тому з метою посилення контролю за процесом зростання старшинського землеволодіння було запроваджено порядок наділення і затвердження придбаних земель винятково за царськими указами.

За цих обставин у 30-х роках XVIII ст. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини вже перебували в приватній власності старшини. У період правління гетьмана Д. Апостола основний земельний фонд було роздано. У цей час межа між спадковими і ранговими володіннями практично стерлася[1].

Характерною рисою процесу зростання великого землеволодіння було збільшення земельної власності в Україні російських поміщиків. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Рум'янцев-Задунайський, Г. Потьомкін (42,2 тис. десятин) та інші російські вельможі, яким значно поступалися національні землевласники.

Зростання крупного феодального землеволодіння супроводжувалося масованим наступом на землі та права ко-

[1]Див.: Лановик Б. Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник. — К., 1995. — С. 126— 128.

зацтва і селянства. Особливо постраждали ці верстви в другій половині XVIII ст., коли офіційна влада в центрі та на місцях перестала визнавати «займанщину» юридичною підставою для володіння земельними угіддями. Після поразки Української революції старшина взяла курс на обмеження прав рядового козацтва. Це обмеження виявилося в забороні козакам вільно розпоряджатися землею, примусовому використанні безплатної козацької праці в старшинських маєтках, забороні козакам торгувати горілкою, насильному переведенні їх у посполиті тощо. Становище козацького стану погіршувалося. Крім військової служби, козаки брали участь у всіх війнах Російської імперії, охороняли південні кордони від татар, будували канали та фортеці. Ці обставини вели до прогресуючої деградації козацьких господарств. Не маючи змоги за власний кошт відбувати військову службу, значна частина козаків змушена була виписуватися з козацького стану і займатися промислами, торгівлею, заробітчанством.

Ще гіршим було становище селянства. Обмеження їхніх прав виявилося в тому, що наприкінці XVII ст. дедалі більшого поширення набуває феодальна рента, зокрема відробіткова, інтенсивність якої у другій половині XVIII ст. сягає п'яти і більше днів на тиждень. Водночас зберігалася натуральна і грошова ренти. Логічним фіналом процесу обмеження селянських прав став царський указ 1783 р., який узаконив закріпачення селянства на Лівобережжі та Слобожанщині.

Свої особливості мали аграрні відносини на Правобережжі. Оволодівши на початку XVIII ст. землями цього краю, Польща взялася за відновлення своїх порядків. Складовою цього процесу стало повернення земельних угідь колишнім володарям. Розшукавши в архівах старі документи, нащадки власників правобережних маєтків вступали у володіння землями. Особливо швидко зростало магнатське землеволодіння. Величезні латифундії Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, Чорторийських, Сангушків, Тишкевичів та ін. нагадували часи до 1648 р. Користуючись слабкістю королівської влади, магнати не тільки пред'являли права на батьківські землі, а й захоплювали королівські та колишні шляхетські землі. Внаслідок цього на середину XVIII ст. майже 40 магнатських родів контролювали 80% території Правобережжя.

Великі земельні володіння вимагали значної кількості робочих рук, яких на Правобережжі хронічно не вистачало. Саме тому магнати створювали на своїх землях

слободи, поселяючись у яких селяни звільнялися від усяких повинностей залежно від договору на 15—30 років. Такі пільгові умови життя та господарювання викликали масовий селянський переселенський рух з Галичини, Волині, Полісся, де вже було встановлено кріпацтво. Ця народна колонізація сприяла господарському відродженню краю, пожвавленню його економічного розвитку. У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка у середині XVIII ст. набула поширення на всій території Правобережжя. Характерною рисою аграрних відносин у цьому регіоні було повторне закріпачення селян, які після закінчення пільгових років у слободах змушені були виконувати грошову та відробіткову ренти.

Наприкінці XVII—XVIII ст. розвиток аграрного сектора визначали рутинний стан техніки та екстенсивний метод господарювання. Водночас розвивалося сільське господарство. Виникли прогресивні тенденції та процеси:

— підвищення родючості ґрунтів шляхом підживлення та різних форм сівозміни;

— зростання ролі зернового господарства;

— збільшення асортименту сільськогосподарських культур, (почали садити картоплю, культивувати кукурудзу, розширювати площу під тютюн тощо);

— розширення площ садів, поява нових сортів, застосування щеплення дерев;

— розвиток племінної та селекційної діяльності у тваринництві;

— поглиблення спеціалізації різних регіонів (Лівобережжя та Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита; Волинь — пшениці, Полісся — льону й коноплі, землі між Дністром і Прутом — тютюну тощо);

— зростання товаризації сільського господарства.

Відбулися суттєві зрушення не тільки в аграрному секторі, а й якісні та кількісні зміни в інших секторах економіки — промисловості, торгівлі, фінансах. Базовими підвалинами розвитку промисловості того часу були ремесло та промисли. Характерні риси ремісничого виробництва: розширення спектра ремісничих спеціальностей (якщо в першій половині XVII ст. їх налічувалося 270, то наприкінці XVIII ст. — вже 300); поглиблення спеціалізації ремесел (існувало 34 спеціальності з деревообробки, 25 — будівельної справи, 17 — виробництва одягу тощо); залучення ремесла до процесу товарно-грошових відносин. Процес поглиблення суспільного поділу праці, прог-

ресуюче відокремлення ремесла та промисловості від сільського господарства підштовхували розвиток урбанізації в українських землях.

В умовах товарно-грошових відносин містечко, завдяки тому, що воно було центром ремесла та торгівлі, як правило, давало панові прибуток у 5—10 разів більший, ніж село. У цьому контексті й слід сприймати тогочасну форсовану урбанізацію: зокрема, якщо у XVII ст. в Лівобережній Україні налічувалося понад 100 міст та містечок, то вже в середині XVIII ст. — 200.

Провідними промислами в українських землях цієї доби було млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. З часом на базі дрібних селянських промислів та міського ремесла під впливом кількісних (зростання розмірів виробництва, концентрації більшої кількості працюючих) та якісних (поглиблення поділу праці, поява найманої робочої сили) змін поступово формуються мануфактури. Каталізатором мануфактурного виробництва стала поява примітивної механізації, яка використовувала силу води та вітру. Особливу роль відіграло широке запровадження у виробничий процес водяного колеса, що зумовило перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого.

Реформи Петра І пришвидшили процес становлення мануфактурного виробництва на Лівобережжі та Слобожанщині. Ще в 20-х роках XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур, кількість яких у другій половині XVIII ст. сягнула 40 (крім того, на цих землях розташовувалося понад 200 підприємств, що становили початкові форми мануфактури). У Західній та Правобережній Україні розвинені мануфактури виникли в 70-х роках XVIII ст.

Початкові форми мануфактури — це дрібні підприємства, в яких ще панувала ручна ремісницька техніка, але вже існував поділ праці, поступово розпочиналася механізація виробничих процесів. До таких мануфактур належали підприємства, що виробляли залізо (рудні), скло (гути), поташ (буди), папір (паперові), селітру (майдани) та ін. Розвинуті, централізовані мануфактури виникали у текстильній, насамперед, суконній промисловості. Найбільшими з них були Путивльська (Глушківська), Ряшківська (Прилуцький повіт) та Салтівська (Слобожанщина).

Переважна більшість цих підприємств були казенними, посесійними, вотчинними та купецькими. До введення кріпацтва 1783 р. приватні мануфактури Лівобереж-

жя та Слобожанщини використовували вільнонайману робочу силу. Надалі активно експлуатується примусова праця кріпаків, державних приписних селян або посесійних селян-кріпаків, які були власністю підприємства. Однак навіть на купецьких, капіталістичних мануфактурах основна ставка робилася головним чином на вільнонайману працю.

Характерною рисою розвитку сільського господарства та промисловості наприкінці XVII—XVIII ст. було втягування цих галузей у сферу товарно-грошових відносин. Цьому процесу сприяли поглиблення поділу праці, поступова диференціація земель на землеробські та промислові зони, урбанізація тощо. Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були ярмарки, базари та торги.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, у Слобожанщині — 271. У Правобережній Україні в першій третині XVII ст. виникло 16 ярмарків, у 40—60-х роках — 42. Як правило, ярмарки збиралися кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Найбільшими і найбагатшими за асортиментом були ярмарки в Києві, Ромнах, Ніжині, Кролевці, Стародобі, Харкові, Сумах, Львові. Зокрема, товарооборот ніжинських та роменських ярмарків сягав 4 млн крб.

Наступною ланкою системи внутрішньої торгівлі були торги, які спеціалізувалися на продажу певного товару (Глухів — хліба, Ромни — тютюну, Львів — худоби тощо). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках.

Невпинно зростає кількість базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині — майже 2 тис.[1] На базарах, які збиралися раз або двічі на тиждень, місцеве населення продавало лишки продукції своїх господарств, торгувало вроздріб.

Кожен з елементів системи внутрішньої торгівлі сприяв господарському піднесенню українських земель: базари забезпечували економічний зв'язок між містом і селом, торги стимулювали спеціалізацію окремих районів, ярмарки об'єднували економічні регіони України, створюючи передумови для формування національного ринку.

Розвитку товарного виробництва сприяла і зовнішня торгівля з такими державами, як Туреччина, Сілезія, Пруссія, Італія, Молдавія, Персія, Індія та ін.

[1]Див.: Лановик Б. Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник. — С. 162—164.

Отже, наприкінці XVII—XVIII ст. характерними рисами соціально-економічного розвитку українських земель були зростання крупного феодального землеволодіння; обезземелення селянства, його закріпачення; розбудова та відокремлення міст від сіл; поступальний розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникають мануфактури; збільшення товарності виробництва; зростання паростків капіталістичного укладу в економіці; формування національного ринку. Особливість цих процесів полягала в тому, що вони відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого згортання автономії на Лівобережжі. Включення українських земель до складу іноземних держав, підпорядкування української економіки їхньому впливові та владі суттєво гальмували та деформували поступальний розвиток.

7.5. Культура України наприкінці XVII — у XVIII ст.

Українська революція 1648—1676 рр., поступальний розвиток буржуазних відносин, перебування українських земель у складі різних іноземних держав, загальноєвропейські ідеї та процеси періоду пізнього ренесансу, доби реформації, часів просвітництва наклали помітний відбиток на розвиток української культури.

Наприкінці XVII—XVIII ст. відбуваються значні зміни у сфері побутової культури. Зокрема, поступова еволюція господарчого розвитку зумовила вдосконалення сільськогосподарських та ремісничих знарядь праці. У цей час модернізується український плуг — його форма стає асиметричною, що сприяє зростанню продуктивності праці. На Лівобережжі та Слобожанщині з'являється своєрідний примітивний культиватор — багатозубне рало, що служило для спушування ґрунту. Для виготовлення тканини дедалі більшого поширення поряд з вертикальним набуває горизонтальний верстат. У ремеслі та промислах активно запроваджується примітивна механізація, що базувалася на використанні енергії вітру та води.

Розширення торгівлі та майнова диференціація стимулювали появу нових засобів пересування. У чумацькому промислі для перевезення на далекі відстані вантажів використовували великі вози — мажі. У другій половині XVIII ст. виникає новий різновид мажі — хура. Намага-

ючись не відставати від Європи, старшина замовляла для власних потреб англійські та німецькі карети, коляски-полукаретки, розшиті золотом й сріблом, прикрашені дорогою бахромою, оббиті саф'яном.

Історичні особливості заселення та розвитку господарства українського Лісостепу, зокрема, поширеність майже до XVIII ст. у ході народної колонізації практики «займанщини» зумовили появу в цьому регіоні безсистемних поселень. Проте з припиненням процесу вільної колонізації та посиленням капіталістичного розвитку виникають вуличні, рядові, радиальні, шнурові та інші види регулярних поселень. На Слобожанщині більшість поселень мали квартальну або ж гніздову форму планування, через те що вони виникали в ході державної та поміщицької колонізації. Оскільки при будівництві житла використовували, як правило, місцеві матеріали, то зі зникненням лісових масивів жителі степової та лісостепової зон дедалі частіше зводять хати-мазанки, для будівництва яких широко застосовувалася глина.

Побут завжди був віддзеркаленням суспільних процесів, особливо рельєфно це можна прослідкувати вивчаючи історію костюма. Зокрема, наприкінці XVII—XVIII ст. одяг населення свідчив про майнову диференціацію (якщо селяни та рядові козаки шили одяг з полотна, то феодальна еліта — із золототканих тканин іноземного виробництва), розвиток нових форм промислового господарювання (мануфактурні тканини витісняють із ужитку домоткане полотно), іноземні впливи (українська знать Правобережжя своїм одягом наслідувала польську шляхту, прагнучи в такий спосіб протиставити себе простому людові) тощо.

Певної трансформації цієї доби зазнали і традиційні форми громадської організації народу. Зокрема, сільська територіальна община (громада) під впливом розвитку товарно-грошових відносин, закріпачення селянства поступово втрачає свої позиції. Характерно, що цей процес у різних регіонах розгортався нерівномірно. Його суть полягала в еволюційному переході від колективних форм землеволодіння до приватної власності на землю. На Правобережжі та в Західній Україні під впливом інтенсивного розвитку фільваркового господарства поземельна община починає розкладатися вже у XVI—XVII ст., а на Лівобережжі та Слобожанщині цей соціальний інститут не тільки зберігся, а й активно функціонував ще в XVIII ст., як і у всій Російській імперії.

Зазнає змін і первинна ланка суспільної організації —

сім'я, що була осередком господарського та духовного життя. Вона зберігала свій патріархальний характер — її главою був батько або ж дід. Водночас завдяки українській ментальності помітну роль у сім'ї відігравала жінка. Розвиток товарно-грошових відносин у XVIII ст. зумовив посилення процесу заробітчанства в інших місцевостях, залучення жінок та дітей до процесу виробництва, зростання економічної незалежності дітей від батьків, що стимулювало розпад традиційної великої сім'ї.

Своєрідним критерієм рівня духовної культури народу є стан освіти та науки в суспільстві. У середині XVIII ст. на території семи полків Гетьманщини діяло 866 шкіл, тобто одна школа припадала на кожну тисячу душ місцевого населення. На Слобожанщині освітянська статистика була дещо гіршою — одна школа припадала на 2,5 тис. осіб, але вже через сто років у цьому регіоні (Харківщина) одна школа припадатиме на 4,3 тис. осіб. Характерною рисою шкільництва було те, що сільські громади своїм коштом утримували вчителів, дбали про шкільні приміщення. У тих місцевостях, де населення жило на хуторах, дітей навчали мандрівні дяки. На період Гетьманщини припадає перша спроба в Україні запровадити обов'язкову освіту. Зокрема, 1760—1762 рр. лубенський полковник І. Кулябко наказав сотенним правлінням всіх козацьких синів, здатних до науки, направляти до парафіяльних шкіл, а «нездібних і у літах перерослих» навчати військової справи. Ця ініціатива була підтримана гетьманом і невдовзі Генеральна військова канцелярія розіслала аналогічні розпорядження до всіх полків, що, безумовно, збільшило кількість письменних серед населення.

Важливу роль у розвитку освіти та культури в Україні відігравали середні навчальні заклади — колегіуми, які були засновані в Чернігові (1700), Харкові (1727) та Переяславі (1738). Ці навчальні заклади готували служителів релігійного культу, державних службовців та вчителів початкових класів. Перлиною серед колегіумів, осередком освіти та науки, центром культурного життя в Україні була Києво-Могилянська колегія, яка 1701 р. грамотою Петра І одержала статус і права академії. У стінах академії було вироблено чітку систему організації навчання, розраховану на 12 років, яка не поступалася за змістом навчальному процесові тодішніх європейських університетів. На початку XVIII ст. в ній навчалося дві тисячі студентів. Тривалий час Києво-Могилянська академія була єдиним вищим навчальним закладом Східної

Європи. Саме тут сформувався один із центрів філософської думки (І. Гізель, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.), зросла літературна та поетична школа (К. Сакович, Л. Баранович, М. Довгалевський та ін.), утворився осередок щодо розробки теорії українського поетичного мистецтва (Ф. Прокопович, М. Довгалевський, Г. Кониський та ін.)[1].

Сакович Касіян *(Каліст; бл. 1578—1647) — письменник, культурно-освітній і церковний діяч. Народився у с. Потеличі (Галичина), син православного священика. Навчався в Замойській академії та Краківському університеті. У 1620—1624 рр. ректор Київської братської школи. У 1625 р. перейшов в уніатство, в 1641 р. — у католицизм. Тривалий час був абатом Дубенського василіанського монастиря. Його твір «ВѢршѢ на жалосный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного...» (1622) став визначним внеском в українську літературу. Автор філософських навчальних посібників (1620, 1626), а також прокатолицьких богословсько-полемічних трактатів, виданих у 1641—1644 р.*

Гізель Інокентій *(бл. 1600—1683) — історик, освітній та політичний діяч. Народився в Пруссії в німецькій реформаторській родині. В 1642 р. закінчив Києво-Могилянський колегіум, продовжив навчання за кордоном. З 1645 р. — ректор названого колегіуму. З 1650 р. — ігумен Кирилівського, з 1652 р. — Миколаївського монастирів у Києві. Від 1656 р. до 1683 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври і управитель лаврської друкарні. Захищав інтереси Української держави в російсько-українських переговорах 1654 р. Завдячуючи йому, Київщина за Андрусівським перемир'ям залишалася в складі Росії. Автор трактату «Мир с Богом человеку» (1669), який містить багато відомостей з історії України XVII ст. За гуманістичну спрямованість та критичний аналіз дійсності він у 1690 р. був заборонений Синодом. Широке визнання здобула також праця Гізеля «Твір про всю філософію» (1645—1647).*

Києво-Могилянська академія того часу була своєрідною кузнею кадрів не тільки для духовного розвитку споконвічних українських земель, а й для піднесення освіти та культури в інших слов'янських країнах, особливо в Росії. Вагомий внесок у здійсненні реформ Петра І належить вихованцям академії Ф. Прокоповичу, С. Яворському, Г. Кониському, П. Величковському.

Прокопович Феофан *(у миру Єлисей, Єлізар; 1681—1736) — письменник, учений, культурно-освітній діяч. Народився в Києві у небагатій родині крамаря Церейського. Навчався в Київському і Рим-*

[1]Див.: Українська культура: історія і сучасність: Навчальний посібник / За ред. С. О. Черепанової. — Львів, 1994. — С. 58—59.

ському єзуїтських колегіумах. Закінчив Київську академію. У 1704 р. вступив до Київського братства, постригся в ченці і став професором, а згодом ректором Київської академії. В 1716 р. за наказом Петра І переїхав до Петербурга, де фактично став на чолі Російської православної церкви. Активний прихильник реформ Петра І, був його головним помічником у духовних справах.

Саме в Києво-Могилянській академії здобули освіту 21 із 23 ректорів Московської академії та 95 із 125 її професорів. Чимало випускників академії працювали вчителями у школах Росії, розповсюджуючи систему освіти та знання, орієнтовані на західні зразки.

Дещо іншою була ситуація в галузі освіти на Правобережжі та західноукраїнських землях. Хоча по селах працювали дяківські школи, все ж форсований наступ католицизму призвів до закриття багатьох братських шкіл та занепаду тих, що продовжували існувати, зокрема Львівської та Луцької. Офіційна влада підтримувала лише єзуїтські та уніатські школи, які стали засобами асиміляції українського населення. Середня освіта майже цілком була підконтрольна єзуїтському ордену, під патронатом якого діяли Львівський, Кам'янецький, Перемишльський та інші колегіуми. Після ліквідації ордена наприкінці XVIII ст. у Речі Посполитій була проведена шкільна реформа. У цей час сфера освіти потрапила під вплив монахів-василіан, але навіть реорганізовані школи залишалися осередками полонізації українського народу. Важливим центром науки та культури у західноукраїнському регіоні був Львівський університет, заснований ще 1661 р. Проте діяльність цього навчального закладу суворо регламентувалася, а навчання велося латинською мовою, що перешкоджало піднесенню його ролі в розвитку української національної культури.

Однією з фундаментальних засад розвитку освіти, науки та культури в цілому було книгодрукування. Наприкінці XVII—XVIII ст. в українських землях діяло 13 друкарень у Києві, Чернігові, Львові, Луцьку, Кременці, Умані та ін. Провідну роль відігравала друкарня Києво-Печерської лаври, яка тільки 1760 р. надрукувала 2 тис. букварів. У західному регіоні найпотужнішою була львівська друкарня А. Піллера, яка до 1800 р. видала понад 250 книжок іноземними мовами, а 1776 р. видрукувала першу газету в Україні — французькою мовою вийшла «Львівська газета».

Значним зрушенням у видавничій справі стало запровадження гражданського шрифту (вперше це було здійс-

нено в Єлисаветграді 1764 р.), після чого кирилицею друкувалися тільки церковні видання, а «гражданкою» — світські. Цей крок звільнив світську літературу з-під впливу церкви, а також сприяв розвиткові народної літератури та мови.

Культурний процес в українських землях наприкінці XVII—XVIII ст. значною мірою ускладнювався мовною політикою російського та польського урядів. Спочатку в Польщі 1696 р. було видано закон, який виключав українську мову з адміністративного вжитку, зберігши її лише у церковній сфері. Незабаром у мовну політику вніс корективи і царський уряд. У 1720 р. заборонили книгодрукування українською мовою в Києво-Могилянській академії, а з другої половини XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині всі освітні заклади під тиском влади поступово перейшли на російську мову.

У XVIII ст. певні зрушення відбулися в науковій сфері. Предметом наукових студій українських вчених стали астрономія, математика, медицина, географія. Зокрема, І. Галятовський активно вивчав причинно-наслідкові зв'язки таких природних явищ, як сонячне і місячне затемнення, дощ, вітер, блискавка тощо. Є. Славинецький переклав та популяризував книгу Везалія «Космографія», присвячену проблемам астрономії. Наукові студії українських вчених досить часто мали прикладний характер. Так, Ф. Прокопович 1707—1708 рр. підготував для слухачів Київської академії курс з арифметики та геометрії та підручник «Скорочення змішаної математики». «Народи, які засвоїли геометрію, — зазначав вчений, — набагато перевищують інші народи у всіх науках і мистецтвах».

Інтенсивно розвивається в цей час медицина. Про порівняно високий рівень медичної науки в українських землях свідчить той факт, що багато лікарів-українців (І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький, Н. Максимович, І. Руцький, М. Тереховський та ін.) одержали вчений ступінь доктора медицини. Перша в Україні польова аптека з'явилася 1707 р. у м. Лубнах, а вже 1787 р. в Єлисаветграді відкривається перша медична школа. Українські вчені Є. Мухін та Д. Самойлович не лише описали епідемії чуми та холери, а й запровадили щеплення проти віспи та інші запобіжні заходи для боротьби з цими небезпечними захворюваннями.

Позитивні зрушення відбулися не лише у сфері природничих наук, а й в науках суспільних, що сприяло пос-

тупальному розвитку політичної культури. На зламі XVII і XVIII ст. посилюється процес перетворення історичних знань в історичну науку. Суть цього процесу полягає у відмові від традиційного провіденціалізму (розуміння причин суспільних подій як вияву волі Бога) та пошуках причинно-наслідкових зв'язків історичних подій та явищ; критичному ставленні до джерел; виділенні історії із загальної енциклопедичної маси гуманітарних знань; базуванні викладу історичних праць на принципах системності та послідовності. Найяскравішими серед історичних творів XVIII ст. були фундаментальні козацькі літописи — «Літопис Самовидця» (фахівці вважають найімовірнішим його автором Р. Ракушку-Романовського), літописи Г. Грабянки та С. Величка. Ці праці характеризуються новизною тематики та викладу, чималим обсягом, використанням багатьох джерел. Особливо значними були здобутки С. Величка. Він розширив поняття «український народ», до якого зараховував усі суспільні класи та верстви, тоді як його попередники обмежувалися тільки козацтвом; чіткіше, ніж у інших історичних творах, окреслив поняття «Україна» (Україна — це територія по обидва боки Дніпра); на противагу багатьом історикам XVII—XVIII ст. висвітлив історію України не ізольовано, а у світовому історичному контексті.

Філософська традиція цього періоду була репрезентована плеядою українських вчених-мислителів — С. Яворський, Ф. Прокопович, І. Гізель, Г. Щербацький та ін. Серед них і Г. Сковорода.

Сковорода Григорій Савич *(1722—1794) — мислитель, письменник, поет. Народився в с. Чорнухи на Полтавщині. Походив із козацького роду. В 1734—1753 рр. з перервами навчався в Києво-Могилянській академії. В 1741—1744 рр. був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1745 р. з місією генерала Вишневського виїхав до Угорщини в м. Токай, де перебував до 1750 р. У 1751 р. деякий час викладав поетику в Переяславській семінарії. У 1753 р. працював учителем сина багатого поміщика, а потім здійснив подорож до Москви. Майже рік провів у Троїце-Сергієвій лаврі, поповнюючи свої знання в її бібліотеці. Після повернення в Україну знову посідає місце домашнього вчителя до 1758 р. У 1759—1768 рр. викладав у Харківському колегіумі. В 1768 р. був запрошений читати курс етики у додаткових класах при колегіумі. Останні більш ніж 25 років життя Сковорода мандрував Слобожанщиною.*

Г. Сковорода визнавав вічність матерії, об'єктивність і реальність природи, її постійний розвиток. Його погля-

ди на суспільство базувалися на ідеях просвітництва — критиці соціальної нерівності, звеличенні трудящої людини. Свої філософські погляди та гуманістичні ідеали Г. Сковорода виклав у творах «Сад божественных песней» (1756) та «Басни Харьковскія» (1774).

Піднесенню української літератури в цей час сприяв поступовий перехід від винятково релігійних ідеологічних засад до світських. У 1798 р. було видано поему І. Котляревського «Енеїда», що поклало початок новій добі в розвитку української літератури. Поема була першим твором нової української літератури, написаним народною мовою. Її джерела — народний фольклор, просвітницькі ідеї та традиції української літератури.

Виразних національних рис набуває театр. У межах традиційної шкільної драми виникають невеличкі п'єси — інтермедії, які виконувалися між актами спектаклю і користувалися великою популярністю. Суть інтермедії полягала в показі складних проблем суспільного життя (релігійних утисків, сваволі та зажерливості панів тощо) через збільшувальне скло сатири та гумору. Характерними ознаками цих п'єс були народна мова, насичена прислів'ями та приказками; динамічність сценічної дії; жвавий діалог акторів тощо. Поява інтермедій свідчила про розвиток українського театрального мистецтва в руслі європейської традиції, адже еквівалентом української інтермедії були того часу комедія дель арте в Італії, фарси — у Франції, інтерлюдії в Англії. Донині збереглося понад 40 інтермедій. Непересічне значення інтермедій полягає в тому, що вони вивели на сцену українську пісню та мову.

Розвивається і вертепна драма — старовинний український народний ляльковий театр. Перша згадка про вертеп датується 1666 р. Як правило, вертепна драма поділялася на дві частини: релігійну, в основі якої лежав біблійний сюжет про народження Христа, та світську — трагічні або ж комічні сцени з народного побуту. У другій половині XVIII ст. в Україні зароджується професійний театр. У 1798 р. у Харкові виник перший театр з постійною трупою.

Певні зміни в XVII—XVIII ст. відбулися в музичній культурі українського народу. Зріс професіоналізм музичного мистецтва. Найвідомішими осередками музичної освіти були Глухівська співацька школа та Києво-Могилянська академія, у стінах яких здобули музичну освіту найяскравіші зірки Дмитро Бортнянський (1751—1825),

Максим Березовський (1745—1777) та Артемій Ведель (1767—1808).

Використовуючи українську народну пісню та традиції київських церковних співів, М. Березовський створив вишукані за композицією та досконалі за формою оперу «Демофонт» та сонату — найперші відомі твори оперного та камерно-інструментального жанрів у вітчизняній музиці. Ведель був не тільки композитором, а й блискучим співаком та виконавцем. Його творчість зосереджувалася переважно на релігійній тематиці, якій присвячені більшість з його 30 хорових концертів. Найпопулярнішими були і лишаються «Літургія», «Всеношна», «Херувимська». Яскравою зіркою музичної культури цієї доби був Д. Бортнянський — видатний реформатор церковного співу, духовний композитор, диригент. Почавши свою музичну освіту в Глухівській школі, він вдосконалив знання та вміння в Італії і незабаром став управителем Придворної капели. У творчій спадщині композитора опери «Креонт», «Алкід», «Квінт- Фабій», «Сокіл», «Син-суперник» та понад 100 творів церковної музики.

Поширюються також романси — специфічний жанр камерної вокальної музики, в основі яких були, як правило, народні мотиви, а їхні сюжети навіяні ліричними або ж гумористичними роздумами про людську долю. До нас дійшли тогочасні популярні пісні-романси «Всякому городу нрав і права» Г. Сковороди, «Дивлюсь я на небо» М. Петренка, «Їхав козак за Дунай» С. Климовського.

Характерною рисою розвитку культури українських земель у XVII—XVIII ст. було використання в архітектурі та мистецтві стилю бароко, який особливо динамічно розвивався і в українській поезії (І. Величковський, С. Яворський, Д. Туптало, Г. Сковорода та ін.). Бароко (від італ. *barocco* — вибагливий, примхливий) — це стиль у мистецтві наприкінці XVI — в середині XVIII ст., якому притаманні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції.

Які ж причини поширення цього стилю в українських землях? Він значною мірою відповідав ментальності українців, оскільки органічно поєднував відчуття святковості, динамічності, яскравої багатобарвності світу з ліричною, поетичною, філософською сентиментальністю. До того ж українці, як і всі народи, що тією чи іншою мірою мали контакти зі Сходом, у сфері мистецтва тяжіли до пишності, емоційності, декоративності, а саме ці елементи становили основу барокового стилю.

Бароковий стиль в українських землях з'явився ще наприкінці XVI ст., але поширення набув у другій половині XVII—XVIII ст. На Правобережжі бароко розвивалося на основі європейської традиції і було досить близьким до свого першоджерела. У європейському бароковому стилі виконані Успенський собор Почаївської лаври, церква св. Юра у Львові. У Гетьманщині та Слобідській Україні під впливом канонів давньоруського мурованого будівництва та традицій дерев'яного народного конструювання сформувався оригінальний варіант барокової архітектури, який отримав назву «українського», або «козацького», бароко. Перлинами цього національно забарвленого стилю стали Андріївська і Покровська церкви в Києві, Троїцький храм у Чернігові, храм Воздвиженського монастиря в Полтаві.

Українське бароко відрізнялося від західноєвропейського більшою поміркованістю в декоративності, виваженістю форм. Найпомітнішим був місцевий вплив в архітектурі, менш відчутним — у скульптурі та живописі.

Отже, наприкінці XVII—XVIII ст. у розвитку культури України відбулися помітні зрушення. Характерними рисами культурного процесу в українських землях цієї доби були урізноманітнення форм культурного життя та методів і засобів художнього самовиразу; підвищення рівня освіти; поступове витіснення у сфері культури релігійних підвалин світськими; помітний вплив європейських культурних процесів та тенденцій; деформування та гальмування культурного розвитку після втрати національної державності.

8. Україна в першій половині XIX ст.

8.1. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії

На початку XIX ст. переважна частина українських земель (Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) належали Російській імперії. У цей період сільське господарство було головним сектором економіки, а стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. І це не випадково, оскільки саме в аграрній сфері перебувало ядро феодально-кріпосницької системи: основний засіб виробництва — земля, що належала поміщикам, і основна виробнича сила — залежне від феодала чи держави селянство.

Розвиток сільського господарства в цей час визначала низка тенденцій. У першій половині XIX ст. в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. В українських землях, що належали Російській імперії, воно становило майже 75% усієї землі. Незважаючи на таку значну концентрацію в руках поміщиків земельних угідь, їхні господарства деградують та занепадають, про що свідчать посилення експлуатації селян, низький рівень організації праці, технологічний застій, неефективне екстенсивне господарювання, зниження прибутків тощо. Прогресуючий занепад поміщицьких господарств виявив себе і у зростанні заборгованості поміщиків державі, яка в першій половині XIX ст. становила понад 83 млн крб. Тому наприкінці 50-х років поміщиками було оформлено під заставу майже кожен четвертий маєток в Україні.

Для розвитку аграрних відносин у цей період характерне посилення експлуатації селян. Селянство поділялося на дві основні групи — поміщицькі та державні (крім них існувала ще незначна кількість удільних селян). Поміщицькі селяни переважали в Східній Україні, Правобережжі, а державні — на Лівобережжі та Півдні України. Відробіткова, грошова і натуральна ренти були основними формами експлуатації. Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював 3-денну панщину, на практиці вона становила 4—6 днів на тиждень. Селяни відробляли і додаткові повинності (будівельні дні) та сплачували натуральний та грошовий оброки.

Крім поміщицьких селян-кріпаків існували державні селяни, які вважалися вільними. За користування землею вони виплачували державі феодальну грошову ренту. На сплату державних податків йшло майже 40% селянських прибутків. Оскільки основна частина селянства була не в змозі сплачувати такі суми, зростали недоїмки, які на 1853 р. становили 68 млн крб.

Страждали селяни ще й від прогресуючого обезземелення, яке підривало їхні господарства. За підрахунками фахівців, для сплати податків та забезпечення потреб сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин на ревізьку душу. У Подільській губернії цей показник становив 1,2 десятини, Київській — 1,9, Полтавській — 2,5, Херсонській — 3,2, Чернігівській — 3,6. Отже, форсований наступ поміщиків на селянські землі на початку XIX ст. не тільки не сприяв подоланню господарської кризи, а дедалі її поглиблював, оскільки цей процес руйнував самі основи феодального способу виробництва (порушувався принцип наділення селянина засобами виробництва, різко падала рентабельність індивідуальних селянських господарств).

На ефективність сільськогосподарського виробництва суттєво впливали рутинний стан техніки та технологічно відстала традиційна система землеробства. У середині XIX ст. землю обробляли тими ж знаряддями праці, що й століття тому — плугом, ралом, сохою, серпом, косою. Та навіть цього традиційного та малопродуктивного реманенту не вистачало: в 1838 р. на 100 ревізьких душ припадало два плуги. Такими ж, як і століття тому, залишилися і системи обробітку землі: класичне трипілля на Правобережжі, архаїчна перелогова система — на Півдні та комбінація цих двох систем — на Лівобережжі.

Рутинний стан техніки, традиційна система землеробства, низька організація праці та малоземелля були

головними чинниками прогресуючого падіння врожайності. Ситуацію в сільському господарстві ускладнювали ще й неврожайні роки: від 1799 р. до 1856 р. у Східній Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв, які призвели до голоду та епідемій, спричинили розорення селянських господарств.

Прогресуюче обезземелення, руйнація індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі. Спробою знайти вихід із скрутного становища були стихійні та організовані переселення селян у Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ, у Новоросійський край. У 1838—1852 рр. з Лівобережжя переселилося в ці райони 58,5 тис. осіб. Частково пом'якшувала гостроту проблеми надлишкової робочої сили щорічна практика заробітчанства. У 40-х роках XIX ст. лише на Полтавщині у цей процес було втягнуто майже 90 тис. осіб.

У першій половині XIX ст. почалися суттєві зрушення в аграрному секторі: поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва. Характерною рисою розвитку аграрних відносин цього періоду була нерівномірність втягування поміщицьких господарств у товарне виробництво. Великі латифундії Південної та Правобережної України мали вагомий ринковий потенціал — значні площі землі та достатню кількість дармової кріпацької робочої сили. Саме тому ці господарства легше і швидше пристосовувалися до товарно-грошових відносин, ніж дрібні господарства Лівобережжя. Поступово в товарне виробництво втягуються і селянські господарства, що стимулювало процес поглиблення майнової диференціації селянства. В умовах масового обезземелення починає формуватися заможна селянська верхівка, представники якої володіли або ж орендували 100 і більше десятин землі. Шляхом дрібного підприємництва, лихварства, чумакування, посередницької торгівлі ця частина селянства накопичує капітали, готуючись до крупної підприємницької діяльності. У цей період розширюється сфера застосування вільної праці, поглиблюється галузева спеціалізація, в окремих господарствах дедалі помітнішими стають часткові агротехнічні зрушення.

У дореформений період еволюційні, але глибокі зміни сталися в промисловому розвиткові. Початок промислового перевороту (середина 30-х років) став своєрідним рубіконом між двома якісно відмінними етапами в розвитку вітчизняної промисловості. Суть цього перевороту

полягала в поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики. На першому етапі, який тривав від початку сторіччя до середини 30-х років, основними промисловими підприємствами були селянські промисли, міські ремісничі майстерні, мануфактури, що базувалися на примусовій кріпацькій праці та ручній техніці. Це був період помітних кількісних зрушень. При стимулюючій дії казенних замовлень (насамперед воєнного відомства) зростає кількість промислових підприємств. Зокрема, в Україні їхня кількість (без винокурень) зросла з 200 у 1793 р. до 649 у 1830 р. Збільшується і кількість зайнятих у промисловості робітників та обсяги виробленої продукції.

У першій третині XIX ст. сталися і певні якісні зміни, які мали надзвичайно серйозні наслідки. Йдеться насамперед про зростання ролі вільнонайманої праці. У 1828 р. підприємства з вільнонайманою робочою силою становили 46,2% усіх підприємств, на яких працювало 25,6% робітників. Характерною рисою цього етапу був уповільнений промисловий розвиток. Хоча саме у цей час промисловість вже визріла для глибоких якісних зрушень і дедалі більше виходила за межі феодально-кріпосницької системи, яка перетворилася на гальмо суспільного розвитку (стримувала формування ринку вільнонайманої робочої сили, інтенсивність торгівлі, появу значних капіталів тощо).

Промисловий переворот в українських землях, що належали Російській імперії, розпочався у 30—40-х роках водночас з Німеччиною, але пізніше, ніж у Великобританії, Франції, США. Він поклав початок новому етапові розвитку вітчизняної промисловості, що тривав до скасування кріпосного права 1861 р. У цей період зберігалася певна спадкоємність тенденцій в економічній сфері. Зокрема, продовжувався процес кількісного зростання промислових підприємств. Від 1825 р. до 1861 р. їхня кількість (без гуралень) зросла в 3,6 раза. Водночас у промисловій сфері виникають нові тенденції. В основі промислового перевороту лежав технічний переворот, суть якого полягала у заміні ручної праці машинною, широкому запровадженні у виробництво парових двигунів, удосконалених технологій. Відбувається поступове витіснення кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою. Нові машини та технології вимагали якісно нової робочої сили — дисциплінованої, кваліфікованої, зацікавленої в наслідках праці. Цілком зрозуміло, що закріпачений робітник не відпові-

дав цим критеріям і тому частка вільнонайманої праці продовжує неухильно зростати. Якщо 1825 р. вона становила 25% , то 1861 р. — вже майже 74%.

Потреби економіки та поглиблення диференціації промисловості сприяли появі в українських землях нових галузей — кам'яновугільної, машинобудівної, цукроварної тощо. Помітні зрушення відбулися в розміщенні промислових підприємств та в складі їхніх власників. Зокрема, якщо до середини 40-х років майже три четвертих підприємств належали переважно поміщикам і розташовувалися в селах та містечках, то надалі вони будувалися в містах, а підприємцями ставали купці, міщани та багаті селяни. Поступово формується спеціалізація районів на виробництві певної промислової продукції. Донбас перетворюється на крупний центр кам'яновугільної промисловості, який за видобутком вугілля 1860 р. в межах Російської імперії поступався лише Сілезькому басейну. Українські землі дедалі більше спеціалізуються на виробництві цукру.

Отже, розвиток сільського господарства українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. визначали такі тенденції: домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало в кризовому стані; посилення експлуатації селянства, його майнова диференціація; застосування застарілих способів і засобів ведення господарства; поява в аграрному секторі надлишків робочої сили; поступова руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва. Динаміка розвитку промислової сфери цієї доби визначалась сумарною дією низки процесів: бурхливим зростанням кількості промислових підприємств; промисловим переворотом, запровадженням нової техніки та технологій; поступовим витісненням кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою; збільшенням ролі вільнонайманої праці; виникненням нових галузей промисловості; поступовим переміщенням промислових підприємств з сіл у міста; формуванням спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції.

У своїй сукупності всі зазначені тенденції та процеси становлять суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних суспільних явищ: кризи, занепаду, але ще певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмують розвиток суспільства, з одного боку, і зародження, становлення та формування в межах феодалізму нових капіталістичних відносин — з іншого.

8.2. Суспільні рухи

Перша половина XIX ст. — це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Російській імперії, складовою якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із скрутного становища.

Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи викликало протидію в пригнічених народних мас. Залежно від обставин ця протидія набувала різних пасивних і активних форм. Селяни писали скарги на поміщиків в урядові установи; відмовлялися відбувати панщину, платити оброк; виявляли непокору місцевим та центральним офіційним властям; самовільно створювали самоврядування; псували панський реманент; підпалювали поміщицькі маєтки; втікали у південні землі; чинили збройний опір; організовували масові відкриті повстання тощо. Всі ці вияви народної непокори та протесту були змістом селянського руху, суть якого полягала в активній боротьбі проти пануючої феодально-кріпосницької системи та існуючих порядків.

У 1803 р. на Правобережній Україні відбулися масові виступи селян 24 сіл та містечок Черкаського повіту Київської губернії. Окремі виступи першої половини XIX ст. були досить тривалими. Зокрема, жителі села Підвисоцького Уманського повіту Київської губернії протягом майже 15 років (1811—1826) відмовлялися виконувати феодальні повинності, не підкорилися вони навіть військовій силі. За неповними даними в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Характерними рисами більшості з них були стихійність, неорганізованість, локальний характер дій, малочисельність учасників, сліпа віра в доброго царя тощо.

Після закінчення війни з Францією серед селянства активно поширювалися чутки про те, що незабаром буде скасовано кріпацтво і поміщицькі землі передадуть селянству. Щоб припинити чутки, Микола I був змушений у травні 1826 р. видати спеціальний маніфест, у якому підтверджував непохитність кріпосницьких порядків та обіцяв не омріяну волю, а суворе покарання всім противникам пануючого режиму. Однак цей документ не зупинив розгортання селянського руху. У 1829 р. розпочалося повстання в Шебелинській слободі на Слобожанщині, під час якого місцеві селяни виступили проти нав'язано-

го їм статусу військових поселенців. Наступні дві хвилі селянських виступів були пов'язані з польським повстанням 1830—1831 рр. (Київщина) та голодом 1832—1833 рр. (Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина).

Під час Кримської війни виникає нова форма селянського руху, яка дістала назву Київська козаччина. Поштовхом до його появи став царський маніфест 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення. Незабаром цей документ обріс народними чутками про те, що всі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками і після участі в бойових діях одержать волю. Київська козаччина стала наймасовішим селянським рухом першої половини XIX ст. Він охопив понад 400 сіл, майже 180 тис. осіб і був придушений лише силою зброї.

Ліквідувавши Київську козаччину, царський уряд невдовзі зіткнувся з новою проблемою: у 1856 р. під впливом чергової чутки про те, що всім переселенцям до Криму будуть надані земля і воля, розгортається новий масовий рух — Похід у Таврію за волею. Вступаючи в сутички з поліцейськими та військовими загонами, селяни Катеринославщини та Херсонщини вирушили до Криму. Тільки залучивши значні збройні формування, уряд зумів опанувати ситуацію та придушити цей масовий виступ, у якому брало участь понад 75 тис. осіб.

Своєрідним феноменом у межах селянського руху першої половини XIX ст. були народні виступи під проводом Устима Кармалюка. Його боротьба з пануючим режимом та кріпосницькими порядками розпочалася ще 1812 р. і відрізнялася тривалістю, інтенсивністю та безкомпромісністю. Кармалюка чотири рази заарештовували та засилали до Сибіру. Та він втікав і, повернувшись на рідне Поділля, знову розпочинав боротьбу, яка тривала протягом 23 років. За цей час у повстанському русі під проводом Кармалюка брало участь майже 20 тис. осіб, повстанці здійснили 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Особливо інтенсивними були дії кармалюківців 1830—1835 рр., коли селянський рух охопив не лише Поділля, а й частину Бессарабії та Київщини. Лише загибель лідера дала змогу владним структурам придушити цей виступ.

Протягом 1826—1847 рр. відбулося 250 селянських виступів, а 1849—1854 рр. — 104. Отже, селянський рух наростав та набирав розмаху, але через неорганізованість, локальність тощо він був більшою мірою свідченням поглиблення суспільно-політичної кризи в суспільстві, ніж реальною загрозою пануючому режимові.

У першій половині XIX ст. посилюється невдоволення кризою феодально-кріпосницької системи та зростає опозиційність до самодержавної влади. Одним з показників цього процесу стало виникнення в українських землях масонських лож, які були організаційними формами об'єднання опозиційно настроєної ліберальної еліти.

Масонство веде свій родовід з доби Середньовіччя. Його перші паростки — це цехова організація, корпорація каменярів-будівельників, — праобраз пізніших масонських лож («майстерень»). Особливо активною як релігійно-етична течія масонство стає після Англійської революції середини XVII ст. Ідейну основу масонського світобачення становили принципи всесвітнього братерства, рівності, самопізнання і самовдосконалення людей. В Україні перша масонська організація виникла ще 1742 р. у селі Вишнівці на Волині, але широкого розповсюдження масонство не мало. Його помітне зростання розпочалося лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Цьому процесові сприяли Велика Французька революція, включення Правобережної України до складу Російської імперії, поширення ідей просвітництва та європейського стилю життя, війна 1812 р. тощо.

Основні шляхи проникнення масонства в Україну проходили через Польщу, Росію та безпосередньо із західноєвропейських держав. У зв'язку з цим Галичина та Правобережжя перебували під впливом польських масонів, а Лівобережжя та Слобожанщина — російських. Масонські ложі виникали переважно в містах та містечках, оскільки до їхнього складу входили головним чином елітні верстви населення. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. масонські «майстерні» існували в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуку, Полтаві, Дубно, Львові, Самборі тощо[1]. Особливо масонський рух посилився після війни 1812 р. Вже 1817 р. у Харкові з'являється майстерня «Вмираючий сфінкс», а наступного року в Одесі починає діяти масонська ложа «Понт Євксінський», у Києві — «З'єднані слов'яни», у Полтаві — «Любов до істини». Членами цих об'єднань були військові, чиновники, поміщики, діячі культури. Зокрема, до полтавської ложі належали великі поміщики С. Кочубей, В. Тарнавський, переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич, письменник І. Котляревський та ін.

[1]Див.: Крижанівська О. О. Таємні організації в Україні (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.) — К., 1998. — С. 53.

Лукашевич Василь Лукич *(1788—1866) — громадсько-політичний діяч, меценат, великий землевласник. Походив із давнього козацько-старшинського роду. Закінчив Пажеський корпус при імператорському дворі (1803). Деякий час перебував на державній цивільній службі. В 1812, 1818, 1820, 1823 рр. обирався предводителем дворянства Переяславського повіту. Відзначався палким українським патріотизмом. Член полтавської масонської ложі «Любов до істини», київської — «З'єднаних слов'ян», а також місцевої управи нелегального товариства «Союз благоденства». Наприкінці січня 1826 р. заарештований за підозрою у зв'язках з декабристами, але за відсутністю доказів звільнений з дозволом мешкати у своєму маєтку в Борисполі під наглядом поліції.*

За характером діяльності масонські майстерні не були однорідними. Так, харківська ложа не займалася політикою і діяла головним чином у межах релігійно-етичного русла. Її члени піклувалися переважно про самовдосконалення та вдосконалення ближніх, при цьому вони активно допомагали один одному в просуванні щаблями службової кар'єри. На противагу харків'янам полтавська ложа «Любов до істини» намагалася залучити місцеве дворянство до активної громадсько-політичної діяльності, до опозиційного всеросійського руху. Ця ложа готувала поповнення для декабристського «Союзу благоденства» (за даними науковців, понад 120 декабристів, у тому числі всі керівники змови, були масонами).

Типовою рисою українського масонства було переважання в їхній діяльності інтернаціонального над національним. І це не випадково, адже основною метою масонства було створення всесвітнього, наднаціонального братства. Однак масони Правобережжя, головним чином польська шляхта, виступали за відновлення Польської держави, у кордони якої входила б і Правобережна Україна. Крім того, незначна частина українських масонів пропагувала ідеї визволення слов'янських народів від національних і політичних утисків та їхнє об'єднання в загальнослов'янську федерацію під керівництвом України. В. Лукашевич та його прибічники по «майстерні» обстоювали ідею відокремлення України від Росії та її входження до складу Польщі.

Царський уряд, відчуваючи з боку масонів потенційну загрозу, 1822 р. видав указ про заборону всіх таємних організацій та гуртків, насамперед масонських лож. Проте це рішення не припинило діяльності масонського руху. Тому вже 1826 р. Микола І підтвердив чинність «височайшого» указу, а 1849 р. по всій Російській імперії від чиновників, священиків, викладачів було взято підписку про те, що вони не належать і не належатимуть до таєм-

них організацій «під якою б назвою ті не існували». Такі дії самодержавства пояснюються тим, що масонство було виявом (хоч і дуже своєрідним) зародження громадянського суспільства, яке виходило за межі існуючого в Росії самодостатнього самодержавного режиму. Загалом масонський рух в Україні був значно слабшим, ніж у Європі. «Вільні каменярі» на українському ґрунті діяли досить пасивно, неузгоджено, концентруючи свої зусилля в межах лож, без чіткої ідейної основи, приділяючи недостатню увагу національним проблемам тощо. За цих обставин їм не вдалося, подібно європейським масонам, виконати роль консолідуючого осередку, виробити єдину концепцію майбутнього устрою України, стати тіньовим лідером громадсько-політичного життя.

Політична опозиція елітних верств населення російському самодержавству, яка відчувалася в ідеології масонства, але досить абстрактно та не послідовно реалізовувалася «вільними каменярами» на практиці, певною мірою виявила себе у декабристському русі: у Кам'янці-Подільському група офіцерів утворила таємну організацію під назвою «Залізні персні» (1815—1816). Лідером цього опозиційного утворення був В. Раєвський. Його учасники стояли на антикріпосницьких, республіканських позиціях. Проте загроза викриття змусила групу саморозпуститися.

Основною причиною декабристського руху стала криза феодально-кріпосницької системи, а своєрідним каталізатором — війна 1812 р., яка привела до активного поширення західноєвропейських ідей, глибшого ознайомлення з соціальним та політичним досвідом Європи, зростання серед дворянства відчуття власної гідності та значимості.

У 1816 р. в Петербурзі виникає «Союз порятунку» — дворянська таємна політична організація, яка ставила собі за мету шляхом военного державного перевороту встановити конституційну монархію та скасувати кріпосне право. До складу організації входили 30 осіб, серед яких брати Муравйови, С. Трубецькой, П. Пестель, Ф. Глінка та інші. Однак єдності між членами «Союзу порятунку» не було: постійно точилася полеміка між радикалами та поміркованими, що і призвело до розпаду організації.

На уламках «Союзу порятунку» зросла нова таємна організація — «Союз благоденства» (1818—1821), яка налічувала у своїх лавах понад 200 осіб. Центральні органи союзу перебували спочатку в Москві, а потім перемісти-

лися до Петербурга. Організація мала також свої філії у провінції — «побічні управи», які діяли у Кишиневі, Тульчині, Полтаві та інших містах. Діяльність цього об'єднання базувалася на такому постулаті: «Завоювати владу в країні шляхом воєнного державного перевороту можна, але, щоб її втримати, необхідно спертися на підтримку широких верств населення». Це означало, що союз поклав в основу своєї роботи не активну підготовку до воєнної змови, а широку пропаганду революційних ідей серед народних мас. Така тактика визначила форми організації — «Союз порятунку» діяв відкрито, напівлегально, його структура стала складнішою (відповідно до Статуту діяльність була зорієнтована у десяти напрямах і охоплювала всі сфери суспільного життя — армію, чиновництво, освіту, суд, журналістику тощо). Завдяки цьому організація поповнювалася людьми не стільки революційних, скільки ліберально-просвітницьких поглядів.

Однак наслідки пропаганди гуманістичних ідей у широких народних масах виявилися незначними. Водночас успіхи національно-визвольного та революційного руху в Греції, Іспанії, П'ємонті вказували на можливості та реальний потенціал воєнних революцій. Крім того, 1821 р. цар Олександр І відкрито перейшов у табір консерваторів, що остаточно позбавляло надії молодих революціонерів на проведення політичних та соціальних реформ «згори». Очевидно, під впливом цих факторів знову поглиблюються протиріччя між поміркованими та радикалами у лавах революціонерів. До того ж про діяльність таємного товариства стало відомо царському урядові. За цих обставин 1821 р. було прийнято рішення про саморозпуск організації.

Однак частина членів «Союзу благоденства» не погодилася з таким розвитком подій. Зокрема, члени Тульчинської управи на своєму засіданні в березні 1821 р. вирішили утворити нову таємну організацію — «Південне товариство». Її лідером став П. Пестель, а до складу ввійшли С. Волконський, О. Барятинський, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли та ін. Невдовзі консолідація на революційній платформі відбулася і в Петербурзі, де восени 1822 р. виникло «Північне товариство», головою якого було обрано М. Муравйова. Активними членами петербурзької організації стали С. Трубецькой, Є. Оболенський, М. Бестужев, М. Лунін та ін. Протягом 1821—1825 рр. таємні товариства набрали сили, залучили до опозиційної діяльності нових борців: «Північне товарис-

тво» зросло до 105 осіб, а «Південне», маючи три управи (Тульчинську, Васильківську, Кам'янецьку) налічувало у своїх лавах 101 особу і мало помітний вплив серед розташованих в Україні військ.

Надзвичайно важливо, що паралельно кількісному зростанню товариств та їхній консолідації активно йшов процес теоретичного осмислення шляхів виходу суспільства із кризи, створювалися моделі майбутнього суспільного устрою. Йдеться про програмні документи декабристів — «Конституцію» М. Муравйова («Північне товариство») та «Руську правду» П. Пестеля («Південне товариство»). Характерною рисою цих проектів були спільна мета — повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу та спільний шлях досягнення цієї мети — воєнний переворот. Водночас ці документи мають і суттєві відмінності. Зокрема, у своїй поміркованій «Конституції» М. Муравйов обґрунтовував після успішного воєнного перевороту встановлення конституційної монархії; запровадження майнового цензу для тих, хто обирає, і тих, кого обирають; поділ Росії на тринадцять федеративних штатів, два з яких — Чорноморський зі столицею в Києві та Український зі столицею в Харкові — територіально збігалися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною. «Руська правда» П. Пестеля була радикальнішою — після повалення самодержавства Росія проголошувалася республікою; встановлювалася диктатура Тимчасового уряду; надавалося загальне виборче право для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Проте у розв'язанні національного питання «Руська правда» була консервативнішою, ніж «Конституція», оскільки вона бачила майбутню Росію виключно як єдину, унітарну неподільну державу, визнаючи право на самовизначення лише за польським народом. «Малоросія, — писав про майбутню долю України П. Пестель, — ніколи не була і бути не може самостійною... Відтак вона мусить поступитися своїм правом бути окремою державою».

Водночас з «Південним товариством» в Україні діяла ще одна таємна організація — «Товариство об'єднаних слов'ян», яка була утворена братами Андрієм і Петром Борисовими та Ю. Люблінським у Новограді-Волинському 1823 р. У роботі товариства брало участь майже 60 осіб, своєю активністю серед яких виділялися І. Горбачевський, Я. Драгоманов, О. Тютчев та ін. Основними програмними документами організації були «Правила об'єднаних слов'ян» та «Клятва об'єднаних слов'ян». У цих документах

сформульовані головні завдання революціонерів — боротьба за скасування кріпацтва, повалення самодержавства, подолання деспотизму пануючого режиму. У своїх планах члени таємного товариства виходили за межі однієї держави і висували ідею визволення всіх слов'янських народів з-під гніту самовладдя та утворення слов'янського федеративного союзу, до якого мали увійти Росія, Польща, Сербія, Долмація та інші держави. Намагаючись зібрати в єдине ціле всі опозиційні сили, у вересні 1825 р. «Товариство об'єднаних слов'ян» об'єдналося з «Південним товариством» і перетворилося на його філію.

Між тим час рішучих дій наближався. Після тривалих дискусій «Південне» та «Північне» товариства узгодили час спільного виступу — літо 1826 р., тобто саме той період, коли цар мав прибути на військові маневри в Україну. Проте історія внесла свої корективи у перебіг подій: у листопаді 1825 р. Олександр I несподівано захворів і помер у Таганрозі. Невизначеність у питанні про престолонаслідування в Росії підштовхнула революціонерів до активних дій. 14 грудня 1825 р. у день присяги військ та Сенату на вірність новому цареві Миколі I члени Північного товариства організували в Петербурзі повстання. Відповідно до узгодженого революціонерами плану, передбачалися дії у трьох напрямах: а) захоплення Зимового палацу та арешт царської сім'ї; б) оволодіння Петропавлівською фортецею, що тримала під прицілом своїх гармат центр Петербурга; в) встановлення контролю за діями Сенату, тиск на сенаторів з тим, щоб вони підписали Маніфест до народів Росії, у якому повідомлялося про здійснення державного перевороту та програму майбутніх суспільних реформ.

Проте цей доволі стрункий змовницький план з самого початку свого здійснення зазнав невдачі. Першим ударом було те, що сенатори рано-вранці присягнули імператорові Миколі I і роз'їхалися по домівках. Другим — нерішучість О. Якубовича та О. Булатова, які, боячись пролиття крові, не наважилися зі своїми збройними формуваннями на захоплення Зимового палацу та Петропавлівської фортеці. За цих обставин поява на Сенатській площі понад 3 тис. солдатів Московського та Гренадерського полків і гвардійського морського екіпажу на чолі з офіцерами-революціонерами вже фактично нічого не вирішувала. До того ж серед повсталих не було єдності: одні йшли на площу для здійснення воєнного перевороту, другі — щоб шляхом демонстрації примусити Мико-

8

лу І піти на глибокі суспільні реформи, треті, будучи революційними романтиками, вважали, що цей виступ має насамперед символічне, пропагандистське та виховне значення і служитиме прикладом для майбутніх поколінь революціонерів. Такий різнобій у поглядах вносив певну дезорганізацію в лави повсталих, яка ще більше посилилася через відсутність на Сенатській площі С. Трубецького. Скориставшись цією ситуацією, царський уряд віддав наказ стріляти в повстанців з гармат. Внаслідок цього до вечора повстання було придушене.

Намагаючись виправити становище та продовжити почин «Північного товариства», 29 грудня 1825 р. члени Васильківської управи С. Муравйов-Апостол та М. Бестужев-Рюмін підняли повстання Чернігівського піхотного полку в селі Трилісах поблизу Василькова на Київщині. У лавах повсталих налічувалося понад 1 тис. солдатів та 19 офіцерів. Лідери виступу склали «Православний катехізис», за основу якого було взято головні декабристські постулати — повалення самодержавства, скасування кріпосного права, встановлення демократичних порядків. Після того, як цей документ було зачитано перед строєм, полк рушив на Білу Церкву. Повстанці діяли повільно, нерішуче, втрачаючи ініціативу і час. Дізнавшись, що уряд вивів з Білої Церкви 17-й єгерський полк, на з'єднання з яким поспішали повсталі, лідери виступу повернули війська на Волинь. Цей напрямок не був випадковим — чернігівці розраховували на допомогу членів «Товариства об'єднаних слов'ян». Проте вже наступного дня біля села Устимівки повстанці зіткнулися з переважаючими силами царських військ і зазнали поразки.

Після придушення повстання декабристів політичне життя в Україні на деякий час завмирає. Приспана самодержавством, занурена в летаргічний сон громадськість українських земель лише декілька разів спромоглася заявити про свою опозиційність. Слідчі справи жандармського управління свідчать про пропаганду революційних ідей у Харківському університеті (1826—1827) та про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук (1827—1830). Ці справи є переконливим доказом того, що, незважаючи на тиск та терор пануючого режиму, ідеї декабристів знайшли своїх прихильників, і революційна боротьба в суспільстві продовжувалася.

У 1830 р. українські землі знову опинилися у вирі революційних подій — у листопаді спалахнуло національно-визвольне повстання поляків проти режиму Російсь-

кої імперії. Цей виступ був зумовлений активним наступом самодержавства на автономні права Королівства польського, що виявлялося в поширенні на польську територію загальноімперських репресивно-поліцейських порядків, запровадженні цензури, активній боротьбі з ліберальною польською опозицією та патріотичними організаціями тощо. Всі ці дії були порушенням дарованої царем Олександром І Конституції Королівства Польського (1815).

Повстання розпочалося у Варшаві після того, як члени військового таємного товариства школи підхорунжих під керівництвом П. Висоцького напали на палац намісника великого князя Костянтина Павловича. Захоплення міського арсеналу та озброєння міських жителів зробило цей виступ масовим. Незабаром повстанці настільки контролювали ситуацію, що обрали Національний уряд на чолі з князем А. Чарторийським. Нова офіційна влада висунула програму боротьби за відновлення Польської держави в кордонах 1772 р. Відчуваючи, що самотужки вирватися із орбіти Російської імперії майже неможливо, польські патріоти висунули гасло: «За вашу і нашу свободу» й звернулися по допомогу до народів Литви, Білорусії та України.

Намагаючись поширити полум'я повстання на українські землі, польський уряд у квітні 1831 р. спрямовує на Волинь кавалерійський корпус генерала Ю. Дверницького. Проте розрахунки на масову підтримку польського руху з боку місцевого українського населення були марними. Це і не дивно, адже поляки обстоювали збереження кріпосного права та привілеїв шляхти, що не влаштовувало українське селянство, до того ж землі Правобережжя не отримували автономії, а входили до складу Польської держави, в чому не була зацікавлена місцева українська еліта. Через це Ю. Дверницького підтримало переважно польське населення Правобережжя. Проте цього було замало. Зазнавши нищівної поразки від царських військ під м. Боромлем, 6—7 квітня польський корпус перейшов австрійський кордон і у Галичині був роззброєний та інтернований. Зазнали поразки і загони С. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Б. Колишка на Поділлі, до яких входили переважно представники польської шляхти.

Опанувавши ситуацію та оволодівши ініціативою, царські війська під командуванням генерала І. Паскевича у вересні 1831 р. взяли Варшаву і придушили повстання.

Поразка повстання загальмувала, але не зупинила роз-

виток польського визвольного руху. Уникаючи репресій російських властей, майже 10 тис. польських революціонерів виїхало за кордон — до Англії, Бельгії, Франції, Швейцарії тощо. В еміграції утворилося дві політичні течії — консервативна, лідером якої був А. Чарторийський, та демократична на чолі з Й. Лелевелем. Якщо консерватори виступали за відновлення Польської держави як монархії, збереження кріпосного права та привілеїв шляхти, то демократи обстоювали ідею республіки, скасування кріпацтва, рівність націй. Діяльність прибічників А. Чарторийського була зосереджена переважно в дипломатичній сфері (пошуки підтримки з боку західних держав) та теоретичній (розробка нової програми польського руху). До речі, у теоретичних студіях консерваторів з національного питання вказувалося на расову спорідненість поляків та українців, а також передбачалося трансформувати Річ Посполиту в федерацію трьох держав — Польщі, Литви та України, тобто повернутися до ідей та положень Гадяцької угоди 1658 р.

Діяльність демократичного табору мала більш радикальний характер і концентрувалася переважно в площині практичної революційної боротьби. Одним з головних осередків демократів була таємна організація «Молода Польща», що перебувала в Швейцарії. У 1835 р. один з її лідерів Ш. Конарський отримав завдання підготувати повстання проти царського самодержавства в Польщі, Литві, Білорусії та Україні. Того ж року в Кракові він утворює таємну організацію «Співдружність польського народу», яка досить швидко почала розростатися і 1835—1837 рр. вже мала свої філії у Києві, Бердичеві, Житомирі, Кременці та інших містах Правобережжя. Однак незабаром організація була викрита, а її лідера Ш. Конарського 1839 р. розстріляли.

Отже, суспільний рух у першій половині XIX ст. розгортався у руслі боротьби за соціальне та національне визволення. Динаміка селянського руху віддзеркалює зростання активності народних мас. Проте ця активність не набула організованих форм, була локальною, не мала чіткого антисамодержавного спрямування. За цих обставин селянський рух був скоріше одним з проявів кризи у суспільстві, ніж реальною силою, здатною вивести суспільство із скрутного становища.

Поява на українському ґрунті масонства стала, з одного боку, свідченням поширення новітніх європейських ідей та традицій, з іншого — показником зростаючої опозицій-

ності пануючому режимові ліберальної еліти. Головною вадою масонського руху на той час була його замкненість; концентрація зусиль переважно в межах лож, що не дало змоги вітчизняному масонству стати стрижнем суспільного руху. Радикальнішими та дієвішими порівняно з масонами були декабристи, які не тільки створили таємні товариства, але й виробили теоретичні моделі майбутнього суспільного устрою («Конституція» М. Муравйова, «Руська Правда» П. Пестеля). Однак вузька соціальна база, недостатня рішучість у вирішальні моменти, ідейні суперечки, неорганізованість дій тощо не дали змоги їм реалізувати свої задуми. Польський рух розвивався переважно в національному руслі й мав на меті відновлення національної незалежності Польщі, але йому не вдалося консолідувати антиімперські сили. Хоча польські революціонери формально проголосили гасло: «За вашу і нашу свободу», на практиці вони не сприяли його реалізації: не йшли на поступки в соціальному питанні — скасуванні кріпосного права для українських селян, і в національному — наданні автономії Правобережній Україні.

8.3. Національне відродження в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, літературним (або культурницьким) та політичним. На першому, фольклорно-етнографічному етапі невеличкі групи вчених з метою підтвердження самобутності власного народу збирають та вивчають історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. Змістом другого, літературного, або ж культурницького, етапу є відродження мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо в літературі та освіті. Третій, політичний, етап характеризується більшим організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їхніх політичних організацій, усвідомленням національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення.[1] Національно-куль-

[1]Див.: Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 201.

турні процеси в Україні вписуються до цієї триетапної схеми.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної тощо) буття народу після їхнього занепаду. Відродження пов'язане із значним зростанням уваги до проблем, явищ та процесів, які є національно значимими, але у попередні часи свідомо чи несвідомо гальмувалися або замовчувалися. У добу відродження посилюється активність національної еліти, свідомих суспільних сил, які пожвавлюють свою діяльність у всіх сферах життя — від культури до політики.

Характерною рисою відродження є те, що цей процес, як правило, спирається на здобутки, традиції та досвід попередніх поколінь. У зв'язку з цим закономірно, що наприкінці XVIII — початку XIX ст. помітно зріс інтерес до національної історії. Це виявилося в активному збиранні та публікації історичних джерел і пам'яток історичної думки, виданні журналів та альманахів, створенні історичних товариств, написанні узагальнюючих праць з історії України тощо. У цей час, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «туга за безповоротно втраченим славним козацьким минулим служила поштовхом до розгортання жвавого руху на полі історично-антикварного дилетантизму»[1]. Справді, історичні студії другої половини XVIII ст. хибували певним дилетантизмом, оскільки базувалися на аматорському збиранні, колекціонуванні, осмисленні та описі історичних старожитностей. Характерними рисами історичних творів цієї доби («Зібрання історичного» (1770) С. Лукомського, «Короткого літопису Малої Росії» (1777) В. Рубана, «Літописного повіствування про Малу Росію» (1785—1786) О. Рігельмана) були описовість, компілятивність, некритичне ставлення до джерел тощо. Та це й не дивно, оскільки їхніми авторами були не професійні історики, а армійські офіцери, письменники тощо. Варто зазначити, що в цей період мотивом написання історичних творів були не тільки своєрідне аматорське хобі, що базувалося на любові до рідного краю, нерідко стимулом виступав і прагматичний інтерес. Річ у тім, що 1790 р. Імперська геральдична канцелярія стала вимагати від частини нащадків старшини беззаперечних юридичних документальних до-

[1]Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 173.

казів права на дворянство, незважаючи на заслуги предків на козацькій службі в минулому. Намагаючись відстояти свої права, Р. Маркович, В. Черниш, А. Чепа, В. Полетика та інші почали активно збирати документи про свій родовід. На ґрунті накопичених джерел та матеріалів з'явилося багато історичних творів (статей, записок, мемуарів, листування), присвячених діяльності української національної еліти.

Попри всі вади названих історичних творів (описовість, компілятивність, фрагментарність тощо), ці праці свідчили про появу двох важливих прогресивних тенденцій — розширення джерельної бази та початок активного осмислення й узагальнення вузлових моментів вітчизняної історії, у ході яких дедалі очевиднішою ставала думка про те, що український народ має власну історію та самобутню культуру. Копітка праця істориків-аматорів другої половини XVIII ст. підготувала появу в першій половині XIX ст. двох самобутніх, оригінальних, хоча і протилежних за ідеологічною основою творів, які відіграли значну роль у процесі формування історичної й національної самосвідомості українського народу та позитивно вплинули на розвиток наукових досліджень української історії. Йдеться про «Історію Русів» анонімного автора та працю Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії».

«Історія Русів» — твір, що з'явився на рубежі сторіч і тривалий час поширювався в рукописному варіанті (вийшов друком лише 1846 р.). За жанром ця робота, власне, не є науковою працею, фахівці називають її «політичним памфлетом», написаним у традиціях козацьких літописів. Анонімний автор змальовує картину історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р. Основна увага приділена періодам Козаччини, Хмельниччини, Гетьманщини. В основі історичної концепції твору лежать ідеї автономізму, республіканства, протесту проти національного поневолення. Намагаючись обґрунтувати право народу на свободу та державність, анонімний автор стверджував, що тільки Україна була прямою спадкоємицею Київської Русі; польсько-литовська доба — це час розвитку української автономії, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею «як вільний з вільним і рівний з рівним»; Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького — це справедлива боротьба пригніченого народу за своє «буття, свободу, власність».

«Історія Русів» — це перша своєрідна політична історія України. Цей політичний памфлет характеризується

не тільки яскравістю викладу, оригінальністю стилю, емоційністю, патріотизмом, йому притаманні й тенденційність, недостатня документальна обґрунтованість тверджень, неточності, відверті фантазії автора (вигаданість дат, кількості військ, числа загиблих тощо). Безумовно, у цьому творі надзвичайно багато суб'єктивного, але його автор стоїть на патріотичних, демократичних позиціях і його думку рухає гаряче бажання не тільки розібратися в хитросплетіннях національної історії, а й допомогти своєму страждаючому народові. Не випадково, критично оцінюючи «Історію Русів», Д. Дорошенко зазначав, що ця праця «прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки»[1].

Сприяла національному відродженню і чотиритомна праця Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії», яка побачила світ 1822 р. в Москві. Хоча їй притаманні зайва деталізація, некритичне ставлення до джерел, описовість, відвертий консерватизм суджень тощо, однак, незважаючи на ці вади, праця Д. Бантиш-Каменського стала кроком вперед у розвитку української історіографії. «Історія Малої Росії» — фактично перша масштабна узагальнююча праця з історії України. Вона написана із широким використанням неопублікованих раніше архівних матеріалів. Порівняно з попередниками вищим був і професійний рівень автора, про якого О. Пушкін говорив, як про «справжнього історика, а не поверхового оповідача чи переписувача».

Безумовно, Д. Бантиш-Каменський не був радикалом і схилявся до консервативних, монархічних позицій, але він не замовчував (а в подальших виданнях навіть розширював) сюжети, пов'язані з політичною автономією України. Для розвитку національного відродження важливо також те, що «Історія Малої Росії», в якій була створена хоч не зовсім досконала і послідовна, але панорамна та систематизована картина самобутньої української історії, з'явилася саме в той час, коли побачили світ перші томи «Истории государства Российского» М. Карамзіна, просякнуті ідеями великодержавності.

Поява праць з історії України стимулювала посилення цікавості елітної частини українського суспільства до життя народу, його побуту, звичаїв, традицій та обрядів. Глибше вивчення цих сюжетів зумовило виділення етнографії,

[1]Цит. за: Історія Русів. — К., 1991. — С. 18—19.

фольклористики та мовознавства із загального масиву історичних знань. У 1777 р. виходом у світ в Петербурзі «Опису весільних українських простонародних обрядів» Г. Калиновського було фактично започатковано українську етнографію. Фундатором вітчизняної фольклористики став М. Цертелєв, який видав збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819). Опубліковані в книзі думи та пісні він назвав «мізерними уламками колись розкішного будинку». Продовжувачем справи М. Цертелєва став майбутній перший ректор Київського університету М. Максимович, який видав цілу серію збірок українського фольклору: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849).

На початку XIX ст. з'явилася і перша ластівка українського мовознавства — друкована граматика української мови — «Грамматика малорусского наречия» (1818) О. Павловського. Важливе значення для розгортання процесу національного відродження мав вихід у світ 1823 р. словника української мови, укладеного І. Войцеховичем. Характерно, що у цей час значна частина інтелігенції, навіть та, що обстоювала українську мову, вважала її діалектом, або ж мовою вмираючою, а не активнодіючою унікальною самобутньою системою світобачення, способом самовираження окремої нації, засобом визначення національної ідентичності. Одним з перших, хто публічно виступив проти офіційних концепцій та примітивнопобутових поглядів на українську мову, був видатний харківський славіст І. Срезневський. У 1834 р. він опублікував статтю «Взгляд на памятники украинской народной словесности», лейтмотивом якої була теза про те, що українська мова — не діалект, а повноцінна, самобутня мова, яка має велике літературне майбутнє.

Своєрідним підтвердженням слів І. Срезневського стала творчість не тільки родоначальника української літератури І. Котляревського, а й відомих байкарів П. Гулака-Артемовського та Є. Гребінки, талановитого прозаїка Г. Квітки-Основ'яненка, геніального поета Т. Шевченка та інших, які повною мірою реалізували художній потенціал української мови, розширили діапазон її вживання, урізноманітнили жанри української літератури. У цій блискучій плеяді особливе місце належить Т. Шевченку.

Вже перша збірка його поезій «Кобзар» (1840) продемонструвала світу широкий спектр лексичних, семантичних та фразеологічних можливостей української мови. Поет на практиці довів, що мова здатна передавати всі

відтінки людських емоцій, служити точному формулюванню думки, а отже, може бути надійним фундаментом для створення літературних творів світового рівня у різних жанрах від низьких (байка, комедія, сатира) до високих (трагедія, ода тощо). У своїй творчості Шевченко синтезував українські діалекти різних регіонів, говірки міста та села, чим збагачував арсенал української літературної мови, суттєво сприяв національній консолідації народу України.

Непересічне значення великого Кобзаря полягає не тільки в утвердженні української мови та розширенні її потенційних можливостей, а й в утвердженні ідей демократизму, палкому захисті соціальних та національних інтересів українського народу, обстоюванні його права на вільний суверенний розвиток.

У середині 40-х років XIX ст. склалися умови, що сприяли кристалізації національної політичної думки, організаційному згуртуванню передової інтелігенції, тобто переходу процесу українського національного відродження на якісно вищий етап.

Після Віденського конгресу (вересень 1814 — травень 1815 р.) Європа всю першу половину XIX ст. вирувала. Тривала безкомпромісна боротьба між силами реакції, які вимагали відновлення і зміцнення монархічних режимів, та прихильниками республіканських форм правління і демократичних конституцій. Своєрідною кульмінацією цього протистояння стали революції 1848—1849 рр., що прокотилися Францією, Німеччиною, Австрією, Італією, Угорщиною. Шукаючи оптимальних варіантів суспільного розвитку, у цей час активно розвивалася філософська думка. Значного поширення набули західноєвропейські філософські системи Гердера, Гегеля, Шелінга, ідеї християнського соціалізму Леру та Ламене. Саме на цьому ґрунті представник польських романтиків А. Міцкевич у своєму творі «Книги польського народу та книги польського пілігрімства» створив концепцію польського месіанства. Крім нових ідей, одна за одною з'являється низка моделей таємних організацій, що борються за соціальне та національне визволення, — карбонарії в Італії, «Молода Європа» у Швейцарії, декабристи у Росії та ін.

У 30-х роках змінюються акценти у внутрішній політиці Російської імперії. Новий міністр народної освіти граф С. Уваров наполягав на тому, що шлях до процвітання російської держави лежить через зміцнення трьох принципово важливих суспільних основ — самодержав-

ства, православ'я, народності. Поява пропагандистського гасла «народності» означала не що інше, як посилення процесу русифікації та новий наступ на права національних меншин. У цьому контексті й слід оцінювати та сприймати факт виникнення 1846 р. у Києві української політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства (братства). Це об'єднання, з одного боку, стало яскравим свідченням невмирущості політичної традиції обстоювання українського автономізму, з іншого — закономірним виявом загальноєвропейських тенденцій та процесів. Таємна організація виникла під впливом загострення протистояння в Європі між силами абсолютизму і демократії; ідеологічно сформувалася на основі передових західноєвропейських філософських систем та ідей польського романтизму; організаційно згуртувалася, наслідуючи приклад європейських таємних організацій; стала своєрідною реакцією українського народу на посилення наступу царату на його права.

Засновниками Кирило-Мефодіївського товариства були В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркевич. Пізніше до його складу увійшли Г. Андрузький, О. Навроцький, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб. У роботі товариства активну участь брав і Т. Шевченко. Основні програмні положення цієї організації сформульовані у «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Характерною рисою цього об'єднання була чітка, яскраво виражена релігійна спрямованість. Про це свідчить той факт, що товариство назване на честь відомих слов'янських просвітителів, православних святих Кирила й Мефодія, і сама форма організації була запозичена в українських церковних братств. Глибока релігійність пронизує і програмні документи кирило-мефодіївців, у яких домінують соціальні ідеали первісного християнства, чітко простежується ідея обстоювання загальнолюдських цінностей — справедливості, свободи, рівності й братерства.

«Книга буття українського народу» — це синтезна модель перебудови суспільного життя, в якій було зроблено спробу врахувати релігійні, соціальні та національні чинники. Концепція кирило-мефодіївців містила: 1) створення демократичної федерації християнських слов'янських республік; 2) знищення царизму та скасування кріпосного права та станів; 3) утвердження в суспільстві демократичних прав і свобод для громадян; 4) досягнення рівності у правах на розвиток національної мови, культу-

ри та освіти всіма слов'янськими народами; 5) поступове поширення християнського ладу на весь світ.

Побудована на ідеях українського національного відродження та панславізму, ця програма далеко виходила за межі власне української проблематики. Характерно, що, перебуваючи під впливом західноєвропейських філософів та польського романтизму, у яких у цей час чітко простежується популярна народно-месіанська ідея, кирило-мефодіївці розробили свій варіант «месіанізму»: головною особою їхніх широкомасштабних планів мав стати скривджений, поневолений, але нескорений український народ. Саме йому відводилася місія визволителя росіян від їхнього деспотизму, а поляків — від аристократизму, роль спасителя і об'єднувача усіх слов'янських народів.

Програмні документи товариства народжувалися в дискусіях. Саме цим, очевидно, пояснюється їхня синтезність та поліфонічність, адже пріоритетну роль національних ідей обстоював П. Куліш, соціальних — Т. Шевченко, а загальнолюдських та християнських — М. Костомаров.

***Костомаров Микола Іванович** (1817—1885) — громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист і етнограф. Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (нині Ольховатського р-ну Воронезької обл. Росії) в сім'ї нащадка козаків-переселенців і українки-кріпачки. Закінчив воронезьку гімназію (1833), Харківський університет (1836). У 1844 р. отримав ступінь магістра історичних наук, у 1844—1845 рр. вчителював, у 1846—1847 рр. — ад'юнкт-професор Київського університету. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського братства, автор його найголовніших програмних документів, зокрема «Книги буття українського народу». В 1847 р. був заарештований у справі братства, в 1847—1848 рр. — в'язень Петропавлівської фортеці, в 1848—1855 рр. — політичний засланець у Саратові. У 1859—1862 рр. — екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 рр. і до кінця життя займався науковою діяльністю.*

Характерно, що, навіть виробивши компромісну концепцію суспільних перетворень, члени братства суттєво розходилися у питанні про шляхи її реалізації. Розбіжності в поглядах були значними: від ліберально-поміркованого реформізму (В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш) — до революційних форм і методів (Г. Андрузький, М. Гулак, Т. Шевченко).

Навесні 1847 р. після доносу студента О. Петрова Кирило-Мефодіївське товариство було викрите і розгромле-

не. Малочисельність організації, вузька сфера її впливу, переважно культурницький та пропагандистський характер діяльності створили ілюзію в офіційної влади на початку слідства, що Кирило- Мефодіївське товариство не є серйозною загрозою для самодержавства. Зокрема, шеф жандармів граф Орлов зазначав у своєму листі до Миколи I: «Общество было не более как ученый бред трех молодых людей». Проте глибше вивчення творів Т. Шевченка та документів братства діаметрально змінили думку властей, які врешті-решт побачили в них чітку антимонархічну спрямованість, прагнення радикальним шляхом досягти соціального визволення, обґрунтування права українського народу на власну державність, демократію. Через це усі члени організації без усякого суду потрапили у заслання.

Отже, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Україні розгорнувся процес національно-культурного відродження. У цей час активно збиралися та вивчалися історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки. На цьому ґрунті робилися перші спроби створення узагальнюючих праць з історії України. Поступово відроджується мова, розширюється сфера її вжитку, насамперед серед української еліти. Цьому процесові сприяли поява першої друкованої граматики та словника української мови. Заявляє про себе іменами Т. Шевченка, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка українська література, яка не тільки збагачує, удосконалює мову та розширює жанровий діапазон, а й активно пропагує демократичні, антикріпосницькі ідеї, ненависть до національного гноблення.

Кардинальні зрушення, які відбулися наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в історичній науці, літературі, розвитку мови, стали своєрідним підґрунтям пробудження в народу національної свідомості, сприяли усвідомленню ним своєї самобутності, зростанню бажання відстоювати свої права.

Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Це була спроба передової частини національної еліти осмислити та визначити місце і роль українського народу в сучасному світовому історичному контексті. Заслуга членів Кирило-Мефодіївського товариства полягає в тому, що вони, врахувавши уроки світового досвіду і спроектувавши передові західноєвропейські ідеї

на український ґрунт, сформулювали основні постулати українського національного відродження, визначили форми та методи досягнення поставленої мети.

8.4. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті західноукраїнських земель. У цей час карта Європи була знову перекроєна відповідно до геополітичних інтересів великих держав. Унаслідок цього до складу багатонаціональної Австрійської імперії після першого (1772) та третього (1795) поділів Польщі відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції (1775) під владою австрійського імператора опинилася Буковина. Крім того, з XVII ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало ще й Закарпаття. Отже, «клаптикова» імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України — на зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км^2, де проживало 3,5 млн осіб, з яких 2,4 млн були українцями.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70—80-х роках XVIII ст. Марією-Терезою та Йосифом II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя залучити імперію до нових історичних процесів та не допустити її відставання від основного суперника — сусідньої Пруссії.

Підхід до реформування суспільства був комплексним: зміни водночас відбувалися майже у всіх сферах життя. Реформа управління зробила центральною постаттю місцевої адміністрації державного чиновника, було проведено перші статистичні переписи населення та земельних володінь, упорядковано систему обліку та контролю. Військова реформа ввела обов'язкову військову повинність та централізований рекрутський набір. Особливо значним був вплив реформ у сфері аграрних відносин, релігії та освіти.

У 1779 р. Марія-Тереза видала патент (імператорський наказ), у якому вимагала від поміщиків поводити себе з

селянами «по-людськи». Її спадкоємець Йосиф II пішов ще далі: у 1782 р. його патентом було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм певні права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно в спадщину тощо; 1784 р. сільським громадам були надані права самоврядування; 1786 р. запроваджено триденну панщину. Ці реформаційні кроки, спрямовані на скасування кріпацтва, робилися саме тоді, коли в українських землях, підвладних Російській імперії, це кріпацтво було юридично оформлене.

Серйозні зрушення зумовили імперські реформи у сфері релігії: по-перше, церква підпорядковувалася державі; по-друге, змінився статус священиків — вони стали державними службовцями; по-третє, 1773 р. було ліквідовано орден єзуїтів, який до цього мав значний вплив на суспільне життя імперії; по-четверте, цісарським патентом 1781 р. покладено край дискримінації некатолицьких конфесій і зрівняно в правах католицьку, протестантську та греко-католицьку церкви.

Модернізація суспільства вимагала серйозних змін у галузі освіти. У цій сфері короновані реформатори, спираючись на ідеї освіченого абсолютизму, проголосили загальну середню освіту; створили в містах і селах для широких мас населення цілу мережу навчальних закладів; перевели шкільну освіту на державний кошт; 1784 р. на місці закритої єзуїтської академії відкрили Львівський університет; дозволили початковій школі користуватися рідною мовою.

Після смерті Йосифа II (1790) у правлячих колах імперії на зміну реформаторству, лібералізму, освіченому абсолютизму поступово приходить консерватизм, контрреформізм, реакція. Наступники цісарів-реформаторів на австрійському престолі, побоюючись, що поглиблення реформ може призвести до революційного вибуху в імперії, аналогічного Великій Французькій революції, відмовилися майже до середини XIX ст. від ідей та практики модернізаційного курсу. Крім французької революції, цієї доби значний вплив на соціально-економічний та політичний розвиток імперії Габсбургів мали такі загальноєвропейські процеси та явища, як загострення суперечностей між європейськими країнами у зв'язку з поділами Польщі, промисловий переворот в Англії, широкомасштабні та тривалі наполеонівські війни тощо.

Різка зміна офіційного курсу, відмова від політики реформ призвели до того, що феодали розпочали посту-

лове відновлення втрачених позицій у аграрному секторі. Досить прогресивний закон 1782 р. про скасування кріпосної залежності все-таки зберіг недоторканим прикріплення селянина до землі. Ця селянська «свобода на прив'язі» дала можливість поміщикам у нових умовах шляхом відвертого терору, насилля, обдурювання, підкупу при підтримці владних структур (офіційний дозвіл на тілесні покарання селян тощо) майже повністю відновити свої колишні права та привілеї. Наступ феодалів йшов по лінії захоплення селянських земель; збільшення повинностей селян, насамперед панщини; посилення позаекономічного примусу. Умовою цих процесів став консервативний державний курс, а каталізатором — посилення конкуренції феодальних фільварково-панщинних господарств Австрійської імперії з набираючим силу сільським господарством західних країн, яке перейшло на капіталістичні рейки.

Посилення експлуатації кріпацької праці спричинило деградацію та розорення селянських господарств. Дійшло до того, що власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних потреб його сім'ї. Зокрема, як свідчать проведені австрійськими властями переписи 1819—1820 рр., селяни віддавали продуктами, грошима і працею феодалові та державі практично весь чистий прибуток зі своїх господарств. Такі важкі економічні умови стимулювали процес прогресуючого дроблення селянських господарств. Так, у Галичині та Лодомерії при зменшенні площі селянської землі кількість селянських господарств зросла лише між переписами 1819 р. і 1847—1859 рр. на 53%. До середини XIX ст. в західноукраїнських землях 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб забезпечити засоби існування своєї сім'ї.

Посилення феодальної експлуатації не стимулювало процвітання фільварково-панщинного господарства. Ці господарства не вписувалися в нові ринкові відносини і теж, подібно селянським, деградували та занепадали. Перебуваючи у безвихідному становищі, поміщики в середині XIX ст. були змушені здати в оренду четверту частину своїх маєтків. За цих обставин певне поліпшення культури землеробства (застосування меліорації, поширення технічних культур, поява п'яти-шестипільних сівозмін тощо); зрушення в тваринництві (збільшення поголів'я худоби, поширення племінної та селекційної роботи тощо); ширше використання вільнонайманої праці,

які відбувалися в незначній частині господарств великих землевласників, лише відтіняли глибоку кризу в аграрній сфері.

Феодальні відносини гальмували не тільки розвиток сільського господарства, а й промислового виробництва західноукраїнських земель. Ситуація ускладнювалася і колоніальною політикою Австрійської імперії, суть якої полягала в перетворенні західноукраїнського краю на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили. Ці обставини призвели до того, що в середині XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення в західноукраїнських землях було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських та німецьких областях імперії. Військові замовлення, пов'язані з наполеонівськими війнами, дещо пожвавили промисловий розвиток західноукраїнського краю — наприкінці першого десятиріччя XIX ст. тут функціонувало майже сто підприємств мануфактурного типу. Однак цей період тимчасового піднесення вже наприкінці 20-х років змінився застоєм. Галицькі та буковинські мануфактури у цей час не тільки не підтримуються державою, а навпаки, їхня діяльність блокується і гальмується встановленням великих податків, позбавленням пільг та державних субсидій, дискримінацією їхніх виробів на західноавстрійських ринках тощо. Лише в 30—40-х роках промисловість краю поступово виходить з кризи — у цей час в західноукраїнських землях активно функціонували майже 250 мануфактур. Проте жодна з них не мала парових двигунів і лише незначна частина використовувала у виробничому процесі водяну енергію. Отже, кріпосництво та колоніальна політика Австрійської імперії стримували переростання мануфактурної промисловості у фабричну, гальмували економічний розвиток західноукраїнських земель.

Дії австрійського уряду, спрямовані на посилення експлуатації селян, підвищення інтенсифікації їхньої праці, у комбінації з нестримною сваволею поміщиків зумовлювали зростання соціального напруження в суспільстві та відповідну реакцію селянських мас. Ця реакція, як і в українських землях, підвладних Російській імперії, мала досить широку амплітуду: від пасивного спротиву (скарги, втечі тощо) до активної протидії (вбивства поміщиків, відкритий збройний опір, організація масових антифеодальних виступів тощо). Продовжуючи славні традиції 1810—1825 рр., розгорнувся активний опришківський рух. Його лідерами у Східній Галичині були Ю. Оженюк,

Д. Якимчук, П. Мельничук, а на Закарпатті — С. Товта, І. Кокоша та ін.

Розгортанню селянського руху, як і в Росії, значною мірою сприяли чутки (про скорочення панщини; створення на окремих територіях вільних слобід, жителі яких на 10 років позбавлялися панщини та податків тощо), що разом з посиленням експлуатації стали каталізаторами масових селянських виступів на Чортківщині (1809), Комарнівщині (1819—1822) та інших районах Східної Галичини.

У Північній Буковині найбільшим був виступ під проводом Л. Кобилиці (1812—1851), який 1843—1844 рр. очолив селян 22 громад. Повстанці категорично відмовилися від панщини, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимогу вільного користування лісами та пасовиськами, ратували за відкриття українських шкіл. Лише за допомогою військ австрійському урядові вдалося придушити цей виступ.

У Закарпатті активність селянського руху особливо зросла у зв'язку з повстанням у Східній Словаччині. Стихійні «холерні бунти» прокотилися краєм 1831 р. Масові заворушення охопили селян Ужанської та Березької жуп. Всього протягом першої половини XIX ст. відбулося 15 виступів, більшість з яких припинилася лише після втручання каральних загонів.

Реформи Марії-Терези та Йосифа II сприяли пробудженню національного життя в західноукраїнських землях. Специфіка національного відродження у цьому регіоні полягала в тому, що основними носіями української національної ідеї було духовенство. У 1816 р. з ініціативи священика І. Могильницького в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація — «Товариство священиків», навколо якого гуртувалося патріотично настроєне греко-католицьке духовенство. Товариство стало активним оборонцем прав української мови, поборником українізації шкільництва. Члени товариства енергійно сприяли прийняттю цісарем рішення 1818 р. про допущення в початкову школу української мови. З-під пера його учасників вийшли перші граматики української мови — І. Могильницького (1822), Й. Лозинського (1833), Й. Левицького (1834). Крім того, І. Могильницький написав науковий трактат польською мовою «Розвідка про руську мову» (1829), у якому обстоював ідею самобутності української мови, вказував на її відмінність від польської та російської, обґрунтовував її рівноправне місце серед інших слов'янських мов.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів. Саме тут виникає напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання «Руська трійця». Таку назву воно отримало тому, що його засновниками були троє друзів-студентів Львівського університету і водночас вихованців греко-католицької духовної семінарії: М. Шашкевич (1811—1843), І. Вагилевич (1811—1866) та Я. Головацький (1814—1888), які активно виступили на захист рідної української мови (термін «руська» для галичан означав українська).

Перебуваючи під значним впливом ідейних віянь романтизму, національно-визвольних змагань поляків, творів істориків (Д. Бантиша-Каменського), етнографів (М. Максимовича) та літераторів (І. Котляревського) з Наддніпрянської України, члени «Руської трійці» своє головне завдання вбачали в піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, прагненні «підняти дух народний, просвітити народ», максимально сприяти пробудженню його національної свідомості.

Свою діяльність члени гуртка розпочали з вивчення життя, традицій та історії власного народу. Із записниками в руках Я. Головацький та І. Вагилевич побували в багатьох містечках та селах Галичини, Буковини та Закарпаття. Наслідком цього своєрідного «ходіння в народ» стали не тільки численні добірки матеріалів з народознавства, фольклористики, історії та мовознавства, а й знання реального сучасного становища українського народу під іноземним гнітом. Зауважимо, що молоді патріоти шукали свій власний шлях допомоги пригніченому народові. Зокрема, під час своїх етнографічних подорожей вони контактували з польськими підпільниками, які готували антиурядовий виступ, але «Руська трійця» не пішла за революційними змовниками, зосередивши зусилля на культурницько-просвітницькій діяльності.

Першою пробою сил для членів гуртка став рукописний збірник власних поезій та перекладів під назвою «Син Русі» (1833), у якому вже досить чітко пролунали заклики до народного єднання та національного пробудження. Наступним кроком «Руської трійці» став підготовлений до друку збірник «Зоря» (1834), який містив народні пісні, оригінальні твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Лейтмотивом збірки було засудження іноземного панування, уславлення визвольної боротьби народу, оспівування козацьких ватажків — Б. Хмельниць-

кого та С. Наливайка. Прозвучав у збірці і заклик до єднання українців Галичини і Наддніпрянщини. Слід зазначити, що видання цієї книжки було заборонене і віденською, і львівською цензурою. Перша намагалася придушити молоді паростки українського руху в Галичині, побоюючись, що він у перспективі може стати проросійським. Друга, відображаючи інтереси консервативних лідерів греко-католицької церкви, виступила не стільки проти змісту, скільки проти форми: поява книжки українською мовою посягала б на монополію та авторитет мови церковнослов'янської.

Для молодих авторів забороненої «Зорі» розпочався період переслідувань, обшуків, доносів, звинувачень у неблагонадійності. Принципове звинувачення було сформульоване директором львівської поліції: «Ці безумці хочуть воскресити... мертву русинську національність». Проте навіть у цих несприятливих умовах члени «Руської трійці» не припинили активної діяльності. Вони, ламаючи консервативну традицію, що передбачала виголошення офіційних церковних промов латинською, польською чи німецькою мовами, водночас у трьох церквах Львова прочитали релігійно-моральні проповіді українською мовою. «Трійчани» енергійно виступали проти латинізації письменства, всіляко підтримували повернення рідної мови в побут національної інтелігенції. У 1836 р. М. Шашкевич підготував підручник для молодших школярів — «Читанку», написаний живою розмовною українською мовою (термін «читанка» належить самому М. Шашкевичу).

Наприкінці 1836 р. у Будапешті побачила світ «Русалка Дністровая». І хоча ідеї визволення прозвучали в ній із значно меншою силою, ніж у «Зорі», лише 200 примірників цієї збірки потрапили до рук читачів, решту було конфісковано. Що ж злякало офіційну владу цього разу? Це був новаторський твір і за формою, і за змістом. Він написаний живою народною мовою, фонетичним правописом, «гражданським» шрифтом. Все це виділяло збірку з тогочасного літературного потоку, робило її близькою і зрозумілою широким народним верствам. Зміст «Русалки Дністрової» визначають три основні ідеї: визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав, та заклик до її поновлення; позитивне ставлення до суспільних рухів та уславлення народних ватажків — борців за соціальне та національне визволення; пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. Цілком очевидно, що автори збір-

ки певною мірою вийшли за межі культурно-просвітницької діяльності у політичну сферу.

Аналізуючи причини заборони збірки, І. Франко зазначав: «Русалка Дністровая», хоч і який незначний її зміст, які неясні думки в ній висказані — була свого часу явищем наскрізь революційним». Це був рішучий виступ проти традиційних політичних і соціальних авторитетів.

«Русалка Дністровая» стала підсумком ідейних шукань та своєрідним піком діяльності «Руської трійці». Незабаром це об'єднання розпадається. Переслідуваний світською і церковною владою, на 32-му році життя помирає М. Шашкевич. У 1848 р. перейшов на пропольські позиції І. Вагилевич, який починає проповідувати ідею польсько-українського союзу під верховенством Польщі. Довше від інших обстоював ідеї «Руської трійці» Я. Головацький. Проте й він під впливом М. Погодіна приєднується до москвофілів і 1867 р. емігрує до Росії.

Наприкінці першої половини XIX ст. Австрійська імперія була знову змушена повернутися до ідей та політики радикального реформування. Повстання проти шляхти селян Галичини (1846), численні виступи буковинських та закарпатських селян, що були частиною могутньої революційної хвилі, яка піднімалася в імперії, змусили правлячі кола піти на поступки. Намагаючись не допустити загострення революційної кризи та прагнучи відокремити селян від революційного табору, офіційна влада йде на скасування кріпосного права. У Галичині воно було скасоване у квітні 1848 р., тобто майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях імперії. Суть селянської реформи зводилася до трьох положень: ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика; наділення селян землею, яка переходить у їхню власність; сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

Формально селяни мали зберегти за собою землі, якими користувалися до реформи, але під час роздачі наділів поміщикам були відведені найкращі угіддя, ще й прирізано частину селянських земель. У руках поміщиків на Східній Галичині опинилося 44% земельної площі, на Буковині — 54%, на Закарпатті — 70%. Селянська реформа загострила проблему так званих сервітутів, тобто лісів і пасовищ, за користування якими у пореформений період селяни мусили сплачувати визначену поміщиком ціну. На практиці це означало, що юридично вільний селянин потрапляв у економічне кріпацтво. Суттєво підривала селянське господарство і сплата викупу за ліквіда-

цію феодальних повинностей. Щорічні селянські платежі за «визволення» в Галичині перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Показово, що навіть у цьому питанні виявлялася імперська дискримінація: галицький селянин сплачував суму втричі більшу, ніж чеський, і у п'ять разів більшу, ніж німецький. Однак скасування вотчинної влади феодала, перетворення селянина на власника, отримання ним громадянських прав (обирати і бути обраним, самостійно визначати місце проживання тощо) сприяли перетворенню селянства на самостійну політичну силу, започатковувало новий політичний етап боротьби населення Галичини, Буковини та Закарпаття за своє соціальне та національне визволення, відкривало шлях до еволюційної модернізації аграрного сектора та переходу його на капіталістичні рейки.

Революційна хвиля 1848—1849 рр., що охопила Європу, зумовила кардинальні зрушення не тільки в аграрній сфері Австрійської імперії. Під її потужним впливом зазнала змін вся суспільна організація держави. Імператор Фердінанд змушений був декларувати буржуазно-демократичні свободи та проголосити конституцію. Ці радикальні зрушення сприяли пожвавленню суспільного руху в західноукраїнських землях. Першими виявили активність польські буржуазно-ліберальні кола, які у квітні 1848 р. проголосили утворення у Львові Центральної ради народової. Головна мета цієї організації полягала у відновленні Польщі в кордонах 1772 р. та наданні їй статусу автономної провінції у складі Австрійської імперії. Таке рішення позбавляло прав українське населення Правобережжя та Західної України на вільний самостійний національний розвиток.

Пожвавлення революційного руху, пробудження національної свідомості, непоступливість у національному питанні діячів Центральної ради народової прискорили процес консолідації українських патріотичних сил, і вже в травні 1848 р. у Львові виникає перша русько-українська організація — Головна Руська рада, на чолі якої став спочатку Г. Яхимович, а згодом М. Куземський.

Яхимович Григорій *(1792—1863) — церковний і громадсько-політичний діяч, учений-богослов. Народився в с. Підбірці поблизу Львова. Богословську освіту здобув у Відні. З 1816 р. — священик. З 1819 р. — професор богослов'я у Львівському університеті (деякий час його ректор). У 1841—1848 рр. — єпископ-помічник митрополита М. Левицького. Перший голова Головної Руської Ради, посол до віденського парламенту, де відстоював українські права, ставав на оборону української мови. З 1848 р. перемишльсь-*

кий єпископ, з 1860 р. львівський митрополит. Автор численних проповідей та богословських праць.

Це патріотичне об'єднання видало маніфест, у якому було сформульовано політичну платформу організації:

— українці Галичини і Наддніпрянщини є єдиним народом;

— пращури українців мали свою державність, культуру, право, мову, були народом, який «рівнявся славі найзаможнішим народам Європи»;

— доцільність поділу Галичини на дві провінції — польську та українську з окремими адміністраціями;

— необхідність розширення сфери вжитку української мови, зрівняння в правах уніатського духовенства з католицьким; дозволу українцям обіймати всі державні посади тощо.

Маніфест закінчувався лаконічним патріотичним гаслом: «Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом». Рішучі вимоги українців зустріли активну протидію з польської сторони. Поляки на противагу українській організації ініціювали створення полонофільського комітету — Руського собору. Що ж стосується офіційних властей, то вони відкинули політичні вимоги українців, але пішли на значні поступки в культурній сфері. Відчувши послаблення, українська громада активізує свою діяльність. Виявами цієї активності були видання першої у Львові газети українською мовою — «Зорі Галицької» (1848—1852); скликання з'їзду діячів науки та культури — «Собор руських учених» (1848); заснування культурно-освітнього товариства — «Галицько-Руська матиця» з метою видання книжок для народу (1848); відкриття у Львові Народного дому з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом (1848); створення у Львівському університеті кафедри української мови (1849).

У середині XIX ст. українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. У скликаному в липні 1848 р. австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них селяни). Депутати від народу виступали за безплатне скасування кріпацтва, поліпшення становища селян, розглядали різні аспекти національних відносин (зокрема, подали петицію, підписану 15 тис. осіб, що містила вимогу поділу Галичини на польську та українську частини).

Наприкінці першої половини XIX ст. революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. За цих обставин абсолютно логічним був наступ реакції —

консервативно-охоронницькі сили імперії одну за одною почали відвойовувати втрачені позиції. Вже в березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент, невдовзі відмінено конституцію. У нових умовах, коли абсолютизм відновив свої права, Головна Руська Рада виходила за межі жорстко централізованої системи імперії і 1851 р. була розпущена.

Отже, характерною рисою розвитку західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. було чергування періодів реформ з періодами реакції. Тогочасне суспільне життя функціонувало в режимі: «вперед — стоп — назад». Реформи Марії-Терези та Йосифа II були спробою модернізувати імперію, осучаснити та гармонізувати в дусі освіченого абсолютизму соціальні та національні відносини. Смерть цісаря-реформатора, події Великої Французької революції, егоїстичні бажання феодалів підштовхнули до дії консервативні кола імперії. Тривалий період реакції, що надовго запанував у Австрійській державі, для західноукраїнських земель характеризується поступовим відновленням феодалами втрачених позицій в аграрному секторі, посиленням експлуатації селян, гальмуванням промислового розвитку, перетворенням краю на колоніальну провінцію, поглибленням суспільної кризи. Реакцією народу на ці процеси було посилення соціального та національного руху. Яскравим та самобутнім явищем була діяльність громадсько-культурного об'єднання «Руська трійця». Члени цієї організації визначили та оприлюднили основне ядро ідей національного відродження, своєю різнобічною діяльністю здійснили перехід від фольклорно-етнографічного етапу національного руху до культурницького, робили перші спроби спрямувати вирішення національних проблем у політичну площину.

Революційна хвиля, що прокотилася Європою 1848—1849 рр., започаткувала новий етап модернізації імперії — було скасовано кріпосне право, проголошено конституцію, створено парламент. Ці та інші модернізаційні зрушення позитивно відбилися на житті західноукраїнських земель, активізували суспільну діяльність населення, особливо у культурній сфері. Однак незабаром знову запанувала реакція, яка перекреслила більшість революційних завоювань.

9. Україна в другій половині XIX ст.

9.1. Модернізаційні процеси в Російській імперії та Україна

У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80% українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними рисами та виявами кризовості були занепад поміщицьких маєтків; посилення експлуатації селян; панування екстенсивних методів господарювання; гальмування розвитку капіталістичних процесів — стримування формування ринку вільної робочої сили, розвитку підприємництва тощо; наростання соціального напруження в суспільстві; глухе бродіння в народі, що таїло в собі загрозу широкомасштабного селянського бунту; посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів.

За цих обставин необхідність модернізації в імперії ставала дедалі очевиднішою. Роль останнього переконуючого аргументу відіграла поразка Росії у Кримській війні (1853—1856), у якій гігантські людські та матеріальні ресурси імперії не подолали новітню техніку та технології передових європейських держав Англії та Франції. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки дер-

жави. Модернізація — це оновлення, удосконалення, надання сучасного вигляду, перетворення відповідно до сучасних вимог економіки, технічне та технологічне переобладнання економічної сфери.

Визначення типу російської модернізації надзвичайно важливе не тільки для розуміння суспільних процесів XIX ст. в українських землях, а й для усвідомлення суті тенденцій розвитку сучасної України, прогнозування її перспектив. Російська модель реформування XIX ст., калькуючи петровські реформи, значною мірою запрограмувала суспільні трансформації XX ст.

У світовій економіці відомі три типи модернізації:

1) піонерська модернізація, яка притаманна лідерам світового технічного та економічного прогресу. Постійна боротьба за світові ринки збуту підштовхує передові країни до вкладення значних коштів у науково-технічні розробки. Це дає змогу створити найефективніші економічні механізми, найраціональніші технології, найпродуктивнішу техніку;

2) органічна модернізація, яка практикується країнами, що перебувають у другому ешелоні світового економічного прогресу. Вона — наслідок природного розвитку капіталізму, її характерною рисою є оволодіння технологіями та економічними механізмами, які виробили модернізатори-піонери. Ці новинки органічно вписуються у структуру національної економіки, яка внаслідок своєї еволюції вже дозріла для їх сприйняття, засвоєння та використання;

3) наздоганяюча модернізація, яка теж базується на засвоєнні передових технологій та економічних механізмів. Проте це засвоєння не є природним, органічним, оскільки стимулом для такого типу модернізації є не дозрілість національної економіки, а, як правило, зовнішній виклик сусідніх економічно розвинутіших держав, що загрожує втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру.

Не важко з'ясувати, що російська модернізація була модернізацією третього типу. Справді, як вважають сучасні фахівці, якби у Росії не було скасовано кріпосного права, вона б ще 50—70 років проіснувала і не зазнала голодного краху[1]. Проте навіть реакціонери на кшталт майбутнього міністра П. Валуєва змушені були констату-

[1]Див.: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России. — М., 1989. — С. 107.

вати, характеризуючи російську дійсність: «Згори блиск — знизу гниль». Тобто з часом подальший розвиток дедалі більше перетворювався б на агонію. Характерними рисами наздоганяючої модернізації економіки були:

— поява нових прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції «знизу», а силовій модернізації — «революції згори»;

— вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

— пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформацій економічної структури держави;

— збереження на тривалий час багатоукладності, паралельне існування нового, набираючого силу укладу та попередніх укладів, що не досягли піку свого розвитку та повністю не вичерпали свої можливості;

— порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціального напруження в суспільстві.

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є різке зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління.

Як правило, наздоганяюча модернізація не створює власну гармонійну економічну модель, а повторює окремі фрагменти вже визнаних зразків, що служать своєрідними еталонами.

Як вже зазначалося, каталізатором реформаційного процесу в Росії стала Кримська війна. Вона ще рельєфніше показала занепад господарства, кризу організації праці, наростання соціальної напруженості. Спираючись на прагматично настроєну частину імперської бюрократії, Олександр II вирішив перейти до радикальних реформ. Першим його кроком було підписання 19 лютого 1861 р. маніфесту про скасування кріпосного права. Принципові риси російської моделі селянської реформи нагадують австрійську: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків; створення органів селянського самоуправління; наділення селян землею та визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів.

Маючи підтримку держави та користуючись відсутністю земельного розмежування до реформи, поміщики

Російської імперії не тільки захопили найкращі землі, а й відрізали в селян чимало їхньої: від 14% у Херсонській губернії до 37% — у Катеринославській. Тому після проведення реформи 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділ до однієї десятини і 1600 тис. — від однієї до трьох десятин. У цілому ж у пореформенний період майже 94% селянських господарств володіли наділами до 5 десятин, що не давало змоги ефективно вести господарство.

Реформа 1861 р. зберігала селянську общину, яка перетворювалася в найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. Характерною особливістю українських земель була незначна поширеність селянських общин. Так, якщо в Росії общиною жили понад 95% селян, то на Лівобережній Україні — 30%, а на Правобережній — лише 20%. Таке переважання індивідуальних господарств зумовило в перспективі більший потяг українських селян до приватної власності, ніж у селян російських.

Селянські реформи в Австрійській імперії (1848) та Російській (1861) мали спільні причини (гальмівна роль феодальних відносин, криза господарства, зростання соціального напруження), мету (зміцнення монархічної влади при збереженні домінування на селі поміщика), форму проведення (реформа ініціювалася верхами та здійснювалася під їхнім керівництвом та контролем). Крім того, в обох імперіях у пореформений період залишилося чимало пережитків феодальної системи господарювання (поміщицьке землеволодіння, тотальне безземелля селян, селянська община тощо). Юридично вільне селянство не мало справжньої громадянської рівності з іншими верствами суспільства. Воно так і залишалося нижчим станом — селяни отримували паспорт лише на рік, виконували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщика до того часу, доки не викуплять у власність землі, зберігалися тілесні покарання різками.

Реформа проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті, він був компенсацією за скасування феодальних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу виплатити всю суму, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позичку

на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень у інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію.

У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належить земській, судовій та військовій. *Земська реформа* (1864) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління — земств. Цей крок самодержавства пояснюється його бажанням компенсувати дворянам їхні економічні втрати шляхом надання їм обмеженої влади на місцевому рівні; блокувати опозиційність лібералів, спрямувати їхню енергію на вирішення конкретних державних справ; створити орган, здатний ефективно вирішувати проблеми провінції. Діяльність земств суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їхніх засіданнях політичних питань, забороняючи будь-які контакти губернських земських установ між собою, боячись організованої опозиції та висування єдиних вимог.

Судова реформа (1864) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Крім того, було запроваджено суд присяжних у карному судочинстві. Всі ці прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, були практичним кроком до створення правової держави.

Військова реформа, що здійснювалася п'ятнадцять років, мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. Ця реформа замінила ненависну рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6—7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Реформи в Росії відрізнялися від реформ у Австрії. По-перше, вони проводилися пізніше. По-друге, їхнім мо-

гутнім каталізатором став міжнародний фактор — участь і поразка в Кримській війні. По-третє, вони були обмеженими, непослідовними і незавершеними. Якщо в Австрійській імперії (з 1867 р. Австро-Угорській) буржуазні реформи діяли вже 1848 р. (опубліковано конституцію, скликано парламент), то в Росії через низку причин (віддаленість від основних центрів європейського життя, традиційно високий авторитет монархії, міцний адміністративно-репресивний апарат, сила консервативного табору, слабкість та неорганізованість опозиційних сил тощо) реформи залишилися незавершеними. Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, тим самим заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку — не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови — не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація у Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до більш прогресивного, порівняно з феодалізмом, капіталістичного способу виробництва. Крім того, російський варіант наздоганяючої модернізації мав серйозні протиріччя:

— аграрна реформа, урізавши майже на 20% селянські наділи, водночас збільшила повинності селян та віддала їх у довгострокову кабалу державі;

— зміцнення общинних порядків, що проголошувалося реформою, вступало в суперечність з утвердженням громадянських прав селянства;

— демократична практика всестанової виборності до земств вступала у протиріччя з пануючим авторитарним режимом;

— самодержавство виходило за межі моделі створюваної ним правової держави;

— незавершеність, половинчастість реформ зумовили протиріччя між носіями влади та практично всіма верствами суспільства;

— панування багатоукладності в економіці робило стан суспільства нестабільним, створювало ґрунт для контрреформ.

Отже, російські реформи 60—70-х років здійснювалися за моделлю наздоганяючої модернізації, якій притаманні ініціювання реформ «згори», вибіркове запозичення світових досягнень, пріоритетний розвиток окремих галузей, збереження багатоукладності в економічній сфері, поглиблення суспільних протиріч та посилення со-

ціального напруження. Скасування кріпосного права і пов'язані з ним перетворення в українських землях — складовій Російської імперії — спричинили низку суперечливих тенденцій та процесів: з одного боку, вони зумовлювали збереження землеволодіння поміщиків та прогресуючий занепад і деградацію їхніх маєтків, обезземелення та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, зростання протиріч між всестановою виборністю до земств і авторитарним режимом, між самодержавством і створюваною ним правовою державою тощо, з іншого боку — формували нестанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства.

9.2. Суспільні течії та рухи другої половини XIX ст.

Модернізаційні реформи в Росії стимулювали піднесення суспільного руху. Вони певною мірою демократизували суспільство, залучили до громадянського життя багатомільйонне селянство, розширили рамки й урізноманітнили форми суспільної активності. Проте їхня непослідовність, обмеженість, незавершеність посилювали соціальне напруження.

Хвиля контрреформ, що прокотилася імперією у 80—90-х роках, значно ускладнила ситуацію. Консервативний Олександр III намагався відновити владу держави над громадянським суспільством, що формувалося. І тому не дивно, що на конституційному проекті, схваленому Олександром II, син написав: «Слава Богу, цей злочинний та поспішний крок до конституції не було зроблено». Суть контрреформ полягала, як писали тоді в офіційній пресі, у «виправленні фатальних помилок 60-х років». Це «виправлення» виявилося у консервації, згортанні, а подекуди і ліквідації тих позитивних зрушень та змін, які були досягнуті буржуазними реформами 60—70-х років. Розпочалося широкомасштабне відновлення позицій феодалізму в усіх сферах життя — зросла роль дворянства, розширилися його владні повноваження на місцях; зміцніли позиції такої феодальної підвалини, як

селянська община; обмежувалася гласність, посилювалася цензура тощо. Простий перелік здійснюваних самодержавством контрреформ дає уявлення про помітне гальмування суспільного розвитку та наступ реакції:

— 1884 р. запроваджено новий університетський устав, який ліквідував автономію університетів;

— 1887 р. вийшов циркуляр про «кухарчиних дітей», що забороняв приймати до гімназій дітей, вихідців з нижчих верств населення;

— 1889 р. видано «Положення про земських начальників», що надавало широкі повноваження земським начальникам, які призначалися із дворян і виконували адміністративні та поліцейські функції на місцях;

— 1890 р. побачило світ «Положення про губернські та повітові земські установи», яке обмежувало фінансування земств, посилювало контроль за ними з боку держави, скорочувало представництво в цих установах селян.

Перелічені контрреформи є лише частиною нового консервативного державного курсу, що здійснювався під гаслом реакціонера М. Каткова: «Единодержавие повелителя требует единомыслия». Проте консерваторам не вдалося повністю відновити колишні порядки, втиснути Російську імперію в старі шаблони суспільного життя. Контрреформи не змінили та вже й не могли змінити принципового напряму еволюції до буржуазного суспільства, але вони суттєво уповільнили прогресивні суспільні зміни, розбалансували та деформували політичні, економічні, соціальні та міжетнічні відносини. Тому наприкінці XIX ст. в імперії визрівало масове невдоволення: селяни страждали від безземелля та грабіжницьких викупних платежів; робітники були обурені жахливими умовами праці та мізерною зарплатою; молода буржуазія, опанувавши економічні висоти, рвалася до політичної влади, яка б забезпечила їй справжні гарантії вільного підприємництва; інтелігенція бажала справжніх, а не декларативних політичних прав і свобод, поглиблення процесу демократизації суспільства; підтримуючи національне відродження, народи імперських окраїн дедалі голосніше виступали проти свого напівколоніального статусу за національні та державно-правові свободи.

Цілком закономірно, що суспільна думка цього періоду не тільки висувала численні моделі майбутнього суспільного розвитку, а й пропонувала різні шляхи досягнення поставленої мети. Найвпливовішими політичними силами в Україні в другій половині XIX ст. були загаль-

норосійські політичні течії народників, соціал-демократів, лібералів та український національний рух.

Зауважимо, якщо на Заході першими утворилися буржуазні партії, а вже потім соціал-демократичні, то особливістю політичного життя Російської імперії було порушення цієї послідовності: тут спочатку організаційно оформився народницький рух, потім — соціал-демократичний і, тільки починаючи з революційних подій 1905 р., — буржуазний.

Народницький рух

Основною опорою народницького руху, поширеного в 60—80-х роках XIX ст., стали вихідці із дворянської та різночинської інтелігенції. Народництво як ідеологія і як громадсько-політичний рух стало реакцією частини суспільства на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу та утвердження західних «буржуазних» ідей, звичаїв та порядків. Вважаючи капіталістичний шлях розвитку для Росії безперспективним, народники обстоювали необхідність переходу до «народного виробництва» — некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства, встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини. На їхню думку, засобом, за допомогою якого можна «перестрибнути» через буржуазний етап розвитку, мусить бути революція. Характерно, що народники суттєво розходилися в баченні форм і методів досягнення поставленої мети. Якщо П. Лавров і його прихильники, що уособлювали «пропагандистський» напрям у народництві, виступали за необхідність тривалого підготовчого періоду пропаганди та агітації за революційні зміни, то лідер «бунтарів» М. Бакунін не мав жодних сумнівів щодо готовності селянства до бунту, до нової пугачовщини. І тому він активно виступав за якнайшвидший початок народного повстання проти трьох ворогів: приватної власності, держави та церкви. Ідеолог «змовницького» напряму в народництві П. Ткачов був переконаний, що в Російській імперії ні пропаганда, ні заклик до народного бунту ефекту не дадуть. На його думку, єдиний шлях до прогресивних змін у суспільстві — революційна змова.

У 1874 р. розпочалося масове «ходіння в народ» демократичної інтелігенції. Народницький рух охопив 37 губерній європейської Росії. Це був перший досвід зближення радикальної інтелігенції та народних мас. Проте народ не відгукнувся на революційні заклики народни-

ків. Та все ж «ходіння в народ» не було даремним: жорсткі реалії життя підкоригували програмні настанови народників, у їхньому середовищі намітився поворот у бік організаційної консолідації. Чимало народницьких організацій діяло в Україні: у Києві — гурток «чайківців» (1872—1874), «Київська Комуна» (1873—1874), існували також народницькі угруповання в Одесі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві.

Поступово народники усвідомлюють необхідність відходу від бунтарсько-анархічних поглядів і переходять на позиції політичної боротьби проти самодержавства. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії — поміркованіу й радикальну. Уособленням поміркованої течії став «Чорний переділ» — народницька організація, яка займалася пропагандистською діяльністю і робила ставку на мирне вростання народників у народну масу (пізніше ця течія перетворилася на легальне народництво і проіснувала до 1917 р.). Радикальний напрям представляла «Народна воля», яка робила ставку на терор. Спираючись на революційну програму боротьби за встановлення демократичної республіки з широким місцевим самоуправлінням, усуспільненням засобів виробництва, проголошенням права націй на самовизначення тощо, «Народна воля» тривалий час користувалася авторитетом і виявляла революційну активність (вбивство харківського губернатора князя Куропаткіна, жандармського ад'ютанта Гейкіна та ін.). Народовольські організації існували в Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та інших містах України.

Отже, народницький рух порівняно швидко пройшов шлях від наївного культу народу до глухих кутів тероризму, але досвід та ідейні засади цього руху позначилися на політичному житті як Російської імперії на початку XX ст., так і українських земель, що входили до її складу.

Соціал-демократичний рух

Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. В основі марксистського світобачення лежали послідовний матеріалізм, вчення про діалектичний розвиток, теорія класової боротьби, віра у всесвітньо-історичну революційну роль пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства. Характерно, що у Росії марк-

сизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході, де він пережив три кризи — 1852, 1872 та 1903 рр. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму та традиційну тактику народників.

Марксистська ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перегукувалася з широковідомою слов'янофільською ідеєю про месіанську богообраність Росії. Справедливість, рівність, свобода лежали не тільки в основі марксистського ідеалу, а й були базовими цінностями селянського общинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети — народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат, а народництво — на селянство.

Першими пропагандистами нового вчення в українських землях ще на початку 70-х років стали М. Зібер, С. Подолинський.

Подолинський Сергій Андрійович *(1850—1891) — громадський діяч, учений. Народився на Черкащині в багатій поміщицькій родині. Здобув освіту в Київському (1871) та Бреславському (нині м. Вроцлав у Польщі) університетах, в останньому (1876) захистив дисертацію з медицини. В 70-х роках брав участь у громадівському і народницькому рухах. Організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом з М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також видрукував власні брошури соціально-економічного змісту: «Про багатство та бідність», «Про хліборобство», «Ремесла і фабрики на Україні» та ін. Вивчав можливості нагромадження та використання сонячної енергії. Листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, популяризував положення їх економічного вчення. Розробив оригінальну теорію «громадівського соціалізму», яка ґрунтувалася на національних традиціях українського народу. На початку 80-х років повернувся до Києва, але через тяжке психічне захворювання відійшов від громадської та наукової діяльності.*

У 80—90-х роках у Катеринославі, Києві, Одесі та Харкові виникають нелегальні марксистські гуртки, які займаються пропагандою та агітацією і намагаються налагодити зв'язок з робітничим рухом. Якісно новий крок соціал-демократія зробила наприкінці 90-х років, коли після появи петербурзького «Союзу за визволення робітничого класу» аналогічні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. У 1898 р. в Мінську на першому з'їзді Російської соціал-демократичної партії серед дев'яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) представляли соціал-демократів України.

Ліберальний рух

Як ідейно-політична течія, ліберальний рух виходить на політичну сцену на межі 70—80-х років. В Україні він формувався головним чином на основі земської ліберальної опозиції. Перші пореформені роки стали для ліберального руху часом організаційного становлення, усвідомлення свого місця й ролі серед суспільних сил, кристалізації основної мети та завдань. В основі ліберальної альтернативи суспільного розвитку лежала ідея побудови економіки за законами вільного ринку, конкуренції. Держава мала стати правовою, оберігати демократичні права особи і мінімально втручатися в економічну сферу. Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали тактику пошуку компромісів з урядом.

Опорою ліберального руху були земства. І це не випадково, адже самовіддана робота в цих установах підштовхувала працівників земств до думки, що докорінна причина занедбаного становища освіти, медицини тощо пояснюється насамперед вадами пануючої політичної системи. Найвпливовішою була ліберальна група земців Чернігівщини, яку очолювали визнані лідери цієї течії — І. Петрункевич, О. Ліндфорс, І. Шраг. Осередки лібералізму існували також у Київському, Харківському, Полтавському, Ніжинському та інших земствах. Основними формами роботи лібералів наприкінці XIX ст. — початку XX ст. були створення опозиційної преси; скликання з'їздів земських службовців; організація банкетів, на яких приймалися петиції та звертання до царського самодержавства з вимогами встановлення у Росії конституційного ладу.

Ліберальний рух в Україні, на жаль, не зміг перетворитися на потужну опозиційну силу. На заваді стали вузька соціальна база, зумовлена нерозвиненістю соціальної структури Російської імперії, практичною відсутністю в ній «третього стану»; поміркованість лозунгів, завдань і дій; активна боротьба проти «бюрократії» при абсолютно лояльному ставленні до самодержавства тощо.

Національний рух

Лібералізація суспільного життя у середині XIX ст., що була передвісником майбутніх реформ та модернізації, водночас сприяла пожвавленню національного руху. Повернувшись після амністії із заслання, колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства 1859 р. створюють у

Петербурзі першу українську громаду — культурно-освітню організацію, яка мала на меті сприяти розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. Саме на цих ідеях базувався перший в імперії український часопис «Основа» (почав виходити з 1861 р. в Петербурзі), навколо якого групувалися вже відомі діячі національного руху М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко і весь громадівський рух. Підтримуючи національне відродження, активно починає діяти інтелігенція. Виникають громади в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Найвпливовішою в українських землях у цей час була Київська громада, що утворилася на основі таємного гуртка хлопоманів. Її лідерами були представники нової хвилі української інтелігенції — В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький.

Антонович Володимир Боніфатійович *(1834—1908) — історик, археолог, етнограф, археограф. Народився у містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (нині Житомирська обл.). Закінчив медичний (1855) та історично-філологічний (1860) факультети Київського університету. В 1863—1880 рр. — головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, з 1878 р. — професор руської історії Київського університету, голова Історичного товариства Нестора-Літописця (з 1881). Активний учасник українського національно-визвольного руху, один з організаторів Київської громади. Антонович — автор багатьох праць, найвідоміші з яких: «Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.» (1863), «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700—1768 рр.» (1876), «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885) та ін.*

Після поразки польського повстання 1863—1864 рр. у Російській імперії розпочався наступ реакції. Навіть поміркована культурницька діяльність українофілів цього періоду сприймалася як загроза самодержавству. Вже 1863 р. побачив світ сумнозвісний Валуєвський указ, що забороняв видання українською мовою шкільних та релігійних видань (заборона не стосувалася лише творів художньої літератури). Мета цього указу цілком очевидна: не дати можливості українському рухові стати масовим, загальмувати його розвиток, звузити сферу впливу патріотично настроєної частини національної еліти. Певною мірою царизму вдалося досягти поставленої мети: після Валуєвського указу настає пауза у процесі національного відродження.

Лише на початку 70-х років громадівський рух знову активізується. У київській «Старій громаді» у цей час

сконцентрувалися значні інтелектуальні сили — В. Антонович, М. Зібер, М. Драгоманов, О. Кистяківський, М. Старицький, П. Чубинський та ін.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, філософ, суспільно-політичний діяч, автор понад 2 тис. творів. Народився в дворянській родині козацького походження. Вчився в Київському університеті, де згодом (1864) став приват-доцентом, а з 1873 р. — штатним доцентом. Очолював ліве крило Київської громади. Внаслідок антиукраїнських репресій у 1875 р. звільнений з університету. В 1876 р. емігрував за кордон. У Женеві заснував вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878—1882). Разом з С. Подолинським і М. Павликом заснував «Женевський гурток» — зародок українського соціалізму. Через розрив з Київською громадою (1886) був позбавлений фінансової підтримки й у 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. У Болгарії провів останні роки свого життя.

Вивчаючи згідно з орієнтацією створеного за ініціативою громади «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» археологію, етнографію, статистику, географію та історію, громадівці активно шукали модель майбутнього суспільного розвитку. У 1873 р. вони сформулювали свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Росії на федерацію і надання широкої автономії Україні.

Відповіддю самодержавства на пожвавлення українського руху став Емський указ 1876 р., який забороняв друкування літератури українською мовою в Російській імперії та ввіз її з-за кордону. Це остаточно підривало основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадівці. Незабаром провідні діячі київської громади виїжджають за кордон. У 1878—1882 рр. М. Драгоманов у журналі «Громада», який виходив у Швейцарії, намагався узагальнити погляди громадівців і викласти програму українського руху. В основі запропонованої ним альтернативи лежали:

— демократизм (парламентська влада, надання громадянам демократичних прав і свобод);

— федералізм (децентралізація, запровадження громадського самоврядування, розбудова держави знизу вгору, Україна — автономне утворення у складі федеративної Російської республіки);

— європеїзм (зв'язок країни із Західною Європою — джерело прогресивного розвитку);

— культурництво (визвольна боротьба має вестися винятково просвітницькими формами та методами);

— еволюційність (прагматичне висування поміркованих вимог, підштовхування знизу реформаційного процесу).

Отже, представниками різних суспільно-політичних течій та рухів у другій половині XIX ст. висунуто широкий спектр альтернатив майбутнього суспільного розвитку та вироблено різноманітні форми та методи досягнення поставленої мети. Характерно, що лейтмотивом програмних документів загальноросійських рухів була, як правило, боротьба за соціальне визволення. На противагу цьому український рух основний акцент робив головним чином на національне визволення.

Незважаючи на те, що гурткам і організаціям різних політичних напрямів були притаманні малочисельність, неорганізованість, нечіткість програмних установок, слабкий зв'язок з масами, вони все ж відігравали помітну роль у житті суспільства, оскільки були місцем концентрації інтелектуальних сил, центрами осмислення суспільного розвитку, осередками майбутніх масових рухів.

9.3. Соціально-економічний розвиток у пореформений період

Скасування кріпацтва та низка буржуазних реформ не сприяли автоматичній ліквідації феодального ладу. Цей крок був спробою самодержавства модернізувати старорежимну феодальну машину, цивілізувати суспільні відносини. Оскільки реформи проводилися згори, базові феодальні структури певною мірою зберегли свої позиції. Залишилися поміщицьке землеволодіння, селянська община і самодержавство. В історичній літературі їх традиційно називають залишками феодалізму, але, по суті, це зовсім не залишки, а основні елементи феодального механізму, з якого реформатори вилучили (сподіваючись, що для руху вперед цього достатньо) лише одну ланку, одне, але принципово важливе коліщатко — кріпацтво.

Непослідовність, незавершеність реформ 60—70-х років та особливості соціально-економічного становища різних регіонів України в складі Російської імперії зумовили той факт, що перехід аграрного сектора на капіталістичні рейки здійснювався водночас двома шляхами —

прусським та американським. Якщо прусський шлях передбачав уповільнене вростання поміщицького господарювання в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства, то американський відкривав зовсім інші перспективи — швидке зростання фермерських господарств, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності, ліквідація поміщицького землеволодіння.

У пореформений період прусським шляхом до капіталізму йшли правобережні та лівобережні губернії України. У цих регіонах діяла відробіткова система (за оренду землі у поміщика селянин відробляв своїм інвентарем та худобою на поміщицьких землях), яка вела до прогресуючого розорення і кабали основної маси селянства. Правобережжя завдяки розвитку цукрової промисловості дещо випереджало за темпами економічного розвитку Лівобережжя. На Півдні України, де гальмуючий вплив залишків феодалізму був менш відчутним, набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму — поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агровиробництва, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманій праці; заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.

Значні зміни та зрушення відбулися в пореформений період у сфері землеволодіння та землекористування. Капіталістична конкуренція та перетворення землі на товар стимулювали активний продаж поміщицької землі, внаслідок якого в другій половині XIX ст. відбулися докорінні зрушення в розподілі земельної власності.

По-перше, сформувався досить високий рівень концентрації землі. Достатньо сказати, що на початку XX ст. власниками 68% усієї дворянської землі були майже 3 тис. поміщиків. Характерно, що поряд із спадковими крупними землевласниками Браницькими, Скоропадськими, Потоцькими виникли великі землевласники нової хвилі — Симиренки,Терещенки, Харитоненки.

***Терещенки** — українські промисловці, землевласники та меценати середини XIX — початку XX ст. Походили з козаків м. Глухова (нині Сумської обл.). Відомі глава родини Артем Якович (? — 1873) та його сини Микола (1819—1903) та Федір (1832—1893). Родина Терещенків посідала провідні місця у торгівлі хлібом, цукром та худобою, у цукровому, гуральному, суконному виробництві, лісообробці, інших галузях. Їй належало понад 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. на Київщині). Щороку на цукрових підприємствах Терещенків вироблялося продукції більш ніж на 21 млн крб. У 1911 р. їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували*

13 млн крб. У 1872 р. Терещенкам було надано дворянське звання. Вони стали одними з фундаторів цукрового (1887), рафінадного (1903) синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1897). Один із нащадків Терещенків — Михайло Іванович (1886—1956) обирався до IV Державної думи (1912), після Лютневої революції 1917 р. був міністром фінансів, а згодом міністром іноземних справ. Емігрував за кордон. Родина Терещенків уславилася багатьма добродійними справами, на які вони витратили майже 5 млн крб., підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба — «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

По-друге, відбувся докорінний перерозподіл земельної власності, що йшов по лінії переходу від становості до безстановості, активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. Статистика свідчить, що у 1877—1905 рр. поміщики українських губерній продали особам недворянського походження майже 6 млн десятин землі, що становило більше третини загальної площі дворянського землеволодіння. Буржуазні реформи відкрили нові перспективи перед селянством, адже більша частина поміщицьких земель була викуплена заможними селянами, які за той самий відрізок часу (1877—1905) збільшили свою земельну власність за рахунок дворянської на 4,5 млн десятин, через що власний земельний фонд зріс майже у 4 рази[1].

У другій половині XIX ст. помітні зміни відбулися в землекористуванні. Зокрема, з 60-х років розпочалося значне зростання оренди землі. Половинчатість реформ, збереження значних залишків феодалізму в аграрному секторі зумовили в перші пореформені роки домінування відробіткової форми оренди, відповідно до умов якої селянин мусив за користування землею або відробляти, або ж віддавати частину врожаю. Проте з часом зміцнення капіталізму в аграрному секторі, зростання товарності господарств сприяли поширенню грошової, підприємницької оренди.

Бурхливо розвиваючись, капіталізм стимулював появу в сфері сільськогосподарського виробництва низки прогресивних тенденцій, процесів та явищ — застосування техніки в землеробстві, використання вільнонайманої праці, зростання посівних площ та поліпшення структури посівів тощо. Особливо поширеним було використання

[1]Див.: История Украинской ССР. — К., 1983. — Т. 4. — С. 333—334.

удосконалених знарядь праці, сільськогосподарських машин та нових прийомів агротехніки в південноукраїнському регіоні. Наприкінці 70-х років у господарствах України діяло майже 700 парових двигунів. Характерно, що процес модернізації сільського господарства мав тенденцію до пришвидшення темпів та зростання масштабів. Так, протягом 70—80-х років XIX ст. імпорт сільськогосподарської техніки збільшився майже в 16 разів, а її виробництво на півдні України за ці роки зросло в 12 разів.

Капіталізація поміщицьких та селянських господарств сприяла формуванню ринку вільнонайманої праці. Наприкінці XIX ст. кількість поденних та постійних найманих робітників, зайнятих у землеробстві України, становила майже 2 млн осіб. Наймана праця найбільше використовувалася в Катеринославській, Таврійській, Херсонській, Київській, Подольській та Волинській губерніях. Закономірно, що саме в цих землях виникли робітничі ринки — містечка Шпола і Сміла (Київська губ.), Єлисаветград, Одеса (Катеринославська губ.), Каховка (Таврійська губ.) тощо.

За період від 1860 р. до 1887 р. посівні площі зросли в 1,5 раза. З одного боку, це свідчення екстенсивного розвитку господарства, з іншого — показник такого прогресивного явища, як колонізація Півдня України. Водночас із зростанням посівних площ відбулися суттєві зміни у структурі посівів: різко збільшилася питома вага посівів пшениці та ячменю, а також таких технічних культур, як цукровий буряк, картопля, тютюн тощо.

Такі зрушення дали можливість пореформеній Україні перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції. Вона відіграє дедалі помітнішу роль не лише на загальноімперському, а й на світовому ринку. Достатньо сказати, що її частка в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. До того ж в Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% — пшениці та 10% — кукурудзи.

У 60—80-х роках XIX ст. завершився промисловий переворот, суть якого полягала в переході від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва — до широкомасштабного, від ручної праці — до застосування парових двигунів та системи машин. Так, якщо 1860 р. в Україні налічувалось 2147 промислових підприємств (без винокурних), на яких працювало 86 тис. робітників, то в 1895 р. вже 30313 підприємств і відповідно 205 тис. робітників. (Надзвичайно важливо, що в

більшості випадків нові підприємства фабрично-заводського типу створювалися на новітній технічній та технологічній базі, з врахуванням передового світового досвіду організації виробництва.)

Характерно, що на новому етапі, крім помітних кількісних змін, відбуваються і значні якісні. Зокрема, в 60—80-х роках поступово занепадають провідні галузі дореформеного періоду — гуральництво, виробництво сукна тощо, які розвивалися в поміщицьких маєтках на мануфактурній основі. Натомість вперед вийшли галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки, — залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна.

Будь-які докорінні зміни в економіці, як правило, ставлять перед суспільством три проблеми — робочої сили, капіталів, сировини. Для їх вирішення в пореформений період виникли сприятливі умови. Скасування кріпосного права, аграрне перенаселення, демографічний вибух зумовили появу значної кількості робочої сили. Для розгортання широкомасштабної машинної індустрії знайшлися і капітали. Основними джерелами фінансування стали урядові субсидії, викупні платежі, іноземні інвестиції, кошти акціонерних компаній. Відкриття нових та більш ефективна розробка старих родовищ корисних копалин дали змогу в другій половині XIX ст. підвести під політику модернізації економіки потужну сировинну базу. Розгортанню промислового перевороту сприяла і урядова політика, зміст якої полягав у наданні підприємцям пільгових казенних замовлень на тривалий строк, кредитуванні промисловості державним банком, запровадженні охоронних митних тарифів на ввезення до Російської імперії паровозів, металовиробів, чавуну тощо. Своєрідним каталізатором модернізаційних процесів у економіці стало залізничне будівництво. За сорок пореформених років довжина залізниць імперії зросла з 1,5 тис. до 50 тис. верст, 1/5 з них припадала на Україну. В західних країнах залізничне будівництво завершувало промисловий переворот, тоді як у Російській імперії на ранній фазі модернізації стало стимулом для розвитку кам'яновугільної, металургійної та машинобудівної галузей; засобом прискорення виробничих процесів та міграції робочої сили; потужним важелем інтенсифікації торгівлі.

Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноімперських економічних тенденцій, водночас через низку обставин (вигідне географічне розташування;

природні багатства; дешева, але кваліфікована робоча сила та ін.) мала і свої особливості:

1. *Перетворення Півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії.* У пореформений період центр важкої індустрії поступово переміщається з Уралу, де зберігалися пережитки кріпосництва, у південноукраїнський регіон, у якому машинна індустрія одразу виникала на новому капіталістичному підґрунті. «Підприємницька лихоманка» в Донбасі призвела до того, що видобуток кам'яного вугілля зріс від 1861 р. до 1900 р. у 115 разів. До кінця XIX ст. у 158 разів збільшилося в цьому регіоні виробництво залізної руди, тоді як на Уралі лише в 4 рази. Завдяки масовому та активному запровадженню новітньої техніки енергоозброєність кожного заводу Півдня в середньому у 42 рази була вищою, ніж на Уралі. Тому продуктивність праці робітника-металурга Півдня в 6 разів була вищою за продуктивність праці уральського робітника. Такі зміни дали можливість Україні (особливо південній її частині) перетворитися на потужний індустріальний регіон, який давав майже 70% видобутку кам'яного вугілля, значну частину виплавки чавуну, заліза і сталі Російської імперії.

2. *Більш швидкі порівняно із загальноімперськими темпи розвитку індустрії.* Так, якщо протягом 1870—1880 рр. у Російській імперії приріст виплавки чавуну становив 25%, а прокату — 139%, то в Україні відповідні показники зростання були значно вищими — виробництво чавуну збільшилося в 4 рази, а прокату — в 7,7 раза. Аналогічні процеси мали місце в пореформений період і в інших галузях важкої індустрії України.

3. *Високий рівень концентрації виробництва.* Промисловий переворот, конкуренція, потреби раціональної організації праці сприяли швидкому зростанню концентрації виробництва. У 1892 р. на восьми найбільших шахтах Донбасу було видано на-гора́ вугілля та антрациту більше третини річного видобутку краю. Характерно, що концентрація виробництва вела, як правило, до зменшення кількості підприємств і зростання кількості їхньої продукції. Зокрема, в 60—90-х роках при зменшенні загальної кількості цукрових заводів в Україні (з 247 до 153) виробництво цукру на них зросло в 14 разів.

4. *Значний вплив іноземного капіталу.* Охоронна митна політика уряду змусила іноземних підприємців відмовитися від ввезення закордонних товарів і перейти на інвестування промисловості. Ввозити капітал до Російської

імперії було досить вигідно, цьому сприяли державні пільги, дешева робоча сила, значні запаси сировини, неозорі ринки збуту. Основними інвесторами стали підприємці Франції, Бельгії, Англії та Німеччини. Переважну більшість капіталів іноземці вкладали в кам'яновугільну, гірничорудну та металургійну галузі. Наприкінці XIX ст. у гірничій промисловості України іноземцям належали 80—90% усіх акціонерних капіталів. Наслідками залучення іноземців до розбудови машинної індустрії були не тільки додаткові значні капітали, а й запровадження новітніх техніки та технології, використання апробованих у передових країнах форм організації праці, ангажування кваліфікованого, високопрофесійного персоналу. Водночас левова частка прибутків важкої індустрії вивозилася за кордон.

5. *Структурна та територіальна диспропорційність.* Характерними рисами наздоганяючого варіанта модернізації є вибіркове, а не системне запозичення і використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва; пріоритетність окремих галузей. Специфікою російського варіанта модернізації був пріоритетний розвиток при підтримці держави важкої індустрії, яка розвивалася темпами, вдвічі швидшими за галузі легкої промисловості. Якщо на початковому етапі модернізації подібна орієнтація була певною мірою виправдана, то надалі розвиток цієї тенденції призвів до серйозних деформацій економічної структури України — гіпертрофованого нарощення продукування засобів виробництва за рахунок звуження виробництва предметів споживання. На жаль, ця тенденція в економіці України мала місце протягом майже всього XX століття.

Іншою проблемою української економіки була територіальна диспропорційність. Потужне нарощення промислового потенціалу та концентрація робочої сили Подніпров'я та Донбасу разюче контрастували з розвитком інших регіонів України. Характерно, що диспропорції в територіальному розміщенні виробничих сил з часом не тільки не були подолані, а ще більше поглибилися і нині перетворились на складну економічну проблему національної економіки.

6. *Формування економіки України як органічної частини економічного простору Російської імперії.* Цей процес виявлявся в гіпертрофованому розвиткові галузей важкої індустрії південноукраїнських земель; гальмуванні частини галузей легкої промисловості (полотняна, суконна

та ін.), які конкурували з аналогічним виробництвом центральноросійських земель; розбудові залізниць на догоду економічним та воєнним імперським інтересам; побудові української промисловості на принципі незавершеності, відсутності замкнутого технологічного циклу тощо. Тому, незважаючи на те що за багатьма основними економічними показниками українські губернії випереджали центральні російські землі, імперський, колоніальний характер їхньої експлуатації зберігався. Достатньо сказати, що лише 15% українських промислових підприємств того часу виробляли готову продукцію. Решта ж потужного індустріального потенціалу України лише готувала сировину для виготовлення кінцевого продукту в Росії. На цій основі формувалася схема загальноросійського внутрішнього ринку, яка давала можливість центру за рахунок нееквівалентного обміну (сировина коштувала значно дешевше готової продукції) збагачуватися і, крім того, формувати систему «зв'язку-залежності» між центральноросійськими губерніями, що перебували в привілейованому стані, і національними окраїнами. Характерно, що саме ця схема і стала своєрідною арматурою будівлі Російської імперії.

Отже, модернізація промисловості України в другій половині XIX ст. суттєво змінила місце та роль українського регіону в імперській економіці. Зокрема, частка України в промисловому виробництві європейської частини Російської імперії від 1854 р. до 1900 р. зросла більш як у два рази — з 9,4 до 21%. На порозі XX ст. вона навіть перевищила частку населення українських земель імперії, яка становила майже 18% [1].

Розгортання буржуазних реформ, завершення промислового перевороту, що відбувалися в другій половині XIX ст., суттєво ускладнили соціальну структуру суспільства. Поряд з традиційними станами феодального суспільства — селянством та поміщиками, які у цей час зазнають значних змін під впливом майнової диференціації, виникають нові класи — пролетаріат та буржуазія. Робітничий клас України формувався як складова загальноросійського пролетаріату. Порівняно із західноєвропейським робітничим класом він мав свої особливості: більш пізній час формування та виходу на політичну арену; над-

[1] Див.: Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.: Навч. посібник. — К., 1996. — С. 60.

звичайно високий ступінь концентрації на виробництві; вкрай важке економічне становище та політичне безправ'я; багатонаціональний склад; значний відсоток молоді в пролетарському середовищі. У своїй сукупності ці особливості визначили політичне обличчя та специфіку психологічного складу вітчизняного пролетаріату, стимулювали розвиток революційності та радикалізму в його поглядах та діях.

Суттєво відрізнялася від західної і національна буржуазія. У Російській імперії цей клас формувався за сприяння та під контролем самодержавства, був тісно пов'язаний з поміщицьким землеволодінням. Ці специфічні умови визначали консерватизм та вірнопідданість вітчизняної буржуазії. Зростаючи в умовах наздоганяючої модернізації, якій притаманні стрімке посилення ролі держави, цей клас був залежним не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці уряду, що виступав монополістом на цих ринках. Саме тому особливістю вітчизняних капіталістів-підприємців була орієнтація не на вільну конкуренцію, а на монополію держави, не на завоювання політичної влади, а на органічне «вписування» в жорстку, централізовану систему самодержавної влади.

Основними джерелами формування буржуазії в Україні були «обуржуазнене» дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, чумаки, скупщики, сільські лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових буржуазних умов; заможні селяни, які господарювали на засадах фермерства, орієнтуючи своє виробництво на ринок та використовуючи найману робочу силу. Українська буржуазія утримувала провідні позиції в цукровій, винокурній, мукомельній, шкіряній, вугільній галузях промисловості. Поступово сформувалася українська торгово-промислова буржуазна еліта, представники якої Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Симиренки, Алчевські та інші за розмірами своїх капіталів належали до найбагатших людей не тільки України, а й усієї Російської імперії.

***Яхненки** — рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили з селян-кріпаків м. Сміла (нині Черкаської обл.). Глава роду Михайло, розжившись торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 20—30-ті роки XIX ст. разом з Ф. Симиренком (колишній кріпак князя Воронцова) Яхненки будують та орендують млини в Смілі та Умані, ведуть гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого*

заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», керівником якої став Кіндрат Михайлович (1783—1863). У 1842 р. Яхненки стають купцями першої гільдії у м. Одесі, а у 1851 р. вся родина була удостоєна «за капіталом» звання почесних громадян. У наступні роки стають торговцями цукром і виробниками цього продукту. Водночас засновують невеличку ремонтну майстерню, яка згодом переросла в потужний машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукроварень краю. На ньому було збудовано два пароплави, один з яких мав назву «Україна». На початку 80-х років фірма припинила свою діяльність.

Характерно, що буржуазія в українських землях формувалася на багатонаціональній основі — крім українців у її складі вагомою була частка росіян, євреїв, французів, англійців, бельгійців та німців.

У другій половині XIX ст. формується інтелігенція — специфічна верства населення, яка, не маючи приватної власності, займалася не фізичною, а розумовою працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. Відповідно до перепису населення до цієї верстви в Україні належали 4,1% населення. У пореформений період інтелігенція зазнала значних змін. По-перше, вона стала більш неоднорідною, у її складі зросла частка різночинного елементу. Зокрема, якщо на початковому етапі становлення інтелігенції основним джерелом формування цієї верстви було дворянство, то наприкінці XIX ст. лише 20—25% складу інтелігенції мали дворянське походження, решта — вихідці з різночинців. По-друге, переважна більшість інтелігенції України була неукраїнського походження. У 1897 р. лише 16% юристів, 25% учителів і майже 10% письменників були українцями. По-третє, асиміляторська політика царського уряду призвела до значної русифікації інтелігенції. По-четверте, власне українська інтелігенція проживала переважно у селах та невеличких містах, працюючи земськими вчителями, лікарями, агрономами тощо, тоді як у крупних містах її частка була незначною. Наприкінці XIX ст. українці становили менше третини міського населення, у складі якого домінували росіяни та євреї.

Отже, у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни в соціально-економічній сфері. В аграрному секторі сформувався досить високий рівень концентрації землі; було здійснено докорінний перерозподіл земельної власності, що йшов по лінії переходу від становості до безстановості; у сільськогосподарському виробництві значного поширення на-

були застосування техніки, використання вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів тощо. Ці зміни дали можливість Україні перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не тільки імперського, а й світового значення. У 60—80-х роках XIX ст. завершився промисловий переворот. Розвиваючись у руслі загальноімперських тенденцій, українська промисловість водночас мала низку особливостей. У пореформений час індустріалізований Південь України перетворився на основну паливно-металургійну базу імперії. Розвиток української промисловості характеризувався більш швидкими порівняно із загальноімперськими темпами розвитку; високим рівнем концентрації виробництва; значною заангажованістю та впливом іноземного капіталу; структурною та територіальною диспропорційністю; побудовою промислових об'єктів на принципі незавершеності тощо. Внаслідок буржуазних реформ та завершення промислового перевороту ускладнилася соціальна структура суспільства: активно відбувалася диференціація в межах традиційних класів феодального суспільства — дворянства та селянства, крім того, виникли нові класи — буржуазія та пролетаріат, дедалі помітнішу роль почала відігравати інтелігенція.

9.4. Українська культура в другій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст. відбулося територіальне роз'єднання українських земель, завершилося формування української нації, ускладнилася соціальна структура та політизувалося суспільне життя. Всі ці явища та процеси залишили помітний відбиток на розвиткові культурної сфери. Зокрема, буржуазні реформи розширили межі культурницько-просвітницької діяльності, створили нові умови для позитивних зрушень у культурі. Поява альтернативних центрів влади (земств), гласність, правовий захист прав людини, перетворення університетів на осередки вільнодумства тощо суттєво змінили атмосферу в суспільстві, створили передумови для переходу до цивілізованіших форм співжиття. Традиційний монолог офіційної влади дедалі більше поступався місцем діалогу влади з суспільством. Позитивним зрушенням у культурній сфері сприяли і модернізація економіки та завершення про-

мислового перевороту, які зміцнили матеріальну базу культури, стимулювали розвиток освіти та науки. Домінуюча в перші пореформені роки ідеологія народництва не тільки кликала до здійснення революції, вона орієнтувала увагу інтелігенції на селянство, у середовищі якого збереглися в незайманому вигляді християнська мораль та національна культура. Ця орієнтація зумовила вивчення проблем етнографії, фольклору, мови, а також стимулювала бажання в значної частини української різночинної інтелігенції активно сприяти народній освіті, підвищувати культурний рівень селянства.

Водночас у пореформений період існували чинники, які заважали розквіту української культури, помітно деформували процес її розвитку. Відсутність в українців власної національної держави, асиміляторська політика Російської імперії призвели до трагічних наслідків — еміграції значної частини інтелігенції за кордон; залучення елітної частини українських інтелектуалів (М. Гоголь, В. Короленко, К. Ушинський, І. Грабар та ін.) у розбудову російської культури; деформацій у духовному розвитку нації тощо. Контрреформи 80—90-х років суттєво звузили поле культурницької діяльності, посилили консервативні настрої в суспільстві, на деякий час блокували активність національної інтелігенції. Безумовно, не сприяв поступальному розвитку української культури і низький відсоток українців у містах, які дедалі більше перетворювалися на інтелектуальні центри й осередки активного політичного та культурного життя.

До скасування кріпацтва освіта народних мас перебувала на низькому рівні. Достатньо сказати, що на той час одна школа припадала на майже 10 тис. жителів. Намагаючись підняти рівень освіти, передова інтелігенція організовувала безплатні недільні школи. Першу з них було відкрито 1859 р. у Києві. Невдовзі в Україні їх функціонувало вже 110. Т. Шевченко написав для недільних шкіл «Букварь южнорусскій». Навчання у більшості цих освітніх закладів велося українською мовою. На жаль, 1862 р. недільні школи царським указом були закриті.

На початку 60-х років Російська імперія стояла на порозі кардинальних змін та зрушень в освітній сфері. З одного боку, самодержавство розуміло, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше ним управляти за допомогою централізованого бюрократичного апарату, з іншого — розпочата модернізація суспільства зумовлювала гостру потребу у високоосвічених, кваліфікованих

робітниках та піднесення загального освітнього та культурного рівня народу, оскільки тільки за таких умов можна було масово запровадити новітню техніку, передові технології, більш ефективні форми організації праці.

Під тиском цих обставин царизм 1864 р. проводить освітню реформу, суть якої полягає у створенні єдиної системи освіти. Початкову освіту давали початкові народні училища, що працювали за єдиним навчальним планом та програмою. Мета цих освітніх закладів полягала в навчанні учнів Закону Божому, читанню, письму та чотирьом діям арифметики. Навчальний процес здійснювався російською мовою. Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл в Україні порівняно з 1856 р. зросла майже в 13 разів і досягла майже 17 тисяч, проте, навіть таких кардинальних зрушень було недостатньо, адже поза школою залишилося понад 70% дітей. Через це відсоток грамотних в українському суспільстві був на рубежі віків ще досить низьким — у різних губерніях України він коливався від 15,5 до 27,9% (рівень грамотності по Російській імперії в цілому становив 21%).

Наступною ланкою, створеною реформою 1869 р. системи освіти, були гімназії, які давали середню освіту. Вони поділялися на класичні (перевага надавалася гуманітарним предметам, особливо грецькій і латинській мовам) та реальні (вивчалися насамперед предмети природничого циклу). Закінчення класичної гімназії давало право вступу без іспитів до університету, а реальної — лише до вищих технічних навчальних закладів. На початку 70-х років відбулася нова реорганізація, внаслідок якої класичні гімназії залишилися, а реальні гімназії стали училищами. Наприкінці XIX ст. в Україні діяло 129 гімназій, 19 реальних та 17 комерційних училищ.

У другій половині XIX ст. фахівців з вищою освітою готували Харківський, Київський та Новоросійський (заснований на базі Рішельєвського ліцею в Одесі 1865 р.) університети, студентами яких у 90-х роках були 4 тис. осіб. Характерно, що у пореформену добу статус університетів зазнав істотних змін. Спочатку вони функціонували на основі демократичного, прогресивного статуту 1863 р., який надавав автономію цим навчальним закладам, розширював права університетських рад тощо. Проте хвиля контрреформ кардинально змінила ситуацію — відповідно до нового статуту 1884 р. університетська автономія ліквідовувалася, було скасовано право виборності викладацьких та адміністративних посад, встановлено дер-

жавний контроль за благонадійністю професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів.

Модернізація економіки, завершення промислового перевороту зумовили гостру необхідність у фаховій диференціації, спеціалізації кадрів, що отримують вищу освіту. Ці обставини сприяли виникненню низки вищих спеціальних навчальних закладів: Ніжинського історико-філологічного інституту, Глухівського учительського інституту, Харківського ветеринарного інституту, Південноросійського технологічного інституту в Харкові, Київського політехнічного інституту, Вищого гірничого училища в Катеринославі.

У другій половині XIX ст. певні зрушення в освітній галузі відбулися в західноукраїнських землях. По-перше, відповідно до реформи 1869 р. початкові школи вийшли з-під опіки церкви і були підпорядковані світській владі. По-друге, ця ж реформа бодай формально запроваджувала обов'язкове навчання для дітей віком від 6 до 14 років. По-третє, наприкінці XIX ст. було розширено коло навчальних закладів, що давали вищу освіту, — до Львівського університету приєдналися Чернівецький університет (1875), Львівський політехнічний інститут (1877), Академія ветеринарної медицини (1897). Однак, незважаючи на ці позитивні зміни, рівень освіти в західноукраїнських землях залишався низьким. Зокрема, 1890 р. неграмотними у Східній Галичині були 66,4% населення, а на Буковині — 75%.

Радикальні зміни в економіці, позитивні зрушення в освіті зумовили інтенсивний розвиток науки в другій половині XIX ст. Основними осередками, які продукували та популяризували наукові знання, були Харківський, Київський та Новоросійський (нині — Одеський) університети. Водночас у 70—80-х роках з метою концентрації інтелектуального потенціалу, координації досліджень, організації ефективного обміну науковою інформацією було створено низку наукових товариств — Харківське, Київське, Одеське товариства дослідників природи; Харківське математичне, Київське фізико-математичне товариства; Історичне товариство Нестора Літописця в Києві, історико-філологічні товариства в Харкові, Ніжині, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові та ін.

Особливого розвитку в пореформений період набули природничі науки. Світове визнання здобув доробок науковців, які працювали в Україні. Математик О. Ляпунов створив загальну теорію стійкості та рівноваги руху ме-

ханічних систем. Хімік М. Бекетов став одним із засновників нової науки — фізичної хімії. Зоолог І. Мечніков заклав підвалини порівняльної патології, еволюційної ембріології, мікробіології. Разом з мікробіологом М. Гамалією 1886 р. у Одесі він заснував першу в Російській імперії та другу в світі бактеріологічну станцію для щеплення проти сказу. Фізіолог І. Сєченов став засновником російської фізіологічної школи, а фізик М. Авенаріус — школи молекулярної фізики. У другій половині XIX ст. відбулися значні зрушення і в сфері гуманітарних наук. На нові рубежі виходить історична наука. Саме в 40—90-х роках процес збирання, систематизації та публікації історичних матеріалів та джерел вступив у вирішальну фазу — було створено Київський центральний архів (1852), опубліковано 35 томів «Архива Юго-Западной России» (1859— 1914), протягом 1863—1892 рр. Археографічна комісія в Петербурзі видала 15 томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России». Така потужна джерельна база дала змогу розширити проблематику історичних студій, посилити аргументованість тверджень та концепцій, збільшити кількість наукових праць з історії.

Історична наука не існувала ізольовано від суспільних процесів, і тому народницька ідеологія, що була досить популярною в пореформений період, знайшла відображення в працях вітчизняних істориків. М. Костомаров та В. Антонович стали основоположниками народницького напряму в українській історіографії. На відміну від своїх попередників, які основну увагу приділяли державі та коронованій еліті, вони зосереджувалися на вивченні історії народу, його ідеалів, вірувань, устремлінь, досліджували рух народу в просторі й часі, тенденції його економічного, політичного, культурного життя, боротьбу за свої права. Представниками народницької школи в українській історіографії були також М. Грушевський, В. Іконніков, О. Єфименко, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський та ін.

Оригінальним філософом цієї доби став П. Юркевич, науковий доробок якого є своєрідним підсумком української класичної філософії XVIII—XIX ст.

Вагомим був внесок у розвиток вітчизняної філології видатного мовознавця О. Потебні. У своїх працях «Из записок по русской грамматике», «Мысль и речь», «Заметки о малорусском наречии» та інших він започаткував психологічний напрям у вітчизняному мовознавстві,

активно розвивав філософію мови, вирішував конкретні проблеми загального мовознавства, діалектології тощо.

Друга половина XIX ст. подарувала Україні цілу плеяду видатних письменників. Перлинами першої величини сяють у цей час таланти І. Франка, П. Куліша, Л. Глібова, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, П. Грабовського та ін. Характерними рисами розвитку української літератури в другій половині XIX ст. були:

1. *Різноманітність художніх напрямів.* У 70—90-х роках водночас існували і взаємно збагачували один одного романтизм (Я. Щоголів), натуралізм (Г. Барвінок, М. Кононенко), просвітницький реалізм (І. Нечуй-Левицький). Низка творів цього періоду мала синтезний характер, органічно поєднувала елементи реалізму і романтизму. До того ж в тогочасній українській літературі, як і у всій європейській, ще не існувало чітко визначеного розмежування між «реалізмом» та «натуралізмом».

2. *Наявність індивідуальних стилів письменства.* Особливо яскраво це виявилося в провідному художньому напрямі тієї доби — реалізмі. Завдяки самобутності українських письменників принцип реалізму сприймався під різними кутами зору. На цій базі сформувалися оригінальні підходи та способи творчого самовираження, своєрідні стилі: етнографічно-побутовий (Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький), аналітично-психологічний (Марко Вовчок, Панас Мирний, А. Свидницький), соціально-філософський (І. Франко, М. Павлик, А. Грабовський).

3. *Поява нових тем та проблематики.* У фокусі уваги українських письменників другої половини XIX ст. опиняються реалії пореформеного періоду: болюче класове розшарування селянства, життєві проблеми нового суспільного класу — пролетаріату; революційна боротьба народних мас проти соціального та національного гніту новітньої буржуазної доби; пошуки інтелігенцією свого місця в новій системі координат. Особливо яскраво ця тенденція виявляється у творах І. Франка «Борислав сміється», І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», Панаса Мирного «Лихі люди».

4. *Демократизація та гуманізація літератури.* Відкриттям та здобутком української літератури пореформеної доби стало зображення центральною фігурою художніх творів людини з народу. Письменники розкривають процес духовного розкріпачення народних мас, зростання їхньої свідомості. На сторінках романів та повістей з'являється новий позитивний герой — Чіпка («Хіба ре-

вуть воли, як ясла повні?»), Жук («Лихі люди»), Бенедьо Синиця («Борислав сміється») та ін.

Реалістичне мистецтво другої половини XIX ст. сприймає людину як найвищу цінність, і при цьому намагається не тільки просвітити народ щодо широкого спектра його прав, а й виступає на захист цих прав, закликає не миритися з насиллям та сваволею пануючих класів, пробуджує до боротьби за вільне життя.

5. *Ускладнення художніх форм.* У пореформений період письменники активно використовують у своїй творчості весь жанровий арсенал — від панорамних, епічних романів та повістей до новел, фейлетонів, оповідань тощо. Поступово описовість та натуралізм поступаються місцем аналізу та типізації; напруженішими та гострішими стають сюжети; починається відхід від традиційного схематизму та прямолінійності у побудові конфліктів та образів; розповідь від першої особи, характерна для раннього етапу розвитку прози, поступово витісняється об'єктивною оповіддю тощо.

6. *Політизація літературної творчості.* Література завжди перебувала в тісному зв'язку з політикою, проте в другій половині XIX ст. цей зв'язок стає особливо відчутним. Свою роль у цьому відіграли суперечності пореформених суспільних змін та зрушень; процес завершення формування української нації; спрямовані проти української мови та народу Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази тощо. Активно висвітлювалися на сторінках творів болючі суспільні проблеми, аналізувалися суперечності класової боротьби, посилилося публіцистичне спрямування художніх творів. Характерно, що значна частина українських письменників цієї доби вела активну політичну діяльність — була членами політичних організацій, як «громадівці» О. Кониський, М. Старицький, Б. Грінченко; енергійно пропагувала політичні ідеї, як І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка; брала участь у літературних дискусіях, що, як правило, переростали в гостру полеміку з актуальних соціальних та національних проблем.

У другій половині XIX ст., незважаючи на об'єктивні труднощі (відсутність спеціалізованих приміщень, несформованість шкіл режисури та акторської гри, заборони та протидію офіційних властей тощо), значних успіхів досягає українське професійне театральне мистецтво. Значною мірою це пов'язано з появою високохудожніх драматичних творів. Йдеться насамперед про п'єси, створені відомими реформаторами та фундаторами українського

театру — М. Кропивницьким (понад 40 п'єс — «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» та ін.), М. Старицьким (25 п'єс — «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві», «Талан» та ін.), І. Карпенком-Карим (понад 20 п'єс — «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін.). У цих творах реалістично зображені становище пореформеного села, майнова диференціація, деспотизм та самодурство панівних верств, суспільні антагонізми та соціальні протистояння. Водночас для драматургії 70—90-х років були характерними вузькість тематики (головна дійова особа — як правило, селянство), певна повторюваність мотивів; побутовізм, етнографізм тощо. Це пояснюється, по-перше, бажанням авторів під впливом піднесення національного руху показати зі сцени широкому глядацькому загалу ідейно-естетичне багатство народних обрядів, звичаїв та фольклору. По-друге, після Емського указу 1876 р. та циркуляру 1881 р. категорично заборонялися українські вистави історичного та соціального змісту. Під тиском громадськості цензура дозволяла лише драматичні твори, що висвітлювали сільське життя.

Пореформений період — це час розквіту любительського театру. Аматорські театральні вистави ставили у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та інших містах і навіть селах України. У 1882 р. у Єлисаветграді М. Кропивницький з акторів-любителів та акторів-професіоналів створив першу українську професійну трупу, до складу якої увійшли блискучі актори: М. Заньковецька, М. Садовський, І. Бурлака, О. Маркова та ін. Після гастролей у Києві 1883 р. до трупи М. Кропивницького приєдналася аматорська група М. Старицького. Внаслідок цього утворився потужний осередок театрального мистецтва, який сприяв формуванню шкіл режисури та акторської гри, стимулював розвиток драматургії. Високо оцінював українських акторів корифей російського театру К. Станіславський, який зазначав: «Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський — блискуча плеяда майстрів української сцени, які ввійшли золотими літерами на скрижалі світового мистецтва й нічим не поступаються знаменитим — Щепкіним, Мочаловим, Соловцовим, Недєліним. Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять про них на все життя».

Незважаючи на визнання глядачів та театральних фахівців, життя українського театру цієї доби було склад-

ним. У 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив гастролі трупи М. Кропивницького на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Волині та Поділлі (заборона діяла аж до 1893 р.). На резонне запитання, чому українському театрові дозволяється виступати в Петербурзі та Москві, але заборонено в Києві, відповів: «Там театр — мистецтво, тут — політика».

Проте зупинити розвиток українського театру вже було неможливо. У 80—90-х роках на теренах України активно функціонували поряд з провідними театральними колективами М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського майже 30 невеликих «російсько-малоросійських» груп. У 1891 р. в Києві М. Соловцов заснував перший постійний російський театр.

У західноукраїнських землях перший український театр виник 1864 р. у Львові при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». Його засновником став режисер та актор О. Бачинський. Невдовзі 1869 р. при чернівецькій «Руській бесіді» утворюються любительські драматичні гуртки на Буковині. Виникнення 1884 р. «Руського літературно-драматичного товариства», заснованого С. Воробкевичем, сприяло піднесенню театрального життя в західноукраїнських землях.

Розвиток літератури та театру в другій половині XIX ст. надав потужного імпульсу процесові творення національної музики. У 1862 р. С. Гулак-Артемовський створює першу національну українську оперу — «Запорожець за Дунаєм», в основу якої ліг сюжет, підказаний М. Костомаровим.

***Гулак-Артемовський Семен Степанович** (1813—1873) — композитор, співак, драматичний артист, драматург. Народився в м. Городище (тепер Черкаської обл.) в сім'ї священика. Закінчив Київське повітове духовне училище, Київську духовну семінарію. Вокальної майстерності навчався в Петербурзі, Парижі та Італії (1839—1842). Співав у флорентійській опері (1841—1842). З 1842 р. до 1864 р. — соліст Російської імператорської опери в Петербурзі, в 1864—1865 рр. — Великого театру в Москві. Широку популярність Гулаку-Артемовському як композиторові принесла опера «Запорожець за Дунаєм», яка стала українською музичною класикою. Помітне місце в творчій спадщині Гулака-Артемовського посідають українські пісні, зокрема «Стоїть явір над водою» (присвячена Т. Шевченку, з яким автор дружив з 1838 р.), «Спать мені не хочеться» та ін. В Україні Гулак-Артемовський побував у 1843 р. з метою добору співаків та в 1850 р., коли гастролював з італійською оперною трупою. Захоплювався народною медициною, статистикою, уклав «Статистично-географічні таблиці міст Російської імперії» (1854).*

У фонд української класичної музики увійшли музична картина з народного життя «Вечорниці» П. Ніщинського, опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна», «Богдан Хмельницький» П. Сокальського, «Українська симфонія» М. Калачевського.

Найпомітнішою постаттю в музичному житті України цієї доби був М. Лисенко. Намагаючись привернути увагу широкого загалу до життєдайних джерел фольклору, він обробив та опублікував понад 600 народних пісень, своїми теоретичними працями заклав підвалини української музичної фольклористики. Розуміючи масштаби і значення творчості Т. Шевченка для процесу становлення української нації, композитор створив цілий музичний цикл «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка», до якого увійшли понад 80 творів різних жанрів та форм. Скарбницю вітчизняної музики збагатили опери М. Лисенка «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда» та ін.

У західноукраїнських землях на ниві музичної творчості плідно працювали М. Вербицький, І. Лавровський, І. Воробкевич, В. Матюк, А. Вахнянин, Д. Січинський та ін. У 1862 р. на слова П. Чубинського композитор М. Вербицький написав національний український гімн «Ще не вмерла Україна».

У другій половині XIX ст. в українському образотворчому мистецтві поширились принципи реалізму та народності. Їхньому утвердженню та посиленню демократичних тенденцій у живописі сприяло виникнення 1870 р. у Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок, до складу якого, крім блискучих живописців Росії (В. Перова, В. Васнецова, І. Шишкіна та ін.), входили і талановиті українські художники (М. Пимоненко, О. Мурашко, К. Костанді та ін.).

Український живопис цієї доби представлений різними жанрами. Пореформена демократизація суспільства сприяла активному розвиткові побутового жанру, представниками якого були Л. Жемчужніков, І. Соколов, К. Трутовський, М. Кузнецов, К. Костанді та ін. Вони не тільки збагатили цей жанр новою тематикою та сюжетами, а, передаючи глибину наростаючих соціальних контрастів, надали йому більшого соціального звучання. Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко, пензлю якого належать «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Проводи рекрутів», «Жертва фанатизму» та ін.

У пейзажному жанрі плідно працювали С. Світослав-

ський, Г. Світлицький, І. Похитонов, Г. Ладиженський та ін. «Шукачем сонця», майстром сонячного пейзажу називали В. Орловського, автора блискучих у своїй виразності картин — «Сінокіс», «Жнива», «Хати в літній день». Цими творами художник заявив про себе як витонченого майстра колориту та світлотіньових ефектів. Найяскравішою зіркою пейзажного жанру в цей час був С. Васильківський, творча спадщина якого налічує майже 3,5 тис. полотен. Його пензлю належать «Козача левада», «Залишки віковічного лісу», «Ранок. Отара в степу», «Степ на Україні», «Перед грозою» та ін. Ці картини не просто данина красі рідної природи. Їхнє непересічне значення полягає не стільки у фантастичній віртуозності майстра-живописця, скільки в глибині закодованого в них філософського змісту. Після знайомства з творами С. Васильківського відомий письменник М. Вороний написав у своїх спогадах: «І враз мене прошибла думка: чи може бути ліпша символізація сучасного стану України? І чабан-проводир у безпорадній задумі, і вівці-народ, що лагодяться спати, і німий, повитий смерковим сумом степ — усе нагадувало гірку дійсність і, мов тужлива пісня, хапало за серце...»[1]

Менш поширеним був портретний живопис, хоча в цьому жанрі працювали відомі майстри М. Пимоненко, К. Костанді, Є. Буковецький, С. Васильківський. У західноукраїнських землях у побутовому жанрі працювали Є. Максимович, Е. Бучевський, у пейзажному — Т. Романчук, А. Монастирський, А. Кохановська, жанром портрету оволодівали К. Устиянович, Т. Копистецький, Ю. Пигуляк, у історичному жанрі вагомим був творчий доробок М. Івасюка.

Характерними рисами розвитку архітектури в другій половині XIX ст. були великі масштаби забудови; застосування нових технологій та матеріалів (бетон, залізо, залізобетон тощо); втрата єдиного архітектурного стилю, панування еклектики — механічного поєднання елементів різних архітектурних стилів.

У західноукраїнських землях панує «віденське бароко». Саме в цьому стилі споруджено Будинок Галицького сейму (архітектор І. Гохбергер), Музей етнографії та художніх промислів (архітектор Ю. Захаревич), будинок залізничного вокзалу у Львові (архітектор В. Садлівський). У Києві архітектори працюють у стилі «французького відродження». Саме цей архітектурний стиль ліг в основу

[1]Вороний М. Твори. — К., 1989. — С. 663.

побудови будинку Купецького зібрання (нині філармонія — архітектор В. Ніколаєв), Український драматичний театр ім. І. Франка (архітектори Г. Шлейфер, Е. Братман), оперного театру (архітектор Г. Шлейфер). Типовою архітектурною будовою цієї доби є Музей західного і східного мистецтва, інтер'єри якого органічно поєднали елементи класики, готики, рококо та ін.

Отже, українська культура в другій половині XIX ст. розвивалася в умовах розгортання буржуазних реформ, територіальної роз'єднаності українських земель, завершення формування української нації, ускладнення соціальної структури, політизації суспільного життя, посилення тиску державних структур. Всі ці та інші чинники залишили помітний відбиток у культурній сфері цієї доби, зумовивши появу та розгортання цілої низки суперечливих тенденцій та явищ. Певні позитивні зрушення відбулися у галузі освіти (збільшилася кількість навчальних закладів, освіта набула більш світського характеру, створилася єдина система освіти тощо). Проте відсоток неписьменного населення в українських землях залишався ще досить високим, до того ж надто відчутними в освітній галузі були асиміляційні процеси — русифікація, полонізація, румунізація тощо.

У сфері науки позитивні зрушення йдуть по лінії концентрації інтелектуального потенціалу в наукових центрах та товариствах, координації досліджень, ефективного обміну інформацією, що дало можливість вченим, які працювали в Україні у багатьох галузях науки, досягти світового рівня.

Розвиток літератури характеризується різноманітністю художніх напрямів, індивідуальних стилів письменства, появою нових тем та проблематики, демократизацією та гуманізацією літературного процесу, ускладненням художніх форм, політизацією літературної творчості. В українському театрі цієї доби уживаються тенденції побутовізму, романтизму, сентименталізму, реалізму тощо. Формується школа режисури та акторської гри, виникають театральні аматорські колективи, з'являються високохудожні драматичні твори. У музиці та живописі стверджуються принципи реалізму та народності, а в архітектурі набуває поширення еклектизм.

Загалом розвиток української культури в другій половині XIX ст. став логічним продовженням духовних пошуків народу попередньої доби, спробою врахувати здобутки світового досвіду, своєрідною предтечею культурного оновлення XX ст.

10. Україна на початку XX ст.

10.1. Соціально-економічний розвиток на початку XX ст.

Рубіж XIX і XX ст. характерний в Україні завершенням промислового перевороту і переходом до індустріалізації, суть якої полягала в розбудові крупної машинної індустрії, якісній зміні структури господарства (промисловість мала переважати над сільським господарством, а важка промисловість над легкою). Ці широкомасштабні, кардинальні зміни відбувалися в надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900—1903 рр. пережила економічну кризу. 1904—1908 рр. позначені депресією, і лише в 1909—1913 рр. почалося промислове піднесення.

Українська промисловість формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу. Проте через низку обставин (вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила тощо) вона мала свої особливості, які суттєво вплинули на структуру та розвиток промислового потенціалу краю. Своєрідним каталізатором реалізації потенційних можливостей регіону стала економічна криза, яка, загостривши конкуренцію та посиливши поляризацію підприємств, змусила буржуазію максимально сконцентрувати і об'єднати сили. Тому вже на початку XX ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях не тільки домінувала в Російській імперії, а й

посідала одне з перших місць у світі. П'ять найбільших південних металургійних заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрійський, Петровський, Донецько-Юр'ївський) продукували майже 25% загальноросійського чавуну. Заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського та Бобринського виробляли 60% цукру-рафінаду Російської імперії. На великих підприємствах в Україні працювало понад 44% усіх робітників, тоді як у США — лише 33%.

Концентрація промислового виробництва сприяла процесу монополізації, і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш «концентрованих» галузях — металургійній, кам'яновугільній, залізорудній тощо. На початку сторіччя виростають могутні синдикати: «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903). Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, утворений 1904 р. синдикат «Продуголь», до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля в Донецькому басейні. Однак, приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин.

Монополістичні об'єднання України були тісно пов'язані не тільки з російською буржуазією, а й з іноземним капіталом. Західну буржуазію приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, широкий ринок. Показово, що понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадає саме на Україну. Через це у вугільній промисловості 63% основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії — 90%. Могутній синдикат «Продуголь» фактично цілком контролювався французькими інвесторами. Це гальмувало і деформувало економічний розвиток не тільки Наддніпрянської України, а й усієї Російської імперії, адже місцевий виробник витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монопольних цін та державних військових замовлень, вивозилася за кордон.

Важливою особливістю промислового розвитку України був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо Південь України досить швидко перейшов на капіталістичні рейки і бурхливо розвивав промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор, і тут домінував дрібнобуржуазний

уклад. Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало від інших регіонів України.

Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової. Характерно, що ці осередки промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидші, порівняно із загальноімперськими, темпи розвитку важливих галузей промисловості. Протягом першого десятиріччя XX ст. в Україні частка промисловості в загальному обсязі продукції усього народного господарства сягнула 48,2%, тоді як еквівалентний загальноімперський показник становив лише 40%. Українські землі наприкінці XIX — на початку XX ст. стали одним з головних промислових районів Російської імперії. Саме тут 1913 р. вироблялося 69% загальноросійської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. На Україну в цей час припадало 20,2% усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії.

Характерною рисою розвитку української промисловості була її підпорядкованість імперському центру, який вбачав в Україні насамперед потужну сировинну базу. Тому закономірно, що 1913 р. на українську промисловість припадало майже 70% видобутку сировини та виготовлення напівфабрикатів Російської імперії. Така державна політика суттєво деформувала структуру економіки України. Незважаючи на те що на її території був зосереджений величезний промисловий потенціал, вона все ж залишалася сільськогосподарським районом імперії, в якому в селах проживало 80% населення.

В аграрному секторі України на початку XX ст. налічувалося понад 32 тис. поміщицьких господарств. Частина з них, переважно великі земельні латифундії, перейшла на капіталістичні рейки, створивши ефективні, багатогалузеві господарства. Органічно вписалися в нові умови господарювання маєтки Кочубея, Терещенка, Харитоненка та ін. Решта ж поміщиків, не пристосувавшись до буржуазних відносин, була змушена продавати свої землі. Про масштаби цього процесу свідчить хоча б той факт, що протягом 1877—1905 рр. дворяни Півдня України продали майже половину своїх володінь (у цілому в українських землях поміщики до початку першої російської революції спродали понад 1/3 своїх земель).

Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не тільки дворянства, а й селянства. У пореформений період інтенсивно розгорнувся процес його майнової диференціації. Характерною рисою цього процесу було не рівномірне розшарування, а катастрофічна поляризація: 1917 р. частка заможних господарств (понад 15 десятин) становила 5,1%, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягнув 80,5%. Якщо врахувати, що селянин сплачував викупні платежі, численні податки та виконував натуральні повинності, то цілком зрозуміло, що на початку XX ст. соціальне напруження зросло в аграрному секторі. Не кращими були умови і в робітників України, адже робочий день офіційно тривав майже 11 годин на добу (часто-густо перевищуючи цю норму), 1904 р. майже 32% робітників Російської імперії було оштрафовано. Низька заробітна плата, жахливі умови праці, погане медичне обслуговування, відсутність політичних прав і свобод, поглиблювали катастрофічне становище трудящих мас в Україні. Вибух народного гніву назрівав.

Отже, промисловому розвиткові Наддніпрянської України на початку XX ст. були притаманні: концентрація виробництва, утворення монополій, спеціалізація районів, значний вплив іноземного капіталу, нерівномірний розвиток українських регіонів, вищі від загальноімперських темпи розвитку, перетворення України на один з головних промислових районів Російської імперії тощо. Ці процеси, з одного боку, відображали розвиток української промисловості у контексті загальноросійських тенденцій, з іншого — були своєрідним підсумком впливу місцевих чинників.

В аграрному секторі України зберігали свої позиції крупні поміщицькі латифундії; перетворення землі на товар спричинило посилення майнової диференціації селянства; посилилася експлуатація народних мас; загострилася проблема аграрного перенаселення тощо. Всі ці чинники посилювали напруженість у суспільстві, вели до загострення соціальних протиріч.

10.2. Національний рух на початку XX ст.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. активізувався національний рух в Україні. Посилилася активність політичних сил, набрала сили тенденція до їхнього згуртування, розгорнувся процес самовизначення утворених політичних осередків.

У 1897 р. на нелегальному з'їзді представників громад у Києві виникла Всеукраїнська загальна організація. Її почесними членами стали діячі «старої громади» В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, дійсними членами — В. Беренштам, М. Кононенко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко та ін. До складу цієї організації увійшло майже 20 українських громад та чимало студентських груп. Поява та функціонування Всеукраїнської загальної організації була своєрідним заключним акордом громадівського руху, спробою організаційного згуртування патріотично настроєних національних сил. Проте її ставка на культурницьку діяльність вже не відповідала ні потребам часу, ні настроям значної частини діячів національного руху, особливо молоді. Саме тому вже 1900 р. група представників студентських українофільських гуртків у Харкові створила першу на східноукраїнських землях українську політичну організацію — Революційну українську партію (РУП), до проводу якої увійшли Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов. РУП органічно об'єднала «вільні громади», що функціонували у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Лубнах, Ніжині та інших містах.

Першим програмним документом цієї організації стала брошура «Самостійна Україна», автором якої був харківський адвокат М. Міхновський.

Міхновський Микола Іванович *(1873—1924) — діяч національно-визвольного руху. Народився в с. Турівка на Київщині. Навчався на правничому факультеті Київського університету. В студентські роки був одним з ініціаторів створення таємного «Братства тарасівців» (1891). Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Його брошура «Самостійна Україна» (1900) стала програмою Революційної української партії в перший період її діяльності. Був одним з організаторів та лідерів створеної в 1901—1902 рр. Української народної партії, для якої написав «Десять заповідей» та «Програму», що обстоювала ідею самостійності української держави. Після Лют-*

нової революції 1917 р. — ініціатор створення українського національного війська. Під час Гетьманщини зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму. Після встановлення більшовицької влади зазнав жорстоких переслідувань, а в квітні 1924 р. був знайдений повішеним у власному саду.

Базовими принципами цього твору, що побачив світ 1900 р. у Львові, були патріотизм, радикалізм та безкомпромісність. «Самостійна Україна» не є повноцінною програмою політичної партії, оскільки не дає відповіді на питання про основні напрями діяльності, соціальну базу тощо. Проте цей пристрасний маніфест містить низку принципово важливих орієнтирів:

1) визначає мету партії — створення політично незалежної української держави. «Державна самостійність єсть головна умова існування націй, — зазначає М. Міхновський, — а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин»;

2) вказує на нового лідера національного руху — інтелігенцію третьої хвилі, яка, на відміну від першої (Чарторийські, Вишневецькі, Тишкевичі та ін.) та другої (Безбородьки, Прокоповичі та ін.), служить своєму народові;

3) розкриває спосіб досягнення поставленої мети — «боротьба кривава і безпощадна». «Війна проводитиметься усіма засобами, — акцентує «Самостійна Україна», — ...ми візьмемо силою те, що нам належиться по праву, але віднято в нас теж силою»;

4) конкретизує основні принципи боротьби — «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас». «Україна для українців». «Поборемо або вмремо»;

5) закликає до розмежування з представниками поміркованого крила національного руху: «...українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодою Україною і українофілами немає ніяких зв'язків»[1].

Брошура М. Міхновського недовго виконувала роль основного програмного документа РУП. Згодом вона стала своєрідним лакмусовим папірцем для політичного са-

[1]Див.: Міхновський М. Самостійна Україна // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 126—135.

мовизначення та розмежування в цій організації. Більшій частині рупівців не імпонували нетолерантність, категоричність, радикалізм, ставка на силові методи вирішення національного питання, якими просякнуті сторінки «Самостійної України». Проте М. Міхновський та його прибічники твердо стояли на платформі цього документа. Це призвело до першого розколу в РУП та утворення 1902 р. міхновцями Української національної партії (УНП). Невдовзі стався другий розкол — 1903 р. від РУП відмежувалася група на чолі з Б. Ярошевським, яка утворила Українську соціалістичну партію (УСП). УНП і УСП не були численними організаціями і не мали значного впливу в народних масах, але їхнє виникнення фіксувало процес політичної диференціації у РУП, виділення з неї крайніх правих та лівих елементів.

На початку XX ст. РУП стала уособленням процесу політизації національного руху. Ця організація діяла досить активно. Вже за перші три роки її існування було створено мережу рупівських груп, що діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах та інших містах України. Навіть на Кубані, де в Катеринодарі вчителював С. Петлюра, деякий час функціонував осередок РУП. Її діяльністю керували центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Головними формами активності організації були пропаганда та агітація. Пропагандистський арсенал рупівців охоплював нелегальні періодичні видання (газета «Селянин», журнал «Гасло» тощо), численні брошури та прокламації. Основним об'єктом пропаганди стало селянство, яке, за переконанням рупівців, було основою української нації. Лівобережжя перетворилося на базовий регіон дії РУП, хоча її діяльність поширювалася і на Поділля та Волинь.

Рупівські пропаганда та агітація не пройшли безслідно. Саме в них поліція вбачала основну причину антипоміщицьких селянських виступів 1902 р. на Полтавщині та Харківщині, які підняли на боротьбу понад 150 тис. осіб. У ході визвольних змагань у РУП поширюються соціал-демократичні погляди та настрої. Врешті-решт це призводить до чергового розколу. У 1904 р. частина рупівців на чолі з М. Меленевським-Баском та О. Скоропис-Йолтуховським віддала перевагу соціал-демократичним гаслам і утворила Українську соціал-демократичну спілку, яка невдовзі на правах автономної секції увійшла до меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії. Спілчани були переконані, що вирішення

національного питання є похідним від розв'язання на марксистській платформі соціально-економічних проблем.

У цей критичний для РУП період більшість її членів поступово схилялася до утворення української соціал-демократії. Очолювана М. Поршем, В. Винниченком та С. Петлюрою, ця частина партії стояла на позиціях органічного поєднання національної орієнтації з марксизмом. Це зумовило 1905 р. кардинальну реорганізацію та трансформацію РУП, її перетворення на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

Наростання революційної кризи, інтенсивна діяльність РУП підштовхнули до активності та політичної самоорганізації помірковані кола українського національного руху. У 1904 р. із Всеукраїнської загальної організації з ініціативи Є. Чикаленка виділяється група, яка утворює Українську демократичну партію (УДП).

Чикаленко Євген Харламович *(1861—1929) — громадський діяч, меценат, за фахом агроном. Народився в с. Перешори Херсонської губернії у багатій селянській сім'ї. Навчався в Харківському університеті, де вступив до української студентської громади. У 1884 р заарештований за участь у гуртку «драгоманівців» В. Мальованого і висланий до Перешорів. У 1894 р. переїхав до Одеси, в 1900 р. до Києва. Один із провідних членів «Старої громади» (з 1900), Української демократичної партії (з 1904) та Української демократично-радикальної партії (з 1905), засновник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 р в Одесі та згодом у Санкт-Петербурзі вийшли його популярні «Розмови про сільське хазяйство». Фінансував видання словника М. Комарова, газети «Селянин» (Львів), діяльність Академічного Дому (Львів), був видавцем єдиної україномовної щоденної газети в Російській імперії — «Громадська думка» (потім «Рада») Під час Першої світової війни жив у Фінляндії, Петрограді та Москві. Після лютневої революції 1917 р. повернувся в Україну, але активної участі в політичному житті не брав. У січні 1919 р. виїхав до Галичини, де був інтернований поляками. З 1920 р. мешкав в Австрії. У 1925 р. став головою Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії в Подебрадах (Чехословаччина). Автор «Спогадів» (1925—1926) та «Щоденника» (1931).*

Ця організація стояла на ліберальних позиціях і обстоювала встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ та надання Україні автономних прав у межах федеративної Росії. Певні розходження в поглядах на принципові програмні положення призвели до розколу в УДП та утворення частиною де-

мократів на чолі з Б. Грінченком, С. Єфремовим та Ф. Матушевським Української радикальної партії (УРП).

***Єфремов Сергій Олександрович** (1876—1939) — політичний діяч, публіцист, літературний критик та літературознавець Походив з сім'ї священика Закінчив Київський університет, з середини 90-х років займався літературною діяльністю Належав до ліберального крила українського руху, був одним із лідерів ТУП, пізніше — головою УПСФ, заступником Голови Центральної Ради, редактором газети «Нова Рада», генеральним секретарем з міжнаціональних питань Ідеолог і теоретик національного руху. Співробітничав з Українським Національним Союзом, проте був противником антигетьманського повстання. Під час Директорії працював в Українській Академії наук. У радянські часи — на науковій роботі, був обраний академіком, а згодом віце-президентом ВУАН. 2 липня 1929 р. заарештований і в березні 1930 р. засуджений у «справі СВУ» (як нібито один з її керівників) до 10 років тюремного ув'язнення Помер в одному з таборів ГУЛАГу 10 березня 1939 р*

Згодом розкол вдалося подолати. У 1905 р. УДП та УРП об'єдналися в одну організацію — Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Отже, на рубежі XIX і XX ст. помітно активізується діяльність українського національного руху, швидко йде процес витіснення культурницьких форм роботи політичними, поглиблюється розкол між українською інтелігенцією старшого та молодшого поколінь, набирає сили тенденція до організаційного згуртування та політичного самовизначення активної частини суспільства, формуються політичні партії.

Напередодні революції політична палітра охоплювала широкий спектр національних політичних партій. Найрадикальніші з них висунули гасло державної незалежності України. Характерною рисою цього періоду була абсолютна перевага в українському русі лівих національно-соціалістичних сил. Українські ліберали та консерватори не змогли організаційно згуртувати свої сили на національному ґрунті і тому, як правило, орієнтувалися на загальноросійські політичні партії консервативного та ліберального напрямів.

10.3. Україна в роки першої російської революції 1905—1907 рр.

Рубіж XIX і XX ст. — це не тільки період суттєвих соціально-економічних змін, а й час радикальних суспільно-політичних зрушень, значною мірою зумовлених революційними подіями 1905—1907 рр. Зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу, об'єктивна зацікавленість буржуазії в її залученні до вирішення важливих державних проблем, національний гніт, відсутність демократичних свобод тощо створювали ґрунт для стихійного вибуху невдоволення народних мас. Проте можливість виступу стала реальною лише завдяки появі та зміцненню наприкінці XIX — на початку XX ст. широкого спектра політичних партій, розширенню сфери їхніх дій, посиленню впливу на маси; втраті авторитету та частковому послабленню царизму в зв'язку з поразкою в російсько-японській війні 1904—1905 рр.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. в Петербурзі. Саме цього дня була розстріляна за наказом уряду 150-тисячна мирна робітнича демонстрація, учасники якої намагалися передати цареві петицію про свої потреби. Звістка про загибель 1200 робітників та поранення 5 тис. осіб швидко облетіла країну та викликала хвилю обурення, кристалізувалася в загрозливе для царату гасло «Геть самодержавство!» Тільки в січні в Російській імперії страйкувало майже 440 тис. осіб, тодія як у попередній період страйкуючих налічувалося 43 тис. осіб на рік. Держава вступала в добу революції.

У своєму розвиткові перша російська революція пройшла кілька фаз (етапів), кожна з яких мала свої характерні риси та особливості.

І фаза — «піднесення» (січень—жовтень 1905 р.):

— наростання масової боротьби, посилення її політичного характеру;

— політизація народних мас;

— активізація процесу самоорганізації суспільства (утворення політичних партій, рад, профспілок тощо);

— поширення хвилі заворушень серед селян та армії;

— переплетення та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольних рухів.

II фаза — «кульмінація» (жовтень—грудень 1905 р.):

— коротка стабілізація в країні та певне розмежування політичних сил після публікації царського Маніфесту 17 жовтня;

— діалог та легальна взаємодія між опозицією та владними структурами;

— активне формування багатопартійної системи;

— посилення пропаганди та агітації крайньо лівих партій — більшовиків та есерів;

— організація лівими силами хвилі збройних повстань у грудні 1905 р. (повстанськими центрами в Україні були Харків, Олександрівськ, Катеринослав, Горлівка та інші міста).

III фаза — «спад» (січень 1906—червень 1907 р.):

— посилення репресій (каральні експедиції, арешти, обшуки тощо);

— помітне зменшення масштабів та інтенсивності робітничих страйків та селянських виступів;

— перехід більшості політичних партій у підпілля;

— поширення серед революціонерів терористичних форм боротьби (1906—1907 рр. у Російській імперії було вбито та поранено 97 тис. посадових осіб, на П. Столипіна було здійснено 10 замахів);

— спроби опозиції продовжити антифеодальну, антиімперську, антикапіталістичну боротьбу парламентськими методами у стінах Державної думи;

— перехід реакції у наступ.

Якісно новим явищем, специфічною особливістю суспільно-політичного життя доби революції стали взаємовплив та взаємопроникнення робітничого, селянського та національно-визвольних рухів, що значно посилювало антисамодержавний фронт і сприяло появі іншого нового явища — широкомасштабності народних виступів, основними параметрами якої є масовість, територіальна поширеність, тривалість, задіяність різних соціальних верств. Лише протягом квітня—серпня 1905 р. в Україні відбулося понад 300 робітничих страйків, у яких взяло участь понад 110 тис. осіб. Тільки жовтневий політичний страйк підняв на боротьбу майже 2 млн жителів Російської імперії, з них в Україні — 120 тис. Червневі виступи українських селян 1905 р. охопили 64 із 94 повітів. За масштабами селянського руху Україна займала одне з перших місць у Російській імперії.

Повстання на броненосці «Потьомкін» (червень 1905 р.), збройні виступи у Севастополі під керівництвом П. Шмідта

(листопад 1905 р.), у Києві на чолі з Б. Жаданівським (листопад 1905 р.) та в інших містах свідчили про поширення революційних настроїв серед солдат та матросів. Помітна нестабільність, вагання селянства та армії, що традиційно підтримували або ж принаймні лояльно ставилися до самодержавства, теж були новим суспільно-політичним чинником, який відіграв надзвичайно важливу роль у політичному розвитку подій, особливо у вирішальному 1917 р.

Революційну хвилю жовтня 1905 р. царизмові не вдалося придушити силою, і він змушений був піти на поступки. Наслідком широкомасштабного жовтневого політичного страйку стало підписання 17 жовтня Миколою II Маніфесту, у якому народові обіцяли громадянські свободи (недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, союзів), декларувалося скликання російського парламенту — законодавчої Державної думи із залученням до виборів усіх верств населення. Цей документ мав надзвичайно важливі наслідки.

По-перше, він суттєво розширив межі легальної політичної та культурної діяльності, помітно її пожвавив та урізноманітнив. У 1905 р. в Лубнах виникає перша в Російській імперії україномовна газета «Хлібороб». Незабаром газети українською мовою почали виходити в Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові та інших містах. Засновуються перші українські суспільно-політичні журнали — «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Посів», «Село» тощо. Всього протягом 1905—1907 рр. виходило 24 україномовних видання. У Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Ніжині та інших містах виникають осередки культурно-освітньої організації «Просвіта». До середини 1907 р. їх налічувалося 35. Концентруючи у своїх лавах цвіт української еліти (М. Коцюбинський, Б. Грінченко, П. Мирний, Д. Яворницький та ін.), ці об'єднання вели активну культурницьку роботу — засновували бібліотеки, проводили вечори, видавали українською мовою літературу.

По-друге, нового імпульсу було надано процесові масової самоорганізації суспільства, тобто утворенню партій, рад, профспілок та інших суспільних організацій. Саме цього періоду відбувалося формування та становлення провідних політичних сил, які визначили характер та динаміку суспільно-політичних подій в Україні 1917—1920 рр. Під час революції зростає численність партії російських есерів, більшовицької та меншовицької фракцій РСДРП. Водночас на базі попередніх об'єднань

виникають і набирають сили та досвіду українські партії, які 1917 р. стануть домінуючими в Центральній Раді: 1905 р. з частини Революційної української партії (РУП), що перейшла на марксистську платформу, утворюється Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП); у 1907 р. на основі гуртків есерів, які вийшли з РУП ще 1903—1904 рр., виростає Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР).

Слабкість та незрілість парламентської форми правління, з одного боку, і необхідність консолідації опозиційних сил — з іншого зумовили появу нової альтернативної моделі організації влади — Ради робітничих депутатів. Протягом жовтня—грудня 1905 р. Ради виникли в 50 містах та селищах Російської імперії. В Україні вони діяли в Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієво, Маріуполі, Юзівці та Кременчуці. І якщо в період першої російської революції Ради розглядались як влада тільки більшовиками, то надалі — після жовтня 1917 р. саме ця модель управління лягла в основу розбудови пролетарської держави.

Свідченням активної масової самоорганізації суспільства стало утворення профспілок. Однією з перших виникла профспілка залізничників Південно-Західної залізниці. У ході революції осередками професійного руху стали Миколаїв, Одеса, Київ, Катеринослав, Харків та інші міста. Наприкінці 1905 р. в Україні існувало майже 80 професійних об'єднань.

Зростання політичної свідомості, концентрація сил, організованість — характерні риси селянського руху цього періоду. Влітку 1905 р. виникають місцеві організації Всеросійської селянської спілки. Найбільшого поширення ці об'єднання набули на Лівобережжі та Півдні. Всього в українських землях було створено 120 селянських і волосних організацій спілки, 12 повітових і 7 губернських комітетів.

За роки революції вибухоподібно розгортається кооперативний рух. Так, якщо в Київській губернії 1904 р. було лише 3 кооперативи, то 1907 р. — вже 193, у Харківській 1905 р. — 2, а 1907 р. — 50 кооперативів. Аналогічні процеси відбувалися і в інших регіонах України.

Важливе значення для розвитку суспільно-політичного життя мала поява в опозиційних сил легального офіційного каналу впливу на владу — думської трибуни. У І та II Державних думах на правах парламентської фракції діяла Українська думська громада, яка налічувала у сво-

їх лавах понад 40 депутатів і обстоювала, головним чином, право України на політичну автономію та українізацію школи, судочинства, церкви та місцевих адміністративних органів. І хоча практична ефективність думської діяльності депутатів-українців була незначною, важливе політичне значення мала можливість оприлюднення з найвищої державної трибуни національних і соціальних вимог та інтересів українського народу (наприклад, селянин с. Кошелівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії В. Хвіст заявив 1906 р. у стінах Думи, що Україна нагально потребує земельної реформи та політичної автономії).

3 червня 1907 р. були опубліковані царський Маніфест про розпуск II Державної думи і новий закон про вибори до III Думи, відповідно до якого 80% населення Російської імперії позбавлялося виборчих прав. Фактично було здійснено державний переворот, який не тільки відкривав новий період — період реакції, а й підводив риску під революційними змаганнями 1905—1907 рр.: перша російська революція зазнала поразки.

Отже, різке загострення економічних, політичних, соціальних та національних проблем, посилене поразкою царизму в російсько-японській війні 1904—1905 рр., призвело до стихійного вибуху народного незадоволення — першої російської революції. Ця революція пройшла у своєму розвитку кілька фаз: «піднесення — кульмінація — спад», яким відповідають кардинальні зміни та зрушення в суспільному житті. Надзвичайно важливо, що в процесі розгортання революційних подій виникли нові суспільно-політичні явища та тенденції, які надалі суттєво вплинули на історичну долю України: переплетення та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольного рухів; виникнення широкомасштабних народних виступів; усвідомлення народними масами ефективності та результативності спільного натиску на самодержавство; посилення настроїв нестабільності та вагань селянства й армії; суттєве розширення внаслідок проголошення царського Маніфесту меж легальної політичної та культурної діяльності, помітне її пожвавлення та урізноманітнення; активізація процесу масової самоорганізації суспільства (утворення політичних партій, рад, профспілок тощо); поява в опозиційних сил легального офіційного каналу впливу на владу — думської трибуни.

10.4. Україна в роки третьочервневої монархії (серпень 1907 — липень 1914 р.)

Третьочервневий виборчий закон, що надавав абсолютну перевагу поміщикам та крупній буржуазії, фактично зводив нанівець проголошену 1905 р. демократію. Проте новий виборчий закон був лише першим кроком у масштабному наступі реакції. У багатьох районах Російської імперії було введено «воєнний» або ж «особливий» стан. Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська та Херсонська губернії тривалий час перебували в стані посиленої охорони. У цих регіонах заборонялися будь-які збори, наради, навіть не дозволялося збиратися декільком особам у приватних квартирах. Період реакції — це час «надзвичайних заходів» у боротьбі з революційним рухом, зростання кількості арештів, сваволі воєнних судів зі спрощеною формою судочинства, масових заслань без суду і слідства, погромів профспілок, заборони демократичних видань тощо.

Після революції активно запрацював репресивний апарат. За звинуваченням у «політичних злочинах» за період 1907—1909 рр. було засуджено 26 тис. осіб, з яких 5 тис. винесено смертні вироки. У переповнених тюрмах країни 1909 р. перебувало майже 180 тис. осіб.

Досить відчутним був наступ реакції в культурній сфері. Невдовзі після третьочервневого виборчого закону цар затвердив постанову ради міністрів про студентські організації та правила скликання зборів у стінах навчальних закладів. Суть його полягала в забороні студентам брати участь у будь-яких зібраннях та ліквідації автономії вищих навчальних закладів.

Логічним наслідком наступу реакції було посилення національного гніту. Уряд заборонив викладання українською мовою в школах, де воно було самовільно запроваджене у роки революції. Було скасовано навіть циркуляр міністра освіти 1906 р., у якому свого часу дозволялось вчителям «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не розуміють». Натомість з'явився новий циркуляр, що забороняв вчителям розмовляти з учнями українською мовою навіть у позаурочний час за межами школи. Шовіністична освітянська політика не дозволяла у школах співати українських пі-

сень, декламувати вірші українською мовою, виконувати національні мелодії.

Піднесення реакційної хвилі зумовило тотальне насильницьке закриття українських клубів, наукових товариств, культурно-освітніх організацій. Зокрема, під тиском властей перестали функціонувати київська, одеська, чернігівська, полтавська, ніжинська та інші «Просвіти». У 1910 р. побачив світ циркуляр П. Столипіна, у якому «інородцям» (до них належали українці та інші пригноблені народи) взагалі заборонялося створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою. У цей час державний Комітет у справах друку заборонив вживати на сторінках періодичної преси та в будь-яких інших виданнях терміни «Україна», «український народ».

***Столипін Петро Аркадійович** (1862—1911) — російський державний діяч. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, у липні — прем'єр-міністром. З ім'ям Столипіна пов'язані активна протидія революції 1905—1907 рр., розпуск II Державної думи і зміни положення про вибори до неї на користь заможних верств населення. Вершиною діяльності Столипіна стала аграрна реформа, яка розпочалася в 1906 р. і набула широкого розмаху, зокрема в Україні. Столипін негативно ставився до українства, вважаючи багатомільйонний народ «інородцями», всіляко підтримував діяльність великоросійських шовіністів в Україні. 1 вересня 1911 р. під час перебування в Києві був смертельно поранений агентом охранки, колишнім анархістом М. Богровим. Похований на території Києво-Печерської лаври.*

Придушення революційного руху, наведення порядку жорсткою рукою, наступ на демократичні завоювання революції, відверта асиміляторська політика щодо пригнічених народів — все це складові одного плану, за допомогою якого голова царської Ради міністрів П. Столипін хотів створити потужну, централізовану, монолітну імперію, повернути царизмові колишні владу та вплив. Важливе місце в стратегічних розрахунках прем'єр-міністра займала аграрна реформа.

Революція 1905—1907 рр. довела, що аграрне питання з питання економічного переросло в політичне. Його невирішеність поглиблювала конфронтацію в суспільстві, посилювала соціальну напругу та політичну нестабільність. Будучи залишком феодалізму, самодержавство тривалий час консервувало свою опору — два інших релікти часів кріпосництва: поміщицьке землеволодіння та селянську общину. На початку XX ст. деградація поміщицького землеволодіння стала цілком очевидною, а община по-

казала не лише свою нездатність ефективно господарювати, а й належно контролювати настрої селян. Саме тому ще в ході революції прем'єр-міністром П. Столипіним було проголошено курс на реформування аграрного сектора. Комплекс реформ, розпочатих указом 9 листопада 1906 р., був логічним продовженням модернізаційних процесів у Росії середини XIX ст. У його основі лежало три головні ідеї: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримати землю в приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем столипінської аграрної реформи була ставка на особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності в бідності.

Аграрними перетвореннями П. Столипін хотів комплексно вирішити низку важливих завдань: підняти ефективність сільськогосподарського виробництва, підвищити товарність селянського господарювання, зміцнити соціальну опору самодержавства на селі, вирішити проблему аграрного перенаселення. Хоча здійснення столипінських планів у перспективі обіцяло поліпшення ситуації в суспільстві, вони були зустрінуті значною мірою вороже. Характерно, що проти них виступили і праві, і ліві політичні сили. Правих не влаштовувало руйнування традиційного сільського укладу, а ліві не бажали послаблення протиріч на селі, які були збудниками революційної активності селянства. Цікаво, що і саме селянство імперії у своїй масі, якщо не вороже, то дуже насторожено поставилося до реформаторських ідей. Тут свою роль відіграв комплекс чинників: природний консерватизм селян, зрівняльна психологія, сформована общинним землекористуванням, і зневіра у власних силах.

Найбільший успіх реформи Столипіна мали в Україні. Це пояснюється особливостями української ментальності, сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання, порівняно меншою поширеністю на території України селянських общин. Протягом 1907—1915 рр. на Правобережжі вийшли із общини 48% селян, на Півдні — 42%, на Лівобережжі — 16,5%. На 1916 р. утворилося 440 тис. хуторів, що становило 14% селянських дворів. Ці показники були значно вищими, ніж у європейській Росії, де з общини виділилося 24% селянських господарств, а переселилось на хутори 10,3%.

Однак остаточно зруйнувати селянську общину не вдалося. Не змогла реформа ліквідувати і поміщицьке зем-

леволодіння, хоча спроби перерозподілу поміщицьких земель шляхом купівлі-продажу через Селянський поземельний банк робилися владою досить енергійно. Певною мірою зазнала краху і переселенська політика Столипіна. На нові землі протягом 1906—1912 рр. виїхало з України майже 1 млн осіб. На жаль, погана організація процесу переселення призвела до того, що лише 1911 р. повернулося додому 68,5% переселенців.

Отже, після поразки революції 1905—1907 рр. розпочався широкомасштабний наступ реакції, складовими частинами якого були введення на значній території України стану посиленої охорони, масові арешти, свавільне судочинство, погроми прогресивних суспільних організацій, заборона демократичних видань, посилення національного гніту, різке звуження сфери вживання української мови тощо.

Через низку причин (протидія селян, недостатнє фінансування та погана організація реформаційних заходів, відсутність широкої соціальної бази, загибель основного ідеолога та рушія реформ П. Столипіна та ін.) аграрні реформи початку ХХ ст. не реалізували повністю свого потенціалу і не досягли поставленої мети. Водночас, відкривши шлях до приватного селянського землеволодіння, стимулюючи розвиток агрокультури, зробивши ставку на особисту ініціативу та конкуренцію, вони прискорили процес переходу українського села на індустріальну основу.

10.5. Західноукраїнські землі в другій половині XIX — на початку ХХ ст.

Середина XIX ст. була часом випробувань для імперії Габсбургів. Вистоявши перед революційною хвилею 1848 р., вона невдовзі зазнала дошкульних поразок на міжнародній арені. Спочатку Австрія програла франко-італо-австрійську війну 1859 р., а 1866 р. зазнала поразки в протистоянні із Пруссією. Ці невдачі зумовили глибоку політичну кризу в державі. Щоб недопустити неконтрольованого розвитку подій, вже 1867 р. було укладено австро-угорський компроміс, внаслідок якого Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну

Австро-Угорську. Це була суттєва зміна базового державотворчого принципу — централізм поступився місцем федералізму. До австрійської частини монархії увійшли Галичина і Буковина, а до угорської — Закарпатська Україна.

Аграрна реформа 1848 р. відкрила перспективи переходу сільського господарства імперії на капіталістичні рейки, проте цей перехід у другій половині XIX ст. здійснювався вкрай уповільнено. На заваді ставали збереження поміщицького землеволодіння, сплата селянами великого викупу за ліквідацію феодальних повинностей, перебування сервітутів (лісів, пасовищ) під цілковитим контролем поміщиків тощо. Тому розвиток капіталізму в аграрному секторі західноукраїнських земель йшов прусським шляхом, тобто шляхом поступового вростання поміщицьких господарств у капіталізм, яке супроводжувалося багаторічною кабалою та хижацькою експропріацією селянства.

На початку пореформеного періоду поміщицьке землеволодіння ще зберігало досить міцні позиції, становлячи понад 40% усіх земель Західної України. Проте в землеволодінні відбулися радикальні зміни. Дедалі більшої сили набула тенденція скорочення кількості поміщицьких маєтків та концентрація землі в руках елітної поміщицької групи. Зокрема, в Галичині 1893 р. налічувалося майже 4,5 тис. поміщиків, але вже 1902 р. їхня кількість зменшилася до 3 тис. осіб. Показово, що 493 з них концентрували у своїх руках майже 57% усіх поміщицьких земель краю.

Характерною особливістю пореформеного землеволодіння в західноукраїнських землях було збереження церковного землеволодіння — тільки на Буковині на початку XX ст. земельний фонд церкви становив майже 26% усієї корисної землі цього регіону.

З розвитком товарно-грошових відносин значна частина поміщиків не змогла перейти до нових умов господарювання. Непрофесійне ставлення крупних землевласників до сільськогосподарського виробництва призвело до того, що на рубежі XIX і XX ст. заборгованість галицьких поміщицьких господарств у розрахунку на гектар землі була у 3 рази вищою, ніж селянських. Це спричинило занепад поміщицьких латифундій, поширення парцеляції (продажу частинами) маєтків, здачі земель в оренду (наприкінці XIX ст. західноукраїнські поміщики здали в оренду майже 30% своїх земель).

Буржуазні відносини суттєво трансформували не тільки поміщицьке, а й селянське землеволодіння. Активна диференціація селянства призвела до того, що на рубежі віків у західноукраїнських землях налічувалося майже 80% бідняцьких, 15% середняцьких і лише 5% економічно міцних заможних селянських господарств. Характерною рисою селянського землеволодіння цієї доби було помітне збільшення кількості селянських господарств внаслідок дроблення, яке супроводжувалося прогресуючим зменшенням земельних наділів.

На цьому ґрунті гостро постала проблема аграрного перенаселення в західноукраїнських землях. Шукаючи вихід із критичного становища, західноукраїнські селяни почали виїжджати за кордон — до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії тощо. Наприкінці XIX ст. із Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало 250 тис. осіб, а із Закарпаття — 170 тис. Цей процес мав тенденцію до зростання. Фахівцями підраховано, що в 1890—1913 pp. кількість емігрантів із західноукраїнського регіону становила майже третину всього приросту населення краю за цей період[1]. Проте, незважаючи на значні масштаби еміграції (до Першої світової війни із західноукраїнських земель за кордон переїхало на постійне проживання майже один мільйон осіб), вона лише частково вирішувала проблему аграрного перенаселення і пом'якшувала ситуацію на селі.

У другій половині XIX — на початку XX ст., незважаючи на залишки кріпосництва, аграрний сектор західноукраїнських земель поступово переходив на капіталістичні рейки. Дедалі ширше використовується вільнонаймана праця; поступово зростає товарність сільського господарства; поліпшуються знаряддя праці; поширюється практика використання прогресивних раціональних сівозмін, застосування добрив; формується господарча спеціалізація окремих районів, розширюються посівні площі тощо. Однак ці позитивні зрушення мали, як правило, локальний, фрагментарний характер, в цілому ж сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі і працювало в режимі самозабезпечення, а не розширеного товарного виробництва. Достатньо сказати, що протягом дру-

[1]Див.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.: Навчальний посібник. — К., 1996. — С. 79.

гої половини XIX ст. продукція землеробства Галичини, Буковини і Закарпаття збільшилася майже у 1,5 раза, а населення — в 1,8 раза.

Економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер, що позначилося на її структурі та динаміці розвитку. Особливо це помітно у сфері промисловості, де колоніальні форми господарювання виявилися у низці тенденцій, процесів та явищ:

1. *Гальмування промислового розвитку західноукраїнських земель.* Маючи у своєму розпорядженні такі потужні важелі, як податкову систему, державні замовлення, бюджетні фонди тощо, австрійський та угорський уряди активно стимулювали індустріальний розвиток власне австрійських та угорських земель і водночас консервували економічну відсталість західноукраїнського краю. Характеризуючи становище у промисловості в перші пореформені роки, Львівська торгово-промислова палата констатувала, що ні в будівництві, ні в промисловості західноукраїнських земель «не тільки не було ніякого піднесення, а спостерігалося помітне погіршення і спад діяльності»[1]. З часом ситуація на краще не змінилася. Вищі, ніж у центральних імперських землях податки; відсутність державної фінансової підтримки; протекціоністська політика щодо австрійських підприємців, суттєво підривали конкурентоспроможність західноукраїнської промисловості. Промислові галузі краю (цукрова, текстильна, скляна, паперова та ін.) втрачали свої колишні позиції та занепадали.

2. *Кустарно-ремісничий характер західноукраїнської промисловості.* Переважна більшість західноукраїнських промислових підприємств у пореформений період була дрібною, недостатньо механізованою, розташовувалася в селах та невеликих містах. Ці тенденції переважали і на початку XX ст. 1902 р. понад 94% промислових підприємств Галичини налічувало до п'яти робітників і в них працювало понад 50% всього зайнятого в промисловості населення. У цей час майже половину промислового потенціалу краю становили підприємства, у яких працював лише один робітник — його власник. Великих капіталістичних підприємств у західноукраїнських землях налічувалося лише 220 і на них працювала тільки четверта частина робітників.

[1]Див.: Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988. — С. 161.

3. *Орієнтація фабричного виробництва на добування та первинну переробку сировини, деформована структура промислового потенціалу.* У західноукраїнському регіоні активно розвивалися та прогресували галузі, які мали сировинний характер — нафтоозокеритна, лісопильна та борошномельна. Найшвидше зростала нафтова промисловість. Якщо в середині 60-х років у Бориславському басейні відрами з неглибоких 20—40-метрових криниць добували не більше 5—7 тонн нафти на рік, то наприкінці століття завдяки застосуванню передової техніки, іноземного капіталу тощо цей показник зріс до 330 тис. тонн. Запровадження державою низького мита на вивіз непереробленої нафти та високого на нафтопродукти, що вивозилися, стимулювало процес нафтодобування та гальмувало переробку нафти на місцях. Тому тільки 1905 р. нафтоочисні заводи Галичини переробили лише 33,7% добутої нафти, а 42,5% у сирому вигляді вивезли для подальшої переробки у центральні австрійські землі. Активний розвиток нафтоозокеритної, лісопильної та борошномельної галузей за прогресуючого занепаду інших галузей промислового комплексу вів до значних деформацій економічного потенціалу західноукраїнських земель.

4. *Залежність промислового розвитку від іноземного капіталу.* Шукаючи максимально високого прибутку, в західноукраїнські землі у другій половині XIX — на початку XX ст. інтенсивно проникає іноземний капітал — насамперед австрійський, німецький, англійський, американський, французький, бельгійський. Намагаючись поставити під контроль основні промислові галузі краю, іноземці активно створювали акціонерні товариства, концерни, синдикати, банки. Ці процеси йшли по лінії концентрації капіталів та виробництва. Зокрема, утворений у цей час англо-австро-німецький концерн контролював майже 3/4 видобування та переробки нафти і досить успішно конкурував з тогочасним американським гігантом — трестом «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі». Домінування іноземного капіталу було характерним і для інших галузей краю — соледобувної, лісопильної, деревообробної, хімічної тощо.

5. *Хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель.* Колоніальний характер господарювання офіційних австро-угорських властей, нестримна сваволя та грабунок іноземних капіталістів призвели до варварського, нераціонального використання природноресурсного потенціалу краю. Наприкінці XIX ст. щорічні вирубки лісу в Карпатах перевищили 6 млн $м^3$. З часом

ця тенденція дедалі поглиблювалася. Лише 1912 р. в одній Галичині площа лісів скоротилася більше, ніж на 1100 га. Внаслідок хижацьких методів експлуатації на початку XX ст. були виснаженими верхні озокеритові поклади, що стало однією з причин занепаду цієї галузі.

6. *Фіксація низької енергоозброєності західноукраїнської промисловості.* Як відомо, суть промислового перевороту полягає в переході від ручної праці до машинної, до активного використання новітньої техніки та технологій. Намагаючись втримати промисловий розвиток західноукраїнських земель у межах колоніальної провінції, офіційна австро-угорська влада не тільки не заохочувала, а й гальмувала впровадження технічних новацій у промисловості цього регіону. Тому в Галичині діяло лише 5,5% парових двигунів, що функціонувало в Австро-Угорській імперії, а на Буковині та Закарпатті цей відсоток був ще нижчим.

7. *Перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту.* Характерною рисою економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. було те, що внутрішній та зовнішній торговельний обіг зростав більш швидкими темпами, ніж продуктивні сили регіону. Колоніальний характер господарювання визначив структуру та напрям товарообігу. Система державних митних тарифів, яка стимулювала вивіз сировини та блокувала продаж за кордон готової продукції, суттєво знижувала експортні можливості західноукраїнської промисловості. Саме тому напередодні Першої світової війни сировина становила понад 90% всього експорту із західноукраїнських земель в інші країни. Активний вивіз сировини призвів до того, що потреби краю задовольнялися переважно імпортними фабричними промисловими товарами. Це означало перетворення західноукраїнського регіону на ринок збуту товарів, вироблених сусідніми, більш розвинутими промисловими державами. Ось як характеризував ситуацію один із тогочасних галицьких економістів: «Вироби з тканини і пряжі. Від сорочки аж до килиму, залізні і металеві вироби, знаряддя, машини, добрива, вироби шкіряної промисловості, хімічні вироби, словом, усе, чого потребує людина від колиски аж до могили, майже усе імпортуємо, купуємо, позичаємо у чужих»[1].

[1]Цит. за: Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988. — С. 185.

Досить складною була ситуація в суспільно-політичній сфері. Після поразки революції 1849 р. галицьким намісником було призначено А. Голуховського, який проводив відверто пропольську політику — сприяв призначенню поляків на вищі посади цивільної служби краю; сформував у австрійського уряду думку про те, що український рух є винятково «Русофільським»; заблокував реалізацію українських планів поділу Галичини на українську та польську частини тощо. Після серії зовнішньополітичних невдач Австрії та укладення австро-угорського компромісу 1867 р. позиції поляків у Галичині ще більше посилюються — намісник завжди призначався з числа польської аристократії; виборча система зебезпечувала полякам відчутну перевагу в крайовому сеймі (це було надзвичайно важливо, оскільки навіть міністр закордонних справ Австро-Угорщини зазначав: «наскільки русини мають існувати, вирішить галицький сейм»); діловодство та освітня сфера активно полонізовувалися на догоду польській правлячій верстві.

За цих обставин соціальне напруження, українсько-польське протистояння в західноукраїнських землях наростали. Соціальні та національні протиріччя переплелися в один суперечливий вузол. Один з польських дослідників писав на початку XX ст.: «Те, що селянин став синонімом русина, а поляк — синонімом пана, стало фатальним для нас»[1]. Відповіддю на посилення польського впливу в західноукраїнських землях стало виникнення москвофільської та народовської суспільно-політичних течій.

Москвофільська (староруська або русофільська) течія виникає ще 1848 р., а у 50-ті роки набуває більш чітких, окреслених форм. Її лідерами були Д. Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, Д. Добрянський та ін. Соціальну базу становили частина духовенства, поміщиків, чиновництва та інтелігенції, яка орієнтувалася на самодержавну Росію і при цьому не відмовлялася від демонстративної лояльності щодо Австро-Угорської імперії. Москвофільський рух мав клерикально-консервативний характер, його виникнення та розгортання — своєрідна реакція частини західноукраїнської громади на посилення польського впливу в краї. Серед москвофілів поширеною була приказка: «Якщо ми маємо втопитися, то краще в

[1]Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 424.

російському морі, аніж у польській калабані». Ідеологічна основа цієї течії базувалася на трьох постулатах:

1) протиставлення польській мові «язичія» (суміші російської, української, старослов'янської та польської мов), що заперечувало право на розвиток української мови як літературної;

2) обстоювання тези про єдиний «руський», або ж «панруський» народ, що проживає на території «від Карпат до Уралу», до якого москвофіли зараховували і галицьких русинів;

3) захист таких формальних рис руської ідентичності, як візантійська літургія, юліанський календар, кириличний алфавіт тощо.

Москвофільство набуло поширення в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Під його впливом сформувалися та діяли культурно-освітні товариства («Галицько-руська матиця», Товариство ім. М. Качковського, «Народний дім»), видавалися періодичні видання (газета «Слово», журнали «Семейная библиотека», «Галичанин», «Лада» тощо).

Однак для частини молодої української інтелігенції неприйнятними були орієнтація москвофілів на реакційне царське самодержавство, використання ними фінансово-організаційної підтримки Росії, консерватизм москвофільських поглядів тощо. На цьому ґрунті формується народовська (українофільська) політична течія. Біля витоків народовства стояли В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), К. Климович, Ф. Заревич та ін., які на початку 60-х років заснували у Львові студентську громаду — один з перших осередків українофільства в краї. Народовська течія сформувалась на демократичних традиціях «Руської трійці», під сильним впливом творчості Т. Шевченка. Слід зазначити, якщо серед москвофілів переважало духовенство, то серед народовців більшість становили світські особи — адвокати, вчителі, лікарі тощо.

Лідери руху (Ю. Романчук, О. Барвінський, К. Левицький та ін.) виступали проти революційних форм боротьби і стояли на платформі толерантного ставлення до Австро-Угорської монархії.

Левицький Кость *(1859—1941) — політичний діяч. Освіту здобув у Львівському університеті. В 1899 р. — співзасновник Української національно-демократичної партії, згодом її голова. Обирався послом до австрійського парламенту і польського сейму. Левицькому належить визначна роль у боротьбі за національне визволення західноукраїнських земель. Був президентом створеної у*

Львові в 1914 р Української Головної Ради і віденської Заграничної Української Ради, в листопаді 1918 р очолив перший уряд ЗУНР У часи польської окупації Галичини був членом центрального уряду у Відні Після повернення до Львова займався громадською діяльністю У 1939 р після вступу радянських військ у Галичину був заарештований, 20 місяців перебував у в'язниці, звільнений напередодні німецько радянської війни У липні 1941 р став засновником і головою Української Національної Ради у Львові Перу Левицького належать історично політичні й правознавчі праці, серед них «Історія політичної думки галицьких українців, 1848—1914» (1926), «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни, 1914—1918», «Великий зрив» (1931) та ін

Основною метою народовців стали розвиток української літератури на народній основі, створення єдиної літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнського краю, згуртування національних інтелектуальних сил. Саме тому свою активність вони виявили насамперед у культурній сфері. Безперечними здобутками народовців на культурній ниві були:

— створення мережі народовських періодичних видань (журнали «Мета», «Нива», «Правда», «Русалка», «Вечорниці», газети «Діло», «Батьківщина», «Буковина» та ін.);

— заснування культурно-освітніх та наукових товариств («Руська бесіда» — 1861 р., «Просвіта» — 1868 р., Наукове товариство імені Шевченка — 1873 р.);

— організація українського професійного театру (1864 р. у Львові при товаристві «Руська бесіда»);

— видання та популяризація творів українських письменників Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, Л. Глібова, І. Франка, Панаса Мирного та ін.

Завдяки своїм енергійним діям народовці відвойовували в москвофілів позицію за позицією і наприкінці 80-х років відтіснили їх на другий план. Проте саме тоді народовська течія дедалі більше втрачає свої колишні ознаки демократизму і набуває рис клерикалізму та консерватизму. Основна причина такої трансформації полягає в намаганні українофілів залучити на свій бік сільське духовенство, а вже через нього розширити соціальну базу, посилити вплив на найчисленнішу верству суспільства — українське селянство.

У другій половині XIX ст. ставало дедалі очевиднішим, що поміркованими діями у сфері культури не можна вирішити актуальні тогочасні проблеми, зняти наростаючі економічні, соціальні, національні та інші суспіль-

ні протиріччя. Це зумовило радикалізацію та політизацію суспільного руху. Розчарована в орієнтації, суспільно-економічних поглядах та формах діяльності москвофілів та народовців, молода інтелігенція під впливом М. Драгоманова обрала третій шлях для національного суспільного руху — шлях європеїзації, модернізації та демократизації. Саме ці ідеї лягли в основу діяльності, утвореної в середині 70-х років радикальної течії в українському русі. Лідерами цього напряму стали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які проповідували необхідність переходу до соціалізму.

Павлик Михайло Іванович *(1853—1915) — громадський і культурно освітній діяч, літератор Народився на Станіславівщині в селянській родині Після закінчення гімназії у Львові (1874) вступив до Львівського університету, де став членом «Академічного гуртка» і співробітником його друкованого органу «Друг» У 1878 р разом з І Франком розпочав видання місячника «Громадський друг», після закриття якого видавав збірники «Дзвін» та «Молот» У 1879 р у зв язку з політичними переслідуваннями був змушений виїхати до Женеви, де прожив до 1882 р Там разом з М Драгомановим і С Подолинським видавав журнал «Громада» Наприкінці 80 х років став одним із фундаторів Української радикальної партії і редактором її друкованих органів «Хлібороб» і «Народ» (1890—1895) У 1895—1905 рр — перший бібліотекар НТШ і редактор радикального «Громадського голосу» В 1914 р — заступник голови Головної Української Ради Творча спадщина Павлика складається з художніх творів, перекладів та наукових робіт «Потреба етнографічно статистичної роботи в Галичині» (1886), «Про русько українські народні читальні» (1887), «Михайло Петрович Драгоманов, 1841—1894» (1896), «Якуб Гаватович» (1900) та ін*

Використовуючи свої часописи «Молот», «Громадський друг», «Дзвін», «Світ», молоді радикали вели активну пропагандистську та агітаційну роботу в масах. Їхня діяльність сприяла поглибленню процесу політизації робітничого класу і селянства.

Починаючи з 90-х років XIX ст. суспільний рух в західноукраїнських землях вступає в політичний етап свого розвитку — інтенсивно розгортається робота щодо організаційного згуртування та розмежування політичних сил, чіткіше кристалізуються основні програмні положення, агітація та пропаганда охоплює дедалі ширші верстви населення. Вже в жовтні 1890 р. виникає перша в Галичині політична партія — Русько-українська радикальна партія (РУРП). Це політичне об'єднання було першою легальною українською політичною партією європейського

типу і водночас першою в Європі селянською партією, що стояла на соціалістичній платформі. Поява РУРП стала своєрідним сигналом для формування багатопартійної системи в межах національного руху. Невдовзі одна за одною виникають нові партії: Українська національно-демократична партія — УНДП (1899); Русько-український християнський союз (1896), який 1911 р. трансформувався в Християнсько-суспільну партію; Українська соціал-демократична партія — УСДП (1899).

Наприкінці XIX ст. активізується політична думка. У 1895 р. у книзі Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») вперше в історії українського руху було сформульовано та аргументовано тезу про необхідність політичної самостійності України. З часом цей постулат став програмним для більшості українських політичних партій, які між тим по-різному вбачали шляхи досягнення кінцевої мети: РУРП і УНДП були переконані, що до державної незалежності слід йти через виборювання національно-територіальної автономії, а УСДП першочерговим завданням вважала змагання за культурно-національну автономію.

Під впливом загострення соціально-економічних протиріч, посилення національного руху наростає хвиля виступів робітників і селян. Їхня активність досягає свого піку на початку XX ст. Влітку 1902 р. аграрний рух охопив понад 500 сіл Східної Галичини, страйкувало майже 100 тис. осіб. Масштабність та інтенсивність страйкового руху особливо зросла в роки першої російської революції, відлунням якого стала наростаюча активність народних мас у західноукраїнських землях. Зокрема, у Східній Галичині 1905 р. кількість страйкуючих підприємств порівняно з 1900 р. зросла майже в 4 рази, а кількість страйкарів — більше, ніж у 3 рази. Того ж року на Буковині страйкувало понад 200 підприємств. У цих страйках взяли участь майже в 4 рази більше робітників порівняно з 1901 р.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. в західноукраїнських землях відбувається поступовий перехід до капіталістичних форм господарювання. Зростає товарність сільського господарства, ширше використовується вільнонаймана праця, поліпшуються знаряддя праці, частіше застосовується техніка тощо. Проте водночас з позитивними зрушеннями зберігає свої панівні позиції поміщицьке землеволодіння; завдяки перебуванню сервітутів — під поміщицьким контролем юридично вільні селяни фактично потрапляють в економічне кріпацтво; за-

гостр'юється проблема аграрного перенаселення тощо. Через це в аграрній сфері західноукраїнських земель накопичується комплекс протиріч, які заважали поступальному розвиткові. Ці протиріччя значною мірою були зумовлені колоніальним характером економіки краю.

Наслідками колоніальних форм господарювання в промисловій сфері були: гальмування промислового розвитку західноукраїнських земель; консервація кустарно-ремісничого характеру західноукраїнської промисловості; орієнтація фабричного виробництва на добування та первинну переробку сировини, створення деформованої структури промислового потенціалу; залежність промислового розвитку від іноземного капіталу; хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель; фіксація низької енергоозброєності західноукраїнської промисловості; перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту.

Динаміку суспільного руху визначали українсько-польське протистояння та невщухаюча боротьба між москвофілами, народовцями та радикалами. Наприкінці XIX ст. суспільний рух у західноукраїнських землях вступає в політичний етап свого розвитку, який характеризується утворенням політичних партій, кристалізацією їхніх програм та активною боротьбою за вплив на маси.

10.6. Українські землі в роки Першої світової війни

Влітку 1914 р. загострення міжімперіалістичних протиріч дійшло до фатальної межі. Світ опинився в полум'ї Першої світової війни. Ця війна була збройним протистоянням двох воєнних блоків: Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антанти (Англія, Франція, Росія), але поступово у її орбіту було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі. Ворогуючі сторони ставили перед собою фактично одні й ті ж цілі: ствердження власного домінування у світі, загарбання чужих територій, встановлення контролю за ринками збуту та джерелами сировини, послаблення хвилі народних виступів за соціальне та національне визволення, знешкодження опозиційних політичних сил, концентрація народної уваги не на внутрішніх проблемах, а на зовнішній загрозі.

Трагедія українського народу полягала в тому, що він всупереч власній волі був втягнутий у війну, а його землі стали об'єктом експансії воюючих сторін. Загарбання українських земель було невід'ємною частиною агресивних планів основних учасників ворогуючих блоків. Якщо Австро-Угорщина претендувала на Поділля та Волинь, то Німеччина виношувала більш масштабні плани. Про це свідчать слова «сталевого короля» Августа Тіссена, що прозвучали на початку Першої світової війни: «Росія повинна віддати нам прибалтійські провінції, частину Польщі й Донецький басейн з Одесою, Кримом і Приазов'ям». Не меншими були апетити і у російського самодержавства. Прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель» під владою російського царя, самодержавство планувало акцію приєднання Галичини, Буковини та Закарпаття.

З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці мусили воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні, адже в російській армії перебувало 3,5 млн українців, у австроугорській — 250 тис.

Війна зумовила глибокий розкол національного руху, який відбувся у двох площинах: як між українцями воюючих сторін, так і в межах Російської та Австро-Угорської імперій — на прибічників та противників переможної війни. Відверто проавстрійські позиції зайняла утворена в серпні 1914 р. у Львові Головна Українська Рада, що була міжпартійним блоком, до складу якого входили радикальна, соціал-демократична та націонал-демократична партії. На чолі цього об'єднання став К. Левицький. У Маніфесті, випущеному Радою 3 серпня 1914 р., зазначалося: «Ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю, ...яке знайшло охорону в конституційному ладі австрійської держави». За ініціативи Головної Української Ради незабаром було створено легіон Українських січових стрільців (УСС). Дотримуючись класичного імперського правила «не озброювати підкорені народи та не створювати з їх представників численні національні бойові одиниці», Австрійська імперія, навіть маючи гостру потребу в живій силі, чинила певні перешкоди при формуванні легіону. Так, з 28 тис. бажаючих до УСС було зараховано лише 2,5 тис. осіб.

Водночас з утворенням Головної Української Ради група емігрантів із Східної України (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Скоропис-Йолтуховський та ін.) заснували у Відні свою організацію — Союз визволення України (СВУ).

***Донцов Дмитро Іванович** (1883—1973) — політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Царськосельському ліцеї, на юридичному факультеті Петербурзького університету, з якого виключений за участь в українській демонстрації 1905 р. У 1905 р. член РУП (згодом УСДРП). Через переслідування поліції (1908) виїжджає за кордон. Під час Першої світової війни — перший голова Союзу Визволення України (1914), з якого вийшов у 1915 р У 1917 р. жив у Львові, де здобув ступінь доктора права. У березні 1918 р. виїхав до Києва, де очолював Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах з РСФРР. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії В 1919—1921 рр — у Швейцарії. З 1922 р. мешкав у Львові, де був одним із засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу «Заграва» (1923—1924). У 1939 р. заарештований і ув'язнений в польському концтаборі. Після звільнення емігрував до Німеччини, а звідти до Бухареста, де редагував часопис «Батави» (1940—1941). Під час Другої світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 р. — у Парижі, в 1946 р. переїхав до Великої Британії. З 1947 р. в еміграції в Канаді, де викладав українську літературу в Монреальському університеті, співробітничав в українських виданнях. У своїх працях, найґрунтовнішими з яких є «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати наших традицій» (1938), «Московська отрута», «Росія чи Європа» (1955), «Клич доби» (1968), виклав доктринальні засади українського націоналізму.*

Програмною метою СВУ було утворення самостійної Української Держави, встановлення конституційної монархії, заснування демократичного устрою, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей, забезпечення самостійності української церкви. СВУ вів активну пропагандистську та агітаційну роботу, домігся, щоб українські полонені в Австрії та Німеччині були виділені в окремі табори. Він отримував матеріальну допомогу від країн Четверного союзу, яка зараховувалася як державний борг майбутньої самостійної України.

Оборонницьку, проросійську позицію в Наддніпрянській Україні спочатку зайняло Товариство українських поступовців (ТУП). Їхня газета «Рада» на початку війни закликала українців стати на захист Російської держави. «Ми, — пізніше згадував відомий діяч ТУПу О. Лотоцький, — ділили долю з Росією... ми стояли на тому, що перемога демократичних сил Росії — це заразом і наша перемога». Очевидно, тими ж мотивами керувалася і частина УСДРП на чолі з С. Петлюрою, яка закликала українців виконати «свій обов'язок громадян Росії». Відомі

представники українського руху Д. Дорошенко, А. Вязлов, А. Ніковський брали участь у роботі Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу земств і міст, створеного з метою посилення оборонного потенціалу Російської імперії.

На початку війни емігранти-москвофіли Західної України утворили в Києві «Карпато-русский освободительный комитет», який закликав галичан зустрічати російську армію як визволительку. Водночас значна частина українських соціал-демократів за участю В. Винниченка займала антивоєнні позиції під гаслами «Геть війну! Хай живе автономія України!»

Затяжний характер війни, погіршення становища на фронтах, ускладнення внутрішніх проблем призвели до посилення жорсткості режимів обох імперій, зведення нанівець легальних можливостей політичної діяльності, придушення опозиції, численних репресивних акцій. Одне за одним у Російській імперії закриваються демократичні українські видання «Рада», «Дзвін», «Україна», «Рідний край», «Літературний вісник» та ін. Лідера українського руху М. Грушевського було заслано до Симбірська. У цей час міністр закордонних справ Росії С. Сазонов відверто говорив: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху». Логічним продовженням цієї думки, своєрідним підґрунтям майбутніх репресивних акцій стала і його заява у Державній думі 1915 р. про те, що український рух у Росії фінансується Німеччиною. Не в кращому становищі опинилися й українці Австро-Угорщини. Поступово офіційна австрійська влада відходить від власних заяв початкового періоду війни щодо доцільності утворення незалежної України. Зменшується матеріальна підтримка діяльності СВУ, звужується сфера її діяльності, планується перенесення штаб-квартири цієї організації з Відня до нейтральної країни. Звинувачене у русофільстві українське населення Галичини масово потрапляє до концентраційних таборів у Талергофі, Терезієнштадті, Гнаві та ін., де утримувалося без суду і слідства у жахливих умовах.

Під час війни в скрутному становищі опинилося населення Галичини й Буковини. «З одного боку, — зазначає сучасний історик Т. Гунчак, — його мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани; з іншого — над ним знущалися австрійці та мадяри, звинувачуючи у русофільстві». На початку війни галицькі та буковинські землі були заво-

йовані російськими військами. Основною метою російської адміністрації було знищення основного центру українського національного руху, що зосереджувався в цих землях, та створення передумов для органічного їх включення до складу Російської імперії. Саме на виконання цих завдань і були спрямовані основні «заходи» новопризначеного генерал-губернатора Галичини графа О. Бобринського: закриття «Просвіт», українських установ, бібліотек, шкіл; насильницька русифікація; репресії проти місцевої інтелігенції; гоніння на греко-католиків; масові депортації населення (з Галичини було виселено понад 12 тис. осіб, звинувачених у неблагонадійності).

Війна принесла українським землям руйнацію господарства, гальмування поступального розвитку, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу. У Галичині за роки воєнного лихоліття було зруйновано понад 40% господарських та житлових будинків, понад 1,5 тис. промислових споруд. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 1/3. На Буковині у цей час поголів'я коней та свиней зменшилося на 60%, овець — на 47%. Не набагато кращою була ситуація і в Наддніпрянській Україні. Якщо 1913 р. тут функціонувало 3381 підприємство, то 1915 р. — лише 2849. На 1917 р. з 4 млн селянських господарств 1,8 млн дворів були без коней. У цей час в селах залишилося лише 38,7% працездатних чоловіків. Водночас з деградацією господарства в роки війни зростала його залежність від іноземного капіталу. Тільки 1916—1917 рр. 74% іноземних вкладів у розвиток кам'яновугільної промисловості Російської імперії було зроблено в підприємства Донбасу.

Отже, суть трагедії українського народу, пов'язаної з початком Першої світової війни, полягає в тім, що війна перетворила українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхніх жителів — на учасників братовбивчого протистояння. Крім того, війна зумовила й інші негативні тенденції та процеси в суспільному розвитку цих земель: розкол національного руху, зведення нанівець легальних можливостей політичної та культурної діяльності, придушення опозиційних сил, застосування імперськими державними органами репресивних акцій, руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу.

10.7. Поява модерністської течії в українській культурі на рубежі XIX і XX ст.

Зміст, форма, стильові зміни в культурі залежать не тільки від еволюції мистецтва, вони тісно пов'язані з усіма сторонами життя суспільства, з особливостями та закономірностями історичного процесу в цілому. Модернізм — це світоглядна та культурно-естетична реакція на вступ людства на рубежі XIX—XX ст. у якісно новий етап свого розвитку. У цей період на планеті відбулися глобальні зрушення, з'явилися нові явища, виникли нові тенденції: відчутно посилилася єдність світу, взаємозалежність народів і держав й водночас загострилися міждержавні протиріччя, різко зросла загроза світового конфлікту.

Розвиток поліграфії, поява телефону, радіо, кіно посилили інтенсивність інформаційного обміну, заклали основи індустріалізації культури. Суспільне життя дедалі більше набуває рис масовості, що зумовлює концентрацію робочої сили в економіці та формування масових суспільно-політичних рухів у політичній сфері. Прогресуюча соціально-економічна диференціація спричиняє зростання політизації суспільного життя, появу на історичній сцені політичних партій, які активно претендують на владу. Все це відбувається на фоні глибокої кризи класичного європейського світобачення, яке в нових умовах виявилося нездатним адекватно оцінити світ, що проходив стадію модернізації. Людина знову відчула свою самотність, слабкість і непотрібність.

«Звідки ми, хто ми, куди ми йдемо» — так називається одна з символічних картин французького художника нової мистецької хвилі Поля Гогена. Саме ці болючі питання на рубежі XIX та XX ст. гостро постали не тільки в культурі, а й у житті всього суспільства. Свої відповіді на них у культурній сфері запропонував модернізм (від франц. moderne — новітній, сучасний). Ця доволі оригінальна художньо-естетична система об'єднувала декілька відносно самостійних ідейно-художніх напрямів та течій — експресіонізм, кубізм, футуризм, конструктивізм, сюрреалізм та ін.

В українській літературі першим модерністські гасла висунув 1901 р. поет М. Вороний, який на сторінках «Лі-

тературно-наукового вісника» у програмному відкритому листі закликав повернутися до ідеї «справжньої запашної поезії», тематично і жанрово розширити існуючі в тогочасній літературі рамки. Естафету в М. Вороного прийняла група галицьких письменників «Молода муза» (П. Карманський, В. Пачовський, О. Луцький та ін.), яка 1907 р. оприлюднила свій маніфест, що містив критичні зауваження щодо реалізму в літературі та орієнтувався на загальноєвропейські зразки та тенденції.

У цей час у культурній сфері чітко окреслилися дві тенденції — збереження національно-культурної ідентичності (народництво) та пересадження на український ґрунт новітніх європейських зразків художнього самовираження (модернізм). Своєрідною синтезною моделлю народництва і модернізму стала «нова школа» української прози (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина), яка в своїй творчості органічно поєднувала традиційні для вітчизняної літератури етнографізм, розповідь від першої особи з новітніми європейськими здобутками — символізмом та психоаналізом. Характерною рисою розвитку українського варіанту модернізму в літературі був значний вплив романтизму, що пояснюється як традицією, так і ментальністю українського народу, для якого романтизм є органічним елементом світобачення будь-якої доби.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. стиль модерн набуває поширення і в українській архітектурі, що виявилося в геометрично чітких лініях споруд, динамічності їхніх форм. У цьому стилі побудовано залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший в Україні критий ринок (Бессарабський). Найяскравішими постатями архітектурного модернізму були К. Жуков, О. Вербицький, М. Верьовкін та ін. Пошуки та експерименти архітекторів-модерністів мали на меті забезпечити максимальну функціональність будівлі, зберігши при цьому чіткість у лініях фасаду.

Українська скульптура початку XX ст. теж не уникла модерністських починань. Під впливом західних мистецьких шкіл формується плеяда українських скульпторів-модерністів — М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Війтович та ін. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Зірка світового масштабу О. Архипенко збагатив мову пластики XX ст.: він змусив порожній простір стати органічним і дуже виразним елементом композиції. Цьому неперевершеному

майстрові належать «Ступаюча жінка», «Жінка, яка зачісується» та інші твори.

У живописі прихильниками модерністських експериментів були М. Жук, О. Новаківський, В. та Ф. Кричевські та ін.

Український варіант модернізму був досить своєрідним і мав свої особливості. Через те що українські землі не мали власної державності, були роз'єднані і перебували в статусі провінцій, суспільний розвиток у них був уповільненим порівняно з провідними європейськими країнами, тому і конфлікти між цивілізацією і культурою, художником і суспільством не були такими гострими. Ці фактори і визначили приглушений, слабовиражений, нерозвинутий характер українського модернізму. Окремі злети світового рівня тільки відтіняли загальну провінційність та глибоку традиційність української культури. Український модернізм не сформувався як національна самобутня течія, а виявлявся лише у творчості окремих митців.

Отже, своєрідність українського варіанту модернізму полягає і в тім, що він із естетичного феномена перетворився на культурно-історичне явище, став спробою подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічно-побутової самоідентифікації, тобто виокремлення себе з-поміж інших, до національного самоусвідомлення — визначення свого місця і ролі в сучасному світі.

11. Українська національно-демократична революція (1917—1920)

11.1. Лютнева революція в Росії та її вплив на Україну

Кінець лютого 1917 р. став для російського царизму фатальним. Стихійна хвиля народного невдоволення, швидко набираючи силу, переросла в революцію. Протягом надзвичайно короткого часу (з 23 лютого до 2 березня) самодержавство впало, Микола II відрікся від влади і, фактично, в країні встановився республіканський лад. Така блискавичність перемоги над царизмом пояснюється насамперед кризовим станом в імперії, гостротою політичних, соціально-економічних та національних проблем, зростаючою активністю політичних сил, падінням авторитету та слабкістю реально існуючої влади. Могутнім каталізатором подій стала Перша світова війна.

Лютнева революція в Росії лише на певний час зняла політичну напруженість у країні. Після падіння царизму перед суспільством постали невідкладні завдання, з'явилися нові проблеми. Першочерговими завданнями були: створення нової стабільної держави; визначеність у питанні про участь у війні; подолання негативних тенденцій в економіці; вирішення аграрного та національного питань.

Перемога революції сприяла створенню на теренах колишньої імперії нової політичної ситуації та суспільної атмосфери. Тимчасовий вакуум легітимної (законної) влади; поява конкуруючих владних структур (Тимчасовий уряд — Ради); широкомасштабне втягнення в орбіту ре-

волюційної діяльності неосвічених і недосвідчених народних мас; активний вихід армії на авансцену внутрішньополітичної боротьби; посилення в народній свідомості орієнтації на силові методи вирішення суспільних проблем; зростання ролі політичних партій, пошуки політичними силами нових шляхів суспільного розвитку; активізація національних рухів — всі ці тенденції та процеси позначилися на історичному розвитку України не тільки на початку, а й протягом усього 1917 р. Водночас місцеві чинники зумовили специфіку та особливості суспільного життя українських земель.

Після Лютневої революції влада формально перебувала в руках Тимчасового уряду, який отримав повноваження від ліберальних кіл Державної думи. Його основною опорою на місцях і, зокрема, в Україні були торговопромислова буржуазія, землевласники, чиновництво та інтелігенція переважно кадетської орієнтації. Саме ці соціальні верстви почали створювати громадські ради та комітети, які й розглядалися Тимчасовим урядом як представницькі органи місцевої влади. Широка демократизація суспільства (проголошення політичних прав і свобод, скасування національних та релігійних обмежень, смертної кари, ліквідація репресивних органів царського режиму, оголошення амністії) зумовили на перших порах популярність нового уряду серед місцевих органів влади. Проте революційна ейфорія швидко минула. Небажання, а значною мірою неможливість через певні обставини Тимчасового уряду йти на радикальні суспільні зміни до скликання Установчих зборів зумовили катастрофічне, прогресуюче падіння авторитету та впливовості всієї вертикалі офіційних владних структур, перманентну кризу влади.

У центрі і на місцях виникають альтернативні органи влади — Ради депутатів як безпосередній наслідок волевиявлення політично активної частини трудящих і логічне продовження революційних традицій 1905—1907 рр. У середині 1917 р. в Україні їх налічувалося 252. У Радах домінували загальноросійські соціалістичні партії есерів та соціал-демократів. Найвпливовішими вони були в Донбасі, де їх кількість становила 180 (71%), у великих містах — Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську, Полтаві та ін., у прифронтовій смузі Південно-Західного та Румунського фронтів, у сільській окрузі українсько-російського прикордоння — північна частина Чернігівщини, Харківщина.

Майже одразу після Лютневої революції питання про самовизначення України опинилося в епіцентрі політичної боротьби. Незважаючи на суттєві розходження у вирішенні соціально-економічних питань, кадети, які домінували в Тимчасовому уряді, та есеро-меншовицький блок, що визначав політичну лінію Рад, значною мірою сходилися в поглядах на розв'язання національного питання. Обстоюючи унітарну форму російської держави, ці політичні сили визнавали за Україною тільки право на національно-культурну автономію. Таке вирішення українського питання вже на початку 1917 р. не відповідало вимогам часу, якісно новому рівню національного руху і тому не тільки породжувало численні тертя, суперечності та протиріччя між різними політичними силами суспільства, а й зумовило появу в Україні ще одного альтернативного центру влади — Центральної Ради — громадсько-політичного об'єднання, що утворилося 4 березня 1917 р. У надзвичайно короткий час Центральна Рада переросла у впливовий представницький орган народної влади. Важливу роль у її створенні, зміцненні та визначенні основних напрямів діяльності відіграли три провідні українські партії: Українська партія соціалістів-революціонерів (М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал), Українська соціал-демократична робітнича партія (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш) та Українська партія соціалістів-федералістів (Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський). Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського.

Грушевський Михайло Сергійович *(1866—1934) — історик, літературознавець, публіцист, політичний і державний діяч Голова Української Центральної Ради Народився в м Холм (нині на території Польщі) По закінченні Київського університету (1890) провадив дослідницьку роботу в наукових установах Львова і Києва Водночас брав участь у громадському житті один з організаторів Української національно демократичної партії в Галичині (1899), засновник Товариства українських поступовців (1908) У 1914 р був арештований і засланий до Симбірська 7 березня 1917 р обраний Головою Української Центральної Ради За гетьмана П Скоропадського перебував у підпіллі, з 1919 р — в еміграції (Відень, Прага, Берлін, Женева, Париж) У 1923 р обраний дійсним членом ВУАН у 1924 р повернувся в Україну Очолював кафедру історії України, історичний відділ ВУАН У 1929 р обраний академіком АН СРСР У 1931 р арештований ДПУ і звинувачений у керівництві «Українським національним центром» та в антирадянській діяльності З кінця 1930 р до 1934 р змушений був працювати в Москві Помер 25 листопада 1934 р у Кисловодську Похо*

ваний на Байковому кладовищі в Києві. Автор багатьох грунтовних праць із всесвітньої та української історії, головними з яких є «Історія України-Руси» у 10 томах і 13 книгах (1898—1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911); п'ятитомна «Історія української літератури» (1923—1927) та ін.

Швидкому зростанню авторитету, популярності та впливовості цього органу влади сприяло те, що він обстоював близькі та зрозумілі народу ідеї національно-територіальної автономії та популярні ідеї соціалізму. Значну роль у цьому процесі відіграв і демократичний та всеохоплюючий принцип формування Центральної Ради, адже з самого початку свого існування вона була уособленням трьох представництв: національного, соціально-класового та територіального. Такі ідейні засади та організаційні основи значною мірою і забезпечили їй широку народну підтримку. Свою прихильність до Центральної Ради висловили військовий, селянський та робітничий всеукраїнські з'їзди, скликані в травні 1917 р.

Отже, безпосередніми наслідками Лютневої революції 1917 р. для України були посилення політичної боротьби; вихід на політичну арену широких народних мас; перетворення армії на впливовий фактор внутрішнього життя; зростання ролі політичних партій; зміщення суспільних настроїв вліво; паралельна поява конкуруючих владних структур Тимчасового уряду і Рад, у діяльності яких домінував соціальний акцент, та Центральної Ради, у роботі якої надавалася перевага вирішенню питань національного розвитку.

11.2. Проголошення автономії України

Добу Центральної Ради, залежно від домінуючих у державотворчому процесі ідей, фахівці поділяють на два етапи: автономістичний (березень 1917 р. — січень 1918 р.) та самостійницький (січень — квітень 1918 р.)[1].

Скликаний через місяць після утворення Центральної Ради Всеукраїнський національний конгрес під час напружених дискусій визначив базовий принцип державотво-

[1]Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 11.

рення: «тільки національно-територіальна автономія України у змозі забезпечити потреби українського народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі».

Чим же пояснити, що після Лютневої революції в Україні переважали автономістські, а не самостійницькі настрої? Така суспільна атмосфера сформувалася під впливом комплексу різних чинників.

По-перше, програмною засадою більшості політичних партій та сил Центральної Ради була саме політична автономія.

По-друге, ідея самостійності не набула ще поширення, визнання та популярності в масах, про що свідчать відхилення першим українським військовим з'їздом проекту резолюції Міхновського, у якому ставилося питання про українську державну самостійність; «автономістичні» рішення Всеукраїнського національного конгресу та інших представницьких форумів.

По-третє, серед української політичної еліти поширеними були ілюзорне сподівання на справедливе і раціональне вирішення національного питання революційною демократією Росії. Згадуючи про революційну ейфорію тих часів, В. Винниченко писав: «Українство тепер орієнтувалось тільки на Всеросійську Революцію, на перемогу справедливості. Всякий сепаратизм, всяке відокремлювання себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії?»

По-четверте, в межах Росії в України був, як вважалося, реальний шанс вибороти бодай автономію, а проголошення самостійності залишило б її самотньою в епіцентрі Першої світової війни фактично без державних структур, без армії, без фінансування та надійного матеріального забезпечення. За таких обставин Україна наражалася на цілком реальну загрозу стати легкою здобиччю воюючих сторін з перспективою перетворення на колонію. Слід пам'ятати й те, що боротьба за автономію України сягає корінням ще в добу гетьманату. Свою роль, очевидно, відігравали і налагоджені російсько-українські економічні зв'язки, багатонаціональний склад українських земель, домінування неукраїнського населення у містах — осередках політичного життя та ін.

Боротьба за реалізацію автономістських планів розгорталася стримано. Спираючись на рішення Українського військового з'їзду, Всеукраїнського національного конгресу та ін., виражаючи революційні настрої та інтереси українсь-

кого народу, Центральна Рада дедалі активніше вимагає визнання і схвалення Тимчасовим урядом автономії України. З цією метою в травні 1917 р. до Петрограда виїхала представницька делегація, очолювана лідерами найвпливовіших українських партій — В. Винниченком, М. Ковалевським та С. Єфремовим. На цьому етапі основні вимоги Центральної Ради формулювалися у традиційній для українців формі прохань. Як казав В. Винниченко: «Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитесь «прихильно». Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення цього постуляту...» Традиційний крок викликав традиційну реакцію. Тимчасовий уряд відхилив вимоги щодо автономії, мотивуючи свої дії тим, що, по-перше, оскільки Центральна Рада не обрана шляхом всенародного голосування, вона не може висловлювати волю усього народу українських земель; по-друге, проголошення автономії України могло б спричинити низку територіальних та інших непорозумінь; по-третє, питання про адміністративний устрій майбутньої Російської федеративної республіки мають вирішувати тільки Установчі збори, скликання яких планувалось на кінець року.

Таке рішення Тимчасового уряду надзвичайно загострило українсько-російські відносини. Виступаючи на селянському з'їзді, М. Грушевський багатозначно заявив: «Свято революції скінчилося. Настає грізний час!» Це був справді час серйозних випробувань для молодої української демократії, адже на боці Тимчасового уряду були державна і військова сила та влада, а на боці Центральної Ради — лише моральний вплив та підтримка неорганізованих народних мас. За цих умов потрібне було нестандартне рішення, яке, з одного боку, не дало б підстав Петрограду втрутитися в українські справи і зброєю придушити опозицію, з іншого — не вносячи дезорганізації, дало б змогу підняти національно-визвольні змагання на вищий щабель. Поклавши в основу своєї тактичної лінії принцип «ні бунту, ні покірності», Центральна Рада знайшла таке рішення: 23 червня 1917 р. вона приймає І Універсал, у якому проголошує автономію України і підкреслює, що «однині самі будемо творити наше життя». Одним з перших кроків після проголошення Універсалу стало створення Тимчасового революційного уряду — Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком.

***Винниченко Володимир Кирилович** (1880—1951) — політичний і громадський діяч, письменник. Походив з селянської сім'ї, закінчив гімназію, навчався в Київському університеті. Був членом РУП, по-*

тім УСДРП, з 1907 р. — член її ЦК. З 1903 р. — на професійній революційній роботі. Один із вождів української національної революції, лідер УСДРП, головний редактор «Робітничої газети», член та заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Керував роботою Українського національного конгресу, двох військових, селянського та робітничого з'їздів. Очолював українську делегацію, яка в травні 1917 р. передала Тимчасовому уряду вимогу Центральної Ради про надання Україні автономії, вів переговори з делегацією Тимчасового уряду в Києві 29—30 червня 1917 р. Був автором усіх головних законодавчих актів УНР, у т.ч. чотирьох Універсалів. 9 січня 1918 р. Винниченко пішов у відставку з поста прем'єра Засудив гетьманський переворот. 18 вересня був обраний головою Українського Національного Союзу, грав провідну роль в організації протигетьманського повстання. З листопада 1918 р. до лютого 1919 р очолював Директорію, був усунутий за ліві погляди, після чого виїхав за кордон. У 1919 р організував в Австрії Закордонну групу українських комуністів, заявивши про перехід на відповідні позиції. В 1920 р. повернувся в Україну, але після невдалої спроби співпрацювати з більшовиками знову відбув за кордон. У середині 20-х років намагався ще раз повернутися на Батьківщину, але дозволу на в'їзд не отримав. З кінця 20-х років жив на півдні Франції, повністю залишивши політичну діяльність і присвятивши себе літературі та публіцистиці. Автор тритомного мемуарно-публіцистичного твору «Відродження нації. Історія української революції (1917 — грудень 1919)».

Така активна державотворча діяльність викликала занепокоєння у Петрограді. Червневі масові демонстрації у столиці Росії, поразка на Південно-Західному фронті, що призвела до втрати Галичини, зумовили гостру політичну кризу, падіння авторитету та суттєве послаблення офіційної влади. За цих умов Тимчасовий уряд уже не міг діяти тільки силовими методами, оскільки на захист Центральної Ради могли стати фронтові українські частини та переважна більшість населення України. Крім того, збройний конфлікт з Центральною Радою міг спричинити розкол у таборі російської демократії. Саме тому 28 червня 1917 р. для переговорів до Києва прибуває делегація в складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі, яка, маючи на меті втримати ситуацію під контролем, тобто «вдержати все, що можна вдержати», мусила визнати автономні права України.

Знайдений компроміс став причиною урядової кризи в Росії. На знак протесту проти найменших поступок українцям у питанні автономного устрою троє міністрів-кадетів вийшли з Тимчасового уряду, але угода все ж більшістю голосів була підтримана. Надалі її зміст став основою

II Універсалу Центральної Ради, проголошеного 3 липня 1917 р. У цьому документі вказувалося, що поповнена представниками національних меншин, які проживають в українських землях, Центральна Рада перетвориться на єдиний найвищий орган революційної демократії України. Центральна Рада виділить зі свого складу відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, який після затвердження Тимчасовим урядом стане носієм найвищої крайової влади цього уряду в Україні. Центральна Рада брала зобов'язання зміцнювати новий лад і офіційно виступала «проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання».

Започаткована II Універсалом криза Тимчасового уряду, стала прологом загальної політичної кризи в Росії, в основі якої лежали катастрофічні поразки на фронті, погіршення економічного становища, посилення міжпартійного протистояння. За цих обставин спроба більшовиків 3—5 липня розпочати збройне повстання в Петрограді проти Тимчасового уряду ще більше загострила й ускладнила ситуацію. Наслідками липневої кризи був новий склад Тимчасового уряду і посилення після придушення більшовицького повстання жорсткості у владних структурах. Саме ці фактори негативно позначилися на спробах української демократії не на словах, а на ділі вибороти політичну автономію.

Наростаюча криза та політична невизначеність ситуації підштовхнули до активних дій самостійників. 4—6 липня у Києві відбувся збройний виступ полку ім. П. Полуботка, який мав на меті встановити цілковитий контроль над Києвом і змусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Полуботківців готові були підтримати українізовані військові частини в Одесі, Кременчуці, Чернігові та інших містах. Проте спільними діями збройних формувань Центральної Ради і Тимчасового уряду цей виступ було придушено.

Дотримуючись узятих на себе зобов'язань та домовленості з представниками Тимчасового уряду, Центральна Рада вводить до складу Ради і Генерального секретаріату 30% представників національних меншин, а 16 липня 1917 р. приймає «Статут вищого управління України», в якому визначає обов'язки, права та межі компетенції Генерального секретаріату. Фактично це була основа конституції, що базувалася на принципах автономного устрою. Проте Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а сам 4 серпня 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію для

Генерального секретаріату», яка суттєво обмежувала права України:

1) Генеральний секретаріат мав стати органом Тимчасового уряду;

2) Центральна Рада позбавлялася законодавчих прав;

3) до складу Генерального секретаріату входили не 14, а лише 7 секретарів, до того ж 4 з них мали бути представниками меншин;

4) українська територія звужувалась до 5 губерній (Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської).

І хоча В. Винниченко назвав «Інструкцію» «миршавим клаптиком паперу», а більшість Центральної Ради зустріла її з обуренням, все ж була прийнята резолюція, яка не ухвалювала, але й не відкидала «Інструкцію», а «брала її до відома». Цілком зрозуміло, що така ситуація не сприяла нормалізації стосунків між Радою і урядом. Конфлікт не був розв'язаний, а ніби відкладався на певний час. Те, що Центральна Рада категорично не виступила проти «Інструкції», не означало перемоги Тимчасового уряду, оскільки цей документ так і залишився клаптиком паперу, бо його основні положення, які фактично мали на меті перетворити Україну на провінцію Росії, так і залишилися нездійсненними. Склалася патова ситуація: Центральна Рада не мала реальної сили, щоб відкрито виступити проти «Інструкції», а Тимчасовий уряд був не в змозі реалізувати її положення на практиці.

Серпнева спроба реакційного корніловського заколоту, хаос, безладдя та анархія восени 1917 р. підштовхнули Центральну Раду до активних дій. З її ініціативи у вересні в Києві відбувається З'їзд народів Росії, який засудив державну централізацію. Згодом Центральна Рада розпочала підготовчу роботу до скликання Українських Установчих зборів. У відповідь на це міністр юстиції Тимчасового уряду порушив слідчу справу проти членів Центральної Ради. Водночас для переговорів до Петрограда були викликані лідери Генерального секретаріату, для яких у столиці вже були підготовлені тюремні камери. Ситуація наближалася до критичної межі.

Отже, проголошення автономії, здійснене Центральною Радою, відповідало вимогам часу і було логічним кроком у розвитку української національно-демократичної революції. Тривале переважання в Україні автономістських настроїв над самостійницькими (протягом майже всього 1917 р.), яке виявилося у трьох Універсалах Цент-

ральної Ради, пояснюється такими чинниками: автономія була однією з принципових програмних установок домінуючих у Раді політичних партій; ідея самостійності ще не набула поширеності та визнання в масах; українська політична еліта сподівалася, що російська демократія справедливо вирішить національне питання; самостійна Україна без державних структур, без власної армії могла стати легкою здобиччю у вогні Першої світової війни. Певну роль відігравали і налагоджені російсько-українські економічні зв'язки, домінування неукраїнського населення в містах тощо.

11.3. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР

Жовтневе більшовицьке повстання та падіння Тимчасового уряду, з одного боку, радикально вирішували частину проблем та конфліктів, з іншого — породили нові. Намагаючись втримати ситуацію під контролем, Центральна Рада вже в день петроградського перевороту ініціює утворення в Києві «Крайового комітету охорони революції в Україні», до складу якого входили представники різних політичних та громадських організацій, серед них більшовики — Г. П'ятаков, Й. Крейсберг, В. Затонський.

У жовтні 1917 р. в Україні розгорнулася боротьба між трьома політичними силами — прибічниками Тимчасового уряду, опорною точкою яких був штаб Київського військового округу (КВО); більшовиками, які користувалися підтримкою рад робітничих і селянських депутатів та національними силами, що гуртувалися навколо Центральної Ради. Продовжуючи «петроградський почин», більшовики України на короткий час встановили радянську владу у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Проскурові, Рівному, Луцьку та інших прифронтових містах. Їхня спроба розгортання повстання в Києві зустріла активний опір з боку сил підконтрольних КВО. Протягом 29—31 жовтня тривали жорстокі бої. Спочатку Центральна Рада займала нейтральну позицію, але коли ситуація стала кризовою, намагаючись відстояти національні інтереси, радівці активно почали впливати на розвиток подій. Вони уклали компромісну угоду з більшовиками і примуси-

ли штаб Київського військового округу та комісара Тимчасового уряду в Києві 31 жовтня погодитися на умови миру, запропоновані Центральною Радою (припинення збройного опору, безперешкодне виведення з міста викликаних штабом КВО військ, розформування офіцерських загонів тощо). Протягом короткого часу Рада дедалі більше ставала господарем становища — вона призначила тимчасовим начальником КВО члена Військового генерального комітету підполковника В. Павленка, роззброїла невдовзі більшовицькі загони в Києві, Дарниці, Броварах. Нарешті в Центральної Ради виявилося в цей критичний період достатньо сил, впливу та авторитету, щоб узяти під свій контроль більшу частину України.

Продовжуючи власну державотворчу лінію, 7 листопада 1917 р., вона ухвалює III Універсал, у якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки (УНР) у межах дев'яти українських губерній. Цей документ накреслював широку програму дій: скасування поміщицького землеволодіння; запровадження 8-годинного робочого дня; встановлення державного контролю над виробництвом; надання національним меншинам «національно-персональної автономії»; забезпечення українському народові демократичних прав і свобод; скасування смертної кари, амністію політв'язням; скликання 9 січня 1918 р. Українських Установчих зборів. На жаль, універсал мав суттєву суперечність — широко окресливши Україну як незалежну державу, він все ж залишив федеративний зв'язок із Росією, що як держава вже не існувала.

У цей час на перебіг подій в Україні дедалі більше впливають нові, головним чином, зовнішньополітичні чинники: зміцнення більшовицької влади в Росії, її бажання втримати під своїм контролем українські землі; фактичний розвал та деморалізація російської армії, її перетворення на носія насильства, анархії та безладу у краї; ускладнення становища на фронтах Першої світової війни, посилення впливу німецького фактора на українські землі.

Наприкінці 1917 р. український національний рух ще йшов по висхідній лінії, про що свідчать результати виборів до Всеросійських установчих зборів — в Україні за більшовиків проголосувало лише 10% виборців, а за українські партії — майже 75%. За таких несприятливих обставин більшовицькі організації України вирішили енергійними діями завоювати маси і перехилити шальку по-

літичних терезів на свій бік. Була розгорнута широка агітаційно-пропагандистська кампанія, основою якої стало твердження про контрреволюційність та буржуазність Центральної Ради. Крім того, більшовики активно підтримували ліве крило українських партій, намагаючись підірвати вплив, авторитет Центральної Ради, її внутрішню єдність. Дестабілізуючим чинником став і зовнішньополітичний тиск, який дедалі більше набував характеру воєнної загрози (наприкінці листопада більшовики утворили в Могилеві при ставці революційний польовий штаб, який готувався для боротьби не тільки з прихильниками старого режиму, а й з радівцями; 1 грудня 1917 р. новий верховний головнокомандуючий більшовик М. Криленко звернувся з відозвою до українського народу).

Ці та інші політичні, організаційні й воєнні дії більшовиків були спрямовані на створення сприятливих внутрішніх та зовнішніх умов для реалізації основного завдання — захоплення влади в Україні та встановлення більшовицького режиму на її території. Спочатку це завдання вони намагалися вирішити легітимним (законним) шляхом. Широка агітаційно-пропагандистська кампанія, підрив внутрішньої єдності Центральної Ради, зовнішній силовий тиск тощо, на думку більшовиків, мали забезпечити їм більшість серед делегатів Всеукраїнського з'їзду рад. Спираючись на цю більшість, можна було вихолостити національний характер Центральної Ради та шляхом переобрання трансформувати її у Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України, який в перспективі міг би стати однією з середніх ланок централізованого апарату управління Радянської Росії. Проте цей стратегічний план більшовикам реалізувати не вдалося.

Своєрідним каталізатором подій наприкінці 1917 р. став Маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради, який надійшов до Києва радіотелеграфом 3 грудня. У цьому документі, підписаному В. Леніним та народним комісаром закордонних справ Л. Троцьким, з одного боку, визнавалася УНР, а з іншого — робилися грубі втручання у її внутрішні справи. Ультиматум Раднаркому містив чотири вимоги до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (йдеться про утворення Українського фронту), не пропускати через Україну козачі формування з фронту на Дон, пропустити більшовицькі війська на Південний фронт, припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. На роздуми відводилося 48 годин, у ра-

зі відхилення ультимативних вимог РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».

У цей драматичний момент 4 грудня у Києві розпочав свою роботу Всеукраїнський з'їзд рад, на якому більшовики планували здійснити внутрішній переворот та захопити владу демократичним шляхом, але сил для цього в них виявилося замало. Серед 2,5 тис. делегатів вони становили лише незначний відсоток і тому не могли оволодіти владними важелями. На цьому етапі національний рух ще зберігав монолітність та вплив, а більшовики не набрали сили. Ось як характеризував баланс сил більшовик В. Затонський: «...поки що серед українців розколу нема і він не передбачається.., а більшовиків лише невелика купка...» За цих обставин закономірно, що Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив резолюцію про підтримку Центральної Ради та кваліфікував ультиматум РНК, як замах проти УНР, як чинник, здатний «розірвати федеративні зв'язки». Розуміючи, що події розвиваються не за їхнім сценарієм, більшовики разом з лівими есерами, деякими українськими соціал-демократами та кількома безпартійними (всього 127 осіб) залишили Всеукраїнський з'їзд рад і перебралися до Харкова, який того часу був форпостом більшовизму в Україні. Саме у цьому пролетарському центрі 11—12 грудня 1917 р. відбувся альтернативний з'їзд Рад, що проголосив встановлення радянської влади в УНР та обрав Центральний виконавчий комітет рад України (Головою ЦВК став лівий український соціал-демократ Ю. Медвєдєв). Незважаючи на те, що на харківському з'їзді було лише 200 делегатів, які представляли 89 рад (з-понад 300 існуючих в Україні) та військово-революційних комітетів, його рішення дуже швидко були визнані правочинними Радянською Росією. І це не випадково, оскільки перебіг подій у Харкові дав змогу Раднаркому залишатися ніби в затінку і кваліфікувати збройне протистояння в Україні як внутрішній конфлікт між радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою.

Після відхилення ультиматуму, починаючи з 5 грудня 1917 р., Центральна Рада перебувала в стані війни з Раднаркомом Росії. Захопивши Харків, більшовицькі війська в середині грудня оволоділи важливими залізничними вузлами — Лозовою, Павлоградом, Синельниковим, що дало змогу блокувати каледінські війська на Дону і Донбасі та створити вигідний плацдарм для вирішальних боїв з УНР.

Цього періоду обидві протидіючі сторони збирали та концентрували сили. Діями радянських військ керував харківський центр, до складу якого входили В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов та Г. Орджонікідзе.

У Києві 15 грудня було утворено Особливий комітет з оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко). Опорою Центральної Ради були підрозділи Вільного козацтва (Гайдамацький Кіш Слобідської України, Галицький курінь січових стрільців тощо) та добровольчі формування (26 грудня Генеральний секретаріат прийняв рішення про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати). Основну ударну силу протидіючої сторони становили частини регулярної російської армії, що перейшли на бік більшовиків, підрозділи моряків та червоногвардійці промислових центрів України та Росії.

Вирішальні події розпочалися 25 грудня, коли В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ 30-тисячному радянському війську проти УНР. Просуваючись прискореним темпом, війська, очолювані М. Муравйовим, досить швидко оволоділи Катеринославом, Олександрівськом, Полтавою, Лубнами, перед ними відкривався шлях на Київ. За цих обставин для Центральної Ради головними стали три завдання: мобілізувати та організувати український народ для відпору агресору; формально відмежуватися від більшовицького режиму; створити передумови для самостійних переговорів з Німеччиною та її союзниками. Спробою реалізувати ці завдання і став IV Універсал, ухвалений 11 січня 1918 р. Лейтмотивом цього документа була теза: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Центральна Рада закликала всіх громадян республіки захищати «добробут і свободу» у боротьбі з «більшовиками та іншими нападниками». Універсал декларував низку принципово важливих положень:

— проголошувалася незалежність, суверенність УНР;

— на уряд покладалося завдання «цілком самостійно» довести до кінця переговори з Центральними державами та укласти з ними мир (після укладення миру планувалися демобілізація армії, заміна її робочою міліцією; переведення заводів і фабрик з воєнного на мирний стан, збільшення продукції народного споживання тощо);

— гарантувалася передача землі селянам без викупу ще до початку весняних робіт;

— констатувалася націоналізація лісів, вод та підземних багатств краю;

— було взято курс на запровадження монополії на виробництво і торгівлю залізом, тютюном та іншими товарами і встановлення державно-народного контролю над усіма банками;

— ставилося завдання найближчим часом скликати Українські Установчі збори, які б схвалили Конституцію УНР.

Проголошена в універсалі самостійність не мала абсолютного характеру. Навіть у цьому документі цілковито не відкидалась ідея федерації: тільки Українські Установчі збори мають остаточно вирішити питання «про федеративний зв'язок з народними республіками колишньої Російської держави».

На жаль, цей важливий юридичний акт було проголошено надто пізно, коли кульмінаційний момент українського національного руху вже був пройдений. На початку 1918 р. Центральна Рада втрачає позицію за позицією — в середині січня радянську владу було встановлено в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах України. Маятник суспільних настроїв дедалі більше «зашкалює» у лівий бік, на тлі задекларованих більшовицьким урядом гасел — «Землю — селянам!», «Мир — народу!» — посилюється зневіра народу щодо здатності Центральної Ради вирішити нагальні державні проблеми, соціальні орієнтири беруть гору над національними.

Нерішучість та непослідовність Центральної Ради призвели до того, що у вирішальний момент 16 січня 1918 р. у бою під Крутами (станція між Ніжином та Бахмачем), де вирішувалася доля Києва, вона могла розраховувати лише на багнети 420 студентів, гімназистів та юнкерів, більшість з яких загинула в нерівному протистоянні. Ситуація стала критичною, коли проти Ради повстали робітники столичного «Арсеналу». І хоча це повстання було придушено, втримати Київ все ж не вдалося. Після п'ятидобового бомбардування більшовицькі війська М. Муравйова 26 січня 1918 р. увійшли до столиці УНР. Український уряд змушений був перебазуватися до Житомира, а невдовзі — до Сарн.

Потерпівши найдошкульнішу поразку на теренах України, Центральна Рада спробувала взяти реванш у зовнішньополітичній сфері. Річ у тім, що жовтнева перемога більшовиків у Петрограді, декрет про мир створювали підґрунтя для переговорного процесу та виходу Росії з війни. Вже 2 грудня 1917 р. між країнами німецького блоку (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Ту-

реччиною, Болгарією) та Радянською Росією було підписано угоду про перемир'я, а через тиждень у Брест-Литовську розпочалися мирні переговори. Намагаючись зміцнити свої внутрішні позиції, не втратити шансу легалізації та утвердження української державності на міжнародній арені, Генеральний секретаріат Центральної Ради 12 грудня 1917 р. звернувся з нотою до всіх воюючих сторін. Суть цього документа полягала в тому, що оскільки влада Раднаркому не поширюється на українські землі, то будь-яка угода, підписана Росією, не буде правочинною в Україні без ухвали урядом УНР. Країни німецького блоку погодилися з аргументами Центральної Ради і дали згоду на участь у переговорах делегації УНР.

28 грудня 1917 р. розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції у Брест-Литовську. Вже наступного дня було офіційно визнано повноправним учасником переговорного процесу делегацію України, до складу якої входили В. Голубович (голова), М. Левицький, М. Любинський, М. Полозов, О. Севрюк.

***Голубович Всеволод Олександрович** (1885—1939) — політичний і державний діяч, за фахом — інженер шляхів сполучення. Народився в сім'ї священика. З 1903 р. — член РУП, з 1912 р. — член УПСР. Член Центральної Ради і Малої Ради. З 31 січня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів і міністр закордонних справ УНР. Очолював українську делегацію на мирних переговорах у Брест-Литовську. За Директорії займався журналістською діяльністю. В 1921 р. разом з іншими провідними діячами УПСР засуджений радянською владою на п'ять років таборів. Наприкінці 1921 р. амністований. Деякий час працював інженером-будівельником. У 1931 р. засуджений у справі т. зв. Українського національного центру. Помер на засланні.*

Під час переговорів українська делегація мала обстоювати програму максимум (включення до складу УНР усіх західноукраїнських земель — Східної Галичини, Закарпаття, Буковини, Підляшшя та Холмщини), а за несприятливих умов програму-мінімум (виділення західноукраїнських земель в окремий коронний край з широкими автономними правами).

30 грудня 1917 р. у складі російської делегації участь у переговорах почав брати радянський уряд України, який того часу був на піднесенні і щоденно суттєво розширював територію свого впливу в Україні. Проте навіть за таких несприятливих обставин молода українська дипломатія зуміла зіграти на міждержавних протиріччях і уклала вигідну угоду. Оцінюючи результати Брестсько-Литовського

переговорного процесу, член уряду, міністр УНР М. Ткаченко зазначав: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, чого тільки можна було досягти». Річ у тім, що мирний договір між УНР і країнами німецького блоку було підписано 26 січня 1918 р., тобто саме того дня, коли війська М. Муравйова захопили Київ, що суттєво вплинуло на повноваження членів української делегації, але державні інтереси змусили делегації Німеччини та Австро-Угорщини закрити очі на ці обставини й укласти мир з УНР. Підписана угода передбачала:

— встановлення кордонів (кордон між УНР та Австро-Угорщиною пролягав по лінії Хотин—Гусятин—Збараж—Броди—Сокаль, майже вся Холмщина і Підляшшя поверталися УНР);

— відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною;

— взаємний обмін військовополоненими;

— взаємний обмін надлишками промислових та сільськогосподарських товарів;

— встановлення взаємних митних пільг та режиму найбільшого сприяння у прикордонному товарообміні;

— налагодження дипломатичних відносин.

Не знайшовши формули компромісного рішення з більшовиками, німці 18 лютого 1918 р. розпочали широкомасштабний наступ. За день до цього М. Любинський від імені Центральної Ради звернувся до німецької сторони з проханням «надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування». Центральна Рада розраховувала, що ця допомога цілком може обмежитися введенням на територію України двох дивізій, сформованих у Німеччині та Австро-Угорщині з військовополонених українців (майже 30 тис. осіб). Проте німецький блок не бажав ризикувати і перетворювати договір з УНР, за словами Людендорфа, «на світовий фарс і дурисвітство», і тому німецький та австро-угорський уряди наполягали на введенні в Україну власних регулярних військ.

Під тиском 450-тисячної армади німецького блоку більшовики втрачали позицію за позицією і вже на початку березня були змушені залишити Київ. До травня німецько-австрійське військо зайняло майже всю Україну і Крим. Проте для Центральної Ради це була «піррова перемога». Військо УНР того часу, за німецькими даними, налічувало лише «дві тисячі колишніх солдатів і офіцерів, безробітних і авантюристів» і тому не могло контролювати ситуацію у всій Україні. Через це фактично було встанов-

лено окупаційний режим (німці безконтрольно хазяйнували в окремих галузях господарства; видавали власні нормативні акти, що мали чинність в Україні тощо).

Розуміючи, що Центральна Рада не може гарантувати централізованої влади, стабільних поставок продовольства, німецьке командування почало схилятися до пошуків встановлення альтернативної влади в Україні. Консерватизм німецького генералітету став підґрунтям для зближення німецької воєнної адміністрації та колишнього царського генерала П. Скоропадського. Невдовзі саме на нього німецька сторона і зробила ставку.

Отже, проголошення Української Народної Республіки стало своєрідною реакцією на жовтневе більшовицьке повстання в Петрограді Намагаючись завоювати владу в Україні, більшовики розгорнули широку пропагандистську кампанію, підтримували ліві елементи українських партій з метою розколу Центральної Ради, чинили зовнішній силовий тиск тощо. Їхня спроба легітимним шляхом завоювати командні висоти та трансформувати Центральну Раду в «кишеньковий» Центральний виконавчий комітет рад України зазнала поразки.

Грудневий ультиматум Раднаркому призвів до спалаху війни між Раднаркомом і Центральною Радою, яка в критичних умовах своїм IV Універсалом проголошує суверенність, незалежність УНР. Проте проголошення універсалу не давало змоги зберегти контроль за територією України. Під тиском переважаючих сил радянських військ Центральна Рада втрачає територію, вплив, владу.

Брестська мирна угода давала Центральній Раді ще один шанс для політичної самореалізації, але її демократизм та республіканізм не стикувалися з консерватизмом керівництва окупаційних військ німецького блоку. За цих обставин встановлення авторитарного правління в Україні було лише питанням часу.

11.4. Гетьманат П. Скоропадського

Навесні 1918 р. Україна стала ареною найбільш хаотичних і складних політичних подій. Реальність поновлення більшовицької експансії, нездатність Центральної Ради опанувати ситуацію і досягти необхідного рівня державного та економічного розвою, наростаюча загроза перетворення України на німецьке генерал-губернаторство, а на-

справді в колонію, підштовхнули до консолідації та активізації несоціалістичних сил, лідером яких став почесний отаман Вільного козацтва генерал П. Скоропадський.

Скоропадський Павло Петрович *(1873—1945) — гетьман України (1918) Походив зі старовинного українського аристократичного роду (нащадок гетьмана І Скоропадського) Закінчив Пажеський корпус у Петербурзі З 1905 р — на військовій службі, генерал лейтенант З 1917 р — командувач 34 им армійським корпусом (після українізації — 1 и Український корпус) У жовтні 1917 р обраний отаманом Вільного козацтва Один з організаторів оборони України від наступу більшовицьких військ У березні 1918 р — один з організаторів Української Народної Громади, яка обстоювала ідею сильної влади Після поразки країн Четверного союзу Скоропадський був змушений звернутися за підтримкою до країн Антанти Під їх тиском 14 листопада 1918 р гетьман проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією для створення єдиного фронту боротьби з радянською владою Це стало формальним приводом до повстання проти гетьмана 13 грудня в Києві було проголошено Директорію Наступного дня гетьман підписав зречення від влади і виїхав до Швейцарії, а згодом до Німеччини Під час Другої світової війни Скоропадський сприяв звільненню українських військовополонених з німецьких концтаборів З його ініціативи були звільнені лідери українських політичних партій і рухів С Бандера, А Мельник, А Левицький та ін Помер від тяжкого поранення, отриманого під час бомбардування*

29 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, а Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив П. Скоропадського гетьманом України. Внаслідок майже безкровного державного перевороту Центральна Рада була розпущена і в українських землях виникло нове державне утворення — гетьманат «Українська держава». Суть перевороту полягала в спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну створити нову модель української держави, яка була б здатною зупинити радикалізацію, дезорганізацію і деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм. Сам П. Скоропадський так характеризував свою програму: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію та адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а

рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків».

Державний переворот був узгоджений з представниками німецької військової адміністрації. Фактично він здійснювався під її контролем, але при формальному нейтралітеті німецької сторони.

Очоливши гетьманат, П. Скоропадський зосередив у своїх руках усю повноту влади. Він призначав отамана (голову) Ради міністрів, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію. У «Грамоті до всього українського народу» гетьман обіцяв «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці».

Сучасники П. Скоропадського та історики констатують факт певного економічного піднесення України періоду гетьманату[1]. Цьому сприяли відновлення приватної власності, підтримка гетьманом вільного підприємництва, можливість промислових та торговельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Австро-Угорщини та Німеччини. У цей час було налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано і зміцнено державний флот. Як засвідчує один з мешканців столиці України, «відносний добробут Києва за гетьманських часів різко контрастував з швидким зубожінням Петрограда та Москви. На півночі вже починався голод, який був нам ще зовсім незнайомий... Після «московського пекла» Київ здавався людям своєрідним Ельдорадо»[2].

За доби гетьманату помітними були зрушення і в галузі культури та освіти: створено понад 150 українських гімназій; вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників; відкрито два державних університети в Києві та Кам'янці-Подільському; засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ

[1]Див.: Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930. — С. 38—39.

[2]Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л., 1930. — С. 44.

(Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо). У листопаді 1918 р. відкрито Українську Академію Наук, президентом якої став В. Вернадський.

Вернадський Володимир Іванович *(1863—1945) — геолог, геохімік, академік Російської АН (з 1909), академік УАН (з 1918). У 1885 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету. В 1917—1921 рр. жив і працював в Україні, взяв активну участь у створенні УАН, був її першим президентом (1918—1921). У 1922 р. переїхав до Петрограда. Досліджував основні геохімічні закономірності будови Землі, хімічний склад земної кори, гідросфери, атмосфери, міграцію хімічних елементів у земній корі, роль і значення радіоактивних елементів у її еволюції, розподілив хімічні елементи за їх поширенням в названих шарах Землі. Ідеї Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом створеної ним науки — біогеохімії. Вернадський — засновник вітчизняної школи геохіміків, основоположник учення про біосферу та ноосферу. Член багатьох академій наук та наукових товариств. У 1943 р. АН СРСР встановила премію, а в 1963 р. — золоту медаль імені Вернадського.*

Важливим зрушенням у духовній сфері стало утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським.

Значними були успіхи гетьманської держави у сфері зовнішньої політики. Вона мала дипломатичні зносини з Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, Фінляндією, Голландією, Іспанією, Данією, Норвегією, Швецією та іншими державами.

Та все ж, незважаючи на помітні позитивні зрушення в суспільному житті, П. Скоропадському не вдалося надовго втримати владу. Річ у тім, що всі успіхи гетьманату пов'язані, головним чином, зі стабільністю держави, а гарантом цієї стабільності виступала зовнішня сила — окупаційні війська Німеччини та Австро-Угорщини. Фактично гетьманська держава перебувала у німецькому броньованому кулаку, що, з одного боку, гарантувало їй безпеку і стійкість, з іншого — справжніми господарями в Україні були не гетьман і його уряд, а німецька військова адміністрація, очолювана генералом В. Гренером. Характерно, що кожна із сторін намагалася використати іншу у своїх, часто протилежних, цілях. Гетьманат, спираючись на багнети окупантів, хотів накопичити і сконцентрувати сили, щоб вибороти справжню незалежність.

П. Скоропадський у приватній бесіді заявив, що «сподівається обійти німців і змусити їх працювати на користь Україні». Німеччина ж прагнула перетворити Україну на маріонеткову державу. В економічній сфері найближчою метою був вивіз продовольства і сировини, у перспективі — встановлення цілковитого контролю за ринком, торгівлею та промисловим потенціалом. У політичній сфері українська держава потрібна була Німеччині і як своєрідна противага більшовицькій Росії, і як слухняний суб'єкт міжнародного права (Начальник штабу Південного фронту генерал Гофман самовпевнено і самовдоволено констатував: «Я створив Україну для того, щоб мати можливість укласти мир хоча б з частиною Росії»). Очевидно, саме тому німецька сторона змусила П. Скоропадського дати їй письмове зобов'язання не допустити скликання Українських Установчих зборів. Цей крок гетьмана заблокував конституційний процес і позбавив український народ реальної змоги законного і демократичного формування власної держави.

Прагнучи зробити Україну маріонетковою країною, німецька сторона не тільки заважала легітимній, послідовній розбудові держави, а й створювала значні перешкоди на шляху формування дієздатної української армії, яка могла б стати надійним гарантом державної стабільності. На жаль, плани П. Скоропадського щодо створення регулярної армії у складі 8 армійських корпусів і 4 кавалерійських дивізій так і не були реалізованими. Не дала бажаного ефекту і спроба поновити українське козацтво як окремий привілейований напіввійськовий стан населення і резерв національної армії значною мірою через те, що незаможне селянство негативно відреагувало на цей крок гетьмана. Реставрація старих порядків (законодавство гетьманату майже дослівно повторювало Основні закони Російської імперії) та відродження архаїчних форм організації суспільного життя (сучасні історики називають запозичений з доби феодалізму гетьманат «лише декоративним обрамленням держави»)[1] не додавали Українській державі авторитету і сили, навпаки, на міжнародній арені вона створювала враження опереткової державності, ширми для австро-німецького всевладдя. З іншого боку, ці чинники перетворювали Україну на своєрідну резервацію для консервативних та реакційних сил колишньої Російської імперії. У цей час в українських

[1]Історія України: нове бачення. — Т. 2. — К., 1995. — С. 57.

землях активно діють «Монархический блок», «Союз возрождения России», «Союз русского народа», «Национальный центр» та ін. У Києві знаходять притулок відомі контрреволюційні лідери Пуришкевич, Рябушинський, Шульгін, Мілюков та ін. В українській столиці перебувало головне бюро у справі вербування до білогвардійської Південної армії генерала Семенова. Опорні пункти формування цієї армії функціонували в Одесі, Харкові, Житомирі, Рівному та інших містах. Вплив цього організаційно міцного, фінансово могутнього російського чинника ставав дедалі відчутнішим і робив державну лінію гетьмана непослідовною.

Основною опорою гетьманського режиму були поміщики, буржуазія та старе чиновництво, значною мірою зрусифіковані, яких насамперед цікавили стабільність та звичні норми життя. До національної ідеї вони ставилися байдуже.

Гетьманат мав не тільки вузьку соціальну базу, але вона ще й не відповідала проголошеному П. Скоропадським курсу на розбудову національної державності. Однобічна орієнтація на імущі класи, потреба задовольнити апетити австро-німецьких окупантів зумовили таку соціально-економічну політику гетьманського уряду, яка вела не до консолідації суспільства, а до поглиблення розколу. Спроби повернути поміщикам землю, обов'язкова передача селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах до 12 годин, заборона страйків (за участь у страйках ув'язнення до двох років, великі штрафи) сприяли формуванню опозиції, яка досить швидко перейшла до активних дій. У липні—серпні 1918 р. піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху (припинили роботу майже 200 тис. залізничників). У цей час на Київщині, Чернігівщині та Катеринославщині активізується селянська боротьба проти окупантів та гетьманщини. Повстанські загони налічували у своїх лавах понад 40 тис. осіб. Поразка Німеччини у війні позбавила Українську державу опори та гаранта стабільності. Спроби гетьмана змінити орієнтири (офіційне скасування державної самостійності України, проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією, створення уряду «українського за формою, але московського за змістом») вже не могли врятувати ситуацію. 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва і П. Скоропадський був змушений зректися влади і незабаром виїхав за кордон.

Отже, спроба консервативних політичних сил шляхом встановлення авторитарної форми правління стабілізувати ситуацію в Україні зазнала невдачі. Окремі успіхи П. Скоропадського та його однодумців у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин не могли кардинально змінити ситуацію на краще. Складний клубок внутрішніх та зовнішніх протиріч виявився не під силу гетьманській владі.

Основними причинами падіння гетьманату були: залежність стабільності держави від австро-німецьких збройних формувань; відсутність численної дієздатної регулярної української національної армії; реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; посилення впливу на державну лінію гетьмана російських консервативних кіл; вузька соціальна база; підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади; наростання напруженості у суспільстві та формування організованої опозиції.

11.5. Директорія УНР

У травні 1918 р. партії просоціалістичної орієнтації утворили опозиційний гетьманові Український національно-державний союз (з серпня Український національний союз). 13 листопада на таємному засіданні цієї організації розглядалося питання про збройний виступ проти П. Скоропадського. Було вирішено не поспішати з відновленням Української Народної Республіки, а визначити оптимальну форму державного правління після перемоги повстання. Для керівництва виступом обрали тимчасовий верховний орган УНР — Директорію — у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського, А. Макаренка. Проголошений наступного дня гетьманом курс на федеративний союз з небільшовицькою Росією прискорив розвиток подій. Члени Директорії спішно прибувають до Білої Церкви, де була зосереджена їхня головна ударна сила — формування Січових стрільців, і переходять до активних бойових дій.

Після розгрому під Мотовилівкою (18 листопада 1918 р.) найбільш боєздатних сил гетьмана питання про владу було вирішене: на початку грудня армія УНР контролювала майже всю територію України. Проте вже через півтора місяця вона змушена була під ударами збрóй-

них формувань радянської Росії залишити українську столицю. З цього моменту для Директорії розпочинається період політичної нестабільності, жорсткої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінченних переїздів (Вінниця — Проскурів — Рівне — Станіслав — Кам'янець-Подільський), періодичних реорганізацій уряду (урядовий кабінет змінював свій склад шість разів і очолювався по черзі В. Чехівським, С. Остапенком, Б. Мартосом, І. Мазепою, В. Пилипенком) та кардинальних змін офіційної політичної лінії. Протягом свого існування Директорія поступово еволюціонізувала до диктатури військових на чолі з С. Петлюрою.

Петлюра Симон Васильович *(1879—1926) — державний, політичний військовий діяч, літератор, публіцист. Народився в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії Член РУП з 1900 р. (з 1905 — УСДРП). За участь в українському національному русі зазнавав переслідувань. До Першої світової війни займався журналістикою. В 1912—1917 рр. разом з О. Саліковським редагував журнал «Украинская жизнь». У 1916—1917 рр. — заступник уповноваженого «Союзу земств» на Західному фронті. 28 червня 1917 р. призначений Центральною Радою на посаду генерального секретаря військових справ. 31 грудня 1917 р., не погоджуючись з політикою голови Генерального Секретаріату, вийшов з уряду. В січні 1918 р. перед загрозою більшовицького наступу виїхав на Лівобережжя для створення «Українського Гайдамацького Коша Слобідської України», який відіграв головну роль у боях за Київ і придушенні більшовицького повстання в місті. Після гетьманського перевороту очолював Всеукраїнський союз земств. Перебував у опозиції до уряду гетьмана П. Скоропадського, був заарештований. 14 жовтня 1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом. Стає членом Директорії, очолює Армію УНР. Після відступу військ УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон став Головою Директорії (11 лютого 1919), перервавши членство в УСДРП. Протягом 1919 р. керує боротьбою проти червоних і денікінських військ. У 1920 р. очолює війська УНР, які разом з польськими силами вступають в Україну. Внаслідок невдачі наступу і договору між РСФРР та Польщею виводить свої війська за Збруч, де вони були інтерновані польською владою. На еміграції перебував у Польщі, згодом (1923) у Будапешті, потім у Відні, Женеві. 25 травня 1926 р. був убитий в Парижі агентом НКВС Шварцбартом.*

Наприкінці 1920 р. Директорія остаточно втрачає контроль над територією України і С. Петлюра емігрує за кордон.

Якими ж були сильні сторони Директорії, що дали змогу їй прийти до влади?

Прихід Директорії до влади був забезпечений вдало вибраним моментом для атаки на гетьманський режим, адже саме в середині листопада 1918 р. П. Скоропадський тільки-но лишився без підтримки Німеччини, яка потерпіла поразку у війні, відмовився від державної незалежності України та проголосив непопулярний проросійський курс. Уміло нейтралізувавши німців (було укладено угоду про нейтралітет з Великою солдатською радою), перетягнувши на свій бік значну частину гетьманських військ (за Січовими стрільцями Є. Коновальця на бік повсталих досить швидко перейшли ще вісім інших гетьманських корпусів), проголосивши популярні в народі гасла (радикальна аграрна реформа, відновлення 8-годинного робочого дня та ін.), Директорія забезпечила собі перемогу.

Момент захоплення влади був кульмінацією її успіху. Саме тоді чітко виявилися сильні сторони Директорії, оскільки вона, хоч і на короткий період, стала виразником інтересів більшості населення. Її виступ, який на початку багато хто вважав авантюрою, досяг успіху тільки тому, що спирався на піднесення народної активності, на масовий рух проти політики гетьманату та окупаційного режиму. Саме ці обставини дали змогу Директорії зібрати численну армію (у грудні 1918 р. у її складі налічувалося 100 тис. осіб, за іншими даними — навіть 300 тис.) і протягом кількох тижнів взяти під контроль майже всю територію України. Сильною стороною Директорії було й те, що під своїми знаменами вона зібрала хоча і різних за поглядами, але досить впливових та авторитетних лідерів — В. Винниченка, С. Петлюру, М. Шаповала, М. Порша та ін. Це дало змогу сформувати, хоча і не монолітний, але сильний антигетьманський фронт.

Чому ж Директорії не вдалося надовго втримати владу?

Опозиція П. Скоропадському складалася з політичних угруповань, які мали різні інтереси, пріоритети та орієнтації. Частково саме цим пояснюються нечіткість програмних засад, суперечливість та недалекоглядність внутрішньої політики Директорії. 8 січня 1919 р. було проголошено ліквідацію приватної власності на землю, але в руках заможних селян перебували ділянки площею до 15 десятин землі, а власність польських, австрійських та німецьких поміщиків лишалася недоторканою. Відсутність визначених строків аграрного реформування, брак адміністративного апарату для його здійснення посилювали соціальне напруження та невизначеність ситуації. Не сприяли консолідації суспільства і хвиля арештів, і

безрозбірливе закриття утворених за гетьмана установ (існував навіть проект закриття Академії Наук «як витвору гетьманату»), заборона вживання російської мови і позбавлення політичних прав усієї інтелігенції. Внаслідок цього Директорія залишилася без підтримки селян і національних меншин та допомоги кваліфікованих кадрів. Її влада суттєво послаблювалася і відсутністю чіткої моделі державотворення. На цю роль тоді претендували три форми суспільної організації: парламентська республіка, республіка Рад та військова диктатура. За час свого існування Директорія тією чи іншою мірою апробувала кожну з цих моделей, але обрала військову диктатуру. Грудневий 1918 р. Трудовий конгрес був покликаний виконати роль Установчих зборів і визначити форму державної влади в Україні. Враховуючи ускладнення воєнно-політичної ситуації, він тимчасово віддав усю повноту влади Директорії, яка надалі під тиском обставин перетворилася на особисту диктатуру С. Петлюри.

Елемент дезорганізації вносило й особисте протистояння лідерів, відсутність єдності щодо першочергових завдань та політичної орієнтації. Так, якщо В. Винниченко та його прибічники обстоювали «радянську платформу», виступали за союз з більшовицькою Росією проти Антанти та пріоритетне вирішення соціальних проблем, то С. Петлюра зі своїми соратниками схилявся до зближення з Антантою, а першочерговим завданням вважав зміцнення незалежності держави через посилення армії та її адміністративних органів.

Між тим час вирішального вибору орієнтації для Директорії наближався, адже повалення гетьманату та відновлення УНР зовсім не означали, що припинилася боротьба різних сил за Україну і на теренах України. Радянська Росія не полишала думки про встановлення свого контролю над таким стратегічно важливим для її життєдіяльності регіоном. І знову, як у попередній період, було обрано модель війни з використанням своєрідного «троянського коня» — наприкінці листопада 1918 р. у Курську під патронатом Раднаркому РСФРР утворився Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим. Наступним кроком для підготовки вторгнення радянських військ на українську територію стала публікація 24 грудня 1918 р. в газеті «Известия» — органі ВЦВК — циркуляра Наркомату закордонних справ РСФРР про те, що внаслідок анулювання Брестського мирного договору РНК РСФРР більше не визнає Україну як

самостійну державу і припиняє діяльність всіх представницьких установ України на своїй території.

Ці дипломатичні маневри розв'язали руки Раднаркомові РСФРР, створили сприятливі умови для вторгнення радянських військ в Україну. Воно супроводжувалося вибухами робітничих повстань у містах та активізацією отаманщини в сільській місцевості. Всі спроби Директорії зупинити агресію дипломатичним шляхом були марними. Ноти протесту уряду УНР розбивалися об безапеляційність Раднаркому, який заявив, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки в Україні немає. Воєнна акція на українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії і військами Українського радянського уряду, який є цілком незалежним». Вичерпавши всі можливості дипломатичного впливу на Раднарком, Директорія була змушена 16 січня 1919 р. офіційно оголосити стан війни з РСФРР. Тим часом радянські війська дедалі більше заглиблювалися в українську територію, ведучи водночас наступ на Полтаву, Катеринослав і Донбас. Їхня загальна чисельність була порівняно незначною (не перевищувала 11 тис. осіб), але вони спиралися на підтримку більшовицького партизанського руху. Крім того, на ситуацію в Україні у цей час суттєво впливав розквіт отаманщини. Вже в січні 1919 р. два колишніх петлюрівських отамани Григор'єв і Зелений оголосили про свій перехід на радянські позиції і розпочали партизанську боротьбу проти Директорії. У їхніх загонах налічувалося майже 50 тис. бійців. Катеринославська губернія була своєрідним епіцентром діяльності збройних формувань Махна, який не визнавав уряду Директорії. Характерними ознаками цього періоду були прогресуючий параліч влади; наростаючий безлад; єврейські погроми; зростання масштабів отаманщини, яка, охоплюючи дедалі більші території, затягуючи у свій вир нових і нових бранців, перетворилася на потужний дестабілізуючий чинник, що ослаблював Директорію зсередини.

Опинившись у критичній ситуації, Директорія намагалася низкою дипломатичних кроків (спроби налагодження контактів з Антантою, проголошення Акта возз'єднання УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) тощо) вивести державу з політичної ізоляції, знайти засоби для зміцнення власних дипломатичних, фінансових та воєнних позицій. Проте ці кроки були безуспішними. Безперспективним виявився курс на союз з Антантою, яка робила ставку на відновлення «единой и неде-

лимой» небільшовицької Великої Росії, а отже, на підтримку Добровольчої армії. За цих обставин УНР цікавила Антанту лише тією мірою, якою її можна було використати в боротьбі з більшовиками. Відставки зі своїх постів В. Винниченка та В. Чехівського на вимогу французького командування в Одесі, укладення попередньої угоди про спільну боротьбу Антанти та УНР проти радянських військ (цей документ так і не було реалізовано на практиці) дедалі більше віддаляли Директорію від проголошених революційних гасел, звужуючи її соціальну базу. Не виправдав сподівань і акт возз'єднання, який значною мірою мав формальний характер, адже як УНР, так і ЗУНР не мали реальних сил, щоб посилити інтеграцію та боронити свою державність, до того ж між двома республіками існували суттєві розбіжності в політичних позиціях та орієнтації на міжнародній арені.

У ході збройного протистояння дедалі очевиднішою ставала ще одна слабка сторона Директорії — погано підготовлена та організована «тануча майже на очах» армія. Під час падіння гетьманату Директорія мала 100-тисячну армію, а перед здачею Києва, наприкінці січня 1919 р., могла розраховувати лише на 21 тис. бійців. Створена в короткий час із різних за досвідом та політичною орієнтацією сил, ця армія не могла бути ні міцною, ні боєздатною. Недарма один із сучасників іронічно, але досить влучно її назвав «імпровізованою армією». Крім вказаних факторів, у її подальшому розвалі значну роль відіграли нестача матеріального постачання та озброєння, недостатнє фінансування, незадовільний санітарний стан тощо. Після того, як радянські війська 12 січня захопили Чернігів, 19 січня — Полтаву, а 27 січня — Катеринослав, поразка Директорії стала очевидною. 5 лютого 1919 р. війська УНР залишають Київ, а навесні цього року радянська влада була встановлена на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.

Отже, приходу Директорії до влади сприяли народна підтримка, швидке формування численної армії, авторитетні та впливові лідери, вдало обраний момент для повстання. Проте недалекоглядна, суперечлива внутрішня політика; відсутність моделі державотворення, яка б відповідала тогочасним реаліям; протистояння політичних лідерів; катастрофічно слабіюча армія; міжнародна ізоляція; втрата контролю за розвитком подій були тими слабкими сторонами Директорії, які не дали змоги їй надовго втриматися при владі та утвердити незалежну УНР.

11.6. Західноукраїнська Народна Республіка

Перша світова війна та жовтневі події в Росії стали чинниками, які кардинально змінили співвідношення міжнародних сил та геополітичне обличчя світу. Багатовікові імперії захиталися під потужним тиском революційних вітрів. Потерпівши поразку і намагаючись зберегти імперію, новий австрійський цісар Карл 16 жовтня 1918 р. видає маніфест, суть якого полягала в пропозиції народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії, створити власні сейми, які б представляли новостворені держави (ідеал майбутньої держави вбачався в становленні федерації на теренах колишньої Австро-Угорської імперії).

Саме у руслі цих положень законослушні українські посли українського парламенту, депутати галицького й буковинського сеймів, лідери політичних партій і греко-католицького духовенства 18 жовтня 1918 р. утворили у Львові Українську Національну Раду. Нове представницьке утворення одразу поставило питання про об'єднання західноукраїнських земель в одне ціле і проголошення Української держави. Така позиція українців вступила в протиріччя з намірами поляків, які вже 28 жовтня в Кракові створили польську ліквідаційну комісію, основне завдання якої полягало в розформуванні австрійських органів управління і передачі всієї повноти влади в краї представникам польської адміністрації. Акт передачі мав відбутися 1 листопада 1918 р.

За цих обставин українська сторона, яку представляли молоді українські офіцери, які ще у вересні 1918 р. утворили Центральний військовий комітет, вирішила взяти ініціативу в свої руки. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада майже 1,5 тисячі українських вояків на чолі з сотником Українського Січового стрілецтва Д. Вітовським оволоділи головними позиціями у Львові, взяли під контроль ратушу та інші державні установи і встановили свою владу в місті. Спираючись на активність молодих патріотів та підтримку місцевого населення, Українська Національна Рада згодом поширила свій вплив на значну територію. Загальновизнане право народів на самовизначення дало шанс західним українцям на розбудову власної державності. 11 листопада було утворено виконавчий орган влади — Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким,

а вже через два дні було затверджено конституційні основи новоствореної держави — вона отримала назву Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), її територія охоплювала 70 тис. км^2, а населення налічувало майже 6 млн осіб. Гербом ЗУНР став Золотий Лев на синьому тлі, а прапором — блакитно-жовте знамено.

Оговтавшись після українського превентивного удару, польська сторона почала крок за кроком відвойовувати свої позиції в західноукраїнському краї. Краще підготовлені збройні формування поляків, очолювані значною кількістю офіцерів (в українців відчувався їх гострий дефіцит), досить швидко вийшли зі скрутного становища і 21 листопада захопили Львів. Невдовзі польські війська контролювали 10 із 59 повітів, у яких ЗУНР проголосила свою владу. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки змушений був переїхати до Тернополя, а потім до Станіслава. У цей час молода українська держава енергійно шукала підтримки на міжнародній арені. ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині, заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії тощо. Проте українську державність світове співтовариство, особливо країни Антанти, визнавати не поспішали.

За цих обставин уряди ЗУНР і Директорії, намагаючись взаємно зміцнити свої позиції та реалізувати на практиці споконвічні мрії українців, 1 грудня 1918 р. у Фастові укладають попередню угоду про об'єднання ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) та УНР (Наддніпрянська Україна). Урочисте проголошення Акта з'єднання відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. Відповідно до закону «Про форми влади в Україні», затвердженого Трудовим Конгресом України, ЗУНР було перейменовано в Західну Область Української Народної Республіки (ЗОУНР). На жаль, ця історична подія мала чисто символічний характер і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки і ЗУНР, і УНР втрачали у цей час позицію за позицією, територію за територією. Водночас політичне зближення західноукраїнського регіону з Наддніпрянською Україною все ж дало і певні практичні наслідки. Зокрема, під час реорганізації Української Галицької Армії (УГА) на зразок регулярних армій (3 корпуси по 4 бригади, які складалися з 3—6 куренів) значну роль відіграли офіцери, рекомендовані урядом УНР, насамперед генерал М. Омелянович-Павленко, який став командувачем (начальним вождем) УГА, та полковник С. Мишковський.

Омелянович-Павленко Михайло Володимирович *(1878—1952) — військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Закінчив Омський кадетський корпус (1898), Павлівське військове училище (1900), Миколаївську академію Генштабу (1913). Учасник російсько-японської війни (1904—1905), Першої світової війни. Один з активних провідників українізації в російській армії. Влітку 1917 р. — командир української бригади в Катеринославі, з грудня 1917 р. — інспектор Генерального секретаріату військових справ на Румунському фронті, генерал-майор. За часів гетьманату — командир 11-ї піхотної дивізії, отаман Катеринославського козацького коша. Підтримав антигетьманське повстання Директорії. З грудня 1918 р. до початку червня 1919 р. — командуючий УГА. З червня 1919 р. — військовий радник диктатора ЗУНР, з грудня 1919 р. — командир Запорозького корпусу і командуючий Армією УНР. З листопада 1920 р. перебував у таборі інтернованих вояків у Каліші, Тарнові. У 1924 р. переїхав до Праги, де у 1925 р. очолив Музей визвольних змагань України. У 1944—1948 рр. — військовий міністр уряду УНР в екзилі. Один із засновників Української Національної Ради (1948). Похований у Парижі.*

Реорганізована УГА, що налічувала у своїх лавах у середині січня 1919 р. майже 60 тис. осіб, дедалі впевненіше почувала себе в ході польсько-українського протистояння і, незважаючи на хронічну нестачу зброї, боєприпасів тощо, методично витісняла поляків з Галичини. Намагаючись остаточно взяти стратегічну ініціативу до своїх рук, збройні формування ЗОУНР розпочали в середині лютого 1919 р. Вовчухівську операцію. Відповідно до розробленого штабом УГА плану події мали розгортатися в такій послідовності: на першому етапі передбачалося оволодіння залізничною лінією Львів-Перемишль, на другому — здобуття Львова, на третьому — визволення Перемишля та вихід на лінію р. Сян.

Успішний початок операції (фактично було виконано завдання першого етапу) був перерваний втручанням у польсько-український конфлікт представників Антанти. Прагнучи втримати розвиток подій під своїм контролем, західні держави направили 22 лютого 1919 р. до Галичини місію на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі. Делегація Антанти намагалася переконати керівництво ЗОУНР у необхідності припинення польсько-українського протистояння та перенесення питання про державну належність Галичини на розгляд майбутньої Паризької мирної конференції. Умовою реалізації цього плану було встановлення демаркаційної лінії (лінії Бартелемі) між воюючими сторонами. Ця лінія була проведена так, що до Польщі відходило фактично 40% території Східної Га-

личини, в тому числі Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Представники Антанти запевнили, що в разі прийняття цієї угоди, вона визнає ЗОУНР як державу.

З одного боку, антантівська пропозиція давала можливість об'єднаній українській державі (ЗУНР і УНР) припинити боротьбу на два фронти і сконцентрувати сили для боротьби на Сході, а це був шанс зберегти ще слабку українську державність у критичних умовах збройних протистоянь. З іншого боку, заявлений в ультимативній формі проект демаркаційної лінії був грабіжницьким та образливим для української сторони. До того ж відмовлятися від галицької столиці та багатих родовищами земель за вдало розпочатої воєнної операції українці не хотіли. Ці аргументи не сприяли пошукам компромісу. Рішучість української сторони викристалізувалася в афористичній фразі М. Омеляновича-Павленка: «Хай нас розсудить залізо і кров!»

Час, який було втрачено ЗОУНР на переговори, поляки використали для перегрупування сил та зміцнення своєї армії. Тому УГА починає катастрофічно втрачати здобутки першого етапу Вовчухівської операції — польські збройні формування відтіснили її від Львова та поновили залізничне сполучення з Перемишлем. Стратегічна ініціатива знову вислизнула з рук української сторони. За цих обставин Рада країн Антанти знову запропонувала воюючим сторонам укласти перемир'я. Цього разу керівництво ЗОУНР погодилося з пропозиціями делегації Антанти, яку очолював генерал Л. Бота. Українців цілком влаштовувало, що нова демаркаційна лінія (лінія Боти) залишала під контролем ЗОУНР Дрогобицький нафтовий басейн, але саме це положення пропонованої угоди не влаштовувало поляків. Внаслідок цього ще одна спроба замирення при посередництві Антанти закінчилася невдачею.

У травні 1919 р. польський уряд, намагаючись посилити свої позиції, направив на український фронт в Галичину та на Волинь 80-тисячну армію генерала Й. Геллера. Ця армія була сформована, озброєна та навчена у Франції і складалась із польських військовополонених, які воювали на Західному фронті в складі німецької армії. Спочатку Антанта передбачала використання армії Й. Геллера виключно для боротьби проти більшовицьких військ, але невдовзі з геополітичних міркувань (Польща — союзниця Франції) пішла назустріч польському уряду. Поява

на польсько-українському фронті свіжих, добре озброєних сил кардинально змінила ситуацію на користь поляків. Вже на початку червня 1919 р. польські війська контролювали майже всю Галичину, за винятком трикутника між Дністром, Збручем і Заліщиками.

За цих обставин ЗОУНР провела реорганізацію власних владних структур. Уряд С. Голубовича склав свої повноваження, а вся повнота військової та цивільної влади, за рішенням Української Національної Ради, перейшла до диктатора ЗОУНР Є. Петрушевича.

Петрушевич Євген Омелянович *(1863—1940) — державний і політичний діяч, один із керівників української революції 1917—1920 р. Народився в сім'ї священика у м. Бузьку на Львівщині. Освіту здобув у Академічній гімназії у Львові і на правничому факультеті Львівського університету. Доктор права. У 1907—1918 рр. — посол до австрійського парламенту, заступник голови, в 1917—1918 рр. — голова Українського парламентського представництва. З 1910 р. — депутат галицького сейму. У 1914—1918 рр. — член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 19 жовтня 1918 р. як президент Української Національної Ради проголосив створення ЗУНР. 4 січня 1919 р. обраний президентом Західноукраїнської Національної Ради (фактично — президентом ЗУНР). Після проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР став членом Директорії УНР. 9 травня 1919 р. політична ситуація змусила Українську Національну Раду оголосити Петрушевича диктатором Західної області УНР. Директорія, не визнавши законність цього акта, вивела Петрушевича зі свого складу. Політичні суперечності, що виникли між С. Петлюрою і Петрушевичем щодо союзу УНР з Польщею, змусили останнього виїхати за кордон, до Відня. У серпні 1920 р. Петрушевич очолив т. зв. Уряд диктатора в екзилі, головною метою якого стало відновлення політичної незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. 15 березня 1923 р. після рішення Ради послів Антанти про передання Галичини Польщі уряд Петрушевича припинив свою діяльність. У 20-х роках Петрушевич перейшов на позиції радянофільства, однак після краху політики українізації відмовився від подібних поглядів. Помер у Берліні.*

Начальним вождем було призначено генерала О. Грекова. Саме під його командуванням УГА провело Чортківську офензиву (7—28 червня 1919 р.) — широкомасштабну наступальну операцію, що мала на меті стабілізувати ситуацію та знову перехопити стратегічну ініціативу із рук ворога. Ця операція для українців спочатку розгорталася досить успішно — за два тижні було відвойовано значну частину Галичини, відкривався шлях до визволення Львова. Проте цей визвольний похід поглинув останні сили УГА. Хронічна нестача зброї та боєприпасів, по-

силення міжнародного тиску, перегрупування польських сил та призначення командуючим польськими військами в Галичині Ю. Пілсудського тощо стали основними причинами поразок, які розпочалися після 27 червня 1919 р. Під потужними ударами ворога дедалі більше слабіюча УГА вже встояти не могла. 16—18 липня її формування перейшли річку Збруч і Східна Галичина опинилася під польською окупацією.

Отже, зумовлені Першою світовою війною революційні процеси, призвели до падіння Австро-Угорської імперії. Однією з держав, що утворилась на її уламках, стала Західноукраїнська Народна Республіка. З моменту її виникнення вона зіткнулася з претензіями на західноукраїнські землі сусідніх держав, особливо Польщі; збройною агресією на територію ЗУНР; міжнародним невизнанням тощо. За цих обставин об'єднання ЗУНР та УНР в одну державу було спробою вийти з глухого політичного кута та реалізувати споконвічні мрії українців про возз'єднання. На жаль, Акт злуки мав декларативний, символічний характер. Сторони, що об'єднувалися, не мали достатньої кількості державотворчих сил, щоб вистояти в складних тогочасних умовах. Під ударами Польщі, яку підтримували країни Антанти, ЗУНР, попри відчайдушні спроби відстояти свою незалежність, втрачає контроль над власною територією.

11.7. Політика радянської влади в Україні 1919 р.

1919 р. увійшов у історію України встановленням радянської форми державності. Першим кроком на цьому шляху стала відмова більшовиків від попередньої назви держави — Українська Народна Республіка. З 6 січня 1919 р. держава, що стверджувалася в Україні радянськими багнетами, одержала нову назву — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України з переїздом до Харкова зазнав значних змін. По-перше, на чолі уряду, за рекомендацією В. Леніна, став Х. Раковський, що дало змогу загасити конфлікт між Г. П'ятаковим та Артемом (Ф. Сергєєвим), які претендували на посаду голови. По-друге, український уряд, за російським шаблоном, став називатися Радою народних комісарів

(РНК), а його підрозділи — народними комісаріатами. По-третє, Тимчасовий уряд перетворився на постійний.

Умови громадянської війни та революційна ідеологія позначилися на формуванні та організації радянської державної структури. Ради існували переважно в губернських містах, а на місцевому рівні діяли, як правило, надзвичайні органи влади — військово-революційні комітети (ревкоми). Це можна пояснити тим, що більшовики, не впевнені в підтримці народних мас, робили ставку на диктаторські органи управління і не поспішали віддавати владу демократичним виборним Радам. Навіть там, де Ради обиралися, цей процес здійснювався під контролем ревкомів, які визначали кандидатів у депутати, блокували висунення в кандидати на багатопартійній основі, контролювали процес виборів тощо.

Ревкоми були опорними пунктами більшовизму, які цементували диктаторський режим в Україні. Цю ж функцію виконували і комітети бідноти, які активно створювалися радянською державою на селі. Вони були покликані внести розкол у найчисленнішу верству суспільства — селянство, ізолювати заможних селян і цим сприяти реалізації більшовицьких планів.

Юридичне оформлення радянської державності на теренах України відбулося 10 березня 1919 р., коли III Всеукраїнський з'їзд рад (Харків) прийняв першу Конституцію УСРР, розроблену на основі конституційної моделі РСФРР. Цей документ закріпив радянський лад в Україні, перемогу «диктатури пролетаріату». Центральним завданням цієї диктатури Основний Закон УСРР визначив здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, після чого диктатура, а слідом за нею держава мали зійти з історичної арени, поступитися місцем вільним формам співжиття. Прокламувалися скасування приватної власності, влада робітничого класу, свобода слова, зібрань і союзів тільки для трудового народу. Влада трудящих мала здійснюватися через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Центральними органами визначено Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) та РНК, до компетенції яких входили всі загальнодержавні питання.

У першій половині 1919 р. прискорено йшла інтеграція радянських республік, які намагалися вистояти в жорстких умовах громадянської війни. 1 червня утворюється «воєнно-політичний союз» формально незалежних

України, Латвії, Литви, Білорусії та Російської Федерації. Основна мета утвореного союзу — шляхом мобілізації та централізації сил радянських республік відстояти радянську владу. Засобом досягнення цієї мети було об'єднання під керівництвом вищих органів РСФРР збройних сил, промислового потенціалу, фінансів, залізниць, комісаріатів праці.

За російським шаблоном була скроєна не тільки перша Конституція УСРР, а й вся модель соціально-економічної політики РНК України. Запроваджуваний економічний курс одержав назву «воєнного комунізму». Його складовими були:

— націоналізація всіх підприємств;

— заборона свободи торгівлі, згортання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів;

— мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності;

— введення продовольчої розкладки.

«Воєнний комунізм» — це модель державного регулювання економіки, яка мала подвійну природу. З одного боку, він був реакцією на критичні обставини і тому являв собою набір вимушених, тимчасових заходів, з іншого — його реалізація на практиці стала спробою переходу до нового суспільного ладу. Своєрідним стрижнем політики «воєнного комунізму» була продрозкладка, запроваджена 11 січня 1919 р. Відповідно до опублікованого цього дня документа, кожна губернія мусила здати державі «лишки» зерна та інших продуктів. Спочатку розміри «лишків» визначалися реальними потребами сім'ї та фактичною наявністю в неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави в хлібі. В одному з листів ЦК РКП(б), адресованому всім губкомам партії, цинічно заявлялося: лишки — це не те, що насправді залишилося в селянському господарстві, надміру потреб сім'ї, а те, що потрібно в нього взяти.

Продрозкладка була одним з елементів встановлення продовольчої диктатури, що виявилася в запровадженні монополії на торгівлю хлібом, штучному утриманні твердих цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібозаготівлі (на початку липня 1919 р. в Україні діяло 46 таких загонів, що налічували у своїх лавах 1500 осіб).

Безумовно, така політика радянської влади не подобалася українському селу, яке звикло дивитися на хліб

як на товар, а на хліботоргівлю як на умову стабільного функціонування селянських господарств. Наприклад, у Катеринославській губернії традиційно 50% зібраного врожаю йшло на ринок, у Таврійській — майже 60%, а в Херсонській — 65%. Несхвально ставилося селянство і до більшовицьких планів колективізації села, проголошених 14 лютого 1919 р. у декреті ВЦВК «Про соціалістичне землекористування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Курс на ліквідацію великих поміщицьких, селянських господарств та на перехід від одноосібного господарювання до усуспільнення виробництва викликав невдоволення та протест з боку селянських мас.

Навесні 1919 р. піднялася хвиля стихійного селянського руху, спрямованого проти продрозкладки та насильницького створення колгоспів. Очолювані отаманами Зеленим (Д. Терпило), Соколовським, Гончарем (Батрак), Орловським та іншими селяни активно почали обстоювати свої права. Хвиля народного гніву наростала: якщо у квітні відбулося 98 антибільшовицьких виступів, то в червні—липні — вже 328. Оцінюючи становище, голова Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) М. Лацис писав у квітні 1919 р. у циркулярному листі до всіх надзвичайних комісій України, що замість «широкої підтримки населення ми знаходимо майже одну ненависть останнього...»[1]. Піднявшись на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині, повстанська хвиля невдовзі охопила всю територію УСРР.

Своєрідним піком антибільшовицьких повстань став виступ збройних формувань під керівництвом начдива радянських військ, кавалера ордена Червоного Прапора, в минулому отамана військ УНР М. Григор'єва. У своєму універсалі (9 травня 1919) він закликав український народ: «Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника! Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада рад народу України!» Під цими гаслами григор'євцям досить швидко вдалося захопити Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Проте Григор'єва не підтримали інші лідери повстанців — Н. Махно, Зелений; григор'євське гасло «Україна — для українців!» відлякувало значну кількість

[1]Цит. за: Верстюк В.Ф. Махновщина. — К., 1991. — С. 124.

потенційних союзників, а традиційна для його військ практика мародерства, терору та погромів не сприяла консолідації сил повстанців та зростання їхніх лав. Врешті-решт радянські війська оговталися від перших невдач і силами збройних формувань під командуванням К. Ворошилова та О. Пархоменка на Полтавщині завдали поразки повстанцям та придушили виступ М. Григор'єва.

Перемога над Григор'євим не означала перемоги над повстанським рухом в Україні. Більшовики потрапили в замкнуте коло обставин: «Запровадження «воєнного комунізму» було засобом виходу з критичної ситуації і водночас саме він, піднімаючи народ на повстання, робив цю ситуацію з кожним днем дедалі критичнішою». Внутрішній фронт поглинав все більше сил та ресурсів УСРР, роблячи крах більшовицького режиму неминучим.

Отже, 1919 р. на теренах України мала місце чергова спроба утвердження більшовицького режиму. Проявами цього процесу стали формування та організація радянської державної структури; прийняття першої Конституції УСРР, включення України до «воєнно-політичного союзу» радянських республік тощо.

Економічним підґрунтям реалізації більшовиками своїх планів була політика «воєнного комунізму», наслідками якої став розрив економічних зв'язків між містом і селом, посилення централізму, втрата приватної ініціативи, закріплення психології «експропріації експропріаторів», зростання соціального напруження. Відповіддю українського народу на насильницьку колективізацію та грабіжницьку продрозкладку став широкомасштабний повстанський рух, який розхитував пануючий режим зсередини, суттєво ослаблюючи його.

11.8. Україна в другій половині 1919 — на початку 1920 рр.

Рубіж 1919—1920 рр. став своєрідним піком громадянської війни. Безлад на території України досяг апогею. Громадянська війна — найгостріша форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між класами і соціальними групами, партіями, націями задля досягнення певної політичної мети, насамперед захоплення державної влади. Економічною основою громадянської війни є надзвичайне погіршення матеріального ста-

новища різних верств населення, гранична кризовість економіки. Її соціальна та політична основа — протиріччя між інтересами різних верств населення щодо відповідних докорінних соціальних та політичних змін у суспільстві. Як правило, громадянська війна виникає тоді, коли практично вичерпані легітимні форми і засоби подолання політичної кризи, соціального конфлікту[1].

Громадянська війна на теренах зруйнованої Російської імперії розпочалася з того, що більшовики розігнали Установчі збори у січні 1918 р. Відмова від терміна «громадянська війна» для характеристики подій в Україні 1918—1920 рр., на наш погляд, є необґрунтованою. Вона є спробою уникнути аналізу соціальної суті протистояння у ході визвольних змагань та намаганням пояснити всі біди у цей час виключно «отаманщиною» та «зовнішньою агресією», хоча навіть боротьба гетьманату проти Директорії не вписується у цей вузький лексичний діапазон.

Розвиток громадянської війни в Україні у другій половині 1919 — на початку 1920 рр. мав низку особливостей:

1) значна кількість претендентів на владу в українських землях (більшовики, білогвардійці, поляки, Директорія, місцевий повстанський рух тощо);

2) різновекторність політичних, економічних, національних орієнтацій воюючих сторін (більшовики та білогвардійці виступали за збереження єдності території колишньої Російської імперії, але більшовики були проти приватної власності, а білогвардійці — за, Директорія ж обстоювала незалежність української державності тощо);

3) відсутність військово-політичної сили, яка б домінувала протягом тривалого часу на території України (співвідношення сил у травні 1919 р. між більшовиками, поляками, армією УНР, білогвардійцями, збройними формуваннями М. Григор'єва та Українською галицькою армією становило 30:21:14:10:8:17);

4) хронічна нестача зброї, боєприпасів, ресурсів для ведення війни в більшості задіяних у протистоянні сил;

5) укладення численних нетривалих тактичних компромісів між ворогуючими сторонами;

[1]Див.: Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К., 1997. — С. 79.

6) пасивність основної маси населення України, яке у своїй більшості стало жертвою експансії та об'єктом насилля;

7) помітний вплив на події зовнішніх чинників (дипломатичний тиск, моральна та матеріальна підтримка західними державами тієї чи іншої воюючої сторони тощо).

Наприкінці весни 1919 р. повстанський рух суттєво знесилив радянську владу в Україні, що стало особливо помітним на тлі посилення Добровольчої армії А. Денікіна. «Білий рух» переживав у цей час піднесення. Після поразки радянських військ на Північному Кавказі білогвардійці вирішили розширити зону своїх активних дій і розпочали активну боротьбу за Донбас. Вже 4 травня денікінці оволоділи Луганськом, згодом їм підкорилися Маріуполь, Харків, Катеринослав. Вірячи в кінцевий успіх, А. Денікін 3 липня 1919 р. підписує «Московську директиву» — наказ про наступ на Москву, складовою якого був стратегічний план оволодіння Україною. Наприкінці липня денікінці встановили свій контроль над Кримом та майже над усім Лівобережжям, за винятком Чернігівщини. В Україні наступ білогвардійських військ розгортався у двох напрямках: північному — на Київ та південному — на Одесу.

Активізація дій збройних формувань денікінців, енергійні виступи повстанців під керівництвом М. Григор'єва, Н. Махна та інших у тилу Червоної армії, загальне послаблення позицій радянської влади давали реальний шанс українським військам під керівництвом С. Петлюри на проведення успішного контрнаступу на Правобережжі. Сприяло контрнаступу й те, що в середині липня Українська Галицька Армія, витіснена зі Східної Галичини, з'єдналася з військами УНР. Тому об'єднана українська армія налічувала у своїх лавах майже 80 тис. осіб. 11 серпня 1919 р. було утворено Штаб Головного отамана, який очолив генерал-поручик М. Юнаков. Характеризуючи ситуацію, командувач УГА М. Тарнавський писав: «Відношення між обома арміями витворилося не надто миле. І то починаючи від штабів, а кінчаючи на стрілецтві. Тут вперше виявилася наглядно трагедія нації, розірваної поміж дві ріжні держави, і впливи діяметрально ріжних культур. Недавні кордони залишили на обидвох арміях своє незатерте п'ятно»[1].

[1]Тарнавський М. Спогади. — Львів, 1992. — С. 92.

Протиріччя в новоствореному об'єднанні виявилися майже одразу: якщо лідер ЗУНР Є. Петрушевич для боротьби з Польщею та радянською Росією ладен був укласти угоду з Денікіним, то С. Петлюра саме в Денікіні бачив основного ворога, для перемоги над яким не виключав союзу з радянською стороною. Такі політичні погляди заважали визначенню напрямку головного удару. Укладений компроміс — УГА веде наступ на Київ, а формування УНР — на Одесу, по суті, був помилковим, оскільки його реалізація фактично вела до розпорошення сил об'єднаної армії та втрати часу.

Спільний похід військ УНР і ЗУНР, що розпочався наприкінці липня 1919 р., спочатку розгортався досить успішно — протягом серпня вони захопили Вінницю, Житомир, Бердичів, Попельню та ін. Відкрився шлях на Київ. 30 серпня, не зустрічаючи протидії, передові частини УГА вступили до столиці і розпочали підготовку до параду, який мав відбутися наступного дня. Проте вже вдосвіта 31 серпня кіннота Добровольчої армії під командуванням генерала М. Бредова через міст, на якому українське військо не виставило охорони, вдерлася до міста. Денікінці, незважаючи на свою малочисельність, діяли зухвало, рішуче, і таки встановили контроль над значною територією Києва. Українські частини мали наказ не вступати в протистояння з денікінцями, а невдовзі галицький генерал А. Кравс підписав угоду, відповідно до якої українські формування залишали Київ і відступали на лінію Ігнатівка — Васильків.

Ця помилка стала фатальною для українських армій, які потрапили у своєрідний «трикутник смерті»: між радянськими військами, білогвардійською Добровольчою армією та збройними формуваннями Польщі. Важкі бої, нестача зброї, боєприпасів та спорядження з кожним днем дедалі більше знесилювали армії УНР та ЗУНР. Ситуація стала критичною, коли восени 1919 р. серед бійців поширилася епідемія тифу, яка поглинула майже 3/4 особового складу українського війська. За цих обставин командуючий УГА М. Тарнавський, намагаючись зберегти рештки своєї армії для подальшої боротьби проти Польщі, розпочав переговори з денікінцями. Укладена 6 листопада 1919 р. угода переводила збройні формування УГА під командування білих.

У цей час майже в безнадійному становищі перебувала й армія УНР. Командування прийняло рішення про її поділ на дві частини — одна мусила перейти до Польщі,

інша — на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком ставила собі за мету перейти до партизанських методів боротьби і здійснити рейд по тилах денікінської та Червоної армії. Цей рейд увійшов в історію як 1-й Зимовий похід. Він тривав від грудня 1919 р. до травня 1920 р. У ході Зимового походу пройдено 2500 км, проведено понад 50 боїв. Рейд армії УНР завершився 6 травня 1920 р. проривом через фронт 14 радянської армії у райони, зайняті поляками.

Отже, збройні формування ЗУНР та УНР через низку обставин виявилися аутсайдерами під час жорсткої боротьби в другій половині 1919 р. за контроль над Україною. Переможцем вийшла білогвардійська Добровольча армія, яка наприкінці літа окупувала майже всю Україну. Нова влада поділила завойовані землі на три області — Харківську, Київську та Новоросійську. На чолі кожної з областей стояв губернатор з необмеженими повноваженнями. Характерними рисами денікінського окупаційного режиму були:

політична сфера:

— встановлення терористичної диктатури;

— застосування жорстких репресій проти політичних противників;

— обстоювання гасла «единой и неделимой», яке стало основною ідеологічною засадою білого руху;

економічна сфера:

— відновлення поміщицької влади на землю;

— стягнення з селян примусових контрибуцій;

— запровадження своєрідної «денікінської продрозкладки» — разового податку в розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі;

— відродження свободи торгівлі;

— ліквідація 8-годинного робочого дня, збільшення норм виробітку;

— обіцяння аграрної реформи («Земельна реформа і ... шибениці, — акцентував денікінський генерал О. Кутєпов, — тоді ми знову дійдемо до Москви);

сфера культури та національних відносин:

— обмеження сфери вжитку української мови;

— закриття українських газет та журналів;

— припинення діяльності Української Академії Наук;

— посилення шовінізму, національної ворожнечі.

Безумовно, така політика не могла мати широкої підтримки, більше того, вона викликала обурення та протест народних мас. Стихійна хвиля народного невдоволення стимулювала появу масового партизанського ру-

ху — вже восени в денікінському тилу діяли сотні партизанських загонів, які налічували у своїх лавах майже 100 тис. осіб. Про силу та масштабність повстансько-партизанського руху свідчить те, що партизанські формування тримали під своїм контролем значні території, інколи навіть створювали свої органи управління (на Миколаївщині навколо села Баштанка три місяці проіснувала Баштанська республіка), неодноразово повстанці оволодівали такими великими містами, як Полтава, Кременчук, Єлисаветград тощо.

Одностайно виступаючи проти денікінського окупаційного режиму, партизанські загони між тим мали різну політичну орієнтацію, причому досить широкого спектра — від радянських та петлюрівських формувань — до політично невизначених. Намагаючись оволодіти ситуацією, спрямувати стихійний рух в організоване русло, різні політичні сили створювали центри для керівництва повстанцями. Зокрема, у Кременчуці більшовики утворили Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором, а у Кам'янці-Подільському було сформовано Центральний міжпартійний повстанський комітет, що став координуючим центром для загонів, які боролися за відновлення УНР.

Косіор Станіслав Вікентійович *(1889—1939) — державний та партійний діяч. Народився у м. Венгрув (нині Польща) в сім'ї робітника В 1896 р. переїхав з батьками на Донбас, закінчив початкову школу. В 1907 р. приєднався до РСДРП. З березня 1917 р. до березня 1918 р. — на партійній роботі в Петрограді, член ВЦВК РРФСР. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. На І з'їзді КП(б)У — прихильник створення окремої від РКП(б) партії українських комуністів. У 1918 р. виконував обов'язки народного секретаря фінансів у радянському уряді України. В 1919—1920 рр. — член і секретар ЦК КП(б)У, потім — член президії УРНГ, з грудня 1920 р — член колегії Наркомпроду. В 1921—1922 рр. — завідуючий оргвідділом ЦК КП(б)У, в 1922—1925 рр. — секретар Сиббюро ЦК РКП(б), у 1925—1928 рр. — секретар ЦК ВКП(б). У 1928—1938 рр. — член ЦК ВКП(б). Був генеральним (1928—1934), потім першим (1934—1938) секретарем ЦК Компартії України. Косіор брав участь у гоніннях на українських діячів науки і культури, займав угодовську позицію щодо хлібозаготівельної кампанії 1932 р., яка завершилася голодомором в Україні. У 1938 р. звільнений з усіх посад, звинувачений у створенні терористичного центру в Україні, розстріляний*

На роль лідерів антиденікінського внутрішнього фронту, крім більшовиків, претендували боротьбисти, українські есери, українські соціал-демократи, анархісти тощо.

Найпотужнішою течією повстансько-партизанського руху була махновська. 5 серпня 1919 р. Н. Махно видав наказ про утворення Революційної повстанської армії України (махновців), основною метою якої проголошувалася «чесна боротьба за повне визволення трудящих України від усякого поневолення».

Махно (Міхненко) Нестор Іванович (1888—1934) — провідник повсталого революційного селянства Півдня України в роки революції та громадянської війни. Народився в селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Закінчив два класи початкової школи. Працював у поміщиків, потім робітником. У 1906—1908 рр. — член організації анархістів комуністів «Спілка бідних хліборобів», у складі якої брав участь в експропріаціях У 1910 р. засуджений до смерті, але плутанина у даті народження (в усіх документах фігурував 1889) дала змогу «неповнолітньому» Махну замінити її довічною каторгою У 1911—1917 рр. перебував в ув'язненні. Після Лютневої революції 1917 р. Махно повернувся до Гуляй-Поля, де почав власні революційні перетворення. розподілив поміщицьку землю між селянами, створив військовий загін Не визнавав влади ні Тимчасового уряду, ні Центральної Ради. Влітку 1918 р. очолив боротьбу селян проти німецьких окупантів та П Скоропадського, потім проти Директорії УНР та денікінців на боці більшовиків Ідейно стояв осторонь більшовизму і анархізму. Після виступу проти політики «воєнного комунізму» (1919) був оголошений радянською владою поза законом У період денікінської окупації України вів активну боротьбу в білогвардійському тилу. У 1920 р уклав угоду з більшовиками щодо розгрому Врангеля. По завершенні цієї операції почалося масове знищення махновщини радянською владою. Протягом 1921 р Махно вів боротьбу проти Червоної армії, але у серпні змушений був емігрувати до Румунії. В УСРР Махно заочно був визнаний «бандитом». У квітні 1922 р. переїхав до Польщі, деякий час мешкав у Німеччині, з 1926 р. у Парижі. В останні роки життя займався літературною діяльністю.

Досить швидко махновський рух набув загальноселянського характеру, про що свідчить зростання чисельності армії Н. Махна (восени 1919 р. за різними джерелами в ній налічувалося від 20 до 100 тис. осіб). 20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка між махновцями та петлюрівцями була укладена компромісна угода про боротьбу з Денікіним. Одержавши від Петлюри зброю та боєприпаси, Махно блискавичним ударом у районі Умані пробив білий фронт і за короткий час взяв під контроль значну територію від Перекопа до Бердянська і від Каховки до Синельникового. Махновці оволоділи навіть Маріуполем, який розташовувався за 100 кілометрів від Таганрога, де перебувала денікінська ставка. Такі дії

«батька» Махна на тривалий час дезорганізували весь денікінський тил.

У цей час махновський рух був на піднесенні і з кожним днем набирав сили. Ось яку характеристику дала йому 15 листопада 1919 р. газета «Звезда» (друкований орган катеринославського губкому КП(б)У): «...лише зовсім короткозорі люди можуть не бачити, що махновське просування у глиб областей, захоплених денікінською клікою, — це дещо більше, ніж проста військова операція. Це водночас широкий народний рух, який захопив і повів за собою в своєму стихійному і незборимому розвитку неосяжні верстви трудових мас». Зростаючу силу махновців змушений був визнати і Денікін, який направив проти них вишколені та численні формування — армійський корпус генерала Я. Слащова та кінний корпус генерала А. Шкуро.

Хоча після цих дій Н. Махно змушений був залишити Північну Таврію та відійти до Катеринослава, денікінцям так і не вдалося зберегти контроль над Україною. Слабкістю білогвардійців скористалися більшовики. Потужний жовтневий наступ радянських військ призвів до втрати А. Денікіним стратегічної ініціативи, а вже в березні 1920 р. більшовики володіли майже всіма великими містами України, хоча села зусиллями самооборони ще чинили значний опір.

Втретє прийшовши в Україну, радянська влада намагалася максимально врахувати свої та чужі помилки при формуванні моделі управління. Щоб втримати українські землі під своїм контролем, Ленін розробив проект резолюції «Про радянську владу в Україні». Після бурхливого обговорення вона була прийнята VIII Всеросійською конференцією РКП(б) 3 грудня 1919 р. і фактично стала основною пропагандистською підвалиною української політики Раднаркому. Суть цього документа полягає в певному пом'якшенні офіційного курсу, в намаганні розширити соціальну базу радянської влади в Україні шляхом низки поступок:

— формальне визнання самостійності України;

— запровадження повільніших порівняно з Росією темпів націоналізації промисловості;

— передача селянству частини колишніх радгоспних земель;

— зменшення обсягів продрозкладки;

— залучення до партійного керівництва українців;

— співпраця з колишніми політичними опонентами — лівими партіями боротьбистів та борбистів.

Однак цей документ певною мірою залишався декларацією. На практиці мало місце утвердження централізму через формування системи ревкомів (у грудні 1919 р. в Москві було утворено Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г. Петровським) та комітетів незаможних селян (рішення про їхнє утворення прийнято у березні 1920 р.).

Петровський Григорій Іванович (1878—1958) — державний і партійний діяч. Народився у Харкові в сім'ї кравця. В 11 років розпочав трудову діяльність. З 1897 р. — учасник революційного руху, зазнав переслідувань як член РСДРП. У 1912 р. обраний депутатом IV Державної думи від робітників Катеринославської губернії, працював у більшовицькій фракції. У листопаді 1914 р. разом з усіма членами фракції був заарештований «за відмову голосувати за воєнні кредити» і в 1915 р. засуджений на довічне поселення в Туруханському краї. Під час лютневої революції 1917 р. — комісар Якутської області. Влітку 1917 р. повернувся до Петрограда. В листопаді 1917 р. — березні 1919 р. — нарком внутрішніх справ РСФРР. Активний учасник встановлення більшовицької влади на Катеринославщині та в Донбасі. В 1919 р. — голова Всеукрревкому. З березня 1919 р. до літа 1938 р. — голова ВУЦВК («всеукраїнський староста»), в 1920—1938 рр. — член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1940 р. — заступник директора Музею революції СРСР у Москві.

Форсовано формувалася однопартійна система — на початку березня 1920 р. 4 тис. боротьбистів вступили до більшовицької партії, а наприкінці року про самоліквідацію партії заявив з'їзд борбистів, свої позиції в Україні певною мірою зберегла лише Українська комуністична партія (УКП).

Третій прихід більшовиків в Україну ознаменувався відновленням політики «воєнного комунізму» та новою хвилею червоного терору. Попри всі декларації було знову взято курс на встановлення диктатури. Тобто влади, за допомогою якої, на думку одного з більшовицьких лідерів України М. Скрипника, «пануючий клас перемагає опір і боротьбу інших класів, незважаючи на попередні закони. Пролетаріат, завоювавши владу в державі, має всю силу, щоб подолати буржуазію. Він мусить зламати її опір, не звертаючи уваги на всі закони, норми, форми і формальності, що були і є загальновизнані у так званому цивілізованому буржуазному суспільстві»[1].

[1]Скрипник М. О. Вибрані твори. — К., 1991. — С. 185.

Отже, у середині 1919 р. більшовицький режим в Україні, підточений недалекоглядною політикою «воєнного комунізму» та повстанським рухом, поступився місцем терористичній диктатурі денікінців. Проте реакційна та консервативна модель управління та соціально-економічні перетворення нової влади не задовольнили широких народних мас, свідченням цього став широкомасштабний повстансько-партизанський рух, чільне місце в якому займала махновська течія. Свою роль в ослабленні денікінського режиму та у перебігу подій громадянської війни відіграла об'єднана армія УНР та ЗУНР. Скориставшись слабкістю свого основного ворога, більшовики втретє встановили свій контроль на теренах України. Задекларовані ними політична лінія та економічна стратегія були більш м'якими та поміркованими порівняно з попередніми періодами. Незважаючи на те, що значна частина проголошених положень та постулатів так і залишилася на папері, пропагандистського удару по масах виявилося достатньо, щоб забезпечити радянському режиму певною мірою стабільну соціальну базу та підтримку.

11.9. Радянсько-польська війна та Україна

21 квітня 1920 р. голова дипломатичної місії УНР А. Левицький та міністр закордонних справ Польщі Я. Домбський з метою створення єдиного антибільшовицького фронту підписали політичну та торговельно-економічну конвенції. До цього кроку главу польського уряду Ю. Пілсудського підштовхнуло бажання зняти бодай тимчасово проблему польсько-українського протистояння, спробувати відновити Польщу «від моря до моря», сконцентрувати увагу та зусилля польського населення на вирішенні зовнішніх проблем і цим загасити наростаючу соціальну напруженість у державі. Свої аргументи на користь укладення угоди були і у С. Петлюри: перехід УГА на бік А. Денікіна суттєво ослабив українське військо; продовження боротьби за відновлення в Україні влади УНР вимагало значних запасів зброї, боєприпасів, амуніції та бодай тимчасових союзників; союз з Польщею відкривав перспективи співпраці з Антантою.

Підписані документи стосувалися широкого кола питань:

— Польща визнавала незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою як верховну владу в державі;

— польський уряд зобов'язувався не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України;

— українському населенню в Польщі, як і польському — в Україні гарантувалися національно-культурні права;

— УНР офіційно погоджувалася на анексію Польщею західноукраїнських земель (під польським контролем залишалися Галичина, Західна Волинь, частина Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщина).

24 квітня 1920 р. між Польщею та УНР було укладено військову конвенцію, суть якої полягала в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками (Польща мусила забезпечити петлюрівців озброєнням та боєприпасами, а УНР польські формування — продовольством, фуражем тощо).

У своїй сукупності політична, торговельно-економічна та військова конвенції й утворили Варшавський договір, який фактично став трампліном для початку радянсько-польської війни. Вже 25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські військові формування (20 тис. польських і 15 тис. українських воїнів) перейшли Збруч і почали активні бойові дії. Раптовість удару, краще озброєння та потрійна перевага в силах принесли успіх. Тільки протягом першого тижня боїв було здобуто Житомир, Бердичів, Козятин. 6 травня польсько-українське військо увійшло до Києва. Проте навіть у ході цієї переможної воєнної кампанії збройним формуванням Пілсудського та Петлюри не вдалося реалізувати своїх планів. На одеському напрямку вони не змогли вийти до Чорного моря. Після форсування Дніпра польські та українські частини були зупинені на лінії Вишгород — Бориспіль. Не виправдалися сподівання на вибух масового антибільшовицького повстання в тилу Червоної армії.

Оговтавшись від несподіваного удару, Червона армія перегрупувала сили, сконцентрувала їх на вирішальних напрямках, крім того, оголошена мобілізація дала значну кількість бійців, а передислокація на польський фронт І-ї Кінної армії та 25-ї Чапаєвської дивізій — ударну силу. Зміцнивши свої позиції, більшовики вже 14 травня розпочали контрнаступ. 26 травня Південно-Західний фронт (40 тис. бійців) розпочав Київську наступальну операцію, внаслідок якої було не тільки визволено Київ, Вінницю та Коростень, а й розпочато наступ на Львів. Зу-

силлями Західного фронту було відновлено радянську владу в Білорусії, що відкривало дорогу на Варшаву.

Поступово польсько-радянська війна для більшовиків з оборонної перетворювалася на наступальну, більше того, взяття Львова та Варшави давало змогу принести на багнетах червоногвардійців революційну іскру в Європу і розпочати омріяну «світову революцію». Перспективу такого розвитку подій розуміли не лише в Польщі, а й у країнах Антанти. Тому коли польський уряд звернувся по допомогу до міжнародної конференції країн Антанти, що проходила в бельгійському містечку Спа, західні держави негайно відреагували. Компромісний варіант розв'язання польсько-радянського конфлікту базувався на визнанні протидіючими сторонами «лінії Керзона». Визначений ще в грудні 1919 р. Найвищою радою держав Антанти, східний кордон Польської держави залишав під контролем Варшави значну частину українських етнічних територій — Посяння, Підляшшя, Холмщину та Лемківщину. Зрозуміло, що Польська держава, перебуваючи в критичній ситуації, охоче визнала «лінію Керзона», проте пропозиції Антанти не зупинили революційного пориву радянських військ.

Мріючи про світову революцію, Раднарком знову намагається використати модель «троянського коня», апробовану в Україні, — один за одним виникають маріонеткові радянські уряди — польський Тимчасовий революційний комітет на чолі з Ф. Дзержинським та Галицький революційний комітет, лідером якого було призначено В. Затонського. Наступ на польському фронті продовжувався, але проблеми в радянських військ наростали. Відрив від тилів, швидкі темпи просування та значні втрати знесилили Червону армію. Перехід польського кордону викликав протидію місцевого населення, розгортання національно-визвольного польського руху в тилу; посилився розрив між Південно-Західним та Західним фронтами, керівництво яких до того ж мало різні погляди на подальшу стратегію війни. Підтримана Францією, Польща швидко провела мобілізацію та знову отримала перевагу воєнних сил.

Неузгоджені дії Південно-Західного та Західного фронтів призвели до того, що ні Львова, ні Варшави взяти не вдалося. Створивши шестикратну перевагу на напрямку головного удару, польські війська перейшли в наступ. Лише ціною значних втрат Червона армія стабілізувала фронт на лінії Коростень — Житомир — Бердичів. Ситуація скла-

лася патова: ні у польської, ні у радянської сторони не було вже сил для нанесення вирішального удару. За цих обставин у жовтні 1920 р. між Польщею та радянською Росією було укладено перемир'я, яке примусило 35-тисячне військо УНР вести боротьбу самостійно без найменших шансів на успіх. 18 березня 1921 р. між протидіючими сторонами було укладено Ризький мирний договір, суть якого полягала у визнанні Польщею існування УСРР та переході під контроль польської держави Підляшшя, Холмщини, Західної Волині та Західного Полісся.

Після того, як у листопаді 1920 р. ціною величезних втрат радянські війська вибили Врангеля з Криму та розгромили основні сили махновських повстанських загонів, громадянська війна в Україні фактично завершилася.

Отже, укладена Польщею та УНР Варшавська угода не досягла своєї мети і не дала змоги реалізувати плани ні Ю. Пілсудському, ні С. Петлюрі. Не виправдали себе розрахунки на слабкість Червоної армії, критичність ситуації в радянській державі, на допомогу Антанти та на вибух антибільшовицького повстання тощо. Відповіддю на швидкий наступ польсько-українського війська став потужний контрнаступ більшовицьких сил. Водночас були прорахунки і з радянської сторони. Її сподівання на спалах революції у Німеччині, розгортання світової революції, пролетарську солідарність та широку підтримку більшовицької політики трудящими світу зазнали краху.

Завершення громадянської війни засвідчувало не тільки перемогу радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, а й поразку національно-патріотичних сил та болючий територіальний розкол українських земель.

12. Україна в складі СРСР (1922—1939)

12.1. УСРР на початку 20-х років

Після закінчення громадянської війни основна частина українських земель входила до складу Української СРР — однієї з 13 держав, що виникли на руїнах колишньої Російської імперії. Якщо Польща, Фінляндія та країни Прибалтики стали справді незалежними, то радянська Україна у цей час мала формальний статус самостійної держави, яка виявляла незначну дипломатичну активність на міжнародній арені.

Діяльність української радянської дипломатії на початку 20-х років умовно можна поділити на два суттєво відмінні етапи: перший (кінець 1920 — квітень—травень 1922 р.) — рішучий дипломатичний прорив, вихід із ізоляції; другий (червень 1922 — серпень 1923 р.) — поступове згортання зовнішньополітичної діяльності.

На першому етапі окреслилося коло завдань та визначилися магістральні напрями діяльності української дипломатії: розбудова дипломатичних структур; встановлення дипломатичних відносин та укладення договорів; створення правової бази дипломатичної діяльності; робочі контакти з представництвами іноземних держав в УСРР. Основною метою України на міжнародній арені був вихід з дипломатичної ізоляції шляхом досягнення юридичного визнання УСРР з боку великих держав, врегулювання відносин з прикордонними державами, укладення взаємовигідних міжнародних торгово-економічних договорів.

Першу мирну угоду радянської України було підписано Ф. Коном та Ю. Коцюбинським 14 лютого 1921 р. з Литвою. Протягом 1921 р. УСРР встановила дипломатичні відносини з Латвією та Естонією.

Коцюбинський Юрій Михайлович *(1896—1937) — партійний, державний і військовий діяч. Член партії більшовиків з 1913 р. Учасник жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді. В січні 1918 р. — головнокомандувач військ Української Радянської республіки, які вели наступ проти Центральної Ради. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. З 1920 р. — на дипломатичній роботі, з 1933 р. — голова Держплану і заступник голови РНК УРСР. У 1934 р. звільнений з усіх посад і репресований як ініціатор створення в Україні контрреволюційної терористичної організації та троцькістського центру. В 1937 р. розстріляний.*

Особливою складністю відзначалися відносини з Польщею. 18 березня 1921 р. було укладено з нею Ризьку мирну угоду. Державним кордоном сторони визнали лінію фактичного розмежування до початку радянсько-польської війни (за Польщею зберігався контроль над українськими землями по Збруч і Горинь). УСРР нормалізація відносин з Польщею була необхідна для нейтралізації дій уряду Української Народної Республіки (УНР), що перебував у Тарнуві поблизу Кракова. Діяльність цього уряду була досить широкою: від дипломатичних акцій — до організації збройних виступів на території радянської України. Зокрема, восени 1921 р. дві рейдові групи петлюрівців — Волинська і Подільська — під керівництвом Ю. Тютюнника розпочали збройну боротьбу на території УСРР, але під Базаром частина з них потрапила до полону, 359 осіб було розстріляно. Спираючись на Ризький договір, радянська сторона змусила Польщу відмовитися від підтримки С. Петлюри, і збройні рейди з польської території припинилися.

2 січня 1922 р. було підписано договір про дружбу і братерство між Туреччиною та Україною, що мало надзвичайно важливе значення для становлення та активізації зовнішньої торгівлі республіки, адже в другій половині 20-х років 45% усього обігу зовнішньої торгівлі УСРР припадало на Туреччину.

На цьому етапі плідно йшла розбудова дипломатичних структур. Усією роботою керував наркомат закордонних справ УСРР, який очолював голова Раднаркому України Х. Раковський. Для налагодження ефективного економічного співробітництва було утворено Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ). Наприкінці 1921 р. Україна ма-

ла власний експортний фонд, який становив 60 млн крб. золотом, а до сфери впливу НКЗТ республіки за домовленістю з наркоматами Росії входили Польща, Чехословаччина, Румунія, Туреччина, Балканські країни.

На початку 20-х років напруженими залишалися відносини радянської України з великими державами. І все ж у квітні 1921 р. в Берліні було підписано угоду між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами — радянська Україна визнавалася Німеччиною де-факто. А ще через рік — у квітні 1922 р. — під час роботи конференції глав європейських держав, що проходила в італійському містечку Генуї, скориставшись суперечностями, російська делегація, до складу якої входив Х. Раковський, у містечку Рапалло уклала рівноправну угоду між РСФРР та Німеччиною. У листопаді 1922 р. дія цієї угоди була поширена на Україну.

Отже, на початку 20-х років УСРР вийшла з міжнародної ізоляції. Складалося враження, що Україна в цей час справді була самостійною і незалежною державою в зовнішніх зносинах, яку Москва не тільки не обмежувала, а навпаки — підтримувала. Наприклад, у червні 1921 р. Г. Чичерін телеграфував Х. Раковському: «Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки в найважливіших випадках ми могли б подавати дипломатичну допомогу». Фахівці вважають цю заяву серйозною акцією, а не пустопорожньою декларацією. Навіщо ж Росії потрібна була самостійна зовнішня політика України? По-перше, тому що самостійною вона була лише формально, оскільки зовнішньополітична лінія УСРР визначалася рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У, що керувався настановами з Москви; координувалася з РСФРР; контролювалася центром (так, наприклад, українсько-литовські переговори, що передували підписанню договору, відбувалися в Москві). По-друге, «самостійна» зовнішня політика створювала ілюзію справжньої української державності, що давало змогу, з одного боку, нейтралізувати активність національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної української держави, з іншого — використовувати УСРР, як додатковий інструмент для здійснення прорадянської політики на міжнародній арені.

Український дипломатичний прорив став можливим значною мірою завдяки суб'єктивному чиннику, уособ-

ленням якого був Х. Раковський. Здібний дипломат, що мав персональні контакти з сотнями провідних європейських політиків, користувався великим авторитетом у радянського керівництва, він впевнено очолював діяльність дипломатичного корпусу УСРР.

На жаль, незважаючи на порівняно інтенсивну діяльність України на міжнародній арені, в 1921 — на початку 1922 р. все чіткіше вимальовується тенденція обмеження дипломатичної активності республіки. Це було зумовлено як зовнішніми причинами — небажанням західних держав юридично визнати усі радянські республіки, що утворилися на уламках Російської імперії, так і внутрішніми — зміцненням централізації, посиленням унітаризму, концентрацією владних важелів у руках Москви. Певну роль у цьому процесі зіграло послаблення позицій Х. Раковського, пов'язане з його протистоянням зі Сталіним, хворобою В. Леніна та політичною ізоляцією Л. Троцького.

Під тиском центру на початку квітня 1922 р. УСРР змушена була ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Лише тимчасово було залишено представництво в Литві, а повноваження представництва в Латвії та Естонії передавалися місії РСФРР. У цей час Москва взяла курс на витіснення української дипломатії з міжнародної арени. Аналізуючи цю ситуацію, повноважний представник УСРР у країнах Балтії зазначав, що російські посли отримали з центру кілька попереджувальних телеграм та приватних листів, суть яких полягала в тому, «що від українців треба позбутися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі». Пропонувалися практичні засоби — не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграми через Москву. Російсько-українські тертя на дипломатичному фронті мали місце і під час укладення угоди в Рапалло. Підписання цього важливого російсько-німецького документа стало можливим значною мірою завдяки дипломатичному хисту Х. Раковського, якого небезпідставно німецька сторона називала «батьком Рапалло». Проте, коли українське зовнішньополітичне відомство забажало не просто формально поширити дію російсько-німецького договору на Україну, а доповнити його конкретними положеннями, які випливали з попередніх українсько-німецьких контактів та домовленостей, Москва не погодилася. З цього приводу впливова німецька газета зазначала: «Представник України отримав категоричне поперед-

ження з боку Росії, у якому стверджувалося: ніщо не дає йому права укладати окремий договір з Німеччиною, адже справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат».

Тенденція до обмеження дипломатичної активності української дипломатії в другій половині 1922 р. почала переростати в процес ліквідації зовнішньополітичного представництва УСРР. 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У приймає постанову «Про згортання апарату НКЗС», а вже в серпні 1923 р. консулати та дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС. Нарешті, 20 вересня 1923 р. остаточно перестав існувати апарат НКЗС УСРР. З того часу майже протягом двох десятиліть Україна навіть формально не здійснювала власних дипломатичних кроків, не виявляла активності на міжнародній арені.

Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х років характеризується глибокою кризою, яку визначали:

1. *Економічна розруха.* Вона зумовлена, з одного боку, тим, що тривалі воєнні дії (майже безперервно протягом 7 років) зруйнували матеріально-технічну базу промисловості, погіршили її кадрове забезпечення, з іншого — воєнно-комуністична політика значною мірою призвела до дезорганізації господарських зв'язків.

Після закінчення громадянської війни республіка перетворилася на руїну. Збитки оцінювалися у 10 млрд крб. золотом із загальної суми збитків, нанесених усім республікам (39 млрд крб.). Виробництво промислової продукції у республіці знизилося до 1/10 довоєнного рівня. У 1920 р. в Україні продукувалося сталі — 1,7%, прокату — 1,8%, вугілля (Донбас) — 22% від рівня 1913 р. З 11 тис. підприємств 1921 р. в республіці діяло понад 2,5 тис. переважно дрібних підприємств.

Не кращою була ситуація і у сільському господарстві України. Незацікавленість селян, зумовлена політикою воєнного комунізму, недостатня забезпеченість реманентом та тягловою силою спричинили скорочення на 15% посівних площ. Внаслідок цього валовий збір хліба в Україні 1920 р. становив майже 38,5% від рівня 1913 р.

Резолюція V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) констатувала: «господарський розпад ніде не досягав такого величезного розміру, як на Україні».

2. *Політична нестабільність.* Вона була наслідком невдоволення селян продрозкладкою. Реквізиції та заборона торгівлі викликали глибоке невдоволення, тому розклад-

ка виконувалася з величезним напруженням. Не випадково в одному з циркулярів наркомпроду УСРР, виданому 25 грудня 1920 р., зазначалося, що «своєчасне виконання продрозверстки є актом великого революційного подвигу». Вилучати хліб з українського села ставало дедалі важче. Конференція продзагонів, яка відбулася в грудні 1920 р. у Харкові, урочисто запевнила наркомат продовольства, що «куркульству буде завдано удару, і хліб... буде взятий силою і могутньою волею українського і великоросійського пролетаріату».

Для подібних акцій сили продзагонів вже не вистачало, і на допомогу їм було кинуто 68 загонів червоноармійців (майже 5,5 тис. осіб) Української запасної армії. Проте здійснення продрозкладки за допомогою армійських частин тільки ускладнило ситуацію, оскільки наштовхнулося на збройний опір селянства.

Майже на всій території України, насамперед у Донецькій, Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській губерніях поширився повстанський рух, який влада розглядала як політичний бандитизм.

За офіційними даними, наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Про масштаби селянського опору і серйозність загрози радянській владі свідчить те, що на боротьбу з повстанцями було кинуто дві третини регулярних частин Червоної армії, які діяли проти Врангеля. Очолили ці воєнні формування відомі воєначальники В. Блюхер, П. Дибенко, І. Дубовий, Г. Котовський, О. Пархоменко.

На Півдні та частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, на решті території — під націоналістичними.

З часом соціальна суть селянського руху поступово змінювалася. Він ставав своєрідною професійною діяльністю декласованих елементів міста і села, які були розбещені імперіалістичною і громадянською війнами та політичною нестабільністю суспільства. Тому боротьба набувала характеру взаємовинищення. Так, питання про ліквідацію продрозкладки перетворилося з проблеми економічної у політичну з тенденцією переростання у воєнну.

3. *Голод 1921—1923 рр.* Катастрофічна посуха та неврожай 1921 р. загострили ситуацію з хлібом у найважливіших зернових районах Росії, Поволжі, Північному Кавказі та на Півдні України. УСРР зібрала лише 30% урожаю 1916 р. Різко збільшувалася кількість голодуючих.

Тільки в степових губерніях республіки вона зросла з грудня 1921 до травня 1922 р. з 1,2 млн до 3,8 млн осіб, а по всіх губерніях — до 5,6 млн осіб, що становило 25% населення УСРР. Епіцентром лиха в Україні стала Запорізька губернія.

Особливо важким був 1922 р. У травні цього року голова ВУЦВК Г. Петровський звернувся до ВЦВК з проханням припинити вивіз продовольства з УСРР, аргументуючи це тим, що на фронті боротьби з голодом «у Росії — перелом у кращий бік. На Україні — навпаки. Херсонські жахи продажу людського м'яса поширюються... На 1 квітня голодуючих — 3 млн. Допомога — переважно одна восьма фунта хліба — надається тільки 15%...» Через тиждень уже в листі до М. Калініна він з болем констатує: «Маючи своє Поволжя, Україна з початку кампанії до 1 травня надіслала в прикріплені до неї голодгубернії РСФРР 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям...»

Взимку 1922—1923 рр. в Україні почалася друга хвиля голоду, тільки дітей голодувало 2 млн. Деякі історики небезпідставно вважають, що головною причиною повторного голоду був інтенсивний вивіз хліба за межі республіки. Підрахунки фахівців підтверджують це. У 1921—1922 рр. хлібний дефіцит степових губерній України становив майже 35 млн пудів. Того ж часу до РСФРР було вивезено 27 млн пудів зерна. Наступного року ситуація повторилася. Хлібний дефіцит у 1922—1923 рр. скоротився до 20 млн пудів, причому він перекривався із запасом (у 15 млн пудів) зерновими лишками у врожайних губерніях. Проте продовольчі ресурси України були значною мірою вичерпані хлібозаготівельними органами. За неповними даними, з УСРР було вивезено майже 18 млн пудів зерна: 2,5 млн пудів до РСФРР і більше 15 млн пішло на експорт.

З двох хвиль голоду, що прокотилися Україною в 1921—1923 рр., перша значною мірою була зумовлена надмірним вивезенням хліба в голодуюче Поволжя та промислові центри Росії, насамперед Москву і Петроград, а друга — експортом українського зерна.

На жаль, була ще одна причина трагедії 1921—1923 рр. Посиливши голод численними конфіскаціями продовольства, Москва фактично апробувала його як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху. Те, що не вдалося здійснити за допомогою зброї та каральних акцій, здійснила кістлява рука голоду. В умо-

вах голоду політична активність селян різко знизилася, і лідери повстанського руху втратили опору та підтримку.

Отже, на початку 20-х років УСРР вдалося здійснити дипломатичний прорив і вийти з дипломатичної ізоляції. Проте зовнішньополітичну діяльність республіки не можна назвати незалежною політикою незалежної держави, оскільки ця політика визначалася, координувалася та контролювалася Москвою, яка намагалася використати українську дипломатію для нейтралізації активності національно-визвольних сил та як додатковий інструмент для здійснення прорадянської політики на міжнародній арені. З часом тенденція до обмеження активності українських дипломатів призвела до цілковитої ліквідації зовнішньополітичного представництва УСРР.

Внутрішнє становище УСРР у цей час характеризується економічною розрухою, занепадом промисловості та сільського господарства, посиленням у соціальній сфері процесів маргіналізації та декласування, наростанням соціальної напруженості та політичної нестабільності, активізацією та поширенням повстанського руху. Своєрідним каталізатором зазначених процесів та явищ став голод 1921—1923 рр.

12.2. Нова економічна політика

Започаткована в роки війни політика «воєнного комунізму» з її продрозкладкою з кожним днем все поглиблювала прірву, що розділяла владу й основну масу населення — селянство. Незважаючи на це, слушні пропозиції Ю. Ларіна, Л. Троцького про необхідність заміни продрозкладки продподатком, які вносилися ще з січня 1920 р., неодноразово відхилялися прибічниками воєнно-комуністичних методів управління.

. Відомий більшовик-прагматик Л. Красін на одному з пленумів ЦК напередодні X з'їзду РКП(б) звертався до присутніх: «Джерелом усіх бід і неприємностей, які ми переживаємо в даний час, є те, що комуністична партія на 10 відсотків складається з переконаних ідеалістів, готових вмерти за ідею, але не здатних жити за нею, і на 90 відсотків із безсоромних пристосуванців, що вступили в неї, щоб отримати посаду. Марно і безнадійно намагатися переконати 10 відсотків фанатиків у необхідності цієї нової економічної політики, тому я звертаюсь до остан-

ніх 90 відсотків і чесно попереджаю: якщо ви не хочете, щоб маси... вчинили з вами таке ж, як з царською челяддю, відкиньте необґрунтовані мріяння і поверніться обличчям до економічних законів».

Залпи повсталого Кронштадту, що були відлунням антоновщини, махновщини, широкого селянського руху, свідчили навесні 1921 р. про суспільно-політичну кризу. Лише реальна загроза втрати влади змусила більшовицьке керівництво усвідомити необхідність повороту в політиці.

У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку — загальна сума податку становила 126 млн пудів зерна замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою), що поклало початок переходу до нової економічної політики.

Поява непу як нової моделі господарювання була зумовлена низкою об'єктивних причин:

1) закінчення бойових дій, перехід до мирного будівництва, початок відбудови господарства вимагали зміни акцентів у економіці;

2) кризовий стан економіки, що мав тенденцію до посилення негативних явищ, стимулював відхід від воєнно-комуністичної доктрини;

3) невдоволення селянства продрозкладкою, що періодично виливалось у збройні виступи проти існуючої влади, зумовлювало зміну співвідношення класових сил у суспільстві і диктувало необхідність нового підходу до відносин міста і села. Зауважимо, що питання продрозкладки — це не тільки соціально-економічна проблема, а й проблема військова, адже 77% особового складу Червоної армії цього періоду становили селяни;

4) спад світового революційного руху вичерпав надії на швидке здійснення світової революції і матеріально-технічну допомогу західного пролетаріату, що змусило більшовицький режим дотримуватися гнучкішої лінії в ставленні до селянства.

Суть непу вбачалась у зміцненні союзу робітників і селян, оскільки внаслідок такої консолідації можна було вирішити проблеми економічної відсталості країни. Спочатку неп розглядався більшовицькими теоретиками як тактичний хід, тимчасовий відступ, і лише згодом — як один із можливих шляхів до соціалізму. Неп — це комплекс заходів перехідного періоду, який передбачав заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-

грошових відносин, формування ринку; кооперування трудящих; запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку.

Протягом 1921—1922 pp. формується непівська модель організації суспільства, яка фактично реалізовувалася на практиці. Ця модель базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складовими були в політико-ідеологічній сфері — жорсткий однопартійний режим; в економіці — адміністративно-ринкова система господарювання. Принциповими чинниками економічного розвитку країни ставали: державна монополія (мінімальний зв'язок із світовою економікою) у зовнішній торгівлі; державна власність на крупну та значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту; госпрозрахунок у промисловості, діючий в обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), що перебували у власності держави; нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку крупного індивідуального господарства на селі[1].

Реалізація непу в Україні відбувалася надзвичайно суперечливо. Реальні наслідки заміни продрозкладки продподатком стали відчутними згодом, оскільки продподаток мав стягуватися з урожаю 1921 p., до того ж на практиці цей процес здійснювався методами продрозкладки. Проте відмова влади від практики реквізицій під час хлібозаготівель і свобода торгівлі пробуджували зацікавленість селянина в ефективнішому веденні власного господарства.

З переходом до непу почала відроджуватися кооперація, в якій більшовики вбачали оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змички міста та села. Протягом короткого часу сільськогосподарська кооперація республіки зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. До кінця відбудовчого періоду в Україні усіма видами кооперації було охоплено більшу частину сільського населення республіки.

Неп зумовив суттєві зміни і в промисловості. Контролюючи важку промисловість, держава передала в оренду організаціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам дрібні підприємства. В Україні 1921 р. в

[1]Див.: История отечества: люди, идеи, решения. — М., 1991. — С. 138.

оренду було здано 5200 таких підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Розпочатий процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку вимагав гнучкішої форми управління. Тому замість надцентралізованих бюрократичних управлінь (главків), що гальмували неп, було запроваджено трести, які й стали основними ланками управління державною промисловістю. Перші тресті в Україні було організовано восени 1921 р. Невдовзі один за одним виникають «Тютюнтрест», «Маслотрест», «Цукротрест», «Південьсталь». Всього в республіці було створено 21 республіканський і 54 губернські трести, які мали широку господарську самостійність. Поставлена в умови непу, державна промисловість активно переходила на ринкові відносини. Проте здійснений різкий поворот так і лишився незавершеним: госпрозрахунок фактично не поширювався на підприємства, що входили до складу трестів. Тому ні промислові підприємства, ні їхні трудові колективи не одержали господарської самостійності.

Неоднозначні, суперечливі процеси були характерні для тогочасної торгівлі, де приватний капітал у перші роки непу контролював 75% роздрібного товарообігу республіки. Її пожвавлення, що, безумовно, стимулювало розвиток економіки, водночас зумовлювало і посилення негативних чинників — спекуляції, контрабанди, шахрайства та ін. Період непу не відзначався гармонійним розвитком. Навпаки — дестабілізуючі процеси розхитували економіку майже кожен рік: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р.

Запровадження непу мало помітні економічні наслідки. Тільки у 1928—1929 рр. в Україні вироблено електроенергії на 138% більше, ніж у 1913 р., кам'яного вугілля — на 119,3%, сталі — на 117%. Поступово виходило з кризи і сільське господарство республіки, яке за обсягом валової продукції вже 1927—1928 рр. дещо перевищило рівень виробництва 1913 р. Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. Якщо 1927—1928 рр. порівняно з попереднім роком обсяг промислової продукції виріс на 19,5%, то сільськогосподарської — лише на 6%.

Однак, незважаючи на цілком реальні позитивні зрушення, неп наприкінці 20-х років було згорнуто.

Як і кожна перехідна модель, неп не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. До того ж реформаційні пошуки призводили й до появи кризових явищ (то-

варний голод, інфляція, фінансова криза та ін.). Та все ж завдяки «відбудовчому ефекту» (завантажувалося наявне обладнання, використовувалися староорні землі та ін.), відбувалося зростання економічних показників. Коли наприкінці 20-х років ці резерви було вичерпано, країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. Перед СРСР стояла альтернатива: або низькі темпи розвитку всього господарства на базі непу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн, або ж відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок головної ланки господарства — важкої індустрії.

Крім економічних протиріч, поглиблення непу дедалі більше виявляло серйозні політичні та соціальні протиріччя. Зокрема, економічний плюралізм, що набирав сили, диктував необхідність появи плюралізму політичного, адже приватний сектор прагнув мати допуск до політичних та юридичних важелів, щоб надійно гарантувати захист власних економічних інтересів. Проте більшовицька партія ділитися владою не збиралася. Тому розвиток ринкових відносин, який сприяв відбудові економіки, суттєво дестабілізував ситуацію політичну. Серйозні протиріччя в період непу виникли в соціальній сфері. Прогресуюче розшарування суспільства, поява безробіття, безпритульності спричинили зростання соціального напруження. Почали лунати голоси про «ганебний відступ» перед капіталізмом, «здачу позицій соціалізму», «капітуляцію перед буржуазією». Це були погляди значної частини суспільства, яка в роки громадянської війни проливала кров за радянську владу, а в результаті непівської диференціації спускалась на соціальне дно. Логічне питання «За що боролись?» починає в середині 20-х років звучати все гостріше... За таких обставин у 1929 р. більшовицьке керівництво і вирішило здійснити «великий перелом», відкинувши неп.

Отже, нова економічна політика була реакцією на об'єктивні обставини — кризовий стан економіки, невдоволення селян продрозкладкою, спад світового робітничого руху тощо. Запровадження непу в Україні зумовило відродження приватної ініціативи, сприяло поліпшенню економічної ситуації. Ця політика була вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не стратегічною лінією. Згортання наприкінці 20-х років непу зумовлене внутрішніми економічними протиріччями цієї

політики та суперечливими процесами, які вона зумовила в суспільстві: зниженням темпів розвитку, вичерпанням ресурсів, небажанням більшовицької партії ділитися владою і поширити дію економічного плюралізму на сферу політичну; швидкою диференціацією суспільства, зростанням соціальної напруги, а значить, і створенням соціальної бази для рішучої відмови від ринкових відносин.

12.3. Утворення Радянського Союзу. Остаточна втрата Україною незалежності

Шлях до створення єдиної союзної держави розпочався ще під час громадянської війни і був зумовлений низкою об'єктивних чинників.

Території усіх республік, що увійшли до Союзу, свого часу були об'єднані в межах Російської імперії. Між ними існували тісні економічні зв'язки, спеціалізація економічних районів, своєрідний розподіл праці (Центральна Росія — машинобудівна та легка, особливо текстильна промисловість, Середня Азія — виробництво бавовни, Закавказзя — видобуток нафти, Україна — у 1913 р. давала 70,2% загальноросійського видобутку вугілля, 21,2% марганцю, 67% виплавки чавуну, 57,2% заліза і сталі, 80—85% цукру).

Під час громадянської війни військові сили й управління командними висотами економіки радянських республік були об'єднані, утворився воєнно-політичний союз. Своєрідним коментарем до цього факту можуть бути слова Голови Раднаркому України X. Раковського, який, виступаючи в березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад, наголосив: «...дитині зрозуміло, що без торжества Радянської Росії не було б і Радянської влади на Україні... і що вороги Радянської Росії є і нашими ворогами, так само, як наші вороги є ворогами Радянської Росії». У зв'язку з підготовкою Генуезької конференції між радянськими республіками склався дипломатичний союз.

Значну роль у зміцненні та посиленні об'єднавчої тенденції відігравало те, що всі республіки мали однакову політичну структуру, яка характеризувалася монопартійністю. Реальна влада на місцях належала єдиній, жорстко централізованій більшовицькій партії, керованій мос-

ковським ЦК. Втрата Україною незалежності відбувалася протягом тривалого періоду, поступово, у процесі входження УСРР до складу Союзу РСР, який умовно можна поділити на кілька етапів.

I етап (червень 1919 — грудень 1920 р.) — утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави. У червні 1919 р. ВЦВК прийняв постанову «Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії». Об'єднання створювалося лише «на час соціалістичної оборонної війни», але, по суті, стало першим реальним кроком до відновлення унітарної держави. Безпосереднім наслідком цього рішення стало об'єднання найголовніших наркоматів Російської Федерації та інших республік, за якими залишався статус незалежних держав. Оскільки централізація наркоматів не була конституційно оформленою, утворився тільки воєнно-політичний союз незалежних держав, що став уособленням фактичного (але не юридичного) утворення єдиної держави.

Пошук моделі майбутнього союзу розпочався влітку 1919 р. З цією метою під головуванням Л. Каменєва було створено комісію, члени якої схилялися до надання формально незалежним республікам статусу автономних республік РСФРР, а голова взагалі дотримувався думки про те, що «треба злити Україну з Росією», а не обмежуватися об'єднанням основних галузей управління. Дещо іншу позицію займав представник України Х. Раковський, який стверджував, що постійне об'єднання «можливе тільки на основі федеративного устрою (федеративної конституції), коли створюється єдиний орган верховного управління у вигляді Федеративної Ради Республік». Однак остаточної відповіді на питання про конкретну форму об'єднання радянських республік ця комісія не дала.

II етап (грудень 1920 — грудень 1922 р.) — формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету. 28 грудня 1920 р. представники Росії Ленін і Чичерін та представник України Раковський підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. І хоча формально проголошувалися незалежність і суверенітет обох держав, взятий на централізацію курс, особливо в 1921—1922 рр., посилювався. У цей час об'єднаними і керованими центром були вже не 5, як у попередній період, а 7 наркоматів. Для управління українською металургійною та металообробною промисловістю у червні 1922 р. були створе-

ні загальнофедеральні трести («Укрметал», «Югосталь», «Сільмаштрест», «Укртрестсільмаш»), які цілком перебували під контролем центру, а саме — Всеросійської Ради народного господарства (ВРНГ). На території України та Білорусії управління залізницями і зв'язком перейшло в підпорядкування загальнофедеральних органів. З ініціативи української делегації на IV сесії ВЦВК у жовтні 1922 р. Земельний, Громадянський та інші кодекси РСФРР поширено було на всі радянські республіки.

У цей час виникає серйозне тертя між центром і Україною на економічному ґрунті. Так, за відправлений до РСФРР голодного для республіки 1921 р. хліб Україна мала одержати 20 млн крб. золотом. Наркомпрод РСФРР заплатив майже 1,3 млн крб., а решту обіцяв компенсувати машинами, мануфактурою, лісоматеріалами та ін. «Із цього нам не дали ні одного атома», — обурено писав X. Раковський у доповідній записці Леніну в січні 1922 р. Враховуючи тільки економічні чинники та ігноруючи національні особливості і юридичні права України, держплан РСФРР хотів було поділити республіку на дві економічні області — Південно-Західну з центром у Києві та Південну (гірничопромислову) з центром у Харкові. Економікою цих областей мали керувати органи ВРНГ і Ради Праці та Оборони (РПО) РСФРР. І лише активний протест партійних та державних органів Української СРР, втручання Леніна дали змогу залишити республіку єдиним економічним районом.

Отже, ситуація вимагала суттєвого корегування процесу консолідації, чіткішого уявлення майбутньої моделі об'єднання. Тому не дивно, що майже водночас підняли питання про необхідність удосконалення договірних відносин республік з РСФРР ЦК Компартії України та Білорусії (весна 1922). Проте ініціатива українців та білорусів своїм наслідком мала протилежний бажаному результат, оскільки створена для розв'язання цієї проблеми комісія на чолі з В. Куйбишевим (за винятком X. Раковського) в цілому прихильно поставилася до сталінського проекту «автономізації», суть якого полягала у відмові радянських республік від планів створення власних національних держав, їх входження до складу РСФРР на правах автономних утворень, трансформування органів державного управління Російської Федерації у загальнодержавні. Як зазначав Сталін, йшлося про заміну «фіктивної незалежності внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції та ін.»

Ленін категорично виступив проти сталінської моделі об'єднання республік, запропонувавши покласти в основу державного союзу принцип федерації. Авторитет його, хоча і хворого та фактично усунутого від справ у партії та державі, був беззаперечним, і тому жовтневий (1922) пленум ЦК РКП(б) прийняв форму утворення єдиної держави, на якій наполягав Ленін. Проте це зовсім не означало, що сталінський план потрапив на архівну полицю. Створена після жовтневого пленуму Конституційна комісія (Й. Сталін, М. Калінін, Г. Чичерін та ін.) висловилася за утворення наркоматів трьох типів: а) злитих (5 наркоматів) — мали цілковиту владу на території нової федерації; б) об'єднаних (5 наркоматів) — відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів; в) автономних (самостійних) — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення. Передбачалася централізація ще більша, ніж в умовах громадянської війни. Це означало, що федерація, яка почала розбудовуватися відповідно до рішень комісії, мала бути федерацією лише номінально, а реальним змістом союзу республік в найближчій перспективі стала автономізація.

III етап (грудень 1922 — травень 1925 р.) — утворення СРСР, втрата Україною незалежності. 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад СРСР затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. Союз складався з чотирьох республік — РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Не вірячи в те, що Сталін щиро відмовився від ідеї автономізації, Х. Раковський наполягав на необхідності реальних гарантій рівноправності та суверенності республік у межах СРСР. Такі гарантії він бачив у чіткій визначеності союзних відносин за принципом: «більше прав, більше засобів, більше ініціативи у всіх галузях окремим радянським республікам». Цю позицію Х. Раковський при підтримці Бухаріна обстоював на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.). Характерно, що вже на цьому етапі формування СРСР Раковський вказував на серйозну негативну тенденцію — зародження диктату союзних відомств. На жаль, делегати з'їзду його не підтримали, а в липні цього ж року Раковського було звільнено з посади Голови Раднаркому України і призначено повпредом до Великобританії.

У цей період процес ліквідації суверенітету України вступає у свою завершальну фазу. 26 січня 1924 р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. У травні 1925 р. завершується процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якому було законодавчо закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу.

Отже, остаточна ліквідація державного суверенітету України відбулася не в момент утворення СРСР (грудень 1922), а дещо пізніше і пов'язана головним чином з прийняттям нового тексту Конституції УСРР. Проте втрата незалежності, перетворення України на маріонеткову державу не означали цілковитої ліквідації завоювань українського народу, тотальної руйнації атрибутів державності. Про це свідчать визнання територіальної цілісності України, існування в республіці власного адміністративного центру та державного апарату, надання певних прав компактно проживаючим національним меншинам та ін. Модель СРСР була своєрідною формулою компромісу між силами централізму та унітаризму, лідером і основним стрижнем яких була більшовицька партія, і силами децентралізації — національними рухами.

12.4. Індустріалізація: завдання, труднощі, характерні риси, особливості, наслідки

На базі непу промисловий розвиток СРСР у середині 20-х років досяг довоєнного (1913) рівня, однак країна суттєво відставала від передових капіталістичних держав: значно менше вироблялося електроенергії, сталі, чавуну, добувалося вугілля і нафти. Господарство в цілому пере-

бувало на доіндустріальній стадії розвитку. Тому цілком закономірно, що XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) проголосив курс на індустріалізацію. Будучи логічним продовженням плану ГОЕЛРО, офіційно цей курс був спрямований на забезпечення економічної самостійності й незалежності СРСР; зміцнення обороноздатності країни; створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства; стимулювання неухильного зростання продуктивності праці і на цій основі підвищення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих (у більшості задекларованих документів цей пункт стоїть, як правило, останнім у переліку завдань індустріалізації).

Важливе місце у здійсненні наміченого курсу на індустріалізацію відводилося Україні. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.) вказувалося на принципово важливу роль важкої промисловості республіки для процесу модернізації та реконструкції країни.

Проголошений курс на індустріалізацію майже одразу наштовхнувся на низку об'єктивних труднощів. Величезні за масштабами перетворення мали здійснюватися на гігантській території, а це з надзвичайною гостротою ставило питання про розвинуту інфраструктуру (дороги, мости та ін.), стан якої значною мірою не відповідав потребам. Заплановану модернізацію необхідно було проводити швидкими темпами, щоб, по-перше, остаточно не відстати від капіталістичного світу, по-друге, для зміцнення обороноздатності, оскільки в середині 20-х років зовнішня загроза, на думку сталінського керівництва, лишалася ще досить реальною.

На промислових підприємствах у цей час хронічно не вистачало кваліфікованих кадрів. Серйозною проблемою був і дефіцит обладнання, адже на більшості заводів і фабрик воно було застарілим, крім того, значну частину необхідних для модернізації машин і устаткування своя промисловість взагалі не виробляла. Проте, очевидно, основною перешкодою для успішного здійснення курсу на індустріалізацію була нестача коштів. Саме тому питання про джерела фінансування намічених економічних планів було одним із центральних у державному і внутріпартійному житті. Г. Зінов'єв, Л. Каменєв і Л. Троцький обстоювали курс на інтенсивніше перекачування коштів із села в місто за рахунок підвищення податків і цін на промтовари. Ця ідея «надіндустріалізації» піддавалася гострій критиці з боку голови ВУЦВК Г. Петровського і го-

лови РНК УСРР В. Чубаря та інших і на XV з'їзді ВКП(б) була засуджена (грудень 1927 р.). Цей же з'їзд затвердив директиви першого п'ятирічного плану (1928/1929—1932/1933 господарські роки).

План готувався ґрунтовно: тільки комісія Ковалевського розробила 50 варіантів можливого економічного розвитку. У кінцевому підсумку пропонувалося здійснити один з двох альтернативних варіантів: відправного й оптимального, що майже на 20% перевищував показники відправного.

Певною політичною наївністю відзначалась робота над п'ятирічним планом в Україні. Ще в передмові до «Контрольних цифр народного господарства УСРР за 1926—1927 рр.» голова Держплану республіки Г. Гринько писав: «Контрольні цифри мають бути вищим досягненням, вищим узагальненням наукової економічної думки в країні, вищим проявом економічного прогнозу на найближчий рік... Контрольні цифри, однак, не є тільки економічним прогнозом, — вони є також системою економічних директив, формулюють практичні завдання економічної політики на найближчий рік». У середині 20-х років концепція синтезу прогнозу і директиви була застосована і до перспективного планування. Так, стосовно п'ятирічного плану Держплан УСРР стояв на таких позиціях: «План має бути: а) науковим прогнозом об'єктивних можливостей; б) формулюванням завдань, що визначають умови оптимального їх використання; в) системою заходів, що спрямовані на практичне здійснення політичних прагнень державної влади»). На практиці «здійснення політичних прагнень державної влади» фактично витіснило і підім'яло під себе науковість, об'єктивність.

У квітні 1929 р. XVI партконференція схвалила оптимальний варіант, але він так і залишився на папері, бо вже в листопаді цього року в «Правді» з'являється стаття Сталіна «Рік великого перелому», в якій виголошується курс на стрімке форсування індустріалізації. У 1931 р. радянські закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932 р. — майже 50%.

Джерелами фінансування цих закупок та індустріалізації були:

1) перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість;

2) податки з населення (для села «надподаток» — постійне зростання цін на промислові товари);

3) внутрішні позики, спочатку добровільні, а згодом —

«під контролем суспільних організацій». Так, протягом 1927—1929 рр. було випущено 3 державні позики індустріалізації, і населення України підписалося на суму понад 325 млн крб;

4) випуск паперових грошей, не забезпечених золотом (у роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд крб.);

5) розширення продажу горілки. У вересні 1930 р. Сталін у листі до Молотова писав: «Необхідно, на мою думку, збільшити (наскільки можливо) виробництво горілки. Необхідно відкинути удаваний сором і прямо й відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки». У 1927 р. завдяки продажу спиртних напоїв бюджет одержав понад 500 млн крб., 1930 р. — 2,6 млрд, а 1934 р. — 6,8 млрд крб.;

6) збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба;

7) режим економії. Так, у республіці 1927 р. при РНК УСРР було створено комісію з режиму економії на чолі з В. Чубарем, яка лише за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат зекономила за два з половиною роки майже 65 млн крб.;

8) небаченого рівня досягла експлуатація селянства та робітничого класу, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

Процес індустріалізації в Україні в принципових рисах збігався із загальносоюзними тенденціями, але мав і свої особливості. Вони зумовлені широким спектром природних багатств, спеціалізацією промисловості республіки, структурою розміщення продуктивних сил.

Особливості процесу індустріалізації в Україні:

1. *Інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів.* У 1926—1927 рр. капіталовкладення в індустрію СРСР становили майже 1 млрд крб., з них 269,4 млн крб. припадало на промисловість УСРР. Всього ж за роки першої п'ятирічки на промислову модернізацію України виділено понад 20% загальносоюзних капіталовкладень.

2. *Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації крупних промислових об'єктів.* У період технічної реконструкції 20—30-х років у промисловості СРСР основними вважалися 35 об'єктів, серед них в Україні знаходилося 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азов-

сталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ) і ХТЗ. Гігантськими серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).

3. *Нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки.* Якщо в роки першої п'ятирічки з 1500 промислових підприємств, що споруджувалися в СРСР, 400 будувалося в УСРР, то у другій п'ятирічці в Україні будується лише 1000 заводів з 4500, а у третій — 600 з 3000 заводів. Очевидно, це пояснюється тим, що на початку індустріалізації необхідно було зміцнити базу для розгортання процесу модернізації. Робилося це, як правило, там, де були найсприятливіші для цього умови, а згодом зростаючі масштаби реконструкції, реальна загроза війни змусили союзне керівництво подумати про індустріальний розвиток Уралу. Виступаючи на XVI з'їзді ВКП(б) (червень 1930 р.), Сталін акцентував: «Зараз... наша промисловість, як і наше народне господарство, спирається в основному на вугільно-металургійну базу на Україні. Зрозуміло, що без такої бази немислима індустріалізація країни. Нове в розвитку нашого народного господарства полягає... в тому, щоб, всебічно розвиваючи цю базу і надалі, почати... створювати другу вугільнометалургійну базу ... на Уралі».

4. *Поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей.* Зокрема, у харчовій промисловості України виникли нові галузі: маргаринова, молочна, маслопереробна, комбікормова, хлібопекарська. Коли став до ладу 1932 р. завод «Дніпроспецсталь», у республіці виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Після введення в дію 1930 р. Костянтинівського цинкового і 1933 р. Дніпропетровського алюмінієвого заводів в УСРР з'явилася також кольорова металургія.

5. *Значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії* внаслідок менших масштабів капітального будівництва і недостатньої сировинної бази. Відповідно до планів першої п'ятирічки, у важку індустрію України передбачалося вкласти 87,5% асигнованих коштів, а в легку та харчову — лише 12,5%.

6. *Вищі темпи витіснення приватного сектора в економіці України, ніж у СРСР загалом.* Якщо в початковий період непу приватний сектор у республіці давав 25% виробництва промислової продукції, то 1928 р. на його долю припадало лише 12% (по СРСР — 17%).

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості в порівнянні з часткою сільського господарства в загальному обсязі валової продукції республіки; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінує виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (кустарно-ремісничі підприємства, окремі товаровиробники) витісняється великою індустрією.

Модернізація промислового потенціалу дала змогу Україні випередити за рівнем розвитку індустрії кілька західноєвропейських країн. Вона посіла 2-ге місце в Європі (після Німеччини) за виплавкою чавуну, 3-тє місце за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-те місце у світі за видобутком вугілля. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації. Якщо до індустріалізації в Україні в містах проживав лише кожен п'ятий житель України, то перед Другою світовою війною вже кожен третій. Наслідком швидкого процесу урбанізації стала певна українізація міст. Саме в цей час активно формуються національний український робітничий клас та інтелігенція.

Водночас форсована індустріалізація стимулювала негативні тенденції в господарстві України. Привілейоване, домінуюче становище групи «А» (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою «Б» (виробництво предметів споживання) в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків вело до відриву підприємств групи «А» від кінцевого споживача, а це зумовлювало втрату стимулів розвитку, диктувало необхідність створення державою для неї тепличних умов.

У перші п'ятирічки ставку було зроблено на побудову й реконструкцію підприємств-монополістів. Так, модернізація запорізького заводу «Комунар» перетворила його на найбільше у світі підприємство з виробництва зернозбиральних комбайнів. Реконструйований паровозобудівний завод у Луганську за проектною потужністю дорівнював найбільшому в світі заводу кампанії «Америкен локомотив». Підприємства-монополісти спочатку поглинали левову частку капіталовкладень у промисловість, а згодом фактично підім'яли під себе всю економіку країни.

Форсований розвиток індустрії вів до збільшення кількості об'єктів, що мали будуватися чи реконструюватись,

але планові цифри не завжди були обґрунтованими. Так, в Україні в цукровій промисловості планом п'ятирічки передбачалося побудувати 11 нових підприємств. Однак з часом виявилося, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною таку кількість потужностей, і було побудовано лише 3 цукрові заводи. Будівництво сотень об'єктів було розпочате, але не завершене через нестачу сировини, палива, обладнання, робочої сили. Тому до кінця 1930 р. 40% капіталовкладень в промисловість СРСР було заморожено у незавершених проектах.

Промисловий потенціал України формувався диспропорційно: посилювалися і розширювалися традиційно індустріальні райони — Донбас та Придніпров'я, а промисловість досить густо заселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку.

Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки. Наростаюча централізація економічного життя призвела до формування командно-адміністративної системи. У цей час особливо чітко виявляється тенденція фактичної монополізації центром управління промисловістю республіки. Вже 1927—1928 рр. важка промисловість України (група «А») на 89% була в загальносоюзному підпорядкуванні, а група «Б» — на 50%. Командні методи управління економікою зумовлювали відчуженість робітничого класу від засобів виробництва, зниження життєвого рівня народу.

Отже, процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загальносоюзними тенденціями, мав свої особливості: інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів; побудова в Україні у роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей, витіснення приватного сектора.

Наслідки індустріалізації були неоднозначними. З одного боку, це позитивні зрушення: вихід України на якісно новий рівень промислового розвитку, прогресивні зміни в структурі господарювання на користь промисловості, досягнення промисловістю республіки за низкою головних індустріальних показників європейського та світового рівня, урбанізація, швидке формування національного робітничого класу та ін. З іншого — форсована індустріалізація стимулювала появу багатьох негативних тенденцій: домінуюче, привілейоване становище виробницт-

ва засобів виробництва, побудова і реконструкція підприємств-монополістів, заморожування значних коштів у незавершених об'єктах, диспропорційне і нерівномірне формування промислового потенціалу республіки, наростаюча централізація економічного життя, повернення до командних методів управління, посилення експлуатації трудящих, поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва.

12.5. Колективізація сільського господарства. Голод 1932—1933 pp.

Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, одразу зіткнулося з трьома проблемами: кошти, сировина і робочі руки для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, що становило більшість населення. Проте бажаних наслідків досягти одразу не вдалося. Звичні командні методи в економіці спрацьовували погано, і тому провести планове перекачування коштів з аграрного сектора в промисловість шляхом встановлення занижених цін на сільгосппродукцію правлячі кола не змогли. Пропоновані державні ціни часто становили лише 1/8 ринкових, а за таких умов селяни просто відмовлялися продавати свій товар. Вихід із цієї ситуації Ленін побачив у кооперації, яка була звичною, традиційною формою селянської співпраці ще з дореволюційних часів, до того ж давала змогу органічно поєднати приватні та державні інтереси. Суть проблеми полягала лише в тому, яким способом у традиційну форму кооперації вкласти новий соціалістичний зміст.

Рішення XV з'їзду ВКП(б) (1927) передбачали повільний, поступовий, добровільний процес кооперації (нагадаймо, що кооперація може бути декількох видів: виробнича, житлова, кредитна, споживча тощо). Проте практика диктувала швидкі темпи та жорсткі методи. Принципова зміна орієнтирів почалася після поїздки Сталіна до Сибіру і застосування надзвичайних заходів під час заготівлі хліба в лютому 1928 р. «Уральсько-сибірський» метод заготівель базувався на принципі «самообкладання», за допомогою якого село фактично розколювалось

за майновою ознакою. І хоча після цих подій Сталін твердив: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозверстку, розкуркулення і т. п., є контрреволюційним базіканням,» — саме з цього рубежу наростає трансформація кооперації в колективізацію, швидко йде процес згортання кооперації (нагадаймо, що колективізація — це тільки одна з форм виробничого кооперування).

Сталін і його оточення з часом дедалі більше переконувались у тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25—30 млн індивідуальних селянських господарств, а на 200— 300 тис. колгоспів. Тому визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індивідуальних селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати в залежності від державних структур. До того ж у сталінських планах колективізація — це не тільки зручний засіб забезпечення зростаючого населення міст та армії продовольством, а промисловості — сировиною і робочою силою. Крім цього, вона мала суттєво сприяти зміцненню соціальної бази диктатури пролетаріату: з одного боку, колективізація стимулювала процес пролетаризації селянства, з іншого — разом з індустріалізацією відкривала шлях до ліквідації багатоукладності в економіці.

Восени 1928 р. в Україні було колективізовано лише 4% селянського землекористування — це була слабка опора для здійснення грандіозних сталінських планів. Переходом до політики суцільної колективізації 1929 р. покладено початок кардинальним змінам у сільському господарстві. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Основну протидію цей процес викликав з боку заможних селян, які отримали назву «куркулі». Тому закономірно, що колективізація супроводжувалася «політикою ліквідації куркульства як класу». Перша хвиля розкуркулення прокотилася республікою з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, де налічувалося 2524 тис. селянських господарств. Станом на 10 березня під розкуркулення потрапило 61 887 господарств, тобто 2,5%.

Селянство чинило опір сталінській політиці: на селі лише з січня до червня 1930 р. в Україні зареєстровано 1500 терористичних актів проти представників радянської влади. У Херсонському, Кам'янець-Подільському, Він-

ницькому, Чернігівському, Одеському, Дніпропетровському округах відбулися збройні виступи селян. За деякими підрахунками, 1930 р. в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тис.[1]

Збагнувши, що ситуація може стати некерованою, Сталін 2 березня 1930 р. у «Правді» опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», у якій у «перегинах» процесу колективізації звинуватив місцеву владу. Вимушене переміщення акцентів у селянському питанні одразу призвело до серйозних наслідків — почався масовий вихід селян із колгоспів. За сто днів після публікації статті з колгоспів України вийшло 1594 тис. господарств. Реакцією офіційних властей на такий перебіг подій став курс на поглиблення розколу села та зміна методів примусу. Тих, хто виходив з колгоспів і повертався до індивідуального господарювання, чекали підвищені податки, їм відводилися гірші землі, не поверталися худоба і реманент, а колгоспникам держава гарантувала пільги та кредити. Восени 1930 р. у колгоспах залишилося менше третини селянських дворів. Характерно, що виходили переважно середняцькі господарства, і в колгоспах залишалися тільки незаможники.

Проте відступ Сталіна тривав недовго — вже у вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа «Про колективізацію». Зокрема, Україна, відповідно до директив, мала подвоїти рівень усуспільнення і протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів. Ще рішучішими методами і темпами пішов процес розкуркулення. Протягом 1930 р. з України було депортовано майже 75 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1931 р. — 23,5 тис., за роки суцільної колективізації було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств.

Трагедія колективізації вимірювалася мільйонами людських доль. Депортація «куркулів» з України набула величезних масштабів. Що їх чекало? У книзі Р. Конквеста «Жнива скорботи» є згадка про такий досить типовий факт. Проминувши Надєждинськ (Сибір), колона «куркулів» протягом чотирьох днів ішла маршем майже 70 км до місця свого нового перебування. Ставши на пень, один депеушник закричав: «Маєте свою Україну ось тут», — і

[1]Див.: Конквест Р. Жнива скорботи. — К., 1993. — С. 173—174.

показав довкола. Й попередив: «Тих, хто спробує втекти звідси, постріляємо».

На жаль, не кращою була доля тих українських селян, що залишилися жити в республіці. У грудні 1932 р. було введено «внутрішній паспорт», що не давало можливості без дозволу місцевої влади переїхати до міста не тільки «куркулям», але й бідним селянам. Це рішення офіційної влади прив'язувало селянина до землі, знову його закріпачувало. Характерно, що саме в цей час ВКП(б) у народі почали розшифровувати як «второе крепостное право большевиков», а Бухарін називав експлуатацію селянства в СРСР «воєнно-феодальною».

Такі обставини змушували одноосібника вступати до колгоспу. У 1932 р. колгоспи об'єднували майже 70% селянських господарств, 80% посівних площ республіки. Останню крапку в епопеї колективізації було поставлено в сумнозвісному 1937 р., коли в УРСР налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ.

За привабливим, на перший погляд, фасадом колгоспного ладу на початку 30-х років визрівала трагедія — спустошливий голод, жертвами якого стали мільйони.

Причини голоду в Україні 1932—1933 рр.

Серед істориків у трактуванні цього питання одностайності немає. Вказуючи на багатоплановість причин цієї жахливої катастрофи, вони, як правило, намагаються виділити групу домінуючих чинників.

Західні історики вважають, що основними були національно-політичні чинники. Зокрема, Дж. Мейс підкреслює: «Москва пов'язала українське селянство з українським націоналізмом як загрозою імперським інтересам... Сталін, Каганович, Постишев та інші запланували в Москві знищення українського селянства як свідомої національної верстви і нещадно здійснили це на Україні в 1932—1933 рр. засобом штучного голоду». Його позицію підтримує Р. Конквест, стверджуючи, що «голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастіону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, але тому, що були українцями-селянами».

Історики, які визнають основними причинами голоду дію національно-політичних чинників, акцентують увагу на його штучності та організованості. Так, французький

дослідник Ален Безансон наголошує: «Саме ретельна організація екзекуції надала українському голодному терору характер геноциду». Цю ж думку проводить і американський історик українського походження Д. Соловей, підкреслюючи, «що голод 1932—1933 pp. був планово підготовлений і здійснений». Такий підхід є характерним для праць і вітчизняних публіцистів.

Деякі російські, українські і західні історики (В. Данилов, Н. Івницький, В. Марочко, Н. Верт та ін.) вважають, що голод 1932—1933 pp. в Україні зумовлений дією соціально-економічних чинників, насамперед «насильницькими хлібозаготівлями», «поверненням до економічно необґрунтованої та політично скомпрометованої політики продрозкладки».

Найбільш обґрунтованою є позиція авторського колективу монографії «Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки» (В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький), які на основі зіставлення різних концепцій та аналізу фактичного матеріалу дійшли висновку, що «конкуруючі гіпотези треба об'єднати. Тоді факти, пов'язані з голодом, логічно складатимуться в цілісну картину»[1]. На необхідності синтетичного підходу до вирішення вказаної проблеми наголошує і В. Савельєв: «...саме економіко-політичні чинники стали в кінцевому підсумку причиною голоду».

Серед дослідників поки що немає єдності у визначенні фактичних демографічних втрат України в 1932—1933 pp. Р. Конквест називає цифру 5 млн, Н. Верт — від 4 до 5 млн, С. Кульчицький — 3,5 млн осіб. Тільки 1933 p., за даними В. Цапліна, у республіці померло 2,9 млн осіб.

Кількість жертв голодомору могла бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося за допомогою, як і під час трагічних 1921—1923 pp., до світового співтовариства. Проте цього не було зроблено. Принципову причину такої пасивності Сталін розкрив ще задовго до голоду в 1928 p.: «Добра була б Радянська влада, коли б вона привела сільське господарство до деградації на одинадцятому році свого існування! Та таку владу слід було б прогнати, а не підтримувати. І робітники давно прогнали б таку владу, коли б вона привела сільське господарство до деградації». Якщо факт деградації сільсь-

[1]Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті pp. — K., 1991. — C. 120.

кого господарства не можна було визнавати до «великого перелому», то після нього, коли було вже заявлено з високих трибун про успіхи, — тим більше.

Наслідки суцільної колективізації

Форсовані темпи і переважно адміністративні методи її здійснення призвели до катастрофічних наслідків — дезорганізації і деградації аграрного сектора на початку 30-х років. За період 1929—1932 рр. в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней — на 33,3%, свиней — на 62,3%, овець — на 74%. Річний валовий збір зернових культур в СРСР 1933 і 1934 рр. становив 680 млн ц (найнижчі показники після голодного 1921 р.).

У 1933 р. Сталін, намагаючись уникнути економічної катастрофи, відмовився від прискорених темпів індустріалізації і від безрозмірної продрозверстки. За таких умов колгоспи поступово почали виходити з кризи. Від України в державні засіки надійшло 1933 р. 317 млн пудів хліба, 1935 р. — 462 млн, а 1937 р. — 496 млн пудів. У 1935 р. в містах було скасовано введену 1928 р. карткову систему.

Наприкінці 30-х років сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації. Ситуація покращувалася, але проблеми в аграрному секторі були ще досить серйозними: 1913 р. на одного жителя України було вирощено 684 кг зерна, 1927 р. — 615 кг, а 1940 р. — 639 кг. Про що свідчать ці цифри? По-перше, за цим показником навіть на початку 40-х років республіка не досягла дореволюційного рівня. По-друге, зберігалося відставання від західних країн. За даними 1934—1938 рр., на одного жителя вироблялося в Австралії — 702 кг, у США — 719 кг, в Аргентині — 1233 кг, у Канаді — 1298 кг зерна. По-третє, виробництво зерна в республіці у 20—30-х роках відставало від раціональної норми — 1000 кг на рік на людину.

Отже, у сталінській моделі побудови соціалізму домінуючою ланкою була форсована індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в «обслуговуванні» процесу індустріалізації і в збереженні в країні стабільної ситуації з продовольством. Тобто сільське господарство мало дати потрібну кількість хліба для експорту, для зростаючих промислових центрів і армії, а також забезпечити промисловість необхідною кількістю робочих рук і тех-

нічною сировиною. Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втратою селянами відчуття хазяїна, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

12.6. Культурне будівництво в 20—30-х роках

Політика радянського керівництва в галузі культури офіційно була названа «культурною революцією». У короткий строк планувалося ліквідувати неписьменність; створити систему народної освіти; сформувати кадри нової інтелігенції; перетворити літературу, мистецтво, гуманітарні науки на інструмент ідеологічного впливу на маси; використати наукові досягнення для соціалістичного будівництва.

Набираюча силу тоталітарна держава не була зацікавлена в докорінному перевороті у свідомості трудящих, підвищенні їхнього культурного рівня. Системі, що формувалася, потрібні були виконавці, а не люди, здатні відігравати активну роль в історичному процесі. Водночас реалізація сталінського «великого стрибка» вимагала певного освітнього і культурного рівня учасників цього процесу. Цим зумовлюється неоднозначний і суперечливий характер культурних перетворень у 20—30-х роках. Характерними рисами духовного життя суспільства в цей час стали, з одного боку новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури, а з іншого — форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, загальне зниження рівня культури.

Для подальшого розвитку духовного життя суспільства принципове значення мала ліквідація неписьменності. У 1920 р. було створено Надзвичайну комісію для боротьби з неписьменністю, а в травні 1921 р. Раднарком УРСР ухвалив постанову «Про боротьбу з неписьменністю», згідно з якою все населення республіки віком від 8 до 50 років мало вчитися читати і писати. У 1923 р. виникло добровільне товариство «Геть неписьменність!», яке створювало пункти ліквідації неписьменності (лікнепи). Їхня мережа швидко розросталася. Якщо 1923 р. у рес-

публіці функціонувало 574 пункти ліквідації неписьменності з контингентом 17,1 тис. учнів, то 1930 р. — вже 30 тис. пунктів і 1640 тис. учнів. Внаслідок цього в 1927 р. в Україні письменними були 70% дорослого населення в містах і 50% у селах. Всього за два десятиріччя радянської влади в УРСР ліквідували неписьменність майже 10 млн осіб. У 1939 р. кількість письменних у республіці зросла майже до 85%.

До середини 30-х років, після низки експериментів 20-х років, закінчилося формування радянської системи народної освіти. Було введено обов'язкові державні програми навчання, підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу. Школа стала поділятися на початкову, середню спеціальну, вищу. Швидкими темпами зростала кількість учнів: у 1932/1933 навчальному році в школах республіки навчалося понад 4,5 млн осіб — майже вдвічі більше, ніж у 1928/1929 навчальному році.

Наприкінці 30-х років система обов'язкової семирічної освіти в містах України в цілому сформувалася, було створено передумови для здійснення загальної середньої освіти в містах і завершення семирічної та розширення середньої освіти на селі.

Поряд з цими значними успіхами в системі народної освіти визрівала низка серйозних проблем, адже форсована індустріалізація деформувала не тільки розвиток сільського господарства, а й шкільництва. Саме потреби індустрії зумовили надмірне захоплення виробничим навчанням учнів, що суттєво знижувало рівень загальнотеоретичної підготовки, зумовило згортання предметів гуманітарного циклу. У 1930 р. загальноосвітня школа стала на шлях так званої політехнізації, а насправді — ремісництва. На посилення цих негативних тенденцій вказував Нарком освіти України М. Скрипник на Всесоюзній партійній нараді (1930): «Ми маємо багато пропозицій про звуження загальноосвітніх дисциплін: на практиці в багатьох випадках усі загальноосвітні дисципліни зводять нанівець. Тут т. Бубнов зачитав програми наших шкіл ФЗУ, 3% припадає на загальноосвітні політичні дисципліни. Це що таке? Це є недозволений перегин. Що виносить молодий робітник з такої школи? Знання виробництва, загальнотеоретичне знання виробництва, та чи набуває він, хоч трохи, знань про суспільство..?»[1]

[1]Скрипник М. О. Вибрані твори. — К., 1991. — С. 429—430.

Скрипник Микола Олексійович (1872—1933) — державний і громадський діяч. Народився в с. Ясинуватому Бахмутського повіту Катеринославської губернії в сім'ї службовця. Навчався в Ізюмській реальній школі та Петербурзькому технологічному інституті. З 1901 р. займався революційною діяльністю, за що неодноразово переслідувався, засуджувався до ув'язнення і заслання. Активний учасник встановлення радянської влади в Україні. Один з організаторів створення КП(б)У, член її ЦК (1918). З квітня 1920 р. — нарком Робітничо-селянської інспекції УСРР, з липня 1921 р. — нарком внутрішніх справ УСРР. У 1922—1927 рр. — нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР, у 1927— 1933 рр. — нарком освіти УСРР. З лютого 1933 р. — заступник голови РНК УСРР і голова Держплану УСРР. З 1925 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1925—1929 і 1931—1933 рр. — член ЦВК СРСР, у 1927—1929 рр. — голова Ради Національностей СРСР. У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у «націоналістичних збоченнях» і помилках теоретичного й практичного характеру, що підштовхнуло його до самогубства.

Таке становище в освіті пояснюється не тільки терміновими потребами індустрії у великій кількості кваліфікованої робочої сили, суть проблеми набагато глибша. У 20—30-х роках міцніюча тоталітарна система формує модель нової людини — «людини-гвинтика», тобто виконавця планів керівництва. У цьому процесі саме освіті було відведено роль одного з основних інструментів нівелювання людської свідомості. Мета досягалася шляхом витіснення з навчальних закладів гуманітарних предметів, на яких базуються мораль, ідеали, погляди на життя; вони почали формуватися не на основі глибокого знання здобутків суспільної думки та надбань світової цивілізації, а на основі офіційно проголошуваних і активно пропагованих програм та гасел.

Зростаючими темпами відбувалося і формування нової інтелігенції. Основну роль у цьому процесі відігравали вищі та середні спеціальні навчальні заклади, кількість яких швидко зростала. Якщо в 1914/15 навчальному році в Україні налічувалося 88 середніх спеціальних навчальних закладів (12,5 тис. учнів), то в 1940/41 навчальному році їх стало 693, а кількість учнів збільшилася до 196,3 тис. осіб. Внаслідок цих дій на 1 січня 1941 р. у народному господарстві УРСР було зайнято вже 294,5 тис. спеціалістів з середньою спеціальною освітою. Подібні тенденції були характерними і для вищої школи республіки. У 1920 р. в Україні ліквідовано університети, а на їхній базі утворено інститути народної освіти та інші вузи, кількість яких невпинно зростала. Якщо

до революції в Україні діяло 19 вищих навчальних закладів, то в 1927/28 навчальному році — 39 (29,1 тис. студентів), а в 1938/39 навчальному році — вже 129 (124,4 тис. студентів). Проте кількісні показники не були підкріплені якісними.

Процес формування нової інтелігенції супроводжувався репресіями інтелектуальної, творчо активної частини українського народу. Нещадно винищуючи найяскравіших і непокірних інтелектуалів, залякавши і приручивши решту старої інтелігенції, невпинно продукуючи низькоякісну, але свою інтелігенцію, режим створював умови для тотального контролю за розвитком не тільки суспільної думки, а й суспільного життя в цілому.

Культура в 20—30-х роках

Складні й неоднозначні процеси відбувалися в українській літературі та мистецтві. Художнє осмислення суспільних процесів помітно впливало на їх перебіг. 20—30-ті роки в радянській історії — доба суперечлива. З одного боку, під гаслом демократії народ у пориві революційного романтизму і віри у світлі ідеали долав складнощі відбудовчого періоду, закладав фундамент індустріального прориву. З іншого — поступове, але нестримне вихолощення змісту демократичних гасел та принципів, широкий наступ на права людини, утвердження людожерської системи тоталітаризму. Цей клубок протиріч позначився як на змісті й формі мистецьких творів, так і на всьому творчому процесі.

Трагічний розкол суспільства, зумовлений революційними подіями 1917—1920 рр., призвів до поляризації мистецького життя. У літературі на початку 20-х років чітко окреслилося дві позиції — радикальна та помірковано-консервативна. Перша постала на ґрунті синтезу модерністських впливів європейської культури та соціального замовлення новоствореної пролетарської держави і була націлена на пошук нових форм та засобів самовираження та світосприйняття. Друга, формуючи нове бачення світу, прагнула не втрачати професійних висот та мистецьких надбань попередніх поколінь. Її прибічники наполягали на необхідності базувати новітній літературний процес на творчому переосмисленні національних традицій та класичних зразків світової культури.

На початку 20-х років непівський плюралізм став своєрідною економічною основою творчого багатоголосся та сприяв зростанню активності українських літераторів.

У цей час помітно розширилася стильова палітра. Ще на початку XX ст. як альтернатива народницькому реалізмові й натуралізмові в українській літературі з'явилася неоромантична течія. Їй були притаманні особистісна інтерпретація дійсності й акцентування вольового діяльного начала в людині. Драматичні події 1917—1920 рр. стимулювали появу нової модифікації неоромантизму — пролетарського, або ж революційного романтизму. Цей художній стиль та зумовлене ним своєрідне світобачення були притаманні творам В. Блакитного, Г. Михайличенка, В. Сосюри, В. Чумака. Будучи своєрідним синтезом емоційно забарвлених імпресіонізму, символізму, експресіонізму та імажинізму, революційний романтизм в основу своєї світоглядної концепції поклав ідею провідної ролі пролетаріату в боротьбі людства за визволення з-під влади капіталу. Український варіант революційного романтизму в літературі мав свої особливості. Він органічно поєднував ідею соціального визволення з національним, а світова революція інтерпретувалася як засіб повернення України до світової спільноти як рівноправного партнера.

Зумовлена непом на початку 20-х років атмосфера плюралізму відкрила простір для творчого пошуку молодому поколінню письменників. Новітні тенденції розвитку європейської літератури відбивав футуризм. Найяскравішим його представником в Україні був М. Семенко. Свою творчість він розпочав з традиційних романтичних віршів, що друкувалися в «Українській хаті». Невдовзі став автором програмного маніфесту «Кверо-футуризм». Принциповими тезами нової концепції були проголошення модерну основним мистецьким критерієм; заперечення будь-яких культів і канонів у мистецтві (критика не лише хуторянства, провінційності, а й «культу Т. Шевченка»); декларування творчим орієнтиром невпинної та динамічної «краси пошуку». Післяреволюційна доба позначилася на розвитку національного футуризму. У контексті «соціального замовлення» постає революційний футуризм, якому притаманні наступальність, агітаційність, плакатність, публіцистичність, що суттєво потіснили характерні для стилю ліричність, інтелектуальність та психологізм.

Активне експериментування та пошук нових форм самовираження, а також традиційний для української культури бароковий стиль сприяли зростанню на українському ґрунті символізму. Вслід за старшим поколін-

ням поетів-символістів (М. Вороний, О. Олесь, Г. Чупринка) наприкінці другого десятиріччя XX ст. дедалі впевненіше заявляє про себе молода плеяда його прихильників (М. Філянський, О. Кобилянський, Д. Загул, А. Савченко, М. Терещенко). Вітчизняний символізм органічно поєднував тяжіння за змістом і формою до нових зразків європейської літератури зі збереженням кращих традицій українського бароко; глибоке та поліфонічне філософське звучання; містичне, лірико-споглядалне, відірване від життя світобачення.

Орієнтація на зображення у творах масштабних суспільних змін схилило групу київських письменників до переосмислення класичної культурної спадщини та використання її канонів у власній творчості. До групи «неокласиків» (саме таку назву отримали представники цього напряму) належали М. Зеров, О. Бургардт, М. Драй-Хмара, Ю. Клен, М. Рильський, П. Филипович. Вони орієнтувалися на кращі зразки європейської класики, дбаючи про збереження, використання та розвиток української літературної традиції, виявляючи високу вимогливість до гармонійної завершеності вірша. Неокласики виступали проти низькопробної революційно-масової літератури, гостро критикували програмні тези «Пролеткульту», стверджуючи, що пролеткультівські гасла масовості та пролетаризації спричиняють катастрофічне зниження естетичного рівня творів.

У 20-ті роки на основі непівського плюралізму та стильового різноманіття розгорнувся процес організаційного згуртування літераторів. У перші післяреволюційні роки найбільший вплив мало літературне об'єднання «Пролеткульт», яке намагалося, відкинувши вікові надбання світової культури, створити нову, «пролетарську» культуру. У 1923 р. група пролетарських письменників утворила спілку «Гарт», до якої увійшли В. Блакитний, К. Гордієнко, О. Довженко, І. Микитенко, В. Сосюра, В. Поліщук, П. Тичина, М. Хвильовий. Невдовзі суттєві розбіжності в мистецькому світобаченні призвели до розпаду цієї літературної організації. Пізніше «гартівці» стали основоположниками двох нових творчих об'єднань — «Вапліте» (Вільна академія пролетарської літератури, 1925—1928) на чолі з М. Хвильовим та ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників, 1927). За ідеологічними постулатами та мистецькими орієнтирами до цих груп примикала спілка селянських письменників «Плуг», що об'єднувала А. Головка, П. Панча та ін.

Радикальні модерністи нової хвилі, що тяжіли до західної культури, теж почали організаційно згуртовуватися. У 1921 р. в Києві утворилася «Асоціація панфутуристів» (М. Семенко, Г. Шкурупій, Ю. Шпол, І. Слісаренко, М. Бажан та ін.), естафету якої після її занепаду підхопила харківська «Нова генерація» (1927—1931). Пропаганду та утвердження техніцизму в літературі було покладено в основу діяльності «Літературного центру конструктивістів» (1924—1930) та літературно-мистецької групи конструктивістів «Авангард» (1926—1930).

Прихильники класичних європейських форм і канонів створювали в 20-ті роки свої творчі угруповання. Зокрема, М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, В. Підмогильний, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Загул протягом 1923—1924 рр. належали до літературного об'єднання «Аспис» («Асоціація письменників»). Логічним продовженням «Аспису» та його ідейними спадкоємцями згодом стали «Ланка» та «Марс» («Майстерня революційного слова»).

Активізації мистецького життя сприяв бурхливий розквіт видавничо-публіцистичної сфери. У 20-х роках у республіці видавалося понад 20 літературно-художніх та громадсько-політичних альманахів і збірників, 10 республіканських газет і 55 журналів. Час від часу в суспільстві виникали дискусії щодо розвитку української культури. Особливо резонансною була літературна дискусія 1925—1928 рр., яка дуже швидко вийшла за межі літературних проблем. Розпочавшись з пристрасного виступу М. Хвильового проти графоманства, імітаторства, пристосуванства, дилетантизму та хуторянства, які засмічували українську літературу, вона піднялася до з'ясування суперечностей процесу духовного відродження. Під час дискусії було зроблено спробу визначити орієнтири подальшого розвитку національної культури, створити естетичну концепцію, яка ґрунтувалася б на органічній єдності традицій і новаторства.

Після висунення М. Хвильовим гасла «Геть від Москви!», реальний зміст якого полягав у відмові від стилю та канонів російської літератури, а не в закликові до політичного розмежування, під тиском офіційної влади дискусія була переведена в політичну площину: письменника почали звинувачувати в націоналізмі, підштовхуванні народу України до виходу з СРСР.

Ці звинувачення склали основу політичного ярлика «хвильовізм», якого чіпляли представникам творчої інте-

лігенції, у чиїх поглядах і творчості простежувався національний акцент. Учасники літературної дискусії звертали увагу на приховану за лаштунками «червоної просвіти» небезпечну тінь літературного чиновництва, потяг до адміністративного стилю керівництва художніми процесами. У другій половині 20-х — на початку 30-х років з утвердженням тоталітаризму в суспільному житті намітилася тенденція до переважання ідейності над художністю, звуження змісту мистецьких творів до утилітарної агітації та пропаганди комуністичних ідей; нівеляції всього самобутнього; утвердження робсількорівського «реагування» на життя з претензією на художнє узагальнення; розчинення творчої особистості в колективному «МИ», перетворення літературної критики на ідеологічну цензуру, послаблення міжнародних контактів українських митців.

Засобами репресій, нагнітання морального тиску, створення централізованих організацій творчої інтелігенції (Спілка письменників України (1934) та ін.) система стимулювала посилення уніфікації художнього мислення в межах офіційно схваленого єдиного методу «соціалістичного реалізму», намагалася примусити митців до створення художніх творів за шаблоном: «культ + ура». Аналогічні тенденції та процеси розгорнулися і в інших сферах української культури.

Надзвичайно гостро постала проблема співвідношення класики та модерну на театральних підмостках. Новий період в історії національного театру розпочався в 1918 р., коли в Києві утворилися Державний драматичний театр під керівництвом О. Загарова і В. Кривецького, Державний народний, очолюваний П. Саксаганським і «Молодий театр» (з 1922 р. — модерний український театр «Березіль») Л. Курбаса та Г. Юри. У 1919 р. від «Молодого театру» відокремилася група акторів на чолі з Г. Юрою і утворила театр ім. І. Франка. На театральній сцені з'явилася когорта талановитих артистів — А. Бучма, О. Добровольський, О. Сердюк, Н. Ужвій, Ю. Шумський, О. Юра-Юрський та багато інших.

Розвиток українського театру був надзвичайно динамічним: уже наприкінці 1925 р. в Україні діяли 45, а в 1940 р. — 140 постійних державних і понад 40 робітничо-колгоспних театрів. За цих обставин надзвичайно гостро постала проблема новаторської театральної естетики, яка вивела український театр на якісно новий рівень творчості.

Принципово відмінні підходи щодо бачення подальших шляхів національного театрального розвитку уособлювали Державний драматичний театр та Молодий театр. Якщо перший продовжував традиції реалістично-психологічної школи, то другий обстоював позиції авангардизму. Під впливом відомого реформатора західноєвропейського театру Макса Рейнгардта формується театральна стилістика Л. Курбаса, який вважав, що театр має не відтворювати, а формувати життя, слово, рух, жест, світло й декоративне мистецтво мають органічно зливатися в одну театральну мову, забезпечуючи внутрішню єдність театрального дійства, задаючи йому одного ритму. З утворенням у 1922 р. театру «Березіль» його сцена стала своєрідним експериментальним майданчиком, на якому авангардистські принципи пронизували постановки творів світової та вітчизняної класики.

Новим явищем української культури 20—30-х років стало кіно. У 1922 р. було засновано Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), що надало потужного імпульсу вітчизняному кіновиробництву. Після реконструкції в 1926 р. Одеська кінофабрика стала за технічним оснащенням однією з кращих у країні, а введена в дію 1928 р. київська кінофабрика (майбутня Київська кіностудія ім. О. Довженка) — однією з найбільших та найсучасніших на той час у світі.

З початку 20-х років у національному кінематографі на зміну плакатним низькопробним пропагандиським фільмам-агіткам революційної доби прийшли художні фільми; режисери дедалі частіше стали залучати до участі в кіно відомих українських акторів (А. Бучму, М. Заньковецьку та ін.); зростав мистецький та технічний рівень кіновиробництва; посилився зв'язок кіно з літературою і театром. У цей період за основу фільмів, як правило, брали історичні сюжети або екранізували класичні художні твори («Трипільська трагедія», «Тарас Трясило», «Остап Бандура», «Тарас Шевченко», «Микола Джеря», «Борислав сміється», «Фата Моргана»). Українське ігрове кіно намагалося поєднати революційну тематику з традиційною для попереднього періоду мелодрамою та пригодницькими жанрами («Укразія» П. Чардиніна, «Сумка дипкур'єра» О. Довженка).

Наприкінці 20-х років в українському кіно дедалі гучніше почала заявляти про себе нова модерністська течія, що сформувалася в співпраці кінорежисера Л. Курбаса з письменниками М. Йогансеном та Ю. Яновським. На по-

чатку 30-х років нові грані у вітчизняному кінематографі відкрив режисер І. Кавалерідзе, який вперше в Україні зняв кінооопери «Наталка Полтавка» (1936), «Запорожець за Дунаєм» (1938). У цей час українське кіно переходить на більш високий технічний рівень: у 1930 р. Д. Вертов зняв перший звуковий документальний фільм — «Симфонія Донбасу», а наступного року глядачі почули голоси акторів у художньому фільмі О. Соловйова «Фронт». Особливу роль у становленні українського кіномистецтва відіграли фільми О. Довженка «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Його творчість піднесла вітчизняний кінематограф до світового рівня. У 1958 р. на Всесвітньому конкурсі в Брюсселі кінофільм «Земля» було зараховано до 12 найкращих фільмів світу всіх часів і народів.

Післяреволюційна доба стимулювала організаційне згуртування митців на різних мистецьких платформах й у сфері малярства. Під впливом російської Асоціації художників революції в Україні виникла Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), що об'єднала у своїх лавах І. Їжакевича, Ф. Кричевського, С. Прохорова, М. Самокиша, Г. Світлицького. Обидва об'єднання вважали себе продовжувачами справи передвижників. У їх світобаченні та формах самовираження домінували реалізм і традиція. Оскільки передвижництво з його показовим етнографізмом та акцентом на викриття соціального зла в нових суспільних умовах дедалі більше втрачало свою актуальність, прихильники цього напряму в 20—30-х роках XX ст. намагалися відійти від традиційного академічного реалізму, збагачуючи свою творчість поміркованим використанням елементів імпресіонізму, постімпресіонізму, модерну. Для українських послідовників народницького реалізму головним було не стільки засвоєння та використання новітніх здобутків західних мистецьких шкіл, скільки вираження української національної своєрідності в тематиці, колористиці, мотивах. Особливо яскраво це виявилося в батальних картинах М. Самокиша («В'їзд Б. Хмельницького до Києва», «Бій Богуна з польським магнатом Чернецьким»), монументальних портретах та триптиху «Життя» Ф. Кричевського.

Якщо митці АХЧУ тяжіли до реалізму з поміркованим використанням модерних стильових принципів та художньої мови, то члени Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ), яку утворили О. Богомазов, М. Бойчук, К. Гвоздик, В. Меллер, В. Седляр, орієнтува-

лась на авангардистський творчий пошук. Український авангард — це синтетичне поєднання національного фольклору, народного мистецтва з елементами європейського модернізму. Його суть полягала у філософському осмисленні культурно-стильових здобутків попередніх поколінь художників. Кожен з українських художників-авангардистів був ще й теоретиком мистецтва, знавцем світової культури. Однією з найяскравіших постатей українського авангарду цієї доби став М. Бойчук, який започаткував новий напрям монументального мистецтва XX ст. неовізантизм, поклавши в його основу органічне поєднання традицій давньоруського іконописання з конструктивними особливостями візантійського живопису. Цю мистецьку концепцію поділяла плеяда його учнів та послідовників — О. Бірюков, О. Павленко, І. Падалка, О. Мизі, М. Шехман та ін. Їх творам були притаманні узагальненість, зовнішня спрощеність, кольорова обмеженість, лінійність, фольклорна традиція, відчутний національний акцент. Пізніше більшість представників українського авангарду спіткала трагічна доля (навіть якщо їм поталанило уникнути фізичної розправи).

Домінуючим стилем у сфері архітектури в 20—30-ті роки був конструктивізм, суть якого полягала в граничному прагматизмі. Характерними рисами цього стилю були доцільність, економність, функціональність, лаконізм у засобах вираження. Націлений на органічне поєднання мистецької творчості з масовим виробництвом, конструктивізм уникав невмотивованої декоративності, спрощував та схематизовував мову мистецтва. Його утилітарність була підтримана партійним керівництвом, що засвідчують новобудови тогочасної столиці України м. Харкова (ансамбль споруд площі Дзержинського). Інколи авангардні ідеї конструктивізму архітекторам нової хвилі необхідно було маскувати під пануючі ідеологічні канони. Зокрема, автори проекту приміщень Держпрому (попередник сучасного Кабінету Міністрів), щоб отримати дозвіл на будівництво, змушені були переконувати, що контури майбутнього архітектурного ансамблю повторюють форму перших нот пролетарського гімну «Інтернаціонал».

Конструктивізм певною мірою нівелював своєрідність національної архітектури, що викликало протест таких відомих архітекторів (Д. Дяченко, П. Альошин, В. Троценко), які намагалися не лише зберегти, а й збагатити традиції української архітектури. Яскравим прикладом творчого осучаснення національних архітектурних канонів

є приміщення Української сільськогосподарської академії в Голосієво (Київ), побудоване за проектом Д. Дядиченка, будинок Червонозаводського театру в Харкові (архітектор В. Троценко). Невдовзі утвердження тоталітаризму в СРСР зумовило підкорення мистецтва архітектури ідеологічним та естетичним догмам соціалістичного реалізму, що призвело до домінування монументальної патетики.

Українська музична культура 20—30-х років сформувалася у взаємодії традиційних канонів народного фольклору, спадщини музичної школи М. Лисенка та новітніх ідей європейських музикантів (Р. Вагнера, Е. Гріга, М. Равеля та ін). Незважаючи на те, що на початку 20-х років не стало трьох корифеїв української музики — М. Леонтовича, Я. Степового та К. Стеценка, обдарована молодь змогла піднести вітчизняну музику на новий щабель. У 1922 р. вона об'єдналася в Товариство ім. М. Леонтовича, активну участь у роботі якого брали М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Л. Ревуцький та ін. Це мистецьке об'єднання стало своєрідним організатором і диригентом музичного життя республіки, видавало журнал «Музика», ознайомлювало з новинками та здобутками світової музичної культури, організовувало ансамблі та оркестри, сприяло професійним та аматорським колективам; пропагувало здобутки музичного мистецтва.

У другій половині 20-х — на початку 30-х років зріс інтерес до опери і з'явилися самобутні твори у цьому жанрі («Дума чорноморська» Б. Яновського, «Золотий обруч» Б. Лятошинського та ін.). До глядача прийшли перші вітчизняні балети («Карманьйола» В. Фемеліді, «Пан Каньовський» М. Вериківського). Створені у цей час Друга симфонія Л. Ревуцького та Увертюра на чотири українські народні теми Б. Лятошинського засвідчили високий рівень вітчизняної симфонічної музики. Цій добі притаманні пошуки та експериментування, тяжіння до великих форм, збереження традицій народної пісенності.

Наприкінці 20-х років у музичну сферу став проникати сталінський режим. З появою 1932 р. Спілки композиторів України, політичний вплив на творчий процес посилився. Це спричинило уніфікацію художнього мислення, жорстку критику музикантів-новаторів, звинуваченні їх у безідейності та формалізмі, зростання ролі соціального замовлення, пригнічення творчої індивідуальності, деформацію музичної культури, вихолощення її національного духу.

У 20-х роках стала відроджуватися наука. Роль коор-

динаційного центру наукового пошуку й основного генератора ідей виконувала заснована ще восени 1918 р. Українська Академія наук (від 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук, від 1936 р. — АН УСРР, а від 1937 р. — АН УРСР). У 1921 р. в Академії працювало 36 дійсних членів, а 1939 р. — 835.

На початку 30-х років було змінено структуру АН УСРР. Замість 164 кафедр, розрізнених лабораторій і невеличких інститутів створено 21 науково-дослідний інститут. Ця структурна перебудова, з одного боку, сприяла концентрації наукових сил, з іншого — посилювала централізацію і контроль.

Доробок вчених України у цей час був досить вагомим. Найсерйозніші результати і відкриття зроблені у вивченні нелінійної механіки (Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов), теорії космічних польотів (Ю. Кондратюк), автоматичному зварюванні металу (Є. Патон), генетики і селекції рослин (А. Сапегін, В. Юр'єв, М. Холодний).

Кондратюк Юрій Васильович *(справжнє прізвище Шаргей Олександр Гнатович; 1897—1941) — інженер-механік, учений-винахідник, один із піонерів теорії розробки ракетно-космічної техніки і космічних польотів. Народився у Полтаві. По закінченні Полтавської гімназії (1916) був прийнятий на механічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Наприкінці 1916 р. мобілізований до армії, закінчив конкерське училище в Петрограді, прапорщиком брав участь у Першій світовій війні. Під час громадянської війни був у білогвардійській армії, через що згодом змінив своє ім'я. Кондратюк самотужки опанував вищу математику, фізику, механіку, астрономію, хімію. Незалежно від К. Ціолковського розробляв основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів. Результати цих досліджень виклав у праці «Завоювання міжпланетних просторів» (1929), виданій власним коштом. Розрахунки Кондратюка траєкторії космічних польотів, зокрема на Місяць, його теорія багатоступінчастих ракет, інші ідеї були плідно використані американськими дослідниками при організації польотів за програмою «Аполлон». У 1930 р. Кондратюк був необґрунтовано позбавлений волі на три роки, нібито за шкідництво (реабілітований у 1970 р.). З 1933 р. працював в інституті промислової енергетики в Харкові та в Центроенергобуді (Москва). Загинув на фронті під Москвою.*

У 1932 р. в Українському фізико-технічному інституті вперше в СРСР було штучно розщеплено атомне ядро. Значний внесок у розробку проблем вітчизняної історії зробили академіки М. Грушевський, Д. Баглій, О. Левицький, Д. Яворницький, М. Яворський та молоді науковці Ф. Лось, М. Петровський, М. Супруненко та ін.

На жаль, зазнала АН УРСР і репресій, і морального тиску, і «партізації». Основною метою усіх цих акцій було намагання режиму органічно вмонтувати Академію наук у командно-адміністративну систему, поставивши академічну науку, її інтелектуальний потенціал собі на службу.

Отже, у культурному процесі 20—30-х років в Україні чітко простежується боротьба двох протилежних тенденцій оновлення: гуманістичної, пошукової, творчої і державно орієнтованої, централізованої, регламентованої. На початку 20-х років переважає перша, наприкінці 20-х — на початку 30-х років — домінує друга.

12.7. Політика коренізації: українізація і розвиток національних меншин

Принципово важливою складовою культурних процесів в Україні у 20—30-х роках була політика коренізації, спрямована на те, щоб надати народам, об'єднаним у СРСР, певної «культурно-національної автономії» — реальної можливості розвивати свої національні культури і мови. Ці ідеї покладені в основу рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), на якому вже чітко були сформульовані основні положення політики коренізації: підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників при формуванні партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури.

У практичному здійсненні політики коренізації в Україні виділяються два аспекти: українізація і створення необхідних політичних та економічних умов для розвитку національних меншин.

Суть політики коренізації полягає в спробі більшовицького керівництва очолити і взяти під контроль процес національного відродження на окраїнах. Цю тезу можна підтвердити висловами осіб, які у вирішенні національного питання займали діаметрально протилежні позиції. Нарком освіти України О. Шумський вважав, що «зростання української культури й української інтеліген-

ції йде швидким темпом, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас»; з ним повністю погоджувався Й. Сталін, наголошуючи: «У заявах Шумського... є деякі слушні думки. Справді, широкий рух за українську культуру і українську громадськість почався і росте на Україні. І віддавати цей рух у руки чужих нам елементів не можна ні в якому разі».

Шумський Олександр Якович (1890—1946) — партійний та державний діяч. Народився у Волинській губернії в бідній селянській родині. У 1915 р. вступив до Московського ветеринарного інституту, тоді ж приєднався до есерівського руху. На III з'їзді УПСР кооптований до складу її ЦК, а згодом до складу Центральної Ради. Один із лідерів лівої течії УПСР, що в 1919 р. остаточно оформилася в УКП(б). Після її саморозпуску (1920) — член КП(б)У, згодом член її ЦК, займав відповідальні партійні та державні посади. В 1924—1927 рр. — нарком освіти УСРР. У лютому—березні 1927 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У звинувачений у «націоналістичному ухилі» (т. зв. шумськізмі) та направлений у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1931—1933 рр. — голова ЦК профспілок працівників освіти, член президії ВЦРПС. У 1933 р. засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, з 1935 р. — на засланні. Загинув у Саратові.

Після «взяття у свої руки» національного руху О. Шумський та його прибічники прагнули розвивати і поглиблювати національне відродження, а Сталін, який проголошував, що у перспективі нації зіллються, хотів його вихолостити і згорнути.

Політика коренізації була зумовлена багатьма зовнішніми і внутрішніми причинами:

1) оскільки після закінчення громадянської війни територія України та Білорусії була поділена між різними державами, то врахування білоруського та українського чинників стало необхідним елементом формування внутрішньої політики не тільки СРСР, а й Польщі, Румунії, Чехословаччини. Крім цього, саме геополітичне положення Білорусії та України висувало в 20—30-х роках «білоруське», а ще більшою мірою «українське» питання в епіцентр європейської міжнародної політики. Тому політика коренізації, що стимулювала національне відродження, мала на меті створити у світового співтовариства враження гармонійного і вільного розвитку радянських республік. Формуванню привабливого іміджу СРСР на міжнародній арені мало сприяти і державне піклування про національні меншини;

2) політика коренізації у задумі була засобом пошуку спільної мови з селянством (Сталін неодноразово наголо-

шував, що національне питання в основі своїй — питання селянське), залучити на свій бік національну інтелігенцію шляхом поширення принципових ідей непу (плюралізм, вільний розвиток, певна децентралізація і т. п.) на сферу національних відносин;

3) коренізація давала змогу в перспективі зняти наростаюче протиріччя між народними масами і партійним, радянським, господарським апаратом;

4) політика коренізації була спробою більшовицького керівництва очолити і поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах, щоб його енергію й могутній потенціал спрямувати у русло центральної влади;

5) коренізація мала зміцнити новоутворену державну структуру — Радянський Союз: наданням прав «культурно-національної автономії», бодай частково, компенсувати республікам втрату політичного суверенітету.

Реальними практичними кроками для здійснення політики коренізації (для України — «українізації») стали декрети ВУЦВК від 27 липня та 1 серпня 1923 р., у яких проголошувалася рівність мов і вказувалося на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Згодом була утворена комісія з українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, до складу якої увійшли відомі партійні та державні діячі В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін. (з усіх членів комісії з українізації уціліли лише Л. Каганович та О. Бойченко, згодом відомий український письменник).

За порівняно короткий час енергійне втілення в життя політики українізації дало значні результати. Так, у середині 20-х років питома вага українців у партії виросла до 54,5%, в ЛКСМУ — до 65%. Серед відповідальних працівників окружкомів партії українці становили понад 50%, у складі ЦК КП(б)У — 35%, Політбюро ЦК КП(б)У — 66%. У цей час 78% шкіл і 39% технікумів, 34,1% дитячих будинків були україномовними. У 1927/28 навчальному році українці становили 49,8% усіх студентів республіки. Тираж україномовних газет за 1924—1927 рр. зріс у 5 разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції українською мовою.

Різнопланова культурно-освітня робота (відкриття українських шкіл, видання українських газет, функціонування українського радіомовлення тощо) проводилася серед компактно проживаючих за межами УРСР груп українців. На квітень 1925 р. за межами республіки про-

живало 6,5 млн українців. Найбільші компактні поселення в СРСР розташовувалися на Кубані — майже 2 млн, в Курській губернії — 1,3 млн, Воронезькій — 1 млн, на Далекому Сході, в Туркестані — по 600 тис. осіб.

Активно здійснювалася політика коренізації в районах України, населених національними меншинами. У 1926 р. в республіці найчисленнішими національними групами неукраїнського населення були росіяни (9,2%), євреї (5,4%), поляки (1,6%), німці (1,4%). Про неослабну увагу керівництва УСРР до проблем національних меншин свідчить той факт, що лише протягом 1919—1925 рр. Президія ВУЦВК РНК УСРР, наркомати республіки прийняли понад 100 постанов, спрямованих на забезпечення економічних, правових, культурних та інших інтересів неукраїнського населення республіки.

На початку 20-х років у партійних комітетах було створено спеціальні підрозділи, які працювали з національними меншинами. Їхню роботу координував підвідділ національних меншин ЦК КП(б)У. В 1924 р. підвідділ мав 4 секції: єврейську, німецьку, польську та болгарську. З квітня 1924 р. роботу серед неукраїнського населення координувала Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК (головою був обраний секретар Президії ВУЦВК П. Буценко) та її органи на місцях.

У 1927 р. проведено першу Всеукраїнську нараду щодо роботи серед національних меншин, що сприяла активізації діяльності в цій сфері. Досить активно проводилася лінія щодо найповнішого представництва різних національностей в органах радянської влади. Внаслідок такої політики 1929 р. у республіканському держапараті представники неукраїнського населення становили 63,8% всіх працюючих, в обласному — 73,1%, окружному — 46,5%. Всього в держапараті всіх рівнів представники інших національностей становили 41,3%.

Для розвитку національних меншин велике значення мало створення окремих адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного поселення неукраїнського населення. У жовтні 1924 р. у складі Української СРР було утворено автономну Молдавську республіку, а протягом 1924—1925 рр. почали функціонувати 7 німецьких, 4 болгарських, один польський і один єврейський національний район, а також 954 сільські ради національних меншин, 100 містечкових рад. У цей час в Україні діяли 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 — з єврейською, 31 — з татарською тощо.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років політика коренізації, що сприяла зростанню національної самосвідомості, національному відродженню, почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, за межі якої вона дедалі більше виходила. У цей період українізація стала тим підґрунтям, на якому формувався міф про «націоналізм» та «націонал-ухильництво». У Сталіна була чітка мета: тримати під неослабним контролем розвиток національних процесів, але досягти її, «оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру, — писав він у листі до Л. Кагановича ще у квітні 1926 р., — можна, лише борючись з крайнощами... в лавах комуністів... тільки в боротьбі з такими крайнощами можна перетворити зростаючу українську культуру й українську громадськість на культуру і громадськість радянську».

Боротьба з «крайнощами» велася під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом. Характерною особливістю звинувачень у буржуазному націоналізмі у цей час була їхня своєрідна персоніфікація — «хвильовізм», «шумськізм», «волобуєвщина», «скрипниківщина».

***Волобуєв Михайло Симонович** (1903—1972) — вчений-економіст. Народився в сім'ї службовця. Освіту здобув у гімназії та Харківському інституті профосвіти. З грудня 1920 р. — член КП(б)У. Протягом 1921—1927 рр. працював у системі політосвіти, водночас займався викладацькою роботою. У 1928 р виступив у журналі «Більшовик України» зі статтею «До проблеми української економіки», у якій обстоював цілісність українського національно-господарського терену, захищав господарську самостійність українських підприємств, не погоджувався з панівною роллю російської економіки, вимагав збереження за Україною та іншими республіками права «дійсного контролю за діяльністю союзних органів». Стаття Волобуєва, яку деякі дослідники вважають теоретичною платформою націонал- комунізму, одразу викликала гнів більшовицьких вождів, а її положення були затавровані назвою «волобуєвщина» У 1934 р. Волобуєв був засуджений на п'ять років таборів. Під час війни за завданням НКВС жив у Краснодарському краї під виглядом кореспондента фашистської газети «Кубань», збираючи інформацію про пересування німецьких військ. Після війни очолив кафедру Ростовського фінансово-економічного інституту. У 1957 р. домігся реабілітації. У 1961 р. Волобуєв переїхав у Донецьк, де працював у торговельному інституті. Згодом повернувся до Ростова, де провів останні роки життя.*

Можливо, така диференціація не випадкова, адже кожен з цих «ухилів» уособлював певну групу потенційно опозиційних режиму сил: «хвильовізм» — творчу інтелі-

генцію, «волобуєвщина» — наукову інтелігенцію, «шумськізм» — працівників державного і партійного апаратів, «скрипниківщина» — стару ленінську гвардію.

«Їхня українізація, — казав один з героїв п'єси М. Куліша «Мина Мазайло» дядько Тарас, — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб духу не було». На жаль, репресії, що дедалі більше посилювалися, та голод 1932—1933 рр. в Україні робили ці слова печально пророчими.

На початку 30-х років українізацію, влучно названу американським істориком культури М. Семчишиним «українським ренесансом XX століття», як і всю політику коренізації, почали поступово згортати. У рішеннях XII з'їзду КП(б)У читаємо: «Перед партією стоїть завдання: добити контрреволюційні націоналістичні елементи, викрити до кінця націоналістичний ухил Скрипника, розгорнути подальше проведення більшовицької українізації і роботу з виховання партійних мас, а також широких мас робітників і колгоспників України у дусі пролетарського інтернаціоналізму». Як видно, зміни, порівняно з початком 20-х років, відбулися суттєві: по-перше, українізація стала підкреслено «більшовицькою», по-друге, шляхом «добиття» і «викриття» намагаються втримати її у потрібних режимові рамках, по-третє, все чіткіше простежується акцент на пролетарський інтернаціоналізм.

Остаточно політика коренізації в Україні була згорнута 1938 р. Саме цим роком датована постанова Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла русифікації, і постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», що зумовила ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень на території республіки. У цьому ж сумнозвісному 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл — вогнищ «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Отже, впроваджуючи політику коренізації на початку 20-х років більшовицьке керівництво СРСР мало на меті створити у світового співтовариства враження про вільний та гармонійний розвиток радянських республік; знайти спільну мову з багатомільйонним полінаціональним селянством; зняти наростаюче протиріччя між на-

родними масами і політичною елітою; поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах; частково компенсувати республікам СРСР втрату політичного суверенітету наданням прав «культурно-національної автономії». Коли ж у 30-х роках національне відродження, яке було одним з безпосередніх наслідків політики коренізації, почало виходити за межі міцніючої командно-адміністративної системи, цю політику було згорнуто.

12.8. Україна і процес формування тоталітарного режиму в СРСР

«Великий перелом» наприкінці 20-х років посилив процес відчуження виробника від засобів виробництва, висунув на перший план позаекономічний примус, призвів до падіння життєвого рівня народу, що зумовило зростання психологічного напруження в суспільстві. Прискорена індустріалізація, суцільна колективізація спричинили посилення міграційних процесів, зміну способу життя, ціннісних орієнтацій людей. Протиріччя, що виникали при цьому, суттєво дестабілізували внутрішній розвиток СРСР.

Е умовах перманентної «надзвичайної ситуації в країні» для політичного керівництва все виразніше поставала потреба міцної державної влади. Не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси був покликаний тоталітарний режим, що сформувався в СРСР у 30-х роках.

Термін «тоталітаризм» (з італійської — «охоплюючий все в цілому») при характеристиці політичних процесів вперше було вжито італійськими опонентами Мусоліні на початку 20-х років, коли в Італії тільки-но створювалася однопартійна фашистська система. З 1929 р., починаючи з публікації у газеті «Таймс», цей термін почали застосовувати для характеристики політичного режиму СРСР.

Про зміцнення тоталітаризму в Україні у 20—30-х роках свідчать такі тенденції та процеси:

1. *Утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології.* Це утвердження йшло через безкомпромісну боротьбу з релігією (у 1930 р. внаслідок «організаційних заходів» автокефальна православна церква припинила своє існування); ідеологічне протистояння зі «зміновіхівською»

інтелігенцією», яке закінчилося 1924 р. процесом над так званим Центром дії; «завоювання» «Просвіт», проголошене 1920 р. (завоювати не вдалося, і 1929—1930 рр. було закрито всі «Просвіти»); боротьбу проти ухилів у партії. Цілковиту монополію на істину офіційній ідеології мали забезпечити органи цензури, утворені в республіці на початку 20-х років.

2. *Монополізація влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій.* Наприкінці громадянської війни в Україні легально існували три партії:

а) КП(б)У — фактично український філіал РКП(б);

б) Українська партія соціалістів-революціонерів боротьбистів. На початку 1919 р. вона співпрацювала з більшовиками; її представники входили до складу Раднаркому України, яким керував Х. Раковський. З березня 1920 р. боротьбистів змусили самоліквідуватися і влитися до КП(б)У. Серед лідерів боротьбистів були такі відомі діячі, як О. Шумський, Г. Гринько, Г. Михайличенко, П. Любченко;

в) Українська комуністична партія (укапісти). Її утворено на початку 1920 р. з лівого крила УСДРП. Лідери партії — А. Річицький, Ю. Лапчинський, Б. Антоненко-Давидович. Партія проіснувала до 1925 р.

Влада безцеремонно поводилася з легальними партіями, брутально діяла щодо нелегальних організацій. У 1923 р. Україною прокотилася хвиля масових арештів меншовиків. Характерно, що найбільшу каральну акцію ДПУ провело «на честь» 25-річчя I з'їзду РСДРП. У квітні того ж року було зроблено спробу ліквідувати Одеську організацію меншовиків, під час якої заарештовано багатьох членів партійного комітету й осередку соцмолу. Наприкінці серпня — на початку вересня ДПУ розгромило Установчий з'їзд Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив у Ірпіні біля Києва. Під тиском наростаючої хвилі репресій Всеукраїнський з'їзд меншовиків (лютий 1924 р.), делегати якого представляли 700 членів Катеринославської, Донецької, Харківської та Одеської організацій РСДРП, затвердив постанову про самоліквідацію меншовицьких осередків в Україні.

Після усунення з політичної арени партій-конкурентів комуністична партія відкрито монополізувала всю повноту влади в країні. На XVI з'їзді ВКП(б) (червень 1930 р.) з усією відвертістю було заявлено: «Наша партія є хребет пролетарської диктатури. Наша партія керує усіма орга-

нізаціями пролетаріату й усіма сторонами діяльності пролетарської диктатури, починаючи з придушення класових ворогів і закінчуючи питаннями коноплі, льону, свинарства».

До Конституції СРСР 1936 р. вперше увійшло положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії в політичній системі. Отже, існуюча монополія більшовицької партії на владу була закріплена законодавчо.

3. *Зрощення правлячої партії з державним апаратом.* У 1938 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 304 депутати, з яких 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних. Партійний білет відкривав шлях до керівних посад у різних галузях народного господарства: 1934 р. у республіці серед керівників і спеціалістів важкої промисловості комуністи становили четверту частину, серед директорів підприємств — майже 70%, серед начальників цехів та їхніх заступників — 40%.

4. *Встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям.* Вже на початку 20-х років місцеві органи радянської влади почали розпускати паралельні структури — комітети незаможних селян. Цей процес був юридично закріплений спеціальними циркулярами НКВС і Народного комісаріату землеробства від 15 листопада 1923 р. «Про ліквідацію сільських сходів як органів влади на селі».

7 жовтня 1924 р. ВЦВК і РНК України ухвалили «Положення про порядок реєстрації спілок і товариств», згідно з яким утверджувався довільно-нормативний режим утворення товариств. Усі товариства переводилися під юрисдикцію НКВС і, головне, створювалися законодавчі підстави для монополізації всіх сфер суспільного життя республіки. Одне за одним виникають підконтрольні державі товариства: «Антиалкогольне товариство», товариство «Друзі радіо», «Товариство сприяння юним ленінцям», «Всеукраїнське товариство друзів хімічної оборони й промисловості» тощо. Поступово формується олігархія гігантських товариств-монополістів, підпорядкованих державі, убезпечених від щонайменшої соціальної конкуренції.

Тримаючи під цілковитим контролем профспілки, комсомол, громадські організації, держава забезпечила беззаперечну власну монополію на суспільне життя.

5. *Встановлення монопольного контролю з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, централізація керівництва економікою.* Утворюється коман-

дно-адміністративна система як певна форма організації суспільства (і відповідного типу управління). Ця система охоплює суб'єкта політичних рішень (політична влада), механізм забезпечення виконання цих рішень (апарат) і об'єкт, на який спрямовані ці рішення (суспільство, клас, соціальна група, індивід).

Особливо важливим елементом адміністративно-командної системи був апарат — зв'язуюча ланка між «верхами» і «низами». Очевидно, саме тому Сталін неодноразово наголошував на тому, що «питання про держапарат є одним із найістотніших питань всього нашого будівництва». Проте налагодження роботи цієї важливої ланки йшло надзвичайно повільно і з величезними труднощами.

Апарат був досить громіздким: 1928 р. в Україні в народному господарстві, відповідно до офіційної статистики, було всього 1 млн 942 тис. робітників і службовців, з яких 242 тис. осіб працювало в апараті органів державного і господарського управління, органів управління кооперативних і громадських організацій, тобто апаратчиком був кожен восьмий. Структурна незбалансованість держапарату, незважаючи на його численність, не давала змоги ефективно керувати економікою. У своєму виступі на XVI з'їзді ВКП(б) В. Затонський акцентував увагу саме на цьому аспекті проблеми: «Ось, наприклад, дані, що стосуються осені 1929 р. по Україні: центральний апарат становив 2% з усієї сукупності радянського, кооперативного і господарчого апарату, округ — 17,2%, район — 8,6%. Те, що округ більший від центру, це ще не погано, але те, що район тільки 8%, означає, що дуже тоненькі ніжки були, дуже слабкий район. І не дивно, що ми усі свої основні кампанії змушені були проводити за допомогою системи уповноважених, а це — найгірша із систем, тому що уповноважені, прибуваючи на місця, замість організації нормальної радянської влади і розгортання нормальної пролетарської демократії, природно переводять усе на рейки наказу і ревкомівства».

Командна економіка стала своєрідним фундаментом тоталітаризму в СРСР. Її основним стрижнем була «надзвичайна система» суспільної організації, що базувалася на монополії партійно-державного апарату на владу.

Збереження і зміцнення системи монополій породжували насилля. У цьому контексті й слід сприймати заяву Сталіна, зроблену на XVI з'їзді ВКП(б): «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу». Хоча він тут же підкреслює, що «елементом

допоміжним, а не головним», у реальному житті акцент було зроблено на слові «необхідним», а не на слові «допоміжним». У довоєнний період, починаючи з 1929 р., Україною прокотилися три хвилі масових репресій: перша (1929—1931) — розкуркулення, депортації; друга (1932—1934) — штучне посилення конфіскацією продовольства смертоносного голоду, постишевський терор, репресивний спалах після смерті М. Кірова; третя (1936—1938) — доба «Великого терору».

Дозуючи тиск і відвертий терор, репресивний апарат, який був невід'ємною частиною тоталітарного режиму, мав виконати три головні завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення в партії та країні; забезпечити державу через систему ГУЛАГу безплатною робочою силою; тримати під жорстким контролем хід суспільних процесів.

Особливу активність «підсистема страху» (вираз Г. Попова) в Україні розгортає наприкінці 20-х та в 30-ті роки. Одним з перших кроків до масового терору стала кампанія боротьби із «шкідниками» та «саботажниками», що розпочалася в умовах згортання непу. Сигналом до неї стала «шахтинська справа» (навесні 1928 р., згідно з офіційними повідомленнями, у Шахтинській окрузі Північно-Кавказького краю було «викрито» велику «шкідницьку» організацію, яка нібито складалася з вороже настроєних технічної інтелігенції та замаскованих білогвардійців). В Україні цей сигнал було почуто одразу. У березні 1928 р. в Харкові відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому Л. Каганович виступив з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій», наголосивши, що «навіть і до чесного спеца (тобто спеціаліста із числа старої інтелігенції — *О.Б.*) слід виявляти певний мінімум недовіри, адже спец все-таки не комуніст, не революціонер, не пролетарій, і звихнутися йому дуже легко».

Уже влітку 1928 р. на лаві підсудних серед «шахтинців» опиняться й керівники промисловості України, яким буде приписано створення «Харківського центру» для керівництва «шкідництвом». Після цього набула імпульсу різнопланова, але цілеспрямована боротьба проти кадрів української національної інтелігенції.

«Звинувачення» і «викриття» наростали, як снігова лавина, — сфальсифікований судовий процес «Спілки визволення України», розгром міфічних «Українського національного центру», «Польської організації військової»,

«Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку». Протягом 1930—1941 рр. в Україні було «виявлено» понад 100 різних «центрів», «блоків» і «організацій» (ця цифра, на яку найчастіше роблять посилання в історичній літературі, потребує, на нашу думку, уточнення, адже, як свідчать архівні джерела, тільки в одній Житомирській області з 1 жовтня 1937 р. до 15 лютого 1938 р. було «викрито» і ліквідовано 19 «націоналістичних контрреволюційних організацій» і 27 «повстанських груп»).

Міцніюча тоталітарна держава, борючись з опозицією, не жаліла і власних структур. Так, відповідно до рішень XVI конференції ВКП(б) і II Всеукраїнської конференції КП(б)У протягом 1929—1930 рр. в Україні було проведено «чистку» в 61 823 установах радянського державного апарату; з 338 тис. осіб, які проходили «чистку», звільнено майже 40 тис. (11%).

Відповідно до настанов Сталіна, репресії на початку 30-х років застосовуються проти: а) «шкідництва»; б) «переродженців і дворушників» у самій партії; в) «решток ворожих класів»; г) «решток старих контрреволюційних партій».

Коса сталінського терору безжально різонула національну українську еліту. Тільки в інспірованій справі «Спілки визволення України» (СВУ) було репресовано 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції, серед них С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський, Й. Гермайзе, М. Слабченко, Г. Голоскевич. «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, — з відвертістю і цинізмом говорив один із слідчих у справі «СВУ» Брук. — Це наше завдання, і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо».

Жертвами репресій насамперед стали найяскравіші постаті українського національного відродження — М. Бойчук, М. Зеров, М. Хвильовий, Л. Курбас. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, із них 19 академіків. Жахливого удару було завдано українській літературі: 89 письменників було знищено, 212 примусили замовкнути, 64 заслано, а 83 емігрували.

У 1933 р. стався погром усього культурного життя України. Паралельно до репресій проти творчої та наукової інтелігенції в цьому році розпочалася «чистка» Наркомату освіти УСРР, внаслідок якої було «вичищено» майже 200 «націоналістів і ворожих елементів». В обласних

управліннях народної освіти через політичні мотиви замінили 100% керівництва, у районних — 90%. Часто за звільненням наступало позбавлення волі.

Для українського відродження фатальною стала осінь 1937 р., коли протягом п'яти днів (наприкінці жовтня — на початку листопада) в урочищі Сандормох (Карелія) було розстріляно — 1111 в'язнів Соловецького табору. Серед розстріляних — зірки української національної еліти — Л. Курбас, М. Куліш, М. Зеров, В. Підмогильний, М. Вороний, М. Ірчан, В. Поліщук, О. Слісаренко, П. Филипович, Г. Епік, М. Яловий (Юліан Шпол). Ті, хто лишилися живі, були приречені на роздвоєне творче життя, на постійний внутрішній конфлікт, необхідність балансувати між дисиденством і обслуговуванням режиму.

Жахливим за наслідками був і удар по армії. У Київському та Харківському округах лише за півтора року було репресовано понад 45 командирів стрілецьких з'єднань, у тому числі щонайменше 17 комдивів та 18 комбригів. Під час репресій 1937—1938 рр. загинули коменданти всіх Укріплених районів — особливих з'єднань, розташованих в Україні. На початку березня 1938 р. у своєму донесенні до Москви М. Хрущов та командувач Київського військового округу С. Тимошенко рапортували, що з військ округу за рік «вичищено» майже 3 тис. осіб, із них заарештовано понад 1 тис., «оновлені» практично всі командири корпусів і дивізій. Трагічні наслідки цих репресій стали особливо відчутними в перші місяці війни Німеччини та СРСР.

Не уникла репресій і партія. Внаслідок «чисток» кількісний склад КП(б)У з 1933 до 1938 р. зменшився на 266 281 особу, тобто майже наполовину. Під репресії потрапляли не тільки рядові комуністи, а й керівники КП(б)У. З 11 членів Політбюро ЦК, обраних на пленумі після XIII з'їзду КП(б)У 1937 р., загинули 10 осіб (живим залишився тільки Г. Петровський), а з 5 кандидатів у члени Політбюро — 4. Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК, 9 членів Ревізійної комісії, що їх обрав цей же з'їзд, репресовано 100 осіб. Із травня 1937 р. до лютого 1938 р. на посади перших секретарів обкомів партії було висунуто 13 осіб, з яких 9 незабаром було оголошено «ворогами народу». До червня 1938 р. було заарештовано 17 членів українського радянського уряду. Вже після смерті Сталіна в ході реабілітацій колишній слідчий Родос, якого з трибуни XX з'їзду КПРС було названо «нікчемною людиною з курячим кругозором, у моральному від-

ношенні буквально виродком», заявив на засіданні Президії ЦК КПРС: «Мені сказали, що Косіор і Чубар є ворогами народу, тому я, як слідчий, повинен був витягти з них зізнання, що вони вороги народу... Я вважав, що виконую доручення партії».

Погрозами, моральним тиском, фізичним насиллям вибивалися такі «зізнання». Ось як характеризує ситуацію в Україні 1938 р. відомий історик Р. Конквест у книзі «Великий терор»: «Терор був настільки загальним і настільки «скорострільним», що законні органи влади фактично розпалися. В українському ЦК не було більше кворуму; не існувало органу, що призначав уряд. Наркоми, що призначалися нерегулярно, з'являлись у наркоматах на тижні чи навіть на дні і потім щезали. Безпрецедентний удар по політичному керівництву означав повну руйнацію української партії. Республіка стала вотчиною НКВС, де навіть формальна партійна і радянська робота практично завмерла». Проте прес репресивного тиску на суспільство не послаблювався. «Ворогів ми пощипали чимало, — заявив на IV Київській обласній партійній конференції М. Хрущов, — але зазнаватися нам, особливо працівникам України, ... не можна».

Для зміцнення тоталітарного режиму важливо не тільки знищити будь-яку опозицію, не тільки прищепити суспільству вірус тотального страху, а й створити атмосферу загальної недовіри, взаємної підозри. Саме з цією метою XIII з'їзд КП(б)У висунув гасло: «До кінця викорчувати залишки ідіотської хвороби — політичної безпечності, підняти революційну пильність». Внаслідок цього, у різні інстанції і «компетентні органи» мутним потоком пішли численні наклепи і доноси. Норми моралі, людська гідність поступалися місцем боротьбі за елементарне біологічне виживання.

Атмосфера в суспільстві була гнітючою. Відчуваючи наростаючий тиск тоталітарного режиму, люди намагалися знайти бодай примарливі гарантії від сваволі репресивного апарату. Одні бачили вихід у доносах, інші — в підлабузництві до начальства. Інколи ці розпачливі пошуки призводили до трагікомічних ситуацій. Виступаючи на XVIII з'їзді ВКП(б), А. Жданов іронічно розповідав про одну з них: «Деякі члени партії для того, щоб перестрахуватися, зверталися за допомогою до лікувальних установ. Ось довідка, видана одному громадянину: «Тов. (ім'ярек) за станом свого здоров'я і свідомості не може бути використаним ніяким класовим ворогом для своїх

цілей. Райпсих Жовт. р-ну м. Києва (підпис)». А з вершини піраміди влади лунала цинічно-оптимістична фраза: «Жити стало краще, жити стало веселіше».

Отже, про зміцнення тоталітаризму в Україні, як і в СРСР загалом, у 20—30-х роках свідчать утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології; монополізація влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій; зрощення правлячої партії з державним апаратом; одержавлення суспільства, блокування державою розвитку громадянського суспільства; встановлення партійно-державним апаратом монопольного контролю над економічною сферою, зміцнення централізованого керівництва економікою.

Масові репресії, що набули в 20—30-х роках різних форм (розкуркулення, депортації, голодомор, викриття «шкідницьких організацій» та ін.), були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони в політичній сфері придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в економічній сфері — сприяли підтриманню основного стимулу до праці — страху, забезпечували систему дармовою робочою силою; у соціальній сфері — розколювали суспільство, протиставляли його верстви одну одній, створювали атмосферу взаємної підозри та недовіри, шляхом перманентних пошуків ворога (хто не з нами, той — проти нас) забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи — дисципліни та єдності.

13. Західноукраїнські землі в 20—30-х роках

13.1. Українські землі в складі Польщі

З 1919 р. під польською окупацією опинилися 125,7 тис. км^2 земель Східної Галичини та Західної Волині, що становило майже третину усієї площі тодішньої Польської держави. Відповідно до даних перепису 1931 р., на цій території проживало 8,9 млн осіб, в тому числі 5,6 млн українців та 2,2 млн поляків. Все це стало для Польщі не тільки новим джерелом сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту, воно зумовило появу і загострення зовнішніх і внутрішніх проблем, що суттєво дестабілізувало ситуацію в країні.

Офіційна польська політика в українському питанні пройшла у своєму розвитку кілька етапів.

I етап — «невизначеності» (1919—1923). Суть невизначеності полягала в тому, що з погляду міжнародного права і держав Антанти, влада Польщі над Західною Україною вважалася спірною. Кожна із сторін намагалася відстояти свої інтереси. Польські власті йшли шляхом поступок і обіцянок. На Паризькій мирній конференції (28 червня 1919 р.) Польща зобов'язалася перед державами Антанти гарантувати українському населенню автономію. Польська конституція (17 березня 1921 р.) гарантувала право українців на рідну мову в публічному житті та навчанні в початкових школах. Крім цього, закон від 26 вересня 1922 р. надавав самоврядування трьом галиць-

ким воєводствам: Львівському, Station Станіславському і Тернопільському. І хоча всі ці закони, гарантії і права так і залишилися на папері, все ж вони стали вагомими аргументами під час остаточного вирішення долі західноукраїнських земель радою послів великих держав.

Українці Галичини намагалися відстояти свої позиції шляхом рішучих дій, демонстрацією активності. Так, вони відмовлялися визнати уряд Польської держави своїм законним урядом, бойкотували перепис 1921 р. і вибори до сейму 1922 р., застосовували тактику терору і саботажу. Проте в більшості випадків відчай і приреченість лежали в основі цієї активності українців Східної Галичини.

На межі 1922—1923 рр. політичний рейтинг східногалицької української буржуазії дуже впав. Ще в середині 1922 р. польське посольство у Ватикані обґрунтувало безперспективність проникнення католицизму на слов'янський Схід за допомогою греко-католицької церкви. Це призвело до зміни політики Папи Пія XI щодо східногалицького питання і до фактичної відмови від подальшої підтримки А. Шептицького та уряду ЗУНР.

Шептицький Андрей (1865—1944) — громадсько-політичний діяч, просвітник, митрополит Української греко-католицької церкви (з 31 жовтня 1901), архієпископ, доктор теології. Освіту здобув у Краківському університеті та Краківській єзуїтській семінарії. Засновник Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923), теологічних журналів. У церковному житті — прихильник екуменізму. Шептицький послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили на західних землях, які відстоювали їхній автономний статус у 1900—1920 рр. Під час нацистської окупації — почесний голова Української Національної Ради, відкрито виступав проти масового винищення євреїв. Підтримуючи змагання ОУН—УПА за незалежність України, водночас не приймав крайнощів (терору, саботажу тощо). Похований у соборі Св. Юра у Львові.

У цей період змінює акценти у своїй політиці й Англія. Так, на початку 1923 р. англійський уряд за поступки, які йому зробила Франція на Близькому Сході (зокрема, в районі Мосулу — мосульська нафта), погодився на анексію Східної Галичини Польщею — союзницею Франції.

14 березня 1923 р. в Парижі зібралася рада послів великих держав — Англії, Франції, Італії та Японії, яка остаточно визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною.

II етап — «тиску» (1923—1926). У цей період при владі в Польщі перебували народові демократи (ендеки), які в

українському питанні відстоювали «інкорпораційну» програму. Суть цієї програми полягала в тому, щоб окупувати західні землі України, Білорусії і Литви, домогтися визнання нових східних кордонів Польщі, а потім шляхом примусової асиміляції поневолених народів створити однонаціональну польську державу.

Економічна політика ендеків в українських землях мала на меті гальмування розвитку «східних кресів» і перетворення їх в аграрно-сировинний додаток розвинутіших власне польських земель.

Уряд офіційно поділив країну на дві господарські території: Польщу «А», до якої входили корінні польські землі, і Польщу «Б», що складалася переважно із захоплених українських та білоруських земель. Дешевими кредитами та державними замовленнями промисловий розвиток Польщі «А» підтримувався і стимулювався, в українських же землях кредитування промислових підприємств різко обмежувалося. Так, 1924 р. три галицькі банки, що перебували в підпорядкуванні місцевих органів управління, розпорядженням президента Польщі було об'єднано в один «Банк крайового господарства», який під контролем Варшави фактично став інструментом економічного закабалення західноукраїнських земель.

Стимульована польською колоніальною політикою, наростаюча тенденція економічного занепаду Західної України дедалі більше набуває рис катастрофічності: на чотири воєводства — Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське — припадало 25% території та 28% населення Польщі, але тільки 16,6% промислових підприємств і 9,8% робітників.

Штучне стримування промислового розвитку Західної України не дало можливості вилучити з аграрного сектора краю значної кількості працездатного населення для роботи на фабриках та заводах і таким чином пом'якшити проблеми села, що задихалося від аграрного перенаселення і безземелля. У 1921 р. питома вага малоземельних, напівпролетарських селянських господарств площею до 5 га становила в Західній Україні 81,1%, а в Центральній Польщі — 53,7%.

Становище в аграрному секторі українських земель ускладнювалося ще й тим, що польський уряд у цьому регіоні надав кращі землі, вилучені внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків, у розпорядження так званих осадників. Осадники мали сприяти асиміляції українського населення і, в разі потреби, виконувати каральні функ-

ції. Протягом 1919—1929 рр. 77 тис. осадників отримали в Західній Україні понад 600 тис. га землі.

Польські урядові кола намагалися витравити самі поняття «Україна», «українець». Українське населення «східних кресів» вони називали «русинами», а всю територію іменували — Східна Малопольщина. «Немаєніякого українського народу, — цинічно заявляв міністр польського уряду С. Грабський, — український народ — вигадка комуністів з пропагандистською метою». Ще далі пішла урядова газета «Слово польське». Вона стверджувала, ніби в українців «відсутня всяка організаційність і державний інстинкт, відсутня будь-яка юридична і взагалі розумова культура, необхідна для того, щоб управляти власною державою».

Сигналом до активної полонізації українських земель став закон від 31 липня 1924 р., який проголосив, що державною мовою на території Польщі є польська мова. Офіційна влада взяла курс на ліквідацію української школи: якщо в 1911/12 навчальному році в Східній Галичині було 2418 українських шкіл, то в 1922/23 рр. — вже 1859, а в 1926/27 рр. — лише 845.

У травні 1926 р. Ю. Пілсудський здійснює державний переворот, внаслідок якого в Польщі був установлений режим, відомий під назвою «санації».

III етап — «пошуку компромісу» (1926—1937). Прийшовши до влади, Ю. Пілсудський виношує плани відновлення Польщі «від моря до моря». Підготовка до широкомасштабних зовнішніх акцій вимагала стабілізації внутрішнього становища в країні, зокрема, на території національних меншин. Цим і пояснюється зміна акцентів офіційної політики в українському питанні. На зміну політиці тиску приходить гнучкіша політика певних поступок, пошуку компромісів (іноді імітації поступок і компромісів) з метою створення у поневоленого населення ілюзії ліквідації національного гніту. «Інкорпораційна» політика ендеків витісняється «федералістичною» програмою пілсудчиків, відомою в 20—30-х роках як доктрина польського прометеїзму. Суть нового курсу полягала в державній асиміляції національних меншин і у відмові від національної асиміляції (денаціоналізації), особливо мовної, шляхом примусу. Для здійснення цієї програми при міністерстві внутрішніх справ 1926 р. створюється спеціальний відділ національностей; у березні 1934 р. при Президії Ради міністрів Польщі почали діяти Національний комітет і Бюро національної політики.

Значні позики «санаційного» уряду Українському банкові в Луцьку, банку «Народний кредит», Центральному союзу кооператорів та іншим фінансовим та господарським об'єднанням української буржуазії, здійснені протягом 1928—1930 рр., значною мірою сприяли тому, що найчисленніша українська партія УНДО в жовтні 1935 р. бере курс на «нормалізацію» польсько-українських відносин. У відповідь уряд іде на деякі поступки. Лідер УНДО В. Мудрий був обраний одним з п'яти віце-маршалків сейму. Вийшли на волю більшість в'язнів-українців з концтабору в Березі-Картузькій. Нові фінансові позики одержали українські економічні установи, зокрема, банк «Дністер», «Українська ощадниця» тощо.

Політика поступок українській буржуазії, як і вся програма державної асиміляції, використовувалася «санаційною» владою недовго. Напередодні Другої світової війни під тиском зовнішніх обставин, а особливо, побоюючись позиції Німеччини в українському питанні, польський уряд 1937 р. *змінює акценти у своїй національній* політиці, повертаючись до ендецької доктрини однонаціональної польської держави.

Цілком очевидно, що, незважаючи на постійне коливання офіційного курсу польського уряду в українському питанні, на всіх етапах суттю цього курсу залишалася асиміляція українського населення. Це зумовлювало певну опозиційність українців польському режимові. Опозиційність виявлялася як у легальних, так і в нелегальних формах боротьби за свої права.

Польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах. Це давало можливість національним меншинам, незважаючи на дискримінацію, обстоювати власні інтереси через офіційні канали в інститутах державної влади. Певне, саме тому вже 1925 р. українці мали 12 своїх політичних партій, що представляли широкий політичний спектр. Це — Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО), яке утворилося 1925 р., — по суті, ліберальна партія. Лідери — Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький. Програма — конституційна демократія та незалежність України. Українська соціал-радикальна партія (УСРП), що утворилася 1926 р., — соціалістична партія. Лідери — Л. Бачинський, І. Макух. Програма — обмеження приватної власності, незалежність України. Комуністична партія Західної України (КПЗУ) утворилася 1919 р., а з 1923 р. почала називатися КПЗУ. Лідери — Й. Крілик, Р. Кузьма. Програма — проти соці-

альних та національних утисків, за об'єднання Західної України з Радянською Україною. Ці партії були найчисленнішими і найвпливовішими. На протилежному полюсі перебували політичні об'єднання типу Української католицької партії, які були слабкими і схилялися до співпраці з польським урядом.

Українські партії небезуспішно боролися за місця в польському парламенті: якщо у листопаді 1927 р. представництво українців у сеймі складалося з 25 послів і 6 сенаторів, то в липні 1930 р. воно зросло до 50 послів і 14 сенаторів. І хоча єдності серед українських парламентарів не було, вони, як правило, дотримувалися однієї з трьох орієнтацій (пропольської, прорадянської та самостійницької), все ж українське парламентське представництво було важливим і впливовим фактором політичного життя, незважати на яке польський уряд не міг.

В економіці протидія офіційній лінії на гальмування розвитку українських земель здійснювалася через кооперативний рух. У цей час, як відзначає О. Субтельний, відбулося розширення функцій кооперативів, «кооперативний рух став розглядати себе як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту». Очевидно, саме тому в умовах жорсткого економічного тиску інтенсивно розвивається українська кооперація. Так, якщо 1921 р. у Галичині було 580 кооперативів, то 1928 р. — 2500, а 1939 р. — майже 4000.

Реагуючи на полонізацію освіти, свідома українська інтелігенція заснувала у Львові таємний Український університет (1921—1925). Масштаби діяльності цього підпільного (сучасники назвали його «катакомбним»), навчального закладу вражають. У період свого піднесення він мав три факультети (філософський, правничий та медичний) і 15 кафедр. Майже 1500 студентів навчалися під керівництвом 54 професорів. Основним центром національної культури в західноукраїнських землях було в 20—30-х роках Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) у Львові. До його складу входило понад 200 науковців, серед яких були історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, літературознавці М. Возняк, К. Студинський, археолог Я. Пастернак, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса. Таємний Український університет і НТШ були не тільки осередками збереження і розвитку української культури, а й центрами формування нової генерації національної еліти.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях була греко-католицька церква, яка

1939 р. у Галичині і Закарпатті налічувала 4,37 млн віруючих, 3040 парафій з 4440 церквами. Проте не було єдності і в церковних справах. Тут чітко визначилося протистояння митрополита А. Шептицького, який намагався підтримувати національні прагнення свого народу, та єпископа Г. Хомишина і Василіанського ордену, що виступали за злиття греко-католицької церкви з католицькою, сприяючи цим процесові асиміляції українців. Шептицький рішуче засудив колонізаційну політику щодо греко-католицької церкви на Волині, де поляки хотіли запровадити «нови обжондик» (новий обряд) — суміш українського і польського обрядів, а зазнавши поразки, почали конфісковувати церковні землі й руйнувати храми (знищено майже 200 церков). Протести митрополита у Римі, звернення до Ліги Націй зупинили вандалізм польських властей. Дотримуючись центристських позицій, Шептицький енергійно виступає проти кампанії пацифікації, підтримує політику нормалізації, засуджує екстремізм ОУН і виступи комуністів.

Коли тиск польського уряду ставав нестерпним, відповідна реакція українського населення дедалі більше починала виходити за межі легальних, мирних форм обстоювання власних інтересів і прав, набираючи характеру революційного, а подекуди — і екстремістського.

З року в рік міцнів робітничий рух: якщо 1922 р. в Західній Україні відбулося лише 59 страйків, то 1934—1939 рр. — 1118. З весни 1930 р. посилилися виступи селян. За даними польської офіційної статистики, на території Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств відбулося понад 3 тисячі антидержавних політичних виступів, з яких 160 селянських заворушень супроводжувалися сутичками з місцевими властями і поліцією. Відповіддю польського уряду була кампанія пацифікації («умиротворення») — придушення виступів за допомогою поліції та військ. Під час екзекуцій селян примушували вигукувати: «Хай живе маршал Пілсудський!» або співати: «Єще Польська не згінела». Жорстоким репресіям було піддано жителів 800 сіл, 1739 осіб було заарештовано.

Послідовна асиміляторська політика польських властей, фактична відсутність єдності українських політичних сил штовхали частину української молоді до застосування більш радикальних форм боротьби. У січні 1929 р. у Відні було створено Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Її лідером став Є. Коновалець, а основним

ідеологом довгий час був Д. Донцов, який обстоював український інтегральний націоналізм.

__Коновалець Євген__ (1891—1938) — військовий і політичний діяч. Навчався у Львівському університеті, активно працював в «Академічній громаді», Студентському союзі, був секретарем львівської філії «Просвіти» Представляв студентську молодь у ЦК Української національно-демократичної партії. У 1910 р. був під судом за участь у боротьбі за створення українського університету у Львові. Під час Першої світової війни в австро-угорській армії, наприкінці квітня 1915 р. потрапив у російський полон. У 1917 р. таємно прибув з Царицина до Києва. Співорганізатор Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, з січня 1918 р. — беззмінний командир формації Січових стрільців. Під час антигетьманського повстання 20 листопада 1918 р. — начальник Осадного корпусу, що наступав на Київ. В Армії УНР — командир дивізії, корпусу, армійської групи; полковник Армії УНР. Після саморозпуску Січових стрільців 6 грудня 1919 р. Коновалець перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 р. — на еміграції. Ініціатор створення УВО (1921) та ОУН (1929), перший голова її Проводу. Вбитий у Роттердамі агентом НКВС. Автор праці «Причини до історії української революції».

Напередодні Другої світової війни ця організація налічувала у своїх лавах 20 тис. осіб. Вдаючись до тактики саботажу та терору щодо влади, ОУН намагалася стимулювати в українському суспільстві стан «постійного революційного бродіння», «підтримати і розвинути постійний дух протесту проти властей». На це і були спрямовані на початку 30-х років сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція — вбивство 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію).

Отже, незважаючи на постійні коливання офіційного курсу польського уряду в українському питанні, на всіх етапах стратегічна мета (асиміляція українців) фактично не змінювалася. Під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин модифікаціям та видозмінам піддавалася лише тактична лінія, що суттєво впливало на темпи, засоби і методи досягнення поставленої мети.

Відповіддю населення західноукраїнських земель на асиміляторський державний курс стала активна протидія, що виявилася в різних формах та широкому спектрі засобів боротьби за свої права. Найвпливовішими чинниками, які забезпечили українському народові збереження національних ознак, були легальні партії, українське

представництво в польському сеймі — легітимні (законні) центри захисту інтересів народу; кооперативний рух — знаряддя самоврядування та економічного самозахисту; таємний Український університет та НТШ — осередки збереження і розвитку української культури, формування нової генерації національної еліти; греко-католицька церква — духовний посередник між владою і українським народом; робітничий та селянський рух, що були не тільки виявами невдоволення широких народних мас, а й демонстрацією потенціальних можливостей протидії антинародній політиці; ОУН — чинник, який дестабілізовував внутрішню ситуацію в Польській державі та підтримував у народі революційні настрої, готовність до боротьби за національну незалежність.

13.2. Українські землі в складі Румунії

За офіційною статистикою, 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців (або 4,7% усього населення). Основними місцями їхнього зосередження були Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії.

Колоніальна експлуатація українських земель вела до деградації господарства. На Буковині за 1922—1929 рр. було закрито 85 підприємств і майстерень. Окупанти демонтували і вивезли в Румунію обладнання Аккерманських трамвайних майстерень та прядильної фабрики, Ізмаїльського та Ренійського портів. Вже в перші роки окупації майже третину працездатного населення становили безробітні. Ще більше погіршила ситуацію економічна криза, яка охопила Румунію 1928 р. Внаслідок її руйнуючої дії кількість підприємств у Північній Буковині до 1935 р. скоротилася наполовину, а в Аккерманському та Ізмаїльському повітах — більш, ніж на чверть.

Не кращою була і ситуація в сільському господарстві. Внаслідок грабіжницької аграрної реформи розміри селянських володінь в українських повітах Бессарабії зменшились майже втричі. На початку «реформи» орендна плата за гектар була встановлена у розмірі 1160 лей, незабаром вона зросла до 2 тис. лей. Це спричинило хвилю розорень. Тільки в Аккерманському повіті з 26 567 наділених землею селян понад 48% дуже швидко її позбулися.

Ці ж процеси були характерними і для Північної Буковини. Грабіжницька колоніальна політика вела до катастрофи. У квітні 1932 р., виступаючи на засіданні румунського парламенту, міністр сільського господарства Міхалакі був змушений визнати, що «сільське населення Буковини перебуває під загрозою голодної смерті».

Не випадково серед селян ходило прислів'я: «Були ліберали — подушки забрали, прийшли цараністи — нема чого їсти». 22 роки, проведені українцями під владою Румунії, історики поділяють на три періоди: 1918—1928 pp. і 1937—1940 pp. — періоди реакції, 1928—1937 pp. — період відносної лібералізації. У перший період реакції у провінції запроваджується воєнний стан, українські землі активно роздаються офіцерам румунської армії (як у Польщі осадникам). За даними депутата румунського парламенту Якубеску, на травень 1925 р. особливо багато офіцерів королівської армії осіло в Аккерманському повіті. У цей час будь-який виступ проти властей жорстоко придушується, як це було з Татарбунарським повстанням 1924 p., у якому взяло участь 6 тис. осіб. Йде активна румунізація краю: закрито всі українські школи, переслідується українська церква, до 1927 р. Буковина втрачає автономію, якою володіла, перебуваючи під владою Австрії.

Період 1928—1937 pp. позначений відносною лібералізацією. Однак хронологічні межі цього періоду слід дещо звузити. Справді, період 1929—1933 pp. був часом кризи, нестабільності влади (змінилось 10 кабінетів міністрів), що призвело до певного послаблення колоніального ярма на українських землях. Проте під впливом революційних подій у цей час прем'єр-міністр Румунії Вайда-Воєвод 1933 р. заявив: «Необхідно врятувати країну, переступивши через усі закони, через усі порядки, через усі конституції. Нехай буде диктатура, але країну потрібно врятувати».

Уже в лютому 1933 р. на окупованих землях було введено надзвичайний стан, а протягом 1933—1935 pp. румунський парламент прийняв кілька реакційних законів, у тому числі про реорганізацію і зміцнення поліції та сигуранци. З середини 30-х років у Румунії набирають сили фашистські партії та організації («Залізна гвардія», що діяла з 1935 р. під демагогічним гаслом «Все для батьківщини!», націонал-християнська партія та ін.). Встановлення в лютому 1938 р. особистої диктатури Кароля II тільки фіксувало той злам у бік реакції, який реально відбувся у внутрішній політиці 1933 р.

Наростав політичний рух і в українських землях, підвладних Румунії. Найактивнішим він був на території Буковини, де діяли три основні політичні формування:

1. Комуністична партія Буковини. Утворилася 1918 р.; з 1926 р. — складова Комуністичної партії Румунії. Лідери — С. Канюк, В. Гаврилюк, Ф. Стасюк та ін. Боролася за возз'єднання з Радянською Україною.

2. Українська національна партія. Утворилася 1927 р. Лідер — В. Залозецький. Виступала за «органічну» роботу і компроміс з існуючим режимом. За час свого існування (1927—1938) цій партії вдалося здобути декілька місць у румунському парламенті.

3. «Революційний», або націоналістичний табір. Сформувався в середині 30-х років. В основному він охоплював молодь і студентство (спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізняк»), але мав і певну підтримку селянства. Лідери — О. Зибачинський, І. Григорович, Д. Квітковський.

Отже, характерними рисами політики Румунії в українському питанні були форсована, жорстка асиміляція, колоніальна експлуатація, гальмування економічного розвитку, блокування політичної активності української спільноти.

13.3. Українські землі в складі Чехословаччини

Після розвалу Австро-Угорської імперії гостро постало питання про майбутню долю Закарпаття. У червні 1918 р. на базі емігрантських організацій, вихідців із Закарпаття, було утворено Американську Народну Раду карпатських русинів, яку очолив Г. Жаткович. Незабаром на засіданні Ради в Гомстеді було висунуто три альтернативні варіанти вирішення карпатського питання: 1) надання повної незалежності карпатським русинам; 2) об'єднання з галицькими і буковинськими українцями; 3) одержання автономії.

23 жовтня 1918 р. карпатські русини, за порадою президента США В. Вільсона, приєдналися до емігрантської організації «Середньоєвропейська демократична унія», що представляла 10 млн емігрантів з колишньої Австро-Угорщини. За русинами було визнано право на самовизначення. Голова унії Т. Масарик обіцяв їм автономію та вигід-

ні кордони. Саме за таких умов 12 листопада 1918 р. на засіданні Ради в Скрентоні (США, штат Пенсільванія) і було вирішено приєднати русинські землі до Чехословацької республіки. Це рішення було невдовзі закріплено Тріанонським мирним договором (червень 1920 р.), згідно з яким до Чехословаччини приєднувалося Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь». Вона мала одержати найширшу автономію. Значною мірою ці рішення так і залишилися на папері.

Чеська буржуазія підкорила собі економіку Закарпаття, фактично перетворивши цей край у аграрно-сировинний придаток економічно високорозвинутих чеських земель. Територія «Підкарпатської Русі» становила 5% усієї території Чехословацької республіки, на якій проживало 9% населення і було розміщено лише 0,07% виробничих потужностей, що у 136 разів менше, ніж у Чехії та Моравії. Край був своєрідним зразком катастрофічного відставання і застою: питома вага промисловості в економіці становила лише 2%, тобто за показниками економічного розвитку Закарпаття перебувало на рівні XVIII ст., коли тільки розпочинався промисловий переворот.

Про кризовий стан сільського господарства свідчить той факт, що майже 90% селянських господарств краю потрапило в боргову кабалу до банків та лихварів. Цей процес зумовили не тільки висока орендна плата, а й численні штрафи та податки, розміри останніх за десятиріччя (1919—1929) збільшилися в 13 разів.

Зрозуміло, такий державний курс неодноразово викликав опір з боку народних мас, і за неповні два десятиріччя свого панування чеські власті були змушені 91 раз наказувати стріляти в робітників і селян.

Позиція властей Чехословаччини на українських землях у суспільно-політичній та культурній сферах була поміркованішою і виваженішою, ніж у Польщі та Румунії. Про це свідчить існування в 30-х роках у Закарпатті майже 30 політичних партій, що репрезентували широкий спектр поглядів на суспільний розвиток. Зростала кількість початкових шкіл (з 1924 до 1938 р. їх збільшилося з 525 до 851, а гімназій — з 3 до 11). Велике значення мав дозвіл користуватися в цих школах мовою на власний вибір. Вільно діяли українські громадські організації: «Просвіта», «Асоціація українських учителів», «Пласт» тощо.

Чехізація йшла й у Закарпатті. Так, за 20 років панування в цьому краї чеські власті відкрили 213 самостій-

них чеських шкіл та 191 чеський філіал при українських та угорських школах, проте чехізація була порівняно м'якою.

Отже, характерні риси польської моделі панування в українських землях (насильницька асиміляція, штучне стримування економічного (особливо промислового) розвитку, репресивні акції, національний гніт тощо) були в пом'якшеному вигляді притаманні внутрішній політиці Чехословаччини в українському питанні, й у більш жорсткій формі виявлялися в українській політиці Румунії.

14.
Україна в роки Другої світової війни (1939—1945)

14.1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Проголошення автономії Карпатської України

Наприкінці 30-х років Версальсько-Вашингтонська система, не витримуючи натиску міцніючої Німеччини та її сателітів, починає тріщати по всіх швах. За цих умов українське питання поступово висувається на одне з чільних місць у міжнародній політиці. Напередодні Другої світової війни роз'єднаність українських земель, їхнє перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціально-політичний устрій, були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя Європи. Це робило українське питання клубком серйозних суперечностей, а «українську карту» — серйозним козирем у великій дипломатичній грі.

Українське питання у вузькому розумінні — це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому — це питання про умови і механізм возз'єднання українських земель та створення власної української державності.

Напередодні Другої світової війни чітко визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання. Перша група — СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина — країни, до складу яких входили українські землі. Їхня основна мета — втримати вже підвладні землі й приєднати нові. Друга група — Англія, Франція

і частково США (тобто країни — творці Версальсько-Вашингтонської системи), які своїм втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси. Третя група — Німеччина, яка, борючись за «життєвий простір», претендувала на українські землі, і Угорщина, яка, будучи невдоволеною умовами Тріанонського мирного договору 1920 р., домагалася повернення Закарпатської України. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити українського питання. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні Другої світової війни стала Німеччина. Через декілька місяців після приходу фашистів до влади — у березні—травні 1933 р. — Розенберг здійснює напівофіційні візити до Локарно і Лондона, де під час таємних нарад з італійськими та англійськими політичними діячами обґрунтовує «план поділу Росії шляхом відриву від Рад України». Уже в червні 1933 р. на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлерівцям України «для раціональнішого використання цієї родючої території». Ця вимога міститься у меморандумі, проголошеному главою німецької делегації Гугенбергом. І хоча у відповідь на радянську ноту з цього приводу німецька сторона заявила, що зазначені в меморандумі твердження належать особисто Гугенбергу і не погоджені з урядом, — це був тільки дипломатичний маневр. Українські орієнтири стають дедалі чіткішими у фашистських планах зовнішньополітичної експансії. У 1936 р., виступаючи в Нюрнберзі на з'їзді нацистської партії, Гітлер заявив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то «кожна німецька господарка відчула б, наскільки її життя стало легшим».

Українське питання активно застосовувалося для заспокоєння західних держав. Так, у розмові з одним високопоставленим представником правлячих кіл Англії в Берліні в травні 1936 р. Герінг підкреслив: «Ми вам гарантуємо, що... ніколи на вас не нападемо. Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але й розв'яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною». Очевидно, рішуча позиція (значною мірою імітаційна) Гітлера в українському питанні на цьому ета-

ні була зумовлена не стільки конкретними стратегічними планами щодо України, скільки тактичними цілями. По-перше, Німеччина намагалася зробити поступливішою позицію Англії і Франції при вирішенні європейських справ. І мета була досягнута: політика «умиротворення» — логічний результат чітко проголошеної орієнтації німецької експансії на схід. По-друге, українське питання дало змогу Гітлеру приховати справжній західний напрямок основного удару на початку Другої світової війни.

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм з більшовизмом, уряди Англії та Франції пішли на Мюнхенську змову (29—30 вересня 1938 р.), що поклала початок руйнації Чехословацької держави. Чехословацька проблема в цей період стала центральною в європейській політиці, а питання подальшої долі Закарпатської України — однією з головних складових цієї проблеми. Підтвердження цього знаходимо у звіті співробітника американського посольства у Варшаві Д. Біддла «Погляди на можливі німецькі плани щодо «Великої України», направленому 15 грудня 1938 р. президенту і держсекретарю США. У ньому зазначається, що «напередодні Мюнхенської конференції і на ранньому етапі постмюнхенського періоду питання незалежності Української держави було одним із центральних».

Крім Німеччини, свою зацікавленість у подальшій долі Закарпатської України енергійно демонстрували Угорщина та Польща. Особливо активною була Угорщина, яка домагалася відокремлення чехословацької території, заселеної угорцями, і надання словакам і західним українцям права на самовизначення. Таке «піклування» хортистів мало на меті не що інше, як приєднання до Угорщини усієї Чехословаччини та Закарпаття. Польща підтримувала угорські загарбницькі плани, сподіваючись на те, що, коли буде встановлено спільний угорсько-польський кордон у Карпатах, вона матиме змогу створити під власним керівництвом «інтермаріум» — блок малих і середніх держав між Балтійським і Чорним морями і, таким чином, стати важливим суб'єктом європейської політики.

Домагаючись свого, польська дипломатія постійно акцентувала увагу Німеччини на антирадянській спрямованості майбутнього утворення, підкреслюючи, що «довжина польсько-румунського кордону відносно невелика і що за допомогою спільного польсько-угорського кордону через Закарпатську Русь ми створили б міцніший бар'єр проти Росії». Маючи власні інтереси у цьому регіоні, а

також боячись посилення держав, так би мовити, своєї вагової категорії, проти польських та угорських планів щодо Закарпаття виступили Румунія та Югославія.

Намагаючись хоч якось врятувати єдність республіки після приголомшуючого мюнхенського удару, чехословацький уряд при демонстративно вичікувальній позиції німецької дипломатії пішов на поступки в питанні словацької та української автономії. Увечері 10 жовтня радіо «Прага» повідомило, що Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. Наступного дня уряд Праги офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України (яка назавжди позбулася назви «Підкарпатська Рутенія»). Прем'єр-міністром став голова Автономно-землеробського союзу А. Бродій, а до складу уряду увійшли Е. Бачинський, С. Фенцик, А. Волошин, Ю. Ревай та І. П'єщак.

З проголошенням автономії Карпатської України Гітлер майстерно використовує українське питання як засіб тиску і шантажу у відносинах не тільки з противниками, а й із потенціальними союзниками. У цей період у Німеччині, очевидно, не лише з пропагандистською метою вивчали питання про створення «Великої України». У листі французького посла в Берліні Р. Кулондра від 15 грудня 1938 р., надісланому до міністерства закордонних справ Франції, зазначалося: «Що стосується України, то ось вже майже протягом десяти днів весь націонал-соціалістичний апарат говорить про неї. Дослідницький центр Розенберга, відомство д-ра Гебельса... ретельно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається, ще не розроблені, але сама мета, здається... вже встановленою — створити Велику Україну... В оточенні Гітлера думають про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна».

Однак про нацистські плани щодо України більше й охочіше говорили на Заході, ніж у самій Німеччині, ніби вказуючи напрямок основного удару. Протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. в англійських газетах і журналах з'явилося понад 900 статей і заміток на українські теми. Аналогічна картина спостерігалася й у Франції. Лише у грудні 1938 р. в Парижі та багатьох провінційних містах було опубліковано понад 300 великих газетних і

журнальних статей про Україну. Характерно, що західна преса подавала «українські» плани Німеччини як вирішену справу. За цих обставин позиція Гітлера була надзвичайно обережною: зваживши всі «за» і «проти», він обрав роль арбітра у вирішенні долі українських земель, що належали Чехословаччині. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині 1856 км^2 своєї території з населенням 180 тис. жителів, куди входили два найбільші міста: столиця Ужгород і Мукачів. Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. Водночас, зберігши Карпатську Україну, Гітлер залишив у своєму активі серйозні засоби тиску не тільки на Угорщину, яка не отримала всього, чого бажала, а й на Польщу та СРСР, за рахунок територій яких могла з часом бути створена «Велика Україна». Оцінюючи такий перебіг подій, американський дипломат Д. Біддл підкреслював, що зосередження уваги на питанні про Велику Україну — це свідомо інспірований Берліном тактичний маневр, спрямований на: 1) здійснення відволікаючих акцій для прикриття інших проміжних ходів; 2) одночасне розгортання пропагандистських дій як акції щодо «введення м'яча в гру» і підживлення інтересу до наміченого Берліном українського проекту. Така політика вимагала зміцнення позицій Німеччини в Закарпатті. Ще до віденського арбітражу 26 жовтня 1938 р. за рекомендацією Берліна уряд Чехословаччини усунув із посади прем'єр-міністра Бродія, який виступав за приєднання Закарпаття до Угорщини. Новим прем'єр міністром став доктор теології А. Волошин, прибічник німецької орієнтації.

***Волошин Августин** (1874—1945) — політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття. Освіту здобув у семінарії та у Вищій педагогічній школі в Будапешті, після чого брав активну участь у культурному русі краю. Активною політичною діяльністю почав займатися з 1919 р. Заснував і очолював Народно християнську партію (1923—1939), від якої обирався послом до чехословацького парламенту (1925—1929). 26 жовтня 1938 р. Волошин був призначений прем'єр міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. став президентом цієї держави. Під час окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом і поселився в Празі. У травні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у московській Бутирській тюрмі.*

Активізуються дипломатичні відносини — у Хусті, куди було перенесено столицю, засновується німецьке кон-

сульство. На Закарпатті було розгорнуто діяльність «Німецької партії», організовано «Німецько-українське культурне товариство».

Посилюються економічні зв'язки: 7 грудня 1938 р. підписано німецько-карпатоукраїнську угоду, за якою уряд Волошина зобов'язувався поставляти Німеччині дерево, молочні продукти, шкіру, хутра, вовну та вина. У цей час підписується угода і з німецьким «Товариством з експлуатації корисних копалин», відповідно до якої карпатоукраїнський уряд фактично передавав Німеччині права на розвідування й експлуатацію надр Закарпаття.

В останні місяці 1938 р. Гітлер від тактики «зацікавленого нейтралітету» активно переходить до певного зближення і демонстративної підтримки Карпатської України. Ці кроки не лишилися не поміченими не тільки на Заході, а й на Сході. Очевидно, з огляду на перспективність українських планів у Закарпатті активізує свою діяльність навіть японська дипломатія Після візиту до Хусту свого представника Катоко, уряд Японії вирішує заснувати в Закарпатті консульство, що свідчить про досить серйозне сприйняття світовим співтовариством намірів Гітлера створити «Велику Україну» як антирадянську силу.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України. У них взяли участь 92,5% населення, з них 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання (УНО), яке очолював А. Волошин. Ще у вересні 1938 р. в Ужгороді було створено Українську національну оборону, яка після Віденського арбітражу вже у Хусті була реорганізована в Карпатську Січ, очолювану Д. Климпушем. Січові гарнізони було створено в Королеві, Іршаві, Торуні, Ставному, Перечині. Проте, незважаючи на існування таких атрибутів влади, як сейм і армія, державність Карпатської України була, як казав Гітлер, «нежиттєздатною», бо вона спиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі.

Отже, через низку обставин «українське питання» напередодні Другої світової війни посідало одне з центральних місць у міжнародній політиці. У його вирішенні були зацікавлені три групи країн: ті, які володіли українськими землями, які бажали володіти і які задовольняли свої геополітичні інтереси, використовуючи гру на «українській карті». На жаль, український народ не міг самостійно вирішити свої проблеми. У цей час все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих, держав і співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити.

14.2. Роль «українського питання» в німецько-радянському зближенні. Пакт Молотова—Ріббентропа

Зміна на рубежі 1938—1939 рр. акцентів у зовнішньополітичному курсі Німеччини призвела до падіння влади в Хусті. Гітлер, пам'ятаючи уроки Першої світової війни, вирішив не ризикувати і не вести війни на два фронти. Було зроблено ставку на встановлення «нового порядку у відносинах на Заході», яке відсувало здійснення планів на Сході і проектів, що стосувалися України, зокрема, на більш пізній час.

Відхід від ідеї створення «Великої України» і взагалі від східної орієнтації демонструвався Німеччиною досить чітко. 5 вересня 1939 р. Гітлер у бесіді з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком зазначав, «що у світовій пресі Німеччині намагаються приписати якісь наміри щодо України, і заявив, що з цього приводу Польща ні найменшою мірою не повинна побоюватися Німеччини. Німеччина не має ніяких інтересів по той бік Карпат, і їй байдуже, що роблять там країни, зацікавлені в цих областях». А 30 січня 1939 р., виступаючи в рейхстазі, Гітлер дав зрозуміти західним державам, що їхні зовнішньополітичні розрахунки, м'яко кажучи, не зовсім відповідають прагненням рейху. Він заявив, що Німеччина потребує «життєвого простору» в Африці і т. ін. Як зауважили тоді міжнародні оглядачі, ця промова була холодним душем для західних держав.

6 березня 1939 р. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупувавши Богемію і Моравію і давши дозвіл на окупацію Угорщиною Карпатської України.

У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. угорська армія розпочала воєнні операції в районі Мукачево. Прем'єр А. Волошин віддав наказ видати резервну зброю Карпатській січі. Після зіткнень із чеськими військами під командуванням генерала Прхала, що намагалися роззброїти карпатоукраїнські війська, Карпатська січ бере під контроль територію країни, хоча в цей час угорські війська вже захопили перші українські села: Підгіряни, Кольчино і Коропець. За цих обставин А. Волошин через Хустське радіо проголошує самостійність Карпатської України, направивши до

Берліна телеграму, у якій зазначалося, що самостійність проголошується «під охороною Рейху». У відповідь Німеччина не тільки відмовила в підтримці, а й порадила не чинити опору угорським військам. Характеризуючи позицію Берліна, А. Волошин сказав кореспонденту агентства «Рейтер»: «Німці ганебно нас обманули».

У такій критичній ситуації 15 березня о 15 годині розпочав роботу сейм Карпатської України. Він офіційно проголосив незалежність Карпатської України, обрав президентом А. Волошина, прийняв конституційний закон із 8 статей, у якому законодавчо закріплено синьо-жовтий прапор, герб, що містив тризуб, національний гімн «Ще не вмерла Україна», українську мову було проголошено державною.

Увечері 15 березня угорці активізують свої наступальні дії. Карпатська січ, що перетворилася в національну армію, налічуючи в цей час у своїх лавах 10—12 тис. погано озброєних стрільців, чинить відчайдушний опір ворогові, але після 5 днів запеклих боїв територію Закарпаття було окуповано. Ще три тижні тривала партизанська війна. При захисті Карпатської України, за різними даними, загинуло від 2 до 6,5 тис. осіб.

Березневі події 1939 р. викликали замішання в правлячих колах західних держав. Їхнє ставлення до цих подій не мало нічого спільного з намаганням хоч якось протидіяти фашистській агресії. Ось яку оцінку дають діям урядів країн Заходу французькі публіцисти Ж. Був'є і Ж. Гакон у книзі «Правда про 1939 рік»: «Головне, за що дорікали тоді Лондон і Париж німцям, була зовсім не агресія, як така, а її форми і методи, не загарбання Чехословаччини, а відмова від наміру створити «Велику Україну», що призвело б до війни між Німеччиною і Радянським Союзом. 16 березня Німеччина дозволяє Угорщині анексувати Закарпатську Україну. Тільки після цього правлячі кола Англії заявляють про «віроломство» Гітлера, як висловився Чемберлен у промові в Бірмінгемі 17 березня 1939 року»[1].

18 березня 1939 р. з нотою, у якій засуджувалися дії Німеччини та Угорщини, виступив СРСР. Проте ця заява була лише дипломатичним жестом. Сталінське керівництво могло нарешті зітхнути з полегшенням: Карпатська Україна не стала для Гітлера трампліном, а возз'єднання — приводом для стрибка на Радянську Україну.

[1]Цит. за: Україна і зарубіжний світ. — К., 1970. — С. 279.

Окрилений успіхами, Гітлер 3 квітня віддає таємний наказ вермахту готуватися до нападу на Польщу. І знову спливає «українська карта». Збулося передбачення радника бюро міністра закордонних справ Німеччини Клейста, який у березні 1939 р. прогнозував: «Гітлер, очевидно, пізніше має наміри знову ввести у німецьку гру українську карту, коли будуть здійснюватися німецькі плани на Сході. Він думає, очевидно, що українці знову приєднаються до нас, так як за будь-яких обставин вони залежать від німецької допомоги».

Уже у квітні 1939 р. в Берліні відбулася таємна зустріч лідерів української політичної еміграції та представників «третього рейху». Згодом із членів ОУН та колишніх вояків Карпатської січі німці почали формувати групи підривної діяльності проти Польщі. З цією метою було створено центри спеціальної підготовки в таборах поблизу Відня, Брно, Брауншвейга, Ганновера, у Східній Пруссії.

Абвер на чолі з адміралом Канарісом налагодив контакт з ОУН ще в 1938 р. і передбачав, що метою дій українських угруповань буде підготовка населення Західної України до масового виступу проти польських властей. Подібний виступ, з одного боку, суттєво міг би дестабілізувати внутрішнє становище у Польщі, з іншого — служити певним виправданням німецької агресії, що планувалася. З усією відвертістю про суть цього німецького плану розповів журналістові радник бюро міністра закордонних справ Німеччини Клейст 2 травня 1939 р. Він, зокрема, зазначив: «Ідеальним було б, якби конфлікт з Польщею не був відкрито викликаний з боку Німеччини. Зараз ми в Берліні вивчаємо питання про використання українців у цій справі... Здійснивши... підготовку, ми змогли б потім дати Польській Україні сигнал до повстання. Із Чехословаччини і Карпатської України ми направили б одразу ж великі партії зброї та боєприпасів, а також послали б добре навчені військовій справі загони січовиків... Вогнище пожежі в українських районах дало б Німеччині привід для широкомасштабного воєнного втручання. Весь цей проект зустрічає в Берліні лише одне застереження. Це — можлива реакція Радянського Союзу».

Гітлер чудово розумів, що СРСР, маючи власні інтереси в Західній Україні, ні в якому разі не допустить, щоб цей вигідний стратегічний плацдарм був зайнятий німецькими військами і перетворився на засіб постійного тиску на Радянський Союз. Розглядаючи війну з Поль-

щею як прелюдію до агресії проти Франції та Англії, керівництво «третього рейху», очевидно, вирішило, що настав час для такого альянсу з СРСР, який вже давно уявлявся Гітлеру у вигляді тимчасового «союзу для війни».

Напередодні остаточної ліквідації Чехословацької держави та окупації Карпатської України угорськими військами німецька преса раптово припиняє публікацію антирадянських статей, Геббельс категорично забороняє газетам друкувати матеріали про українське питання і вміщувати мапу України. Цей жест було помічено в Москві, і вже 10 березня 1939 р., виступаючи на XVIII з'їзді ВКП(б), Сталін зазначив, що невщухаюча галаслива кампанія на Заході навколо «українського питання» має на меті «розлютити Радянський Союз проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт із Німеччиною без видимих на те підстав». Далі він застерігав: «Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до комашки, тобто до так званої Карпатської України. І якщо справді є такі навіжені, можна не сумніватися, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних».

Тональність виступу, зроблені акценти свідчать про реальність зближення з німецькою стороною. Тому після угорської окупації Карпатської України, що була здійснена при сприянні Німеччини, радянське керівництво робить крок у відповідь: на початку травня В. Молотов змінює на посаді наркома закордонних справ антифашистськи настроєного М. Литвинова. Згодом розпочинаються взаємні зондувальні спроби налагодження відносин, у ході яких Берлін дотримувався тактики «улещення, загрози і попередження», тобто тактики поступок і тиску. Під час цих дипломатичних маневрів «українське питання» відігравало вагому роль. Так, у травні 1939 р. статс-секретар Міністерства закордонних справ Німеччини Вайцзекер заявив радянському повіреному в справах у Берліні Г. Астахову про можливість поліпшити радянсько-німецькі відносини, наголосивши, що «відмовившись від Закарпатської України», Німеччина усунула привід для війни.

Уже в червні, коли терміни нападу на Польщу наближалися, позиція німецької сторони стає жорсткішою. У цей час Німеччина ставить радянську сторону перед альтернативою: «*Ви можете бути або нашими друзями*, або нашими ворогами». У керівних колах Радянського Союзу вважали міжнародне становище своєї країни несп-

риятливим для конфлікту з нацистською Німеччиною, що значною мірою і зумовило зближення між Берліном та Москвою. Проте поступатися своїми інтересами СРСР не збирався. Вже в завершальній фазі переговорів з міністром закордонних справ Німеччини Ріббентропом ввечері 22 серпня 1939 р. радянське керівництво висунуло вимоги про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі, а також про відмову Гітлера від планів типу «Великої України». І лише задоволення цих вимог відкрило шлях до укладення договору. 23 серпня 1939 р. Молотов і Ріббентроп підписали договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на 10 років. Крім цього, було підписано і таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель: «У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР приблизно буде проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну». Тобто, відмова рейху від претензій щодо України набула форми розмежування «сфер інтересів».

Отже, ліквідацією Карпатської України Гітлер досягав трьох важливих для себе тактичних цілей: ще міцніше прив'язував до антикомінтернівського пакта Угорщину; забезпечував нейтралітет Польщі; певною мірою заспокоював СРСР, створюючи передумови для подальшого зближення.

Пакт Молотова—Ріббентропа і таємний протокол до нього, будучи актом свавільного поділу Європи на «сфери інтересів» між СРСР і фашистською Німеччиною, фактично розв'язував руки лідеру третього рейху для початку Другої світової війни. Водночас він став і своєрідною точкою відліку процесу «збирання» українських земель у межах однієї держави, що об'єктивно було явищем прогресивним. Інша річ, що для радянського керівництва збирання українських земель була не самоціллю, а лише частиною більш загальних планів убезпечення західних кордонів СРСР, засобом нейтралізації планів типу «Великої України», формою поширення свого впливу в західному напрямку.

14.3. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР

1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі, що засвідчило початок Другої світової війни. За цих обставин СРСР, незважаючи на домовленість, не поспішав зі вступом у війну. Не активізував він своїх дій і після звернення 3 вересня Ріббентропа, у якому той цікавився, чи не бажає Радянський Союз зайняти територію, що входить у сферу його інтересів. Зайнявши вичікувальну позицію, Сталін намагався перекласти всю відповідальність за агресію проти Польщі на Гітлера. Ця демонстративна пасивність радянської сторони зумовлювала наростаючу невизначеність в «українському питанні». Успішний для Берліна розвиток воєнних подій у Польщі робить його позицію жорсткішою, і німецька дипломатія вдається до певного тиску. Так, у телеграмі послу в Москві Шуленбургу 15 вересня 1939 р. Ріббентроп висловив призначену для Сталіна думку: «Якщо не розпочнеться російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політична пустка. Оскільки ми, зі свого боку, не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях, крім того, що є необхідним для воєнних операцій, то без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав». І це були не просто слова, адже ще 11 вересня 1939 р. абвер не покидала думка про повстання українців у Галичині, а 12 вересня високопоставлені керівники вермахту (Кейтель, Йодль, Канаріс, Лагоузен) і Ріббентроп вели мову про можливість одного з варіантів поділу Польщі й створення західноукраїнської держави. Одразу ж після цього у Відні Канаріс мав зустріч з головою проводу українських націоналістів за кордоном А. Мельником, у ході якої говорив йому про можливість чи, скоріше, імовірність незалежності Західної («Галицької») України.

Мельник Андрій *(1890—1964) — діяч українського національно-визвольного руху. У 1914—1916 рр. — командир сотні УСС у складі австрійської армії. Потрапив до російського полону, звідки у 1917 р. втік. У роки української революції — організатор Січових стрільців, начальник штабу Осадного корпусу, начальник штабу Дійової армії УНР (1919). Соратник С. Коновальця, один із заснов-*

ників УВО та ОУН. У 1924—1928 рр. — політичний в'язень польських тюрем. У 1938 р. після смерті Коновальця очолив ОУН. Після розколу ОУН (1940) очолив її помірковане крило, т. зв. ОУН-М. У 1941 р. був ізольований гітлерівцями, у січні—жовтні 1944 р. перебував у концтаборі Заксенгаузен. У 1959 р. висунув ідею заснування Українського світового конгресу і Всесвітнього союзу українців. Помер у Люксембурзі.

Мельник настільки повірив Канарісу, що наказав готувати список членів західноукраїнського уряду.

Так і не дочекавшись повідомлень про падіння Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, Сталін віддає наказ розпочати воєнні дії проти Польщі. 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли польський кордон. У ноті, врученій напередодні польському послу в Москві В. Гжибовському, було вказано на дві причини збройної акції СРСР проти Польщі: 1. «Віддана сама на себе і залишена без керівництва, Польща перетворилася у зручне поле для усяких випадковостей і несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР». 2. «Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці та білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними». Спочатку планувалося зазначити, що останнім загрожує Німеччина, але під тиском Берліна це формулювання було вилучено з остаточного варіанту.

До складу Українського фронту, який вів бойові дії проти Польщі, входило 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків Резерву головного командування. Війська, що перебували в розпорядженні командуючого фронтом С. Тимошенка (начальник штабу М. Ватутін), вели наступ трьома напрямками: 1) на Рівне—Луцьк—Ковель; 2) на Тернопіль—Львів—Перемишль; 3) на Стрий—Дрогобич. Вже протягом першого дня воєнних дій радянські війська просунулися на захід на 70—100 км, зайнявши Рівне, Дубно, Збараж, Тернопіль, Чортків. Йдучи швидким темпом і маючи наказ «не допускати прямих фронтових дій, діяти шляхом обходу з флангів, оточення і розкладу польської армії», Червона армія все ж не встигала зайняти до приходу німців усі території, що входили до радянської «сфери інтересів». Так, зокрема, сталося з Дрогобичем, Стриєм та іншими населеними пунктами та територіями, які були зайняті німцями вже 17—18 вересня. Логічно постало питання розмежування. 22 вересня К. Ворошилов і військовий аташе Німеччини в Москві Кьострінг узго-

дили демаркаційну лінію для військ двох сторін, що відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня. Внаслідок цього німецькі війська мусили залишити землі між Бугом і Віслою.

Під час розмежування між радянськими і німецькими військами сутичок майже не було. Однак сталося збройне зіткнення поблизу містечка Винники (у районі Львова), внаслідок якого були жертви з обох сторін. Характерно, що після цього інциденту командування німецького гірськострілецького полку, який брав участь у сутичці, попросило пробачення. На цьому етапі війни Гітлер сваритися зі Сталіним не хотів.

28 вересня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Згідно з домовленістю кордон пройшов по «лінії Керзона». Переважна більшість території Західної України увійшла в межі СРСР. Проте, бажаючи домогтися контролю над Литвою, Сталін не наполягав на приєднанні до УРСР Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя. Тому ці українські етнічні території (майже 16 тис. км^2 з 1,2 млн населення) опинилися під німецькою окупацією. Та Сталін був задоволений, про що свідчить його «тріумфальний» підпис (довжиною 58 сантиметрів) на карті-додатку до тексту протоколу.

Радянсько-німецьке співробітництво, розпочате договором про ненапад, Гітлер дуже влучно назвав «шлюбом за розрахунком». Є серйозні підстави вважати, що таким воно було і для радянського керівництва, оскільки принципові моменти процесу «збирання» українських земель під крило СРСР вирішувалися саме на німецько-радянській дипломатичній кухні. 23 червня 1940 р., на другий день після офіційної капітуляції Франції і підписання перемир'я у Комп'єні, Молотов у зверненні до німецької сторони зазначив, що «вирішення бессарабського питання не терпить більше зволікань», піднімав він також питання і про Буковину.

Серйозність намірів радянського керівництва була підтверджена 26 червня 1940 р. заявою до уряду Румунії про необхідність мирного вирішення питання про повернення Радянському Союзу Бессарабії, а також про передачу йому Північної Буковини, населеної переважно українцями. Вимога передачі цієї території СРСР обґрунтовувалася також тим, що ще в листопаді 1918 р. народне віче Буковини прийняло рішення щодо возз'єднання з Радянською Україною.

Німеччина, побоюючись того, що в разі виникнення радянсько-румунського збройного конфлікту вона може позбутися румунських поставок продовольства, фуражу і особливо нафти, порадила уряду Румунії піти на поступку. При цьому Берлін запевнив, що ця «поступка» буде мати тимчасовий характер (як сказав Гітлер: «Віддайте, я скоро поверну!»), і що Німеччина допоможе не тільки повернути втрачену територію, а й завоювати нові. Пізніше Антонеску визнавав, що в розмові з ним Гітлер запевняв: за «допомогу у війні Румунія зможе окупувати радянську територію аж до Дніпра».

28 червня 1940 р. румунський уряд заявив про свою згоду передати Радянському Союзу Бессарабію і Північну Буковину. І вже 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР вирішила включити Північну Буковину і Південну Бессарабію до складу УРСР, а з решти Бессарабії і колишньої Молдавської Автономної РСР 15 серпня 1940 р. створено Молдавську РСР. Ще раніше, 1939 р. рішення Установчих Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР було затверджене Верховними Радами СРСР (1 листопада) і УРСР (14 листопада). Завдяки цьому населення України збільшилося на 8809 тис. осіб і на середину 1941 р. становило 41 657 тис., а територія розширилася до 565 тис. км^2. Процес консолідації української нації вступав у завершальний етап. Однак досі серед істориків немає єдності в оцінці суті та характеру цього процесу, і тому різні дослідники по-різному називають сам факт входження українських земель до складу УРСР напередодні Другої світової війни: «анексія» (Д. Боффа), «включення» (Н. Верт), «формальне інкорпорування, назване «возз'єднанням» (А. Жуковський, О. Субтельний), «возз'єднання, що носило характер акції окупаційного типу» (С. Кульчицький).

Безперечно, що процес, завдяки якому західноукраїнські землі опинилися в складі УРСР не одномірний, а навпаки — багатоплановий. При його розгляді та аналізі слід мати на увазі той факт, що хоча було здійснено етнічне возз'єднання і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, на практиці відбулася інкорпорація, тобто «входження до складу» СРСР. Передування рішення Верховної Ради Радянського Союзу про возз'єднання аналогічному рішенню Верховної Ради України підтверджує цю думку. Тому розбіжності в термінології та оцінках, очевидно, зумовлені різними підходами дослідників до вирішення принципово важливої проблеми: у

складі якої держави — України чи Радянського Союзу — фактично опинилися західноукраїнські землі?

Модель суспільно-економічних перетворень у новостворених західних областях України була майже однаковою. Її суттю була активна радянізація. У цілому зміни, що відбувалися, мали суперечливий характер. З одного боку, експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами; українізація системи народної освіти, державних установ, судочинства; поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі; націоналізація промислових підприємств; ліквідація безробіття та ін. З іншого — руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою українською інтелігенцією (перестали функціонувати всі колишні українські партії, а також культурні установи, зокрема, «Просвіта», Наукове товариство імені Шевченка тощо); насильницька колективізація; антицерковні акції; репресії проти «буржуазних спеціалістів»; масові депортації населення (із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. сімей, що становило майже 10% населення).

Однак, попри всю неоднозначність політики сталінського режиму в західноукраїнських землях, більшість істориків дійшли висновку, що возз'єднання українців у межах однієї державної структури вперше за багато століть було надзвичайно визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання. «Об'єднання всіх українських етнічних територій мало глибокий психологічний і культурний вплив на розділених до того часу українців, — підкреслює канадський історик українського походження О. Герус. — Інтеграція й асиміляція західних українців у радянську систему з їхньою відмінною політичною, культурною та релігійною спадщиною виявилася, всупереч волі режиму, процесом двобічним. У той час, як західні українці піддавалися систематичній комунізації, східні, або радянські українці відкривали ідеали й цінності своїх західних співвітчизників»[1].

Між тим «медовий місяць» радянсько-німецького «шлюбу за розрахунком» підходив до кінця. 18 грудня 1940 р. Гітлер підписує директиву № 21 (план «Барбаросса») — план нападу на СРСР, основна ідея якого була

[1]Цит. за: Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти "радянізації" Західної України (вересень 1939—червень 1941) // Укр. іст. журнал. — 1993. — № 2—3. — С. 14—15.

висловлена ще п'ятнадцять років тому в «Майн кампф»: «Коли ми говоримо сьогодні про придбання нових земель і нового простору в Європі, то насамперед думаємо про Росію та про підкорені їй окраїнні держави... Ця колосальна імперія на Сході дозріла для її ліквідації».

Отже, наприкінці 30-х — на початку 40-х років було здійснено етнічне возз'єднання. Західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, на практиці відбулася інкорпорація цих територій, тобто їх «входження» до складу СРСР. Об'єднання вперше за багато століть у межах однієї держави більшості українських етнічних територій, незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики сталінського режиму в західноукраїнських землях, було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

14.4. Напад Німеччини на СРСР, невдачі Червоної армії в боях на території України 1941—1942 рр.

22 червня 1941 р. після сигналу «Дортмунд» фашистська Німеччина раптово напала на СРСР. Сконцентровані в мобільні угруповання «Північ», «Центр» і «Південь» німецькі армії швидко просувалися на Ленінград, Москву та Київ. До середини червня фронт стратегічного наступу гітлерівських військ досяг 3000 км, глибина вторгнення на головних напрямках — 400—600 км. За три тижні війни 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50% особового складу — це 3/5 військ, що перебували в західних округах. Уже 16 липня Гітлер ставив питання про приєднання до третього рейху радянських територій — України, Білорусії, Прибалтики та інших районів.

Основними причинами поразок Червоної армії на початку війни були раптовість фашистського нападу; матеріальна непідготовленість до війни, незавершеність процесу переозброєння СРСР; відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція Радянського Союзу; розпорошення сил Червоної армії на кордонах, масові репресії наприкінці 30-х років проти армійського командного складу; некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва тощо.

Український напрямок для Гітлера був одним із головних, і це виявлялося в процесі експансії проти СРСР. Уже 18 серпня 1941 р. він припиняє наступ на Москву і переорієнтовує вістря головних ударів на Ленінград і Київ, наголошуючи, що наступ на столицю України — «безпосереднє стратегічне завдання».

Така зміна акцентів була зумовлена багатьма чинниками: економічними — захоплення України суттєво підривало військово-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни (напередодні війни частка УРСР в Радянському Союзі становила у видобутку вугілля 50,5%, залізної руди — 67,6, у виплавленні чавуну — 64,7, сталі — 48,9%); воєнними — окупація України не тільки створювала вигідний плацдарм для подальшої експансії, а й давала змогу «нейтралізувати» Крим, який Гітлер називав «радянським авіаносцем для нанесення ударів по румунських нафторозробках»; морально-політичними — взяття Києва могло підняти рейтинг Німеччини на міжнародній арені, вселити впевненість у фашистські війська і зневіру в перемогу в Червоній армії.

На території України групі німецьких армій «Південь», якою командував генерал-фельдмаршал фон Рундштедт, протистояли війська Київського особливого і Одеського воєнних округів. На цьому напрямку німці мали незначну кількісну перевагу в живій силі 1:1,4, але значно поступалися у техніці: у радянських частинах було в 1,3 раза більше гармат і мінометів, у 4,9 раза — танків і в 2,4 раза літаків. Проте навіть за таких сприятливих для Червоної армії обставин втримати німців на радянському кордоні не вдалося. У середині липня 1941 р. на житомирсько-київському, уманському і одеському напрямках точилися вирішальні бої.

Більше двох місяців (липень—вересень) тривала оборона Києва. Гітлерівці втратили під стінами української столиці понад 100 тис. війська. Після прориву німецькими військами Південно-Західного фронту захисники Києва опинилися перед загрозою оточення. Проте Сталін, незважаючи на реальні обставини, не дозволив військам своєчасно відійти. Між тим ситуація дедалі більше ускладнювалася, переростаючи у велику трагедію. Ліквідувавши під Уманню дві оточені радянські армії, німецькі броньовані «кліщі» замкнулися в кільце під Полтавою. Внаслідок цього в полон потрапило майже 660 тис. осіб, з них 60 тис. командирів. З оточення змогли вийти лише окре-

мі загони. Командуючий фронтом М. Кирпонос, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко та група генералів загинули при спробі вирватися із ворожого кільця.

Гітлер тріумфував, розцінюючи київську операцію, як «найбільшу битву в світовій історії». Проте деякі з німецьких генералів досить скептично оцінювали її стратегічне значення, вважаючи, що концентрація сил на півдні змусила фактично аж до осінніх дощів «топтатися на місці» війська фон Бока на центральному напрямку.

Велике стратегічне і політичне значення мала оборона Одеси, що тривала 73 дні. Сковуючи 18 дивізій противника, вона дала змогу відійти Південному фронту за Дніпро і організувати оборону. Проте наприкінці вересня Червона армія змушена була залишити Одесу і вести оборонні бої на Кримському півострові.

Розгром у грудні 1941 р. під Москвою 38 німецьких дивізій зірвав плани «Бліцкригу», створивши умови для контрнаступу радянських військ. У березні наступного року Генеральний штаб запропонував план операції на весну і початок літа 1942 р. Головна ідея цього документа — активна стратегічна оборона, накопичення резервів, а потім — рішучий наступ. Сталін же наполягав на серії наступальних операцій на окремих напрямках, підкреслюючи: «Не сидіти ж нам в обороні склавши руки і чекати, доки німці вдарять першими». Операції намітили в Криму, під Харковом, під Ленінградом і ще на декількох напрямках. «Те, що наступальні дії мали розгорнутися на великій кількості ділянок, — писав у своїх спогадах начальник оперативного відділу Генерального штабу С. Штеменко, — загрожувало бідою: наші війська опинилися втягнутими в операції з сумнівним наслідком, подрібнювалися сили, котрих і так було обмаль».

Неприємності почалися з того, що після трьох невдалих спроб (у лютому—квітні 1942 р.) прорвати оборону німців, Кримський фронт змушений був перейти до оборони. Уже 8 травня перейшло у наступ ударне угруповання гітлерівців. Внаслідок невмілої організації оборони командуючим Кримським фронтом генерал-лейтенантом Д. Козловим, некомпетентних втручань у воєнні справи представника Ставки ВГК Л. Мехліса, битва закінчилася цілковитою катастрофою для радянських військ і втратою Керченського півострова. Це значно ускладнило становище захисників Севастополя. За час його понад 8-місячної оборони ворог втратив майже 300 тис. осіб, що більше, ніж втрати вермахту у всій Європі, Північній Африці та Атлантиці

від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. 4 липня 1942 р. місто було захоплене фашистами.

Катастрофічною поразкою завершився і початий 12 травня 1942 р. наступ на харківському напрямку. Погана організація, недостатнє матеріальне забезпечення, тактичні помилки призвели до трагедії (у полон потрапило 240 тис. червоноармійців).

Поразки радянських військ в Україні та Криму змінили ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою, вони 28 червня 1942 р. розпочали широкомасштабний наступ. 22 липня 1942 р., після захоплення гітлерівцями м. Свердловська Ворошиловградської області, вся територія Української РСР була остаточно окупована.

Отже, некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, багато тактичних прорахунків та інші фактори стали основними причинами трагічних поразок та катастроф на початковому етапі війни. Незважаючи на те що Червона армія чинила героїчний опір, сковуючи значні сили противника, все ж поразки під Києвом, Харковом, у Криму та в інших бойових операціях призвели до загибелі та полону сотень тисяч солдатів та офіцерів; окупації України; звуження військово-промислового потенціалу СРСР; завоювання фашистами вигідного стратегічного плацдарму для подальшої експансії; переходу стратегічної ініціативи до рук Гітлера.

14.5. Місце України в планах фашистів

Ще задовго до початку Другої світової війни Україна входила в орбіту колоніальних планів кайзерівської Німеччини. Брестський мир 1918 р. став серйозним кроком на шляху практичної реалізації цих експансивних планів. І хоча поразка в Першій світовій війні позбавила Німеччину всіх її завоювань, думка про реванш, про світове панування ніколи не вмирала в реакційних колах у міжвоєнний період. Ця тенденція особливо посилюється з появою на німецькій політичній сцені Гітлера і фашистської партії. Для розробки зовнішньополітичної стратегії націонал-соціалізму 1934 р. з різницею в декілька місяців було створено зовнішньополітичне бюро НСДАП під

керівництвом Розенберга і бюро спеціального уповноваженого з питань роззброєння Ріббентропа.

Українська проблематика займала одне з перших місць у роботі цих установ. Розроблені співробітниками бюро Розенберга основні ідеї і підходи до вирішення «українського питання» певний час мали значний, якщо не визначальний, вплив на офіційний курс третього рейху щодо українських земель. Висунута командою Розенберга концепція «свідомого європеїзму» особливо акцентувала увагу на проблемах Східної Європи. Принципова ідея цієї концепції полягала в тому, щоб роздробити народи регіону за національними ознаками, нацькувати їх один на одного, а потім легко підкорити всю територію Східної Європи. Ось чому Розенберг з самого початку пропагував ідею утворення формально самостійних, але фактично залежних від нацистського рейху держав в Україні та Кавказі, що могли бути створені для протидії ослабленій російській державі з центром у Москві. Ця концепція, очевидно, відповідала поглядам Гітлера в даний період, адже, уявляючи модель майбутнього світового порядку, він наголошував: «У центрі я поставлю Велику Німеччину... (Разом з нею) Австрія, Богемія і Моравія, польський Захід. Блок з сотні мільйонів — неподільний, без жодної тріщини і без чужих націй... Далі — Східний союз: Польща, Балтійські держави, Угорщина, Балканські держави, Україна, Волгаланд, Грузія... Можливо, союз, але не рівноправних партнерів, звичайно, союз допоміжних народів, без армій, без власної політики, без власної економіки».

Очевидно, саме бюро Розенберга відіграло основну роль у постановці та розробці питання про створення «Великої України» як найближчої мети націонал-соціалізму. Проте в другій половині 30-х років відбувається певна еволюція поглядів Гітлера. У цей період він відходить від ідеї створення на тривалий час бодай маріонеткової держави на українських землях, намагаючись використати «українську карту» тільки як зручний козир у складній дипломатичній грі напередодні Другої світової війни. «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, — зазначав Гітлер у березні 1939 р., — то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною». Коли ж йому піднесли карту, на якій були позначені кордони майбутньої «Великої України», він відклав її вбік і сказав: «У даний момент усе це ще тільки мрія».

Незважаючи на таку позицію Гітлера, ідея створення під протекторатом Німеччини «Великої України» постійно обговорюється і досліджується в бюро Розенберга. Подібне державне утворення могло стати не тільки ґрунтовною матеріальною базою, а й ефективним засобом тиску, зручним плацдармом для розгортання агресії.

Початок війни проти Радянського Союзу означав, що німецькі плани щодо українських земель вступили у вирішальну фазу свого практичного здійснення. І ось саме на цьому етапі економічні інтереси третього рейху почали різко домінувати над політичними розрахунками. Про це свідчать документи. 21 червня 1941 р. Гітлер писав у листі до Мусоліні: «Що стосується боротьби на Сході, дуче, то вона, напевне, буде важкою. Проте я ні на секунду не сумніваюся в значному успіху. Передусім я сподіваюся, що нам пощастить забезпечити на тривалий час на Україні загальну продовольчу базу. Вона послужить для нас постачальником тих ресурсів, які, можливо, знадобляться нам у майбутньому». Ще чіткіше домінування економічних інтересів над політичними міркуваннями простежується в матеріалах наради Гітлера з керівниками рейху, що відбулася 16 липня 1941 р. У відповідь на пропозицію Розенберга дозволити в Україні певний культурний розвиток, деякий потяг до незалежності, відкрити в Києві університет, Герінг різко відповів: «...ми повинні спочатку думати, як забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше».

Те, що опонентом Розенберга став Герінг, — не випадковий збіг обставин, адже саме Герінг відповідав за виконання економічної частини плану «Барбаросса», для реалізації якої було створено економічний штаб особливого призначення «Ольденбург», чи «Економічний штаб Ост». За декілька днів до війни штаб «Ольденбург» завершив розробку директив щодо керівництва економікою на території СРСР після його завоювання — так звану Зелену папку Герінга. Центральна ідея директив сформульована досить відверто: «Першим завданням є якнайшвидше здійснення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей». Безумовно, що одним із головних об'єктів пограбування була Україна. Про це відверто говорив Герінг, виступаючи в Берліні: «Ми зайняли найродючіші землі України. Там, на Україні, є все: яйця, масло, пшениця, сало і в такій кількості, яку важко собі уявити. Ми маємо зрозуміти, що все це відтепер і навіки — наше, німецьке». «Зелена папка Ге-

рінга» — це, так би мовити, тактичний план економічного грабунку на окупованих територіях, розрахований, головним чином, на період війни, але ще в січні 1940 р. за наказом Гімлера було розпочато роботу над довгостроковим, стратегічним «Генеральним планом Ост». Цей проект мав на меті дати рекомендації щодо вирішення проблем германізації та колонізації районів Сходу на довгочасну перспективу. Він складався з програми-мінімум, розрахованої на період війни, та програми-максимум — на повоєнний час. Програма-мінімум мала на меті максимальне використання для успішного ведення війни економічних та трудових ресурсів завойованих на Сході територій, насамперед продовольства України та нафти Кавказу. Знищенню підлягали радянські керівні політичні кадри, комуністи, євреї, цигани. Населення, що лояльно ставилося до нацистського режиму, могло існувати, працюючи на завойовників.

Програма-максимум забезпечувала домінування німецької нації на окупованих територіях. Для цього планувалося: фізичне знищення слов'янських народів; часткове онімечення «нордичних груп населення», що є у складі СРСР; підрив біологічної сили слов'янських народів («Метою німецької політики щодо населення російської території, — писав у своїх зауваженнях до «плану Ост» доктор Ветцель, — є доведення народжуваності росіян до значно нижчого рівня, ніж у німців... Поки ми зацікавлені в тому, щоб збільшити чисельність українського населення на противагу росіянам. Проте це не повинно призвести до того, що місце росіян займуть з часом українці»); масові депортації населення (планом передбачалося переселення 65% українців із Західної України до Сибіру); переселення німців на окуповані землі і створення системи озброєних селянських поселень колоністів, безпосередньо підпорядкованих СС. Цілком очевидно, що «Генеральний план Ост» створювався для того, щоб в інтересах завойовників послідовно, планово, поетапно провести знищення, депортацію, перетасовку мільйонів людей.

Отже, на початку війни проти СРСР у німецьких планах щодо України відбулося не просто зміщення акцентів з політичних на економічні, а фактично трансформувалася сама модель майбутнього розвитку українських земель. Якщо в довоєнний період планувалося утворення бодай маріонеткової держави — «Великої України», то вже на початку агресії проти Радянського Союзу українські землі розглядалися як бездержавний сировинний при-

даток, джерело продовольства і робочої сили, з перспективою після знищення значної частини населення, онімечення та колонізації. Ця трансформація не випадкова, вона пояснюється гранично утилітарним, прагматичним підходом німецьких політиків до долі українських земель. Саме тому в планах фашистів у довоєнний період ці землі — козир у дипломатичній грі; у воєнний — матеріальна база і зручний плацдарм для ведення бойових дій; у повоєнний — одне з кращих місць для розгортання німецької колонізації.

14.6. Встановлення фашистського окупаційного режиму

Територію СРСР Гітлер називав «великим пирогом», для освоєння якого необхідно, по-перше, оволодіти ним, по-друге, управляти, по-третє, експлуатувати. Дотримуючись класичної формули всіх завойовників «розділяй і владарюй», фашисти не тільки зберегли, а й значно посилили розчленування українських земель: Закарпаття ще 1939 р. було окуповане Угорщиною; Північна Буковина, Ізмаїльщина та «Трансністрія» (Задністров'я — землі між Південним Бугом і Дністром з центром в Одесі) були підпорядковані Румунії; «дистрикт Галичина» приєднувався до створеного гітлерівцями на польській території «генерального губернаторства»; на окупованій території УРСР створювався рейхскомісаріат «Україна» (339,2 тис. км^2); Чернігівська, Сумська, Харківська і Ворошиловградська області УРСР та територія Криму перебували під владою воєнних властей.

Рейхскомісаріат «Україна» очолив Еріх Кох, якого в третьому рейху називали «другим Сталіном». Для управління було створено величезний адміністративний апарат. Центром рейхскомісаріату стало м. Рівне. Фашистський окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби фашистської воєнної машини; вивільнити від українського населення шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини «лебенсраум» (життєвий простір) для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями (останнє завдання планувалося здійснити

протягом 30-ти повоєнних років, але фашисти почали його реалізовувати вже під час війни).

Пограбування України здійснювалося з німецькою педантичністю і ґрунтовністю. Було створено систему грабіжницьких заготівельних органів. Найбільшим було «Центральне торгове товариство Сходу», яке мало 30 комерційних відділів з 200 філіалами на місцях. Завданнями «Товариства» були облік, вилучення і переробка усієї сільськогосподарської продукції на окупованій території. У його операціях брало участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм. Від початку окупації до березня 1944 р. тільки завдяки «зусиллям» «Товариства» з України було вивезено 9,2 млн тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса та мільйони тонн інших продуктів, для перевезення яких було задіяно 1418 тис. вагонів.

Велику надію покладало керівництво третього рейху і на українську промисловість. «Де ще існує регіон, — говорив у жовтні 1941 р. Гітлер, — у якому виплавляли б залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, окрім того, ще скільки інших можливостей!» Однак поставити собі на службу промисловий потенціал України в повному обсязі фашистам не вдалося: якщо до війни в Донбасі добувалося 95 млн тонн вугілля на рік, то при німцях лише 3—4,8 млн тонн. Така ж ситуація була і в інших галузях промисловості.

Важливим економічним ресурсом було багатомільйонне населення України. Вже 5 серпня 1941 р. Розенберг підписав наказ про введення трудової повинності в окупованих східних областях. Поступово вікові межі для тих, хто підлягав повинності, були розширені. Спочатку це були люди віком від 18 до 45 років, а незабаром — від 14 до 65 років. Окупаційний режим вимагав від жителів України рабської покори і виснажливої праці. «Ми — раса панів і повинні управляти жорстко, але справедливо, — цинічно заявив, виступаючи в Києві 5 березня 1943 р. рейхскомісар Е. Кох. — Я витисну з цієї країни все до останньої краплини... Місцеве населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати».

Поразка під Москвою змусила Гітлера провести тотальну мобілізацію в Німеччині, що зумовило гострий дефіцит робочої сили в господарчому секторі третього рейху. Саме тому в цей час розпочинається широкомасштабне використання примусової праці населення окупованих країн.

З 2,8 млн молодих людей, вивезених із Радянського Союзу до Німеччини, 2,4 млн були вихідцями з України.

Характерною рисою «нового порядку», який вводився гітлерівцями на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь: село Обухівку було спалено, а все населення розстріляне. За час окупації подібні варварські акції фашистами були проведені в 250 населених пунктах республіки.

Фашисти діяли без огляду на будь-які норми моралі. Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб, у Рівному — 99 тис., сотні тисяч мирних громадян було знищено у Вінниці, Харкові, Житомирі, Полтаві та інших містах України. Поступово гітлерівський терор набуває систематичності — з німецькою педантичністю здійснюються каральні акції, створюються гетто і концентраційні табори. 7 грудня 1941 р. побачив світ підписаний Гітлером декрет, відомий під назвою «Ніч і туман». Його суть полягала в тому, що кожен, хто буде чинити опір фашизму, має безслідно зникнути: його або страчували, або відправляли до концентраційного табору однієї з окупованих країн. У самій Україні було створено 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів. «Фабрики смерті» діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді та інших містах.

Під час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн осіб (за іншими даними на 14,5 млн). Жорстокий терор проти мирного населення України мав на меті не тільки «швидке умиротворення», тобто придушення будь-якого опору окупаційними військами. Він став кривавим інструментом виконання головного завдання «Генерального плану «Ост» — обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів.

Перші кроки германізації шляхом колонізації земель України були здійснені 1942 р. У цей час у 486 українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. У липні 1942 р. Гітлер переносить свій генеральний штаб із Растенбурга (Східна Пруссія) в околиці Вінниці. У зв'язку з цим у грудні 1942 р. після виселення місцевого населення на території в 500 км^2, що охоплювала частину Вінницької та Житомирської областей, було створено «німецьку переселенську округу Хегевальд», у якій проживало 9 тис. осіб. Це був своєрідний зародок, «вістря проникнення» колонізаційного потоку, що мав поширитися на значну територію України, і лише перелом у ході війни поклав край експансивним зазіханням фашистів.

Отже, у практиці фашистського окупаційного режиму в Україні виконання тактичних завдань експансії, пов'язаних з веденням війни (забезпечення продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреб німецької воєнної машини, придушення будь-якого опору місцевого населення, вивільнення від українських жителів шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини «життєвого простору» для арійської раси) створювало базу для дострокової реалізації головного стратегічного завдання — колонізації значної частини окупованих українських земель, заселення районів німецькими переселенцями.

14.7. Радянський партизанський рух на окупованій території України

З кристалізацією справжніх намірів окупаційних властей в Україні наростав радянський партизанський рух. У своєму розвитку він пройшов кілька етапів. Перший — «зародження і становлення» — тривав із початку війни до кінця 1942 р. Його змістом було збирання сил, визначення оптимальних організаційних форм і ефективних методів боротьби у ворожому тилу. Другий — «стабілізації» — тягнеться до середини 1943 р. Поява штабів партизанського руху, матеріальна допомога Великої землі дає змогу не тільки боронити власні бази, відбиваючи каральні акції фашистів, а й тримати під контролем цілі райони, поступово переходити до здійснення рейдових операцій. Третій — «активних наступальних дій» — триває до цілковитого розгрому фашистів. Для цього періоду характерні широкомасштабні диверсії, численні рейди в тилу противника, активна взаємодія з формуваннями Червоної армії, наступальна тактика бойових дій.

На початковому етапі війни перші виступи в тилу були нечисленними і неорганізованими. За донесеннями із штабу вермахту в Україні дії партизан не були активними аж до квітня 1942 р.

Слабкість радянського партизанського руху в початковий період війни була зумовлена кількома причинами.

У 20-ті — на початку 30-х років радянське військове керівництво вважало, що в разі ворожого вторгнення в тилу агресора необхідно організувати партизанську війну. Проте наприкінці 30-х, коли почала домінувати нас-

тупальна воєнна доктрина, згідно з якою ворога збиралися бити на його власній території, всі підготовчі роботи було згорнуто, а розмови про партизанську війну розцінювалися як вияв невіри в перемогу. Згортання підготовки до ведення «малої війни» значною мірою було зумовлене і роздмухуванням міфу про «армійську змову», яка нібито мала на меті, спираючись на населення, повалити сталінський режим. Своєрідними превентивними заходами проти цієї міфічної загрози стали вилучення та знищення в армійських штабах і органах НКВС інструкцій та посібників з питань організації і тактики боротьби партизанських формувань, згортання розробки, випробування і виробництва засобів ведення «малої війни», тотальна ліквідація партизанських схованок та баз.

Підготовку до ведення партизанських дій було відновлено із значним запізненням вже під час війни. Один з партизанських лідерів О. Федоров згадував, що «у нас в області ніхто не готував більшовицького підпілля, не працював над створенням партизанських загонів. Не думав про це, зізнаюсь, і я... Створювати підпілля! Навіть слова ці здавалися книжними, неживими».

Федоров Олексій Федорович *(1901—1989) — організатор партизанського руху, державний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У 1920—1924 рр. в Червоній армії. У 1938—1941 рр. — перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У, у 1941—1944 рр. — перший секретар Чернігівського, а потім Волинського підпільних обкомів, начальник обласного штабу партизанського руху, командир великого партизанського з'єднання. Після розформування з'єднання з 1944 до 1957 р. працював першим секретарем Херсонського, Ізмаїльського та Житомирського обкомів КП(б)У. Був міністром соціального забезпечення УРСР.*

Ще один партизанський ватажок С. Ковпак у своїх мемуарах зазначає, що лише в липні 1941 р. «на партійному активі, скликаному райкомом, ми дізналися про те, що згідно з рішенням ЦК КП(б)У всюди формуються партизанські групи».

На початковому етапі партизанського руху дуже гостро відчувався дефіцит підготовлених партизанських кадрів, яким було завдано відчутного удару в роки репресій 1937—1938 рр. До кінця 1941 р. так звану підготовку до «малої війни» пройшли лише 15% усіх тих, хто залишився на окупованій території для боротьби в тилу ворога чи був засланий за лінію фронту. Серйозною перешкодою розгортанню партизанського руху була хронічна відсутність кваліфікованих командних кадрів, військових

фахівців — радистів, мінерів-підривників, шифрувальників. Нове покоління партизанських лідерів значною мірою сформувалося уже під час радянсько-німецького збройного протистояння. Навіть майбутній начальник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач, згадуючи початковий період війни, писав: «...гадки не мав, що з часом моє місце якраз і буде на партизанських рубежах, що... доведеться займатися саме партизанським рухом на Україні».

Строкач Тимофій Амвросійович *(1903—1963) — організатор партизанських формувань в Україні в роки німецько-радянської війни, генерал-лейтенант. До початку війни служив у прикордонних військах. Учасник оборонних боїв 1941 за Київ і Москву. В 1942—1945 рр. — начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР). Під його керівництвом УШПР перетворив партизанські з'єднання та загони України на фактор стратегічного значення. Після війни — заступник народного комісара НКВС УРСР (1945—1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946—1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР (1956—1957).*

Партизанські загони і підпільні групи були недостатньо організовані і підготовлені для роботи в тилу. Через це, як свідчить один з керівників партизанського руху в Україні І. Старинов, із 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, що були залишені в перший рік війни на окупованій території, на червень 1942 р. мали відомості про наявність лише 22 діючих загонів. На жаль, не краща ситуація була і з підпіллям: з утворених у червні—вересні 1941 р. 685 підпільних партійних органів у період тимчасової окупації республіки в різний час діяли тільки 223. Суттєво ослаблювали партизанський рух відсутність координаційного центру, епізодичність постачання загонів зброєю, боєприпасами, медикаментами.

Роль серйозного стримуючого фактора відігравало досить жорстке ставлення з самого початку війни до партизанського руху окупаційного режиму, який намагався придушити терором народний опір у зародку. Так, у наказі начальника Верховного командування вермахту Кейтеля від 16 вересня 1941 р. зазначено: «З початку війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях вибухнув комуністичний повстанський рух... Фюрер наказав вжити скрізь найсуворіших заходів, щоб розбити цей рух у найкоротший час... Треба при першій же нагоді вжити негайних і найсуворіших заходів для утримання авторитету окупаційної влади й запобігти розростан-

ню руху... Справжнім засобом залякування тут може бути тільки смертна кара».

Навесні 1942 р. Сталін остаточно переконався у вагомому політичному значенні боротьби в німецькому тилу. 30 травня при Ставці Верховного Головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху. Через місяць формується Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т. Строкачем.

Спираючись на підтримку місцевого населення, знання місцевості, координацію дій і матеріальну підтримку з Великої землі, партизанський рух набирає сили, сіючи серед німецьких солдатів постійне відчуття небезпеки навіть у власному тилу, вселяючи в народ, що перебував під окупацією, віру в перемогу над ворогом. Наприкінці 1942 р. німецький тил вже розхитували великі, добре озброєні й керовані з центру рейдові з'єднання під командуванням О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова. Особливу активність партизанський рух виявив у вирішальному 1943 р.: цього року партизани в окупаційній зоні підірвали 3688 ешелонів, 1469 залізничних мостів. «Рейкова війна» стає однією з основних форм партизанської активності, оскільки вона давала змогу наносити потужні руйнівні удари малими силами. Так, вибухові пристрої, надіслані лише одним літаком з Великої землі, за підрахунками технічного відділу УШПР, давали змогу партизанам пустити під укіс щонайменше 4 фашистські ешелони і вивести з ладу майже 200 м залізничного полотна. Рух припинявся на 2—4 доби. Тобто втрати часто наносились більші, ніж бомбардувальною авіацією.

Всього протягом війни партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У період 1941—1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. осіб, 30% з них загинули.

Отже, радянський партизанський рух в окупованих районах України у своєму розвитку пройшов кілька етапів, від зародження до широкого розгортання та активного протистояння фашистам. Стримуючими чинниками його розвитку (особливо в початковий період) стали: наступальна воєнна доктрина, що почала домінувати наприкінці 30-х років і призвела до згортання підготовки кадрів та вироблення засобів для ведення «малої війни», ліквідації документації та партизанських схованок і баз; дефіцит підготовлених партизанських кадрів; відсутність координаційного центру, погане постачання загонів збро-

єю, боєприпасами, медикаментами; жорстоке придушення окупаційними властями будь-яких виявів опозиції фашистському режиму. Створення Центрального партизанського штабу, координація дій, матеріальна підтримка з Великої землі, застосування партизанами ефективних методів боротьби («рейкова війна») і значна підтримка місцевого населення дали змогу партизанському руху перейти на якісно вищий щабель і перетворитися на важливий фактор війни, на справжній другий фронт.

14.8. Збройна боротьба формувань ОУН—УПА в 1941—1944 рр.

Складовою руху опору в тилу фашистів після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити у Львові відновлення самостійної Української держави стали дії певної частини Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА).

Напередодні вторгнення німецьких військ у СРСР націоналістичний рух вже був суттєво розколотий. Власне внутрішній конфлікт в ОУН існував протягом тривалого часу, але міжфракційна боротьба особливо загострилася після вбивства у травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. Саме цього періоду почали виявлятися розходження між ветеранами — членами Проводу Українських Націоналістів (ПУН) (Мельник, Барановський, Сушко, Сціборський та ін.), що здебільшого перебували в еміграції, і молоддю — радикальними бойовиками, які очолювали підпільну боротьбу в західноукраїнських землях (Бандера, Стецько, Шухевич та ін.). В основі конфлікту лежала боротьба за владу і вплив у організації, його загостренню сприяли вікова різниця, натягнуті особисті стосунки, суттєві розходження в питаннях тактики боротьби.

Молоді радикали вимагали від лідерів ПУН переглянути політику ОУН стосовно орієнтації лише на одну державу (зокрема, Німеччину), налагодити контакти з західними країнами, зосередити всі зусилля на боротьбі власне в Україні, розгортати революційну діяльність, незважаючи на втрати від репресій радянської влади. Члени ж проводу ОУН, люди старшого віку, схилялися в основному до поміркованіших дій. Крім цього, розгортання та

поглиблення конфлікту зумовило те, що під час німецько-польської війни бандерівці нібито захопили документи польської розвідки і встановили причетність членів проводу ОУН Сеника, Сціборського і Барановського до співпраці з польською розвідкою.

У серпні 1939 р. у Римі відбувся Другий Великий збір ОУН, на якому домінували прибічники А. Мельника, якого і було затверджено лідером організації. Відповіддю молодих радикалів на непоступливість ветеранів стало скликання в лютому 1940 р. у Кракові власної конференції, яка не тільки не визнала рішень римського збору, а й сформувала Революційний провід ОУН на чолі з С. Бандерою.

***Бандера Степан** (1909—1959) — політичний діяч, ідеолог українського національного руху. Народився в Галичині в родині священика. З 1927 р. член Української військової організації (УВО). З 1929 р. зі створенням ОУН став її членом, а згодом одним із керівників. У 1934 р. був засуджений польським судом на смертну кару, замінену на довічне ув'язнення. У 1939 р. з початком війни був визволений. У лютому 1940 р. Бандера зі своїми однодумцями створює Революційний Провід ОУН, а в 1941 р. на ІІ Великому зборі Проводу стає його головою. У 1947 р. обраний головою Проводу ОУН, керував боротьбою українського національного підпілля проти радянської влади. У своїх статтях обстоював ідеї християнського революційно-визвольного націоналізму, незалежності України. 15 жовтня 1959 р. вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб Б. Сташинським.*

З цього моменту починається одночасне існування двох українських націоналістичних організацій: ОУН-Р, або ОУН-Б — революційна, або бандерівська, та ОУН-М — мельниківська.

Залишаючись вірними інтегральному націоналізму, обидві організації ставили перед собою одну мету — незалежність України, проте погляди на шляхи її досягнення суттєво відрізнялися. Якщо мельниківці розраховували на значну допомогу Німеччини у вирішенні українського питання, то прихильники Бандери вважали, що українська держава може бути встановлена лише внаслідок національної революції, у ході якої розраховувати можна лише «на власні сили українського народу, відкинувши загалом орієнтацію на чужі сили». У цей час бандерівці не заперечували навіть боротьби з Німеччиною. Проте з наближенням нападу Гітлера на СРСР обидві течії ОУН зробили ставку на Німеччину. Така еволюція позиції пояснюється, очевидно, не кардинальною зміною поглядів,

а просто намаганням максимально використати всі чинники, які, на думку бандерівського проводу, могли сприяти становленню української державності. За допомогою німецького військового командування ОУН-Б сформувала «Легіон українських націоналістів», який складався з двох підрозділів — «Нахтігаль» і «Роланд». Чисельність легіону була незначною — майже 600 солдатів. Німці планували використати ці українські частини для охорони і каральних акцій на окупованій території. Бандера ж вбачав у них ядро майбутньої національної армії та засіб поширення впливу ОУН-Б. Ситуацію, що склалася в стосунках між ОУН і керівництвом третього рейху, влучно характеризує відомий історик О. Субтельний: «кожна сторона прагнула використати іншу у своїх власних, часто протилежних цілях».

З початком бойових дій Німеччини проти СРСР ОУН-Б перейшла до рішучих акцій. 30 червня 1941 р. у щойно захопленому німцями Львові, спираючись на «Нахтігаль» та збройні групи бойовиків, бандерівці провели в будинку «Просвіти» Українські національні збори, які ухвалили Акт про відновлення Української Держави. Було обрано Українське державне правління на чолі із соратником Бандери — Я. Стецьком.

Стецько Ярослав *(1912—1986) — діяч українського національно- визвольного руху. Народився в м. Тернополі. Навчався в Краківському і Львівському університетах. З 1932 р. — активний член ОУН, кілька разів ув'язнений польською владою. Брав участь у підготовці ІІ Великого Збору ОУН (1939), один із керівників опозиційної фракції «Революційна ОУН», організатор Акта 30 червня 1941 р. у Львові, голова утвореного внаслідок цього Українського державного управління. За відмову анулювати згаданий акт кинутий до фашистського концтабору. Звільнився восени 1944 р. Від 1945 р. — член Бюро Проводу ОУН, від 1946 р. — голова Антибільшовицького блоку народів. Був одним із засновників і співкерівником Світової антикомуністичної ліги та Європейської Ради свободи. В 1968 р. обраний членом Проводу ОУН. Автор книги «30 червня 1941» (1967). Помер у Мюнхені.*

Йдучи на такий ризикований крок, керівництво ОУН-Б, очевидно, розраховувало, по-перше, на те, що німці на початку вторгнення не стануть конфронтувати з українцями, які до того ж проголосили себе союзниками рейху. По-друге, вже був досвід самочинного проголошення 23 червня 1941 р. «фронтом литовських активістів» без погодження з німцями відновлення Литовської держави. І нарешті, по-третє, в гітлерівської верхівки не було єднос-

ті у поглядах на майбутнє українських земель: якщо Борман виступав проти підтримки українського національно-визвольного руху, то Розенберг обережно висловлювався за необхідність обмеженої української державності. Гітлер до певного часу відкрито своєї позиції не виголошував. Ця невизначеність, з одного боку, породжувала в оунівців ілюзії про можливість співпраці з гітлерівцями, з іншого — створювала певний простір для маневру, для активних державотворчих дій. Проте Бандера та його соратники помилилися в оцінці ситуації.

Реакція Берліна на відновлення української державності була швидкою і різкою. Вустами заступника держсекретаря Кундта лідерам ОУН-Б було заявлено: «Фюрер — єдиний, хто керує боротьбою... Ми не союзники, ми завойовники російсько-радянських територій». Невдовзі С. Бандеру, Я. Стецька та інших лідерів ОУН-Б було заарештовано і відправлено до Берліна. Крім цього, гітлерівцями було заарештовано 300 членів ОУН, із яких незабаром 15 було розстріляно. Після відмови відкликати Акт про відновлення Української держави, С. Бандера півтора року провів у берлінській в'язниці, а потім аж до вересня 1944 р. перебував у концтаборах Заксенгаузен та Оранієнбург.

ОУН-М рішуче відмежувався від львівської акції бандерівців. Вже 6 липня 1941 р. А. Мельник надіслав Гітлеру листа, в якому питання незалежності України не піднімалося, а підкреслювалася вірнопіддана позиція ОУН-М: «Ми, старі борці за свободу 1918—1921 рр., просимо честі для нас і нашої молоді взяти участь у хрестовому поході проти більшовицького варварства... Ми хотіли б мати змогу разом з легіонами Європи йти пліч-о-пліч з нашим визволителем, німецьким вермахтом, і мати змогу створити з цією метою українське збройне формування». І хоча німці погодилися створити дивізію СС, що складалася з українців Галичини, лише після Сталінградської битви лояльність мельниківців була помічена третім рейхом і вони отримали певну свободу дій. Концентруючи свої сили у великих містах, особливо в Києві, ОУН-М організовувала місцеве самоврядування, допоміжну поліцію, громадські організації. 5 жовтня 1941 р. було утворено Українську Національну Раду на чолі з М. Величковським як представницький орган українського народу для підготовки формування національного уряду. Проте всі ці спроби українських націоналістів, спрямовані на поступове відновлення української держави супере-

чили планам гітлерівців. Тому вже у вересні 1941 р. пройшла хвиля арештів бандерівців, а в грудні розпочалися репресії проти мельниківців. ОУН пішла в підпілля.

Отже, і ОУН-Б і ОУН-М ставили за мету незалежність України, однак шляхи її досягнення суттєво відрізнялися. Радикально настроєні бандерівці були прихильниками рішучих дій, опори на власні сили, незначної допоміжної ролі зовнішніх факторів у процесі становлення української державності. Помірковані мельниківці робили ставку на поступове, «повзуче» встановлення власного контролю на українських землях та відновлення національної держави. Мельниківці в основному розраховували на значну допомогу з боку Німеччини. Ця орієнтація призвела до того, що громадянські структури, створені ОУН-М, поступово перетворилися на додаток окупаційного апарату. Не бажаючи утвердження в Україні будь-якої моделі державності, третій рейх незабаром перейшов до репресій проти обох відгалужень ОУН.

Історія формування Української повстанської армії (УПА) досить складна, неоднозначна і ще й досі містить чимало «білих плям». Ще в серпні 1941 р. Тарас Бульба-Боровець оголосив себе головним отаманом України, ідейним спадкоємцем та продовжувачем справи С. Петлюри й організував нерегулярне формування української міліції.

> ***Боровець Тарас*** *(псевдонім Бульба; 1908—1981) — діяч українського повстанського руху часів Другої світової війни. В'язень фашистського концтабору Заксенгаузен. В еміграції організував Українську Національну Гвардію, видавав часопис «Меч і Воля» (1951—1953). Автор спогадів «Армія без держави, слава і трагедія українського повстанського руху».*

Формування називалося «Поліська Січ» і діяло на території Полісся та Волині. Спочатку січовики, які налічували 2—3 тис. війська, боролися із рештками Червоної армії. Коли ж німці спробували наприкінці 1941 р. розпустити це формування, вони перейшли до партизанської боротьби. Незабаром «Поліську Січ» було перейменовано на Українську повстанську армію (УПА), яка вела бойові дії як проти радянських партизан, так і проти фашистів. Назва УПА у цей час відображала не стільки реальний стан справ, скільки мету, яку ставив перед собою Т. Бульба-Боровець. Він вважав, що «революційна армія... повинна еволюціонувати... від партизанки до регулярної армії, підпорядкованій певній державній концепції».

Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити відновлення самостійної Української держави та хвилі

репресій ОУН пішла в підпілля. «Українські націоналісти, — підкреслював свого часу С. Бандера, — насамперед захищають інтереси свого власного народу. Навіть якщо при вступі в Україну німецькі війська сприйматимуться як визволителі, таке ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде без наміру відновлення Української держави й без відповідних гасел. Усяке насильство викличе опір».

Становлення оунівського партизанського руху почалося в середині 1942 р. Після хвилі масового дизертирства з лав української поліції навесні 1943 р. військові формування значно зросли і спочатку називалися Українська визвольна армія (УВА), а невдовзі взяли популярну вже на той час назву — Українська повстанська армія. Очолив її Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

Шухевич Роман *(псевдоніми — Тарас Чупринка, Тур; 1907—1950) — військовий діяч, член УВО—ОУН з 1925. В'язень польських тюрем і концтабору (1934—1937). Після політичних змін у Чехо-Словаччині в 1938 р. нелегально перейшов на Карпатську Україну та співдіяв при творенні «Карпатської Січі». Після розколу ОУН приєднався до бандерівської фракції, увійшов до проводу ОУН-Б. У 1941 р. фактично командував батальйоном «Нахтігаль», потім служив у 201-му батальйоні в Білорусії. Взяв активну участь у підготовці III Надзвичайного Збору ОУН. На Зборі обраний головою тричленного Бюро Проводу ОУН, восени 1943 р. став Головним командиром УПА. В липні 1944 р. обраний головою Генерального Секретаріату й головним секретарем військових справ УГВР. Після вступу в західні області України Червоної армії ще кілька років керував партизанською боротьбою УПА проти радянського режиму. Загинув у бою під Львовом.*

У середині 1943 р. УПА С. Бандери насильно залучила до свого складу майже всі загони Т. Бульби-Боровця та частини ОУН А. Мельника. Рештки їх утворили незалежне партизанське з'єднання під назвою Українська Народна Революційна Армія (УНРА) і продовжували бойові дії проти червоних партизанів та німців аж до кінця 1943 р. (на той час Т. Бульба-Боровець був заарештований німцями і кинутий до концентраційного табору Заксенгаузен).

За зонами дії УПА поділялася на три групи: УПА-Північ (Волинь і Полісся); УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття); УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, не вдалося утворити. Згідно з німецькими даними, які підтверджуються українськими еміграційними джерелами, чисельність УПА в момент найбільшого піднесення боротьби (кінець 1944 —

початок 1945 р.) досягла 100 тис. осіб. (Деякі сучасні історики вважають, що кількість членів УПА становила 30—40 тис. осіб). Основними об'єктами партизанських дій УПА були німці та їхні союзники; формування Армії Крайової та польське населення; радянські партизанські загони, а згодом і підрозділи Червоної армії.

Уже в грудні 1941 р. Головний провід ОУН прийняв постанову, в якій чітко визначалася стратегічна мета та тактична лінія організації: «Готуватися до довгої, затяжної та упертої боротьби з німецькими окупантами і дотримуватися тактики накопичення сил». На етапі становлення основними завданнями повстанських загонів були протидія вивозу робочої сили і продовольства з українських земель до Німеччини та протистояння окупаційним властям. У лютому 1943 р. третя конференція ОУН-Б прийняла рішення про перехід до збройної боротьби. Перший бій з німцями відбувся 7 лютого цього року, коли перша сотня УПА під керівництвом І. Перегійняка здійснила напад на містечко Володимирець Волинської області. У березні 1943 р. повстанці розгромили табори для військовополонених у Луцьку та Ковелі, а в травні недалеко від спаленого окупантами села Кортеліси, що розташовувалося на шляху Ковель—Рівне, було вбито шефа спецвідділів СА генерала В. Лютце. Таке посилення активності УПА викликало занепокоєння в німецького командування. Від травня до листопада 1943 р. тільки на Волині окупанти проводять п'ять великих каральних операцій проти повстанців. Наймасштабніша з них тривала з червня до вересня. До цієї акції було залучено понад 10 тис. солдатів, літаки, танки, панцерні поїзди. Тільки в момент найбільшого загострення протистояння (липень—вересень) відбулося 74 бої, не враховуючи дрібних зіткнень. Втративши майже три тисячі солдатів і офіцерів, фашисти так і не зуміли ліквідувати УПА.

Активізація дій УПА у західних регіонах України викликала занепокоєння не лише в німецького, а й у радянського командування, оскільки повстанці ставали «третьою силою», що намагалася втримати під своїм контролем значні території. Численні криваві сутички з радянськими партизанами свідчили, що УПА хотіла охопити якомога більше українських земель і ні з фашистами, ні з більшовиками владу ділити не збиралася. Щоб не випустити ситуацію в західноукраїнських землях з-під контролю, у серпні 1943 р. за наказом радянського командування з Білорусії в район Ковеля та Любомля було пере-

кинуто 2 тис. радянських партизанів, але, втративши в протистоянні з повстанцями понад півтори тисячі осіб, ці формування були змушені відійти. Про намагання УПА утвердитися як «третя сила» свідчить статистика: лише в жовтні—листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів.

Повстанці були змушені в роки війни воювати ще й на третьому фронті — проти поляків. Початком конфлікту стали масові вбивства українців Холмщини та Підляшшя, здійснені польською Армією Крайовою (АК) 1941 р. Незабаром ці терористичні акції були поширені й у Галичині та на Волині. Бажаючи «прорубати польський коридор» від Перемишля до Львова, керована з Лондона Армія Крайова, розпочинає винищувальну акцію «Буря». Основною її метою було взяти під контроль землі, втрачені 1939 р., до приходу радянських військ. Тільки на Холмщині 1943—1944 рр. польські формування знищили майже 5 тис. українців. Спроби керівництва УПА досягти порозуміння і звертання митрополита А. Шептицького успіху не мали. На Волині, в Галичині та Закерзонні розпочалася різанина, жертвою якої стали не лише солдати, а й десятки тисяч мирних жителів, як українців так і поляків. Кривава українсько-польська боротьба, то спалахуючи, то затухаючи, тривала аж до 1947 р.

Центральна ідея, яку обстоювала УПА, сформульована в одній з листівок: «Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми мусимо берегти наші сили, бо ми впевнені, що війна у своїй кінцевій фазі надасть нам державу». Зростання лав УПА, поповнення загонів людьми різних національностей та політичних поглядів зумовлювали необхідність суттєвого перегляду ідеології та політики ОУН-Б. Тому в серпні 1943 р. був скликаний III Надзвичайний великий збір ОУН-Б. Він не тільки проголосив курс на боротьбу проти «московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову Української самостійної соборної держави», а й виробив соціально-економічну та політичну платформи організації. В основу програмних положень щодо соціально-економічної сфери було покладено принципи багатоукладності економіки, соціальної справедливості, державного захисту найменш забезпечених верств населення. Суттєвим зрушенням у політичній сфері стала відмова ОУН від одноосібного домінування, визнання права на існування інших політичних течій і партій. Загальній демократизації національного руху мали сприяти продекларовані свобода

друку, слова, думки, віри, світогляду, рівність всіх громадян України, незалежно від національної належності, право національних меншин розвивати свою мову і культуру.

Під час війни, намагаючись максимально зібрати і сконцентрувати реальні українські сили, ОУН-Б продовжує еволюціонувати в демократичному напрямі. Саме з ініціативи ОУН-Б неподалік від Самбора в Галичині 11 липня 1944 р. було скликано збори, у яких взяли участь 20 представників різних довоєнних партій Західної України (крім ОУН-М) та східних українців. Тут і було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), яку одні історики називають «тимчасовим українським парламентом», інші — «координаційним воєнно-політичним центром». Характерно, що платформа УГВР не лише повністю увібрала програму III Збору ОУН-Б, а й пішла шляхом посилення демократичних засад. Зокрема, в ній підкреслювалося, що нереволюційні методи боротьби також доцільні і допустимі, наголошувалося, що демократія є устроєвим принципом представництва.

З наближенням лінії фронту до підконтрольних УПА районів її керівництво спочатку вирішило зайняти позицію невтручання в протистояння між вермахтом та Червоною армією. У цей час ставка робилася на збереження і зміцнення своїх сил, вичікування слушного моменту для вирішального удару. З огляду на це, очевидно, і слід сприймати укладення угоди про ненапад у липні 1944 р. між невеликою частиною УПА, що перебувала в горах на німецькому боці фронту, і вермахтом. Проте це були не союзницькі відносини, а вимушені кроки обох сторін. Німеччина вже не мала ілюзій щодо українського руху, про що вказано в одній з інструкцій головного штабу вермахту: «З огляду на... ненадійність, не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА з подальшою метою. УПА... відмовляється воювати на боці німецького вермахту». І хоча на цьому етапі боротьба повстанців проти фашистських окупантів мала затухаючий характер, вона все ж тривала майже до останніх днів німецької окупації. 1 вересня 1944 р. у районі Коломиї відбулася остання сутичка повстанців з гітлерівцями.

Після зайняття радянськими військами Лівобережжя і Донбасу основний удар УПА спрямовує проти радянських партизан і підрозділів Червоної армії.

Отже, у роки Другої світової війни основною стратегічною метою формувань ОУН—УПА було відновлення

української державності. Потрапивши у вир радянсько-німецького протистояння, вона активно намагалася відіграти роль «третьої сили», що представляє та обстоює інтереси українського народу. Така позиція зумовила боротьбу одразу на три фронти — проти німецьких окупантів, радянських партизанів та польських формувань Армії Крайової. Оскільки УПА, на відміну від Руху Опору в Європі, не підтримувала жодна з держав, вона змушена була дотримуватися своєрідної тактичної лінії, в основі якої лежали збереження і зміцнення власних сил, намагання поширити свій контроль на якомога більшу частину українських земель, вичікування слушного моменту для вирішального удару.

14.9. Визволення України

Сталінградська битва (17 липня 1942 р.—2 лютого 1943 р.), під час якої Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн осіб, тобто 1/4 усіх діючих на радянсько-німецькому фронті фашистських військ, стала не тільки початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення території України. Внаслідок розпочатого в ході Сталінградської битви контрнаступу вже 18 грудня 1942 р. було визволено перший український населений пункт — с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (Луганської) області.

Успішний наступ Червоної армії на широкому фронті продовжувався аж до лютого 1943 р. За цей час було визволено значну частину Донбасу і Харківщини. Завдяки операції «Зірка» радянські війська оволоділи Харковом. Проте ворог був ще дуже міцним і за будь-яку ціну намагався вирвати стратегічну ініціативу. Сконцентрувавши свої сили на південному заході від Харкова, він створив дві ударні групи з семи танкових та моторизованих дивізій («Мертва голова», «Адольф Гітлер», «Рейх» та ін.) і вдарив у фланги й тил радянських військ під командуванням М. Попова. 16 березня Харків знову було захоплено фашистами.

Влітку 1943 р. Німеччина, здійснивши тотальну мобілізацію, вирішила взяти реванш за Сталінград новим наступом на Курськ. Битва на Курській дузі, що почалася 5 липня 1943 р., тривала майже 2 місяці. У ній брало участь понад 4 млн солдатів. За 50 днів боїв ворог втратив понад

півмільйона своїх воїнів, 3 тис. гармат, 1,5 тис. танків. Стратегічна ініціатива остаточно була вирвана з рук фашистів.

Розвиваючи успіх, війська Південно-Західного фронту (командуючий Р. Малиновський) на початку вересня визволили Донецьк і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська. Війська Південного фронту (Ф. Толбухін) визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя. Війська Воронезького фронту (М. Ватутін) визволили Суми та вийшли до Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького.

Визволити столицю України Сталін вимагав до річниці Жовтневої революції. Щоб полегшити форсування Дніпра, передбачалося викинути на правий берег сильний повітряний десант — дві бригади. Проте десантування пройшло невдало, раптовість було втрачено. Генеральний штаб вважав, що за цих обставин наступ з Букринського плацдарму навряд чи може розраховувати на успіх. У відповідь на це Сталін сказав: «Ще не пробували наступати по-справжньому, а вже відмовляєтеся. Треба здійснювати прорив з наявного плацдарму». Наступ було розпочато, і на світанку 6 листопада Київ було взято, але ціною величезних втрат. Помилки командування, нестача техніки та боєприпасів часто зумовлювали невиправдані людські жертви. Лише в районі Букрина загинуло 40 тис. бійців. За подвиги, здійснені в ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя Радянського Союзу (понад 20% від усіх, хто одержав це звання за період війни).

Форсування Дніпра і взяття Києва зірвало план Гітлера стабілізувати лінію фронту, створити неприступний «Східний вал» і перейти до затяжної позиційної війни з метою вимотування сил Червоної армії. Саме тому перемога в битві за Дніпро і стала завершенням корінного перелому в Другій світовій війні.

Досягнення вирішальних перемог на фронтах значною мірою було зумовлене працею трудівників тилу, завершенням перебудови економіки на воєнний лад. У зміцненні обороноздатності СРСР вагомим був внесок евакуйованих з України на Схід 550 великих підприємств 30 галузей промисловості. Уже навесні 1942 р. більша частина з них почала випускати продукцію. Обладнання, вивезене з республіки, прийняли, головним чином, Новосибірська, Свердловська, Томська, Омська, Іркутська, Куйбишівська та інші області РСФСР. Воно становило майже половину всіх потужностей, введених у дію в східних районах СРСР. Плідно працювала на оборону й евакуйована в Уфу Академія наук УРСР. Достатньо назвати роботи

академіка Н. Доброхотова, який запропонував нову технологію виплавки броньованої сталі; швидкісну зварку, розроблену для виробництва танків колективом інституту електрозварювання під керівництвом Є. Патона тощо.

У січні 1944 р. майже 2,3-мільйонна Червона армія розпочала визволення Правобережної України та Криму. Успішне досягнення цієї мети значною мірою було забезпечене перемогою в січні—лютому під Корсунем-Шевченківським (німці втратили 55 тис. солдатів). 25 березня 1944 р. на 1009-й день війни війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією.

На завершальній стадії війни була похована ще одна утопічна надія частини національно-патріотичних сил на те, що створені в складі вермахту українські збройні формування надалі зможуть трансформуватися в повноцінну українську армію. Йдеться про розгром у липні 1944 р. дивізії СС «Галичина» під Бродами.

Історія її створення та діяльності тривалий час була «білою плямою» української історії. Характерно, що неоднозначні оцінки дивізії СС «Галичина» мали місце ще до її утворення. Зазнавши поразки під Сталінградом, керівництво третього рейху розробило проект створення українського збройного формування, яке складалось би з населення Галичини. Цей проект піддавався жорсткій критиці з боку ОУН Бандери. Бандерівці вважали створення СС «Галичина» недоцільним і шкідливим, оскільки, по-перше, воно мало на меті, на їхню думку, відвернення активної української молоді від участі в русі опору, фактично перетворювало її на гарматне м'ясо; по-друге, як зазначалось у бандерівських «Бюлетнях», «твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина» (командування дивізії та мова спілкування мали бути німецькими); по-третє, проектом передбачалося вербування в дивізію лише галицьких добровольців, що вело до певного протиставлення «галичан» і «українців» та до створення регіонального, а не загальнонаціонального збройного підрозділу; по-четверте, формування дивізії давало підставу радянській пропаганді говорити не лише про співпрацю українського національного руху з німцями, а й про пряму організацію цього руху третім рейхом. Виходячи з цих міркувань ОУН-Б категорично заявила, що «українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії»[1].

[1]Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 358—359.

Однак ці аргументи не переконали лідера Українського Центрального Комітету В. Кубійовича, до якого німецьке командування звернулося з пропозицією про створення української дивізії. Він та його прихильники після тривалих суперечок погодилися сприяти цьому процесові. Суть їхніх поглядів висловив митрополит А. Шептицький: «Немає майже такої ціни, яку не треба б дати за створення української армії».

Формування дивізії розпочалося у квітні 1943 р. У своїх лавах вона налічувала 16—18 тис. осіб. Емблемою дивізії став галицький лев. У жовтні 1943 р. її було реорганізовано і перейменовано на 14 Галицьку добровольчу дивізію СС, а невдовзі відправлено на фронт. У липні 1944 р. під Бродами дивізія була оточена радянськими військами і розгромлена, втративши 7 тис. вояків. І хоча надалі поповнена та перейменована (з листопада 1944 р. одержала назву 14 Військова гренадерська дивізія СС Українська № 1) вона вела бойові дії проти партизанів та радянських військ у Чехословаччині, Югославії, Австрії, однак так і не стала омріяним зародком української національної армії. За патріотичні ілюзії лідерів український народ знову розплатився кров'ю.

На початку жовтня 1944 р. територія України була повністю визволена від окупантів, а наприкінці того ж місяця війська 4-го Українського фронту вибили ворога із Закарпаття. 29 червня 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною підписано угоду про возз'єднання Закарпаття з Українською РСР. 8 травня 1945 р. капітулювала Німеччина, а 2 вересня — Японія. Це означало, що Друга світова війна фактично закінчилася.

Отже, визволення України було важливою частиною процесу розгрому фашистських загарбників. Перемога стала можливою завдяки значному напруженню сил народу, мужності та відданості борців з окупантами, плідній співпраці фронту і тилу. Війна зумовила кардинальні зрушення в суспільному житті України. З одного боку — це невигойні рани та гігантські збитки, пов'язані з численними людськими жертвами, грабіжництвом окупантів, руйнаціями. З іншого — з війною пов'язані завоювання Україною авторитету на міжнародній арені, зростання свідомості та віри у свої сили народу, концентрація в межах однієї держави основної частини українських етнічних земель.

15. Повоєнна відбудова і розвиток України в 1945 — середині 50-х років

15.1. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни

Наприкінці війни процес об'єднання українських земель та формування території України вступив у вирішальну фазу. Питання про повоєнні кордони гостро стало вже під час завершальних операцій щодо розгрому Німеччини та її союзників. Воно активно обговорювалося на Тегеранській (1943) та Ялтинській (1945) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Остаточні контури повоєнних кордонів УРСР сформувалися в процесі українсько-польського, українсько-чехо-словацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Суть цих розмежувань полягала в міжнародному юридичному визнанні факту включення протягом 1939—1945 рр. західних областей України до складу СРСР.

Особливо важливим було врегулювання територіального питання з Польщею. Цей процес був складним і тривалим. На перебіг подій вплинули: небажання західних держав зміцнення позицій СРСР; тиск польських еміграційних кіл на західних політиків з метою відновлення польських кордонів, що існували до вересня 1939 р.; намагання Сталіна шляхом певних територіальних поступок підтримати прорадянські сили в Польщі; несамостійність української дипломатії, яка завжди йшла в руслі міжнародної політики СРСР.

Першим кроком на шляху українсько-польського територіального розмежування в середині 40-х років стала Люблінська угода між урядом УРСР і польським прорадянським Тимчасовим Комітетом Національного Визволення, що була укладена 9 вересня 1944 р. Відповідно до цього документа споконвічні українські землі і 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців, передавалися Польщі. У такий спосіб сталінське керівництво, нехтуючи правами людини, намагалося підтримати паростки соціалізму в Східній Європі.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір щодо радянсько-польського державного кордону. Ця угода закріплювала рішення Кримської та Потсдамської конференцій, відповідно до яких кордон мав проходити в основному по «лінії Керзона», з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) 5—8 км. Однак лояльність польського уряду, його прорадянська політика сприяли новим поступкам з боку Москви: серпневий договір фіксував на окремих ділянках сімнадцятикілометрове (район Немирів—Ялувка) і навіть тридцятикілометрове (район р. Солонія і м. Крилов) відхилення від «лінії Керзона».

Остаточно процес польсько-українського розмежування завершився 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. Внаслідок цього до Львівської області увійшли землі в районі м. Кристонополя (пізніше перейменованого в Червоноград), а в межах польської держави опинилася територія довкола Нижніх Устриків Дрогобицької області.

На завершальному етапі війни гостро стало питання про подальшу долю Закарпатської України. Ситуація ускладнювалася тим, що Чехословаччина розглядала цей край як невід'ємну частину своєї держави. Саме тому після падіння угорського режиму чехословацький (лондонський) уряд, спираючись на ідею федерації чехів, словаків і карпатських українців, почав організовувати в Закарпатті свою адміністрацію з центром у Хусті та розбудовувати місцеві адміністративні структури. Водночас активно відбувається процес самоорганізації місцевого населення, з'являються громадські представницькі органи — народні комітети. В основі їхньої діяльності був народний рух за возз'єднання з єдинокровними братами українцями, який активно стимулювався і спрямовувався радян-

ською стороною, яка намагалася розширити сферу свого впливу. 26 листопада 1944 р. I з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України, що відбувся в Мукачево, ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Ця дія зумовила певне напруження в радянсько-чехословацьких відносинах, проте під тиском обставин чехословацька адміністрація змушена була залишити Закарпаття, а в червні 1945 р. договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачево.

Останню крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені в червні 1940 р.

Під час повоєнного територіального розмежування Україна не тільки змінила конфігурацію власних кордонів, а й суттєво поповнила демографічний потенціал та збільшила територію (Західна Україна, приєднана до складу УРСР, простягалася на 110 тис. км^2, де проживало майже 7 млн населення). Внаслідок цього наприкінці 1945 р. територія України становила понад 580 тис. км^2.

Отже, процес врегулювання територіальних питань, що розгорнувся на міжнародній арені в середині 40-х років, мав для України такі наслідки: по-перше, остаточне визначення кордонів республіки, їхнє юридичне визнання світовим співтовариством; по-друге, збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу; по-третє, об'єднання українських земель у складі однієї держави; по-четверте, майже повне завершення формування державної території (останнім актом цього процесу стало включення в 1954 р. Кримської області до складу УРСР).

15.2. Зовнішньополітична діяльність УРСР

Ще 27 січня 1944 р. у Москві відбувся перший за воєнні роки пленум ЦК ВКП(б), який розглянув і ухвалив пропозицію Ради народних комісарів СРСР щодо розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. 28 січня — 1 лютого 1944 р. тривала X сесія Верховної Ради СРСР, яка прийняла закон про перетворення

Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський.

4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ республіки. Вийшовши після тривалої перерви на міжнародну арену, Україна невдовзі стає одним із засновників і перших членів Організації Об'єднаних Націй.

Зумовлено було це кількома чинниками. За роки війни зросли міжнародний вплив і авторитет України, яка не тільки витримала основний тягар ворожої окупації, а й зробила вагомий внесок у боротьбі проти фашистської експансії. Проте не це було головною причиною відновлення прав зовнішнього представництва республіки.

Утворення Наркомату закордонних справ УРСР, вступ республіки до ООН були ланками серйозної пропагандистської акції, що мала переконати усіх в СРСР і за кордоном у реальності існування української держави та її суверенітету. Мета цієї акції — заспокоїти громадську думку і мобілізувати сили українського народу на завершення війни та відбудову; фактична нейтралізація підтримки національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної української держави; стимулювання розколу української діаспори в західних державах.

Перемога у війні, що наближалась, ставила на порядок денний вирішення територіальних проблем. За цих умов, щоб ще переконливіше для світової громадськості надати територіальним надбанням СРСР характеру не анексій, а «возз'єднань», сталінське керівництво вирішило за краще мати реальних суверенних суб'єктів цих «возз'єднань» — Білоруську та Українську РСР, чиї етнічні території певний час перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. Сам же СРСР, до якого фактично приєднувалися ці «возз'єднані» території, відходив ніби на другий план. Крім того, розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин мало, на думку Сталіна, посилити вплив СРСР на світову політику. У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США), де обговорювалися проекти майбутньої Організації Об'єднаних Націй, радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 16 радянських республік членами-засновницями цієї організації. Ця пропозиція була дипломатично відхилена і лише після наполегливого тиску і певних поступок з боку Сталіна на Кримській конференції в лютому 1945 р. США та Англія зобов'язалися підтримати пропозицію Радянського уряду щодо прийняття Україн-

ської РСР та Білоруської РСР у члени ООН. Отже, боротьба за голоси (а значить і вплив) в ООН — одна з головних причин відновлення прав зовнішнього представництва України.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно включилася в роботу. Д. Мануїльський очолив І-й комітет конференції, що мав підготувати текст преамбули (вступу) і першого розділу Статуту — «Цілі та принципи» міжнародної організації. Членами різних комісій і комітетів були й інші представники української делегації — І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрано до складу Економічної і соціальної ради, а 1948—1949 рр. вона була постійним членом головного органу ООН — Ради Безпеки.

Молода українська дипломатія була досить активною. У липні 1946 р. вона бере участь у Паризькій мирній конференції, у лютому 1947 р. укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

На Дунайській конференції 1948 р., що розглядала питання про права судноплавства на Дунаї, українська делегація, підтримуючи СРСР, виступила проти збереження конвенції 1921 р., яка забезпечувала привілейоване становище в цьому регіоні недунайських держав — США, Англії та Франції.

Навіть у розпалі «холодної війни» Україна виявила певну дипломатичну активність. Представники УРСР увійшли до Всесвітньої Ради Миру. У вересні 1951 р. у Києві відбулася перша Українська республіканська конференція прихильників миру. Україна підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу. Українські дипломати в 50-х роках працювали в 16 міжнародних організаціях, підписали 60 мирних угод і конвенцій.

Можна, звичайно, погоджуватися чи не погоджуватися з думкою західних істориків про те, що функції українського Міністерства закордонних справ були тоді чисто «церемоніальними, декоративними та символічними», але слід визнати: оскільки Україна не була самостійною державою, то не могла мати незалежної зовнішньої політики. На всій її міжнародній діяльності лежить печать лімітованості. Наркомат закордонних справ республіки створювався як зручний і безвідмовний додатковий інструмент для здійснення зовнішньополітичних намірів керівництва СРСР.

На міжнародній арені Україна ніколи не відхилялася від позицій, які займав СРСР, що закономірно для унітарної держави, де домінує монополія центру щодо зовнішньої політики. Договори, в яких було досягнуто врегулювання територіальних проблем і кордонів України з Польщею і Чехословаччиною 1945 р., підписували представники союзного Наркомату закордонних справ і це вже при наявності Наркомату закордонних справ республіки.

Україні формально було надано право встановлення прямих міжнародних відносин, у тому числі обмін дипломатичними місіями, але відсутність реального суверенітету, справжньої державності республіки робили це право нездійсненним на практиці. Тому пропозиції урядів Англії (1947) та Судану (1956) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з Україною так і залишилися без відповіді.

Отже, основними причинами відновлення зовнішнього представництва УРСР були, з одного боку, намагання цією акцією заспокоїти міжнародну громадську думку, мобілізувати український народ на завершення війни і відбудову; нейтралізувати дії національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної української держави; розколоти українську діаспору в західних державах, а з іншого — бажання створити зручний і безвідмовний додатковий інструмент для здійснення зовнішньополітичних планів керівництва СРСР. Хоча в основі відновлення зовнішнього представництва УРСР лежала певна децентралізація і тому цей крок союзного керівництва був своєрідною поступкою, все ж він робився не в бік лібералізації чи демократизації режиму, а навпаки, був спрямований на посилення впливу тоталітарної держави у внутрішній і зовнішній політиці. Це було парадоксальне «послаблення для посилення». Проте навіть за цих обставин сам вихід України наприкінці Другої світової війни на міжнародну арену, її вступ до ООН мав велике значення для подальшої розбудови української державності.

15.3. Особливості процесу відбудови народного господарства України

Відбудова народного господарства республіки розпочалася одразу ж після визволення з-під фашистської окупації й особливо активізувалася в повоєнний час. Відбудова в Україні мала низку особливостей, які відрізняли її від західних країн.

Насамперед суттєво відмінними були масштаби збитків, нанесених війною. У республіці на руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, 16,15 тис. промислових підприємств. В Україні залишилися неушкодженими лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств, тоді як в Італії тільки 20% було зруйновано. Значно меншими, ніж у нашій республіці, були руйнації промислового потенціалу і в інших країнах Заходу. Якщо промислове виробництво в Україні 1945 р. становило лише 26% довоєнного рівня, то в Італії — 30%, у Франції — 38%, а рівень англійської промислової продукції вже 1946 р. досяг 90% від рівня 1937 р.

Помітно ускладнився процес відбудови в республіці й голодом 1946—1947 рр. Викликана посухою 1946 р. загроза голоду не була своєчасно нейтралізована, а навпаки, до зими 1946—1947 рр. дедалі більше набувала рис справжнього голодомору. Суттєво погіршили ситуацію надмірно високі і нереальні плани хлібозаготівель, що мали постійну тенденцію до збільшення (у липні 1946 р. плани хлібозаготівель було збільшено з 340 до 360 млн пудів); великі обсяги експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон; посилилося кримінальне переслідування «розкрадачів хліба», які, згідно зі статею 131 Конституції СРСР, 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу».

До літа 1947 р. в Україні було зареєстровано майже 1 млн хворих дистрофією. Катастрофічне становище з продовольством у республіці могли врятувати державні позички зерна. Проте на неодноразові звертання першого секретаря КП(б)У М. Хрущова Сталін відповідав: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси». Мінімальну допомогу продовольством Україна все ж одержала, але це не могло відвернути катастрофу. У 16 східних, а також Ізмаїльській та Черні-

вецькій областях республіки 1946 р. померло майже 282 тис., а 1947 р. — понад 528 тис. осіб. Голод значно ускладнив і без того важкий процес відбудови. Скорочувалися трудові ресурси, треба було поповнювати капіталовкладення в сільське господарство. Негативно вплинув голод і на моральний стан суспільства, що поставило Україну в ще більш невигідні умови порівняно із західними країнами.

Характерною особливістю відбудовчих процесів у СРСР та Україні, зокрема, була опора на внутрішні ресурси і сили, а не сподівання на зовнішню допомогу. З метою зміцнення своїх позицій у Європі США після Другої світової війни проголосили «план Маршалла». Американською програмою фінансової допомоги було охоплено 16 західноєвропейських держав, яким було асигновано 1948—1952 рр. 13,3 млрд дол. З ідеологічних мотивів СРСР, а під його тиском ще деякі країни Центральної і Південно-Східної Європи відмовилися від участі в «плані Маршалла».

Україна, як частина СРСР, і західні держави обрали суттєво відмінні моделі відбудовчого процесу. Якщо на Заході відбудова здійснювалася в такій послідовності: стабілізація національної валюти, відбудова інфраструктури (доріг, засобів зв'язку та ін.), розвиток сільського господарства та легкої промисловості, реконструкція і технічне переозброєння важкої індустрії, то в радянській економіці послідовність фаз була іншою. Ставка робилася насамперед на відновлення роботи важкої промисловості — основи воєнно-промислового комплексу, на економію та накопичення фінансів та ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. Процес відбудови здійснювався централізовано, на основі єдиного загальносоюзного плану. Цікаво, що у Франції теж здійснювалося державне регулювання економіки, так зване капіталістичне «програмування», але воно мало лише рекомендаційний, але не обов'язковий, як у СРСР, характер.

Економіка України, на відміну від західних країн, у повоєнний час відбудовувалася і добудовувалася не як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. Крім того, доля республіки в обсязі загальносоюзного виробництва суттєво впала з 18% у довоєнний період до 7% 1945 р. Надалі, попри бурхливий розвиток, українська промисловість вже не зможе повернути собі місце одноосібного лідера, оскільки нові індустріальні центри, що виникли за Уралом, будуть розвиватися значно швидшими темпами.

Важливим чинником відбудовчих процесів в Україні була командна система. Саме вона давала змогу в короткий час мобілізовувати значні матеріальні та людські ресурси, швидко перекидати їх з одного кінця країни в інший та концентрувати на відбудові чи побудові певного об'єкта. Особливістю радянської економіки була непропорційно велика роль у ній ідеології, яка виявлялася в широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — рухах передовиків і новаторів, соціалістичному змаганні. Якщо 1946 р. соціалістичним змаганням за дострокове виконання п'ятирічного плану та підвищення продуктивності праці було охоплено 80% робітників і службовців України, то наприкінці 1948 р. — вже 90%.

Характерною рисою стратегії радянського керівництва в процесі відбудови було повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства. В основі цієї моделі лежала примітивна схема індустріалізації, що спиралася на пріоритетний розвиток кількох базових галузей важкої промисловості і здійснювалася за рахунок нещадної експлуатації сільського господарства. У 1946—1950 рр. на потреби важкої промисловості було направлено 80% капіталовкладень. Це, безумовно, давало ефект у галузях, орієнтованих на воєнно-промисловий комплекс (електроенергетика, металургія, машинобудування тощо), але водночас гальмувало та деформувало процес виробництва споживчих товарів та розвиток сільського господарства.

Повоєнне село, яке фінансувалося за залишковим принципом (не більше 7% загального обсягу асигнувань), мусило виконати щонайменше три завдання: забезпечити потреби промисловості в сировині, вирішити проблему постачання міст продовольством, виростити достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту в країни Східної Європи. Намагаючись виконати ці широкомасштабні завдання в умовах хронічної нестачі коштів, офіційна влада практикує традиційні командні методи: посилення тиску на село, наведення жорсткого порядку — кампанія в справі ліквідації порушень колгоспного статуту (1946); прямі репресії — депортації до Сибіру «осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві» (з 1948); спроби структурної перебудови організації сільськогосподарського виробництва — політика укрупнення колгоспів (1950).

Ціною величезного напруження фізичних і духовних сил усього народу народне господарство України за короткий строк було відбудоване. У роки першої повоєнної

п'ятирічки відновили роботу 22 доменні, 43 мартенівські печі й 46 прокатних станів, почали функціонувати реконструйовані металургійні заводи «Азовсталь», «Запоріжсталь», Краматорський, Єнакієвський. Крім того, промисловий потенціал республіки поповнився низкою нових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості усієї України протягом 1946—1950 pp. збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15% (проте, на думку сучасних фахівців, довоєнного рівня вдалося досягти тільки в наступній, п'ятій п'ятирічці (1951—1955)[1]. У країнах Заходу процес відбудови йшов значно швидше. Так, в Англії довоєнного обсягу промислового виробництва було досягнуто 1947 р., 1951 р. його перевищено на 31%, у Франції — 1948 р., а в Італії — 1950 р.

До кінця четвертої п'ятирічки питома вага вироблених в Україні найважливіших видів продукції промисловості в загальносоюзному обсязі становила: чавуну — 47,8%, сталі — 30,6%, прокату — 33,2%, залізної руди — 53%. У 50-х роках республіка знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи. Водночас значно відстає легка промисловість (1950 р. її валова продукція становила лише 79% рівня 1940 р.) і сільське господарство (відповідно — 91%).

Отже, відбудова народного господарства України суттєво відрізняється від відбудовчих процесів країн Заходу. Збитки, нанесені війною республіці, були значно більшими, ніж на Заході. Ускладнив ситуацію голод 1946—1947 pp. Відбудова в Україні здійснювалася власними силами без зовнішньої допомоги, а західні країни активно використовували асигнування, що надавалися США відповідно до «плану Маршалла». Характерними рисами відбудовчих процесів в Україні були пріоритетний розвиток важкої промисловості, активна роль командної системи, значна заангажованість в економічній сфері ідеологічного фактора.

[1]Див.: Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. — К., 1993. — С. 244.

15.4. Рівень життя та побуту населення

Демографічний розвиток України в повоєнний період характеризується скороченням трудових ресурсів (на території республіки під час окупаційного режиму було знищено майже 3,9 млн мирних жителів, вивезено понад 2,2 млн осіб до Німеччини, частина з них загинула, а 200 тис. осіб, побоюючись сталінського режиму, так і не повернулася); загальними втратами у роки війни (загинув кожен шостий житель України).

Закінчення війни дало поштовх значним міграціям населення. Основними формами цих міграцій були демобілізація (увільнення військовослужбовців із збройних сил), реевакуація (повернення населення у місцевість, звідки воно було вивезене у зв'язку із загрозою воєнних дій), репатріація (повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни), депортація (примусове виселення з місця проживання осіб, які визнані соціально небезпечними). Значний відбиток на демографічному розвитку України залишили процес входження до складу СРСР західноукраїнських земель та голод 1946—1947 рр. Через демографічні зміни 40-х років населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р.

У повоєнний період соціальна політика радянського керівництва була надзвичайно суперечливою: з одного боку, було введено 8-годинний робочий день, відмінено обов'язкові понадурочні роботи, відновлено чергові та додаткові відпустки, з іншого — саме 1946 р. починається повернення до вольових методів керівництва промисловістю (прийнято декілька постанов, які закріплювали робітників на підприємствах, необґрунтовано в декілька разів збільшували норми виробітку). У 1946 р. почався широкомасштабний наступ на присадибні господарства селян. Прикриваючись гаслом «боротьби з порушеннями колгоспного статуту», офіційна влада забирала в селян землю в колгоспний фонд, наполегливо рекомендувала продати державі дрібну худобу, обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Дійшло до того, що 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла таємний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухи-

ляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Цей документ мав серйозні наслідки. У 1948—1950 рр. на його підставі зборами колгоспників було оголошено 12 тис. «громадських вироків», жертвам яких загрожувала депортація до Сибіру та інших віддалених місць СРСР.

Незважаючи на посилення тиску на село, продовольча проблема в повоєнні роки залишалася гострою. Лише в грудні 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про відміну карток на продовольчі та промислові товари та перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Водночас із скасуванням карткової системи було проведено грошову реформу, що мала на меті ліквідацію наслідків війни у фінансово-грошовій сфері та упорядкування всієї фінансової системи. Ці урядові дії мали неоднозначні наслідки. Зокрема, скасування карткової системи було, безумовно, явищем позитивним, свідченням певної стабілізації народного господарства. Проте після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення, що підвищилася лише наполовину, суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Внаслідок цього склалася парадоксальна ситуація: повоєнні прилавки ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

Неоднозначно вплинула на життєвий рівень населення і грошова реформа. З одного боку, вона привела грошову масу, що перебувала в обігу, у відповідність до потреб господарства; здійснила переоцінку трудових заощаджень населення в ощадкасах на пільгових умовах (до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1); знецінила грошові накопичення спекулянтів. З іншого боку, грошова реформа боляче вдарила по селянству, яке зберігало гроші, головним чином, вдома і було змушене здійснювати обмін у розрахунку 1:10.

Надзвичайно гострою в повоєнний період була житлова проблема. Під час війни було зруйновано тисячі населених пунктів, знищено понад 40 млн $м^2$ житла — 50% довоєнного фонду. Це змушувало мільйони людей тривалий час жити у напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвальних приміщеннях, землянках.

Негативно впливали на життєвий рівень населення такі притаманні командній економіці риси, як деформований

та уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, непропорційно низька частка заробітної плати робітників і службовців у національному доході, нееквівалентний обмін між містом і селом (ціни на продукцію сільського господарства свідомо занижувалися).

Отже, у повоєнний період склад населення України формувався під активним впливом міграційних процесів (демобілізація, реевакуація, репатріація, депортація). У цей час радянське керівництво, зробивши ставку на пріоритетний розвиток важкої промисловості, законсервувало низький рівень життя трудящих.

15.5. Радянізація західних областей України

Процес відбудови у «возз'єднаних» районах УРСР проходив набагато складніше, ніж на сході республіки. Це було зумовлено низкою причин: значними руйнаціями, завданими фашистською агресією; слабкістю економічного потенціалу регіону (у промисловості Галичини було задіяно лише 4% населення); особливостями менталітету західних українців, які неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення, що відбувалися водночас з процесом відбудови; пасивним та активним опором нововведенням значної частини місцевого населення та ін.

Суть перетворень у західних областях УРСР полягала в тому, щоб продовжити і завершити соціалістичну перебудову «возз'єднаних» земель, тобто, як зазначає історик О. Субтельний, привести західних українців у відповідність з радянською системою та їхніми співвітчизниками. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження влади органів диктатури пролетаріату. Всі ці процеси і мали створити умови для остаточної інкорпорації (включення до складу) західноукраїнського регіону до СРСР.

Характер змін, що відбулися в процесі відбудови на території Західної України, неоднозначний. Пройшла докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. У роки четвертої п'ятирічки в західних областях України було здійснено суттєву реконструкцію старих заводів і фабрик. Відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг вало-

вої продукції промисловості протягом 1946—1950 рр. зріс у 3,2 раза.

Процес індустріалізації у «возз'єднаних» землях мав свої особливості.

По-перше, значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР темпи промислового розвитку. Якщо 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7% загальної кількості підприємств України, то 1949 р. — вже 12,6% (у важкій промисловості — відповідно 8,1 і 16,8%).

По-друге, суттєві якісні зміни в традиційних галузях західноукраїнських областей. Якщо раніше лісова промисловість краю вивозила за межі регіону майже всю лісову сировину в непереробному або напівпереробному вигляді, то тепер її продукція стала базою для розвитку місцевих галузей — деревообробної, паперової, хімічної (Ужгородський диктово-меблевий і Мукачівський меблевий комбінати, Свалявський лісохімічний завод, картонна фабрика у Львові та ін.).

По-третє, поява нових галузей промисловості: машинобудівної та приладобудівної — на Львівщині; взуттєвої та трикотажної — у Прикарпатті; рибопереробної — в Ізмаїльській області та ін.

По-четверте, відкриття в західноукраїнському регіоні значних родовищ корисних копалин: 1946—1949 рр. у Дрогобицькій області розвідані Угерське, Більче-Волицьке та Рудковське газові родовища, що мали не лише республіканське, а й союзне значення. У 1948 р. завершено будівництво найпотужнішого в ті часи в СРСР та Європі магістрального газопроводу Дашава—Київ, а 1951 р. західноукраїнський газ почала отримувати Москва.

Помітний прорив у промисловому розвитку західноукраїнських земель супроводжувався і негативними чинниками. Скроєна за сталінською моделлю індустрія краю переймала й успадковувала традиційні її вади: диспропорційний розвиток, що виявлявся у відставанні легкої та харчової галузей промисловості, домінування кількісних показників над якісними, відсутність закінченого технологічного циклу, залежність від союзного центру та ін.

Економічна модернізація потребувала значної кількості освічених кваліфікованих робітників. Тому велика увага під час перетворень у західноукраїнських землях приділялася питанням освіти. Активна боротьба з неграмотністю, розширення мережі початкової та вищої освіти давали змогу радянській владі не тільки завойовувати симпатії західних українців, а й створювати передумови для

появи нового покоління західноукраїнської інтелігенції, спираючись на яку можна було б значно посилити свій вплив на місцеве населення. У 1950/51 навчальному році в школах західних областей республіки вже працювало понад 60 тис. вчителів, тобто майже у шість разів більше, ніж у довоєнний період. Початковою освітою було охоплено всіх дітей шкільного віку, кількість учнів у 5—10 класах збільшилася майже втричі. Наприкінці 1950 р. в Західній Україні функціонувало 25 вузів — у 1,5 раза більше, ніж 1940 р. Кількість студентів за цей час збільшилася майже в 10 разів. Однак зростання освітнього рівня супроводжувалося активною русифікацією: 1953 р. навчання у всіх вузах Західної України велося переважно російською мовою.

Особливістю політичного життя в західному регіоні було формальне представництво у владних структурах місцевого населення, яке, як правило, висувалося на другорядні посади і могло певною мірою активно впливати на розвиток подій лише на рівні села або району. Населення Західної України насторожено ставилося до комуністичної партії і тому 1950 р. із 23 тис. членів львівської обласної організації воно становило лише 10%. З огляду на це, глибоко закономірно, що у номенклатурі обкомів партії Західної України, у чиїх руках фактично зосереджувалася вся повнота влади в регіоні, місцеві працівники становили тільки 12,1%.

Радикальні соціально-економічні зрушення відбувалися в сільському господарстві західноукраїнських областей. Ще 1944 р. було відновлено процес примусової форсованої колективізації. На початку 1946 р. у Західній Україні налічувалося 158 колгоспів, 1948 р. — 1762, 1949 р. — 6098, 1950 р. — 7190 (колгоспи об'єднували за одними джерелами 93%, за іншими — 98% селянських господарств).

На початку 50-х років суцільна колективізація в західноукраїнських землях була в основному завершена. І хоча з високих трибун і в офіційних державних та партійних постановах неодноразово наголошувалося на необхідності дотримуватися принципів поступовості та добровільності, застерігалося проти надмірної поспішності, на практиці домінували форсовані темпи і примус. Ситуація ускладнювалася і тим, що колективізація здійснювалася без врахування місцевої специфіки, особливостей менталітету західних українців, політичної ситуації в регіоні. Звичними методами здійснення соціалістичних пе-

ретворень стали тиск, терор, масові репресії, депортації населення.

Щоб остаточно зламати опір нововведенням з боку західноукраїнського населення, радянська влада повела активну боротьбу проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була одним з важливих чинників суспільно-політичного життя цього регіону. В умовах тривалої української бездержавності УГКЦ поступово перетворилася на традиційного посередника між українцями й офіційною владою, духовну опору і натхненника національно-визвольної боротьби, зв'язуючу ланку між західноукраїнським регіоном і Заходом. Вона була впливовою, широкорозгалуженою структурою. До встановлення радянської влади в Західній Україні греко-католицька церква складалася із 3040 парафій, 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл і 127 монастирів. За нею йшло понад 5 млн віруючих.

Розгортанню наступу на УГКЦ сприяли і смерть митрополита А. Шептицького (листопад 1944 р.), і повоєнне загострення відносин Заходу і Сходу, що поступово переросло в «холодну війну». Намагаючись знайти спільну мову з пануючим режимом і уникнути кровопролиття в західноукраїнському регіоні, наступник Шептицького митрополит Й. Сліпий надсилає в грудні 1944 р. до Москви делегацію УГКЦ. Цю делегацію прийняв голова Ради в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР полковник державної безпеки І. Полянський. Під час зустрічі представники УГКЦ ознайомили його з життям церкви, проголосили звернення Й. Сліпого «До духовенства і віруючих», де містилися заклики до бандерівців «вернутися з неправильного шляху»; передали 100 тис. крб. у фонд Червоного хреста на оборону країни. Демонструючи свою лояльність до режиму, один з представників греко-католиків все ж зауважив, що в західному регіоні будь-які зміни необхідно «робити обережно». Не бажаючи вступати у конфлікт з УГКЦ під час війни, сталінське керівництво пообіцяло греко-католикам вільне відправлення богослужінь.

Проте вже в середині березня 1945 р. з'являється детальна інструкція ліквідації УГКЦ, під якою стояв підпис: «Со всеми мероприятиями согласен И. Сталин». Діючи за інструкцією, органи держбезпеки у квітні заарештували всіх українських греко-католицьких єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. У короткий час було ліквідовано церковні освітні установи, розгромлено мит-

рополію та єпархіальні управління. Проведено арешти серед монахів, монашок та духовенства — понад 2 тис. осіб.

При сприянні НКВС було створено ініціативну групу, до складу якої увійшли відомі релігійні діячі Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький, що мала на меті розрив унії з Римом та возз'єднання греко-католицької церкви з Російською православною церквою. 8—10 березня 1946 р. «ініціативна група» скликала Собор у Львові в храмі св. Юра, у якому взяли участь 214 священиків і 19 світських осіб. Згідно з рішеннями цього зібрання Брестська унія 1596 р. скасовувалася, а греко-католицька церква «возз'єднувалася» з Російською православною церквою.

За таким самим сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. У повоєнний період до липня 1947 р. від української єпархії тут відібрали 73 церкви, 15 священиків було вислано до Сибіру, трьох убили, а 36 втекло. У цьому ж році було вчинено замах (влаштовано автокатастрофу) на мукачівського українського єпископа Г. Ромжу, якого пізніше отруїли в лікарні. Після цього закрили усі греко-католицькі церкви в Мукачівській єпархії, засудили до різних строків ув'язнення 50 священиків. Наслідком усіх цих акцій було урочисте проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархатом «добровільного возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Ліквідація Української греко-католицької церкви була частиною плану, спрямованого на організацію всебічної енергійної відсічі наступаючому Ватикану і зміцненню радянської влади в західноукраїнських землях. Ця ліквідація стала можливою через ослаблення в повоєнний період греко-католицької церкви; загострення відносин між Заходом і Сходом, яке переросло в «холодну війну», смерть лідера УГКЦ А. Шептицького.

Отже, суть повоєнних суспільних перетворень у західних областях України полягала в продовженні та завершенні соціалістичної перебудови «возз'єднаних» земель. Шляхом активної «радянізації» планувалося відтіснити «старе» (звичаї, релігію, організацію праці, суспільні структури, лідерів та ін.) і ствердити «нове» з метою «органічного» приєднання цього регіону до складу СРСР.

15.6. Боротьба ОУН—УПА з радянською репресивною машиною

Ліквідація греко-католицької церкви, насильницька колективізація, масові депортації викликали опір діям влади з боку місцевого західноукраїнського населення. Організуючим ядром і ударною силою цього опору стали формування УПА. Її діяльність у повоєнний період умовно можна поділити на два етапи, що суттєво відрізняються один від одного тактичною лінією. Якщо змістом першого етапу (1945—1946) було відкрите протистояння великих з'єднань, ар'єргардні бої, то на другому (1947—1950) — починає переважати підпільна боротьба, удари невеликих бойових груп, затухаюча активність.

Після закінчення Другої світової війни керівництво УПА вважало, що зіткнення Заходу і СРСР неминуче, і тому своє основне завдання вбачало в тому, щоб не дати змоги радянській владі швидко закріпитися в західноукраїнському регіоні. На цьому етапі загони УПА тримали під своїм контролем досить значну територію — майже 150 тис. $км^2$, на якій намагалися створити альтернативні радянським органам влади національно-державні структури. Формування повстанців мали у своєму складі кавалерійські та артилерійські частини. Активність УПА була ще досить високою: так, за перше півріччя 1945 р. було здійснено 2207 збройних акцій (відплатних актів, диверсій на залізниці та шосейних дорогах, напади на районні центри тощо). У відповідь сталінський режим провів 9238 каральних операцій, під час яких було вбито 34 тис. повстанців і 46 тис. захоплено в полон. У кривавому протистоянні загинули лідери ОУН—УПА — командувач УПА член Центрального проводу ОУН Клим Савур (Д. Клячківський), Карпович — перший заступник командувача і начальник штабу УПА, Кремінь — заступник командувача УПА-«Захід» та ін. Такі втрати вимагали суттєвої зміни тактики. Спочатку під тиском обставин великі з'єднання діляться на малі групи, які принципово уникають фронтальних боїв, повертаються до типово партизанських форм боротьби (засідка, наскок, саботаж, прорив та ін.).

Наприкінці 1946 р. Українська Головна Визвольна Рада приймає рішення про докорінну реорганізацію УПА,

суть якої полягала в демобілізації частини повстанців, відправці певної кількості вояків на Захід і організації підпілля з найстійкіших і найвитриваліших людей. За висловом одного із ідеологів ОУН—УПА, у цей час розпочався перехід «від форм широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибоко підпільної».

Зрозумівши ілюзорність своїх сподівань на радянсько-американську війну, ОУН і командування УПА на початку 1947 р. переходять до тактики партизанської війни невеликими групами, широкої підпільної боротьби, саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуальних терористичних акцій проти представників правлячого режиму.

У сучасній історичній літературі зустрічається згадка про те, що завершення війни ОУН-Б зустріла під гаслом, проголошеним Р. Шухевичем: «Домагатися, щоб ні одне село не визнало радянської влади. ОУН має діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не залякувати, а фізично знищувати! Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Хай із 40 мільйонів українського населення залишиться половина — нічого страшного в цьому немає»[1]. За офіційними даними оунівці здійснили 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, у яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів. Тактична лінія УПА, курс на масовий опір західноукраїнського населення радянській владі давав привід сталінському керівництву для широкомасштабних каральних акцій у регіоні. Тому під колесами репресивної машини опинились не лише повстанці. Свавілля, беззаконня, провокації стали нормою поведінки спецвійськ у Західній Україні.

Загибель командувача УПА Р. Шухевича (5 березня 1950 р.) стала своєрідним поворотним пунктом — після неї фактично закінчився організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля діяли ще до середини 50-х років.

Отже, у повоєнний період тактична лінія УПА зазнає певної трансформації. Якщо на початку переважають форми широкої повстанської боротьби (контролювання певної території, створення альтернативних радянським орга-

[1]Цит. за: Чайковський А. С. Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941—1944 рр. мовою документів, очима історика. — К., — С. 242.

нам влади національно-державних структур, діяльність великих формувань, які охоплюють кавалерійські та артилерійські частини), то на початку 1947 р. тактика боротьби змінюється. Чинниками, які визначали ці зміни, були: переростання повоєнного протистояння між СРСР і Заходом у «холодну війну»; значні втрати УПА в протиборстві з радянськими військами; загибель повстанських лідерів; певні успіхи радянської влади в суспільних перетвореннях у західноукраїнському регіоні; політика сталінського режиму на розкол лав повстанців.

15.7. Масові репресії радянського режиму проти населення Західної України. Операція «Вісла»

Відновлення радянської влади в західних областях України супроводжувалося посиленням репресивного тиску на місцеве населення. Основною метою репресій було створення сприятливих умов для «радянізації» краю, експлуатації його демографічного та природного потенціалів; насильне залучення населення до радянської системи господарювання; руйнація національних структур самозахисту, духовним осередком яких була Українська греко-католицька церква; максимальне звуження соціальної бази збройного опору, очолюваного ОУН—УПА; остаточне утвердження на місцях органів радянської влади.

Наприкінці війни й у повоєнний період розгалужений сталінський репресивний апарат, що діяв у західноукраїнських землях, широко використовував вже апробований у попередні роки арсенал репресивних акцій. Арешти, вбивства, конфіскації майна, масові депортації, запровадження системи заручництва — далеко не повний перелік форм і методів репресивного тиску на місцеве населення. Своєрідним сигналом до початку репресій стало розпорядження НКВС СРСР від 7 січня 1944 р., у якому зазначалося: «...усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна і відправити до Чорногорського спецтабору» (Красноярський край). З наближенням фронту до західноукраїнських земель репресивна діяльність радянського режиму посилю-

ється. Зокрема, у березні 1944 р. з'являється нове розпорядження НКВС СРСР, у якому вказувалося: «Сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців взяти на облік і виселити до тилових областей Союзу».

15 травня 1945 р. М. Хрущов провів у Львові нараду із секретарями обкомів КП(б)У і начальниками управлінь НКВС. У своїй доповіді він вимагав рішучих каральних акцій проти сімей повстанців, а також рекомендував застосовувати «нові методи роботи», суть яких полягала у створенні в західноукраїнському краї атмосфери «кругової поруки» та взаємної підозри. У кожному селі мали бути відібрані заручники із заможних селян, які мусили повідомляти офіційну владу про наміри та дії повстанців. Водночас їх суворо попереджали, що вони несуть відповідальність за будь-яку подію, що станеться на території сільської ради. Крім цього, місцеві радянські активісти мали стежити за заручниками і в разі їхньої неблагонадійності заарештовувати і виселяти. Хрущов вимагав організовувати збори селян, на яких оголошувати імена тих, хто допомагає повстанцям, і застосовувати проти них репресії.

Основними жертвами репресивних акцій були, як правило, члени сімей оунівців і «бандпособників», куркулі з сім'ями, стара західноукраїнська інтелігенція, священики греко-католицької церкви. Про масовий характер репресій свідчить той факт, що лише протягом 1946—1948 рр. у східні райони СРСР було депортовано майже 500 тис. західних українців.

Сталінське керівництво використовувало репресії в західноукраїнських землях і як засіб державного примусу, і як метод покарання. Основною метою каральних акцій було створення сприятливих умов для тотальної «радянізації» Західної України.

Операція «Вісла» — це завершальний етап процесу переселення українського населення із території Закерзоння (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина). Початок цьому процесу було покладено 9 вересня 1944 р. угодою між польським Тимчасовим комітетом національного визволення та урядом УРСР, відповідно до якої українське населення, що проживало в Закерзонні, мусило добровільно переїхати до Радянської України. Цю масштабну міграцію можна поділити на три етапи:

І етап — «добровільне переселення» (вересень 1944 — серпень 1945 р.). У цей період по селах почали свою робо-

ту переселенські комісії, створені з представників УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. Проте місцеві жителі не поспішали залишати обжиті місця та зароблене важкою працею майно, крім того, вони боялися колективізації та сталінських репресій, які вже мали місце в Західній Україні наприкінці 30-х — на початку 40-х років. Саме тому в русло добровільного переселення потрапляли переважно люди, господарства яких були знищені війною, малозаможні, або ж ті, хто зазнав чи боявся репресивних дій з боку підпільних польських формувань. Тому до 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилася лише 81 тис. осіб.

II етап — «насильницька депортація» (вересень 1945 — серпень 1946 р.). З другої половини 1945 р. добровільне переселення майже припиняється, більше того, почався процес нелегального повернення українців, які відчули важку руку сталінського режиму, на старі місця проживання. Відповіддю польської сторони на небажання українців залишати свої домівки та землі предків став відкритий терор. Спочатку інструментом репресій були збройні формування Армії Крайової, вояки якої грабували та палили українські села, вбивали їхніх жителів. Проте навіть цих жорстоких дій виявилося замало, щоб зламати опір українців, які не бажали переселятися в УРСР. Саме тому восени 1945 р. головний уповноважений уряду УРСР у справах евакуації порушив клопотання перед польським урядом про «надання військової допомоги в прискоренні масової депортації населення». Відповіддю Варшави на це «прохання» став наказ трьом польським дивізіям примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. У разі відмови українців від переселення планувалося примусове відселення їх у глиб Польщі, за ріку Сян. Процес відселення супроводжувався вбивствами, пограбуваннями, мародерством. Під тиском таких «аргументів» на залізничних станціях збиралися натовпи бажаючих переїхати на територію УРСР.

Акція насильницької депортації, що розпочалася у вересні 1945 р., закінчилася у серпні 1946 р. Внаслідок цього в УРСР було переселено 482 тис. осіб — 96,8% українського населення Закерзоння.

III етап — «операція «Вісла» (квітень — липень 1947 р.). Формальним приводом для початку цієї репресивної акції стала загибель у березні 1947 р. у бою з формуваннями УПА заступника міністра оборони Польщі К. Сверчевсь-

кого. Одразу після цієї події польським керівництвом було прийнято рішення про виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей з українських етнічних та прилеглих земель (Посяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя) і поселення їх у так званих повернутих західних та північних районах з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. Ці репресивні дії і становили основний зміст операції «Вісла». Репресивна акція була скоординованою на міждержавному рівні дією — під час її проведення відділи НКВС та чехословацької армії заблокували східні та південні кордони Польщі. За польськими даними, депортовано було 140,5 тис. осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 осіб, а вбито понад 650 осіб.

Отже, у середині 40-х років українське населення Закерзоння стало жертвою масових насильницьких депортацій, які до серпня 1946 р. здійснювалися в напрямку УРСР, а з квітня 1947 р. — у глиб Польщі. Суттю операції «Вісла» було «очищення» теренів Південно-Східної Польщі від автохтонного українського населення та цілковита асиміляція українців-переселенців у польському середовищі.

15.8. Культурно-ідеологічні процеси в Україні

Процес консервації тоталітарного режиму в СРСР у повоєнний період вимагав остаточного утвердження сталінської ідеологічної доктрини, саме тому в цей час, з одного боку, активізується пропагандистська обробка населення, з іншого — посилюється тиск на інтелігенцію. Все, що виходило за межі офіційної доктрини, чи брало під сумнів її постулати, категорично відкидалося системою. Такий підхід обґрунтовував боротьбу не тільки проти «націоналізму», а й проти «космополітизму» та «низькопоклонства» перед Заходом. Ця боротьба велася і в довоєнний період, однак після війни вона набуває особливої гостроти. У суспільстві в цілому і особливо в середовищі інтелігенції досить швидко йде процес формування й усвідомлення нових підходів до оцінки ситуації в країні, до розуміння власного місця в суспільстві, розгортається інтенсивний пошук нових сфер і форм самореалізації в культурі й науці.

У 1946 р. побачили світ сумнозвісні постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленінград», спрямовані проти творчості А. Ахматової і М. Зощенка, «Про кінофільм «Большая жизнь» та ін., що стали не лише своєрідним сигналом, а й, як зазначалося в редакційній статті журналу «Більшовик України», «бойовою програмою» нової ідеологічної атаки. Вже за шаблоном, виготовленим у Москві, цього ж 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив кілька постанов «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна» та ін. Усі ці документи, як правило, містили три тези: критику націоналізму; вказівку на недостатнє висвітлення в художній творчості проблем сучасності; заклик до розгортання більшовицької критики і самокритики. Почалася чергова кампанія морально-політичного тиску на суспільство, інспірована тодішнім головним ідеологом А. Ждановим і тому названа «ждановщиною». Її перший етап в Україні проходив під гаслом боротьби проти «націоналізму». Особливо чітко це виявилося після вересневого 1947 р. пленуму правління Спілки письменників України, коли посилилося відверте публічне цькування і пряме звинувачення в «націоналізмі» М. Рильського (за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновського (роман «Жива вода»), І. Сенченка (повість «Його покоління»), О. Довженка (кіносценарій «Україна в огні») та ін.

Нагнітанню атмосфери ідеологічної нетерпимості під виглядом принциповості сприяло те, що саме 1947 р. КП(б)У знову очолив Л. Каганович. Саме він зробив «вагомий внесок» у підготовку згаданого пленуму. Ще в серпні, виступаючи на нараді молодих письменників у ЦК КП(б)У, Л. Каганович розставив акценти майбутньої кампанії шельмування, провокаційно заявивши: «Ми не зуміємо виховати когорти молодих письменників без критики старих».

У серпні 1947 р. розширюється фронт ідеологічної атаки сталінізму на українську інтелігенцію: вогонь несправедливої критики переноситься на велику групу науковців республіки. Так, саме в серпні ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Різкій критиці були піддані праці С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Л. Славіна, Ф. Ястребова та ін. Їх звинувачували у відході від більшовицького принципу партійності, в антинауковості, відродженні

основних ідей історичних концепцій Антоновича, Грушевського, висвітленні історії України ізольовано від історії інших народів СРСР, відмові від акценту на боротьбу класів тощо. Справжня ж суть цих критичних зауважень полягала у обстоюванні владою монополії на трактування історичного процесу, що є однією з важливих умов функціонування будь-якої тоталітарної держави.

Другий етап кампанії морально-політичного тиску на суспільство відкриває розгорнута наприкінці 1948 р. боротьба проти «низькопоклонства» перед Заходом, а згодом — і проти «космополітизму». Відіграючи роль ідеологічного забезпечення консервації пануючого режиму, кампанія проти «космополітизму» мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни; не тільки розколоти інтелігенцію, а певною мірою протиставити її іншим соціальним групам суспільства; розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації; відновити важливий чинник функціонування тоталітарного режиму — образ внутрішнього ворога, що в роки війни дещо відійшов у тінь.

Сигналом до рішучої атаки проти космополітів стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опублікована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Відгомоном цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на літературних і театральних критиків О. Борщагівського, А. Гозенпуда та ін. Кампанія боротьби з космополітизмом призвела до негативних наслідків: у літературі та театрі, по суті, зникло поняття мистецької школи; поглибилася ізоляція від надбань західної культури; остаточно зникла атмосфера творчої змагальності; театральна та літературна критика перетворилася із засобу стимулювання творчого розвитку на засіб втримання митців у рамках офіційного «соціального замовлення»; катастрофічно для мистецтва була обмежена свобода творчості.

Монополія влади на визначення пріоритетних напрямів у науці, на тотальний ідеологічний контроль чітко простежується в процесі широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії, які було розгорнуто в 40—50-х роках. Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка піддала нищівній критиці генетику. В Україні жертвами «лисенківщини» стали академік М. Гришко, професори С. Гершензон, Л. Делоне, І. Поляков та ін.

Поштовхом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала редакційна стаття газети «Правда» від 2 липня 1951 р. «Проти ідеологічних перекручень у літературі». У цій статті популярний вірш В. Сосюри «Любіть Україну», написаний ще 1944 р., називається «в основі своїй ідейно порочним твором», під яким могли підписатися Петлюра, Бандера; М. Рильському нагадували про «серйозні ідеологічні помилки»; гострій критиці піддавалася опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький».

За короткий строк (1946—1951) було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. І хоча в більшості випадків об'єктом нападок була та чи інша частина інтелігенції, справжньою мішенню для тоталітарного режиму було все суспільство. Саме у цьому контексті слід сприймати заяви Л. Кагановича про те, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму.

Отже, ідеологічний наступ тоталітарного режиму наприкінці 40-х — на початку 50-х років зумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Погромні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення «холодної війни»; способом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога — важливого фактора функціонування тоталітарного режиму; методом нейтралізації активної патріотично настроєної національної еліти. І хоча ці кампанії не могли зупинити духовного розвитку народу в цілому, вони гальмували його досить суттєво, даючи змогу режимові консервуватися, а командно-адміністративній системі стабілізуватися.

16. Україна в умовах десталінізації (1956—1964)

16.1. Суспільно-політичне життя та політична боротьба в УРСР

5 березня 1953 р. помер Сталін. Ця дата стала своєрідною точкою відліку розгортання у Радянському Союзі суперечливих і неоднозначних спроб трансформації тоталітарних структур.

Суть кардинальних змін, що почалися після смерті диктатора, полягає в лібералізації всього суспільного життя. Розвиток та поглиблення цього процесу були основою десталінізації, яка стала особливо активною і радикальною після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). Проте процеси оновлення почалися ще навесні 1953 р. Саме в 1953—1955 рр. було зроблено спробу перейти від тоталітарної до авторитарної форми правління. З ініціативи Маленкова було поставлено питання про необхідність «припинення політики культу особи». Оцінюючи перші й подальші десталінізаційні кроки радянського керівництва, політолог М. Джилас влучно зазначав: «Творець замкнутої соціальної системи, Сталін, був одночасно її зброєю і, коли змінилися обставини... став її жертвою... Його «помилки» помітніші, ніж у інших, і тому Сталін — найдешевша ціна, якою вожді цієї системи хочуть викупити себе і саму систему з її значно суттєвішим та більшим злом».

Вакуум влади, що утворився після смерті диктатора, було заповнено так званим колективним керівництвом — компромісним союзом на основі нетривкого балансу сил. Спроба Берії порушити цей баланс на свою користь призвела до його падіння.

Уже початковий період десталінізації призвів до серйозних змін в Україні. Характерними рисами цього періоду стали припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації, зростаюча роль українського чинника в різних сферах суспільного життя. Саме за помилки в проведенні національної політики у роботі з кадрами в червні 1953 р. було звільнено Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ. На його місце обрано українця О. Кириченка, після чого пішла широка хвиля висунення на керівні посади представників місцевої влади. Тому на 1 червня 1954 р. у ЦК КПУ українців було 72%, у Верховній Раді УРСР — 75%, а серед відповідальних за великі підприємства — 51%. У 1958 р. українці становили 60% членів КПУ.

У 1954 р. помпезно відзначалося 300-річчя возз'єднання України з Росією. Країною прокотилася широка і гучна пропагандистська кампанія. Центральною подією ювілейних торжеств стала, безперечно, передача Криму УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, мотивуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною, прийняла указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР». Хоча мотивація цього рішення, незважаючи на його пропагандистський присмак, не викликає сумнівів, серйозною проблемою в процесі входження Криму до складу УРСР був і лишається етнічний склад населення цього регіону (1959 р. українці становили 22,3%, а росіяни — 71,4% мешканців Кримської області).

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті сприяла часткова реабілітація жертв сталінських репресій. До 1957 р. було повернуто більше 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів.

Подолання наслідків культу особи передувало розвінчанню самого Сталіна, викриттю створеного ним режиму політичного терору. На жаль, розпочата критика культу особи набула абстрактного, однобічного, пасивного характеру.

Могутнім імпульсом для поглиблення і розширення процесу лібералізації став XX з'їзд КПРС. На його закритому засіданні з доповіддю, у якій викривався культ особи Сталіна, виступив Хрущов. Основні положення доповіді в дещо пом'якшеному вигляді стали основою постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. Проте гостра кри-

тика, яку містили ці документи, не зачіпала суті командно-адміністративної системи, не викривала її соціальної природи, зводячи усі вади системи до культу особи. Та, незважаючи на недоліки, це був важливий і сміливий крок на шляху десталінізації, який стимулював процес лібералізації суспільного життя, свідчив про реальну перспективу його демократизації.

Після смерті Сталіна розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах суспільного життя. Тільки в 1953—1956 рр. в Україні із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій. Бюджет республіки зріс з 18 млрд крб. до 43,7 млрд крб. У 1957 р. розширено юридичну компетенцію республік — вони отримали право вирішувати питання обласного, крайового адміністративно-територіального поділу, приймати громадянський, карний та процесуальний кодекси тощо. Згодом було розширено фінансово-бюджетні права республік, а також права щодо поточного і перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень тощо.

У цей час інтенсивнішою стала діяльність України на міжнародній арені. Якщо 1953 р. УРСР була членом 14 міжнародних організацій, то наприкінці 1955 р. — вже 29. Значно активізуються зв'язки України із закордоном. Так, тільки з країн, які розвиваються, у республіці побувало 1954 р. — 69, 1956 р. — 145, 1958 р. — 305 офіційних делегацій, у складі яких були державні, політичні та громадські діячі. Пожвавлюється міжнародний туризм: 1953 р. УРСР відвідало 805 туристів, 1955 р. — 1390, 1958 р. — 23 054. Отже, певні зрушення відбулися, хоча, як і раніше, українська дипломатія йшла у фарватері дипломатії СРСР, а міжнародна діяльність УРСР зберігала успадковані від попереднього періоду риси обмеженості та меншовартості.

У СРСР і, зокрема, в Україні розпочався процес перебудови державного апарату, удосконалення його структури. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях 1955—1956 рр. було ліквідовано 4867 структурних підрозділів, організацій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату, що дещо послабило тиск командно-адміністративної системи на різні сфери суспільного життя.

Намагаючись залучити до процесу оновлення широкі народні маси, хрущовське керівництво, скорочуючи управ-

лінські структури, водночас розширювало склад і права місцевих органів влади. Так, в Україні кількість депутатів місцевих рад зросла з 322,6 тис. 1950 р. до 381, 5 тис. 1959 р. Згідно з постановою ЦК КПРС (січень 1957 р.) було суттєво розширено компетенцію місцевих рад щодо планування, будівництва, бюджетно-фінансових справ та ін.

Більшість істориків дотримується думки, що перетворення хрущовського періоду не зачепили основ існуючої при Сталіні системи. Однак це твердження потребує уточнення. Безперечно, командно-адміністративна система залишилася, але її головний принцип — централізм — зазнав значної трансформації, адже суттю змін, пов'язаних із процесом лібералізації у сфері державного будівництва, була хоча й обмежена та непослідовна, але децентралізація. Тому відновлений згодом централізм, втрачаючи свою жорсткість, перетворився на багатоповерховий бюрократичний централізм.

Процес лібералізації неоднозначно сприймався оточенням Хрущова, саме тому на червневому Пленумі ЦК КПРС (1957) групою осіб на чолі з Маленковим, Кагановичем і Молотовим було вчинено спробу усунути першого секретаря з його поста. Хрущову вдалося відбити атаку сталіністів і ще більше укріпити свої позиції. Після цих подій центр влади остаточно перемістився в партійні структури, а влада ще більше сконцентрувалася в руках Хрущова, який 1958 р. стає Головою Ради Міністрів СРСР.

У 1961 р. на XXII з'їзді КПРС було прийнято третю програму партії — програму побудови комунізму. Комуністичний романтизм і пов'язана з ним соціальна міфологія на початку 60-х років домінували в суспільній свідомості. Тому відповіддю на нову програму партії були розгортання соціалістичного змагання (так, у русі за комуністичне ставлення до праці в Україні 1963 р. брало участь 48,3% трудівників); численні трудові почини, що йшли знизу, але згодом були вихолощені бюрократією.

Водночас були й інші вияви суспільної активності, що виходили за межі ідеологічних засад системи. Так, у жовтні 1959 р. спалахнуло і було придушене півторатисячне повстання робітників «Казахської Магнітки»; у червні 1962 р. розстріляна семитисячна демонстрація в Новочеркаську; 1963 р. відбулися робітничі страйки та заворушення в Кривому Розі та Одесі. З'явилися перші паростки інакомислення і серед інтелігенції.

В Україні дисидентський рух було започатковано ще в середині 50-х років. У республіці, особливо в західному

регіоні, виникають своєрідні «перехідні групи», організовані за принципом старого підпілля, які поширювали літературу часів ОУН—УПА. Водночас вони намагалися вести боротьбу з урахуванням післясталінських реалій та нових тенденцій у суспільному житті. Генетично пов'язані з ОУН—УПА, ці групи здебільшого орієнтувалися на збройний шлях боротьби за незалежність України.

У 1958 р. в м. Івано-Франківську КДБ викрив групу української молоді (робітників і студентів), яка створила організацію під назвою «Об'єднана партія визволення України». У 1961 р. було засуджено організацію «Український національний комітет», яка складалася з робітників львівських підприємств і займалася поширенням нелегальної літератури. За деякими даними, у цей час існували тернопільська, ходорівська, коломийська, стрийська та інші групи.

Одну з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності здійснила група Левка Лук'яненка, яка утворила 1959 р. Українську робітничо-селянську спілку (УРСС). «Завдання полягає в підготовці народу до нового масового руху за національну свободу, — писав лідер УРСС. — Для такої праці потрібні не скоростріл з багнетом, а натхненне слово з вірою в перемогу добра над злом, свободи над рабством, залежних колоніальних народів над імперією». Проте вже 1961 р. цю малочисельну організацію було викрито і за рішенням Львівського обласного суду її членів засуджено до тривалих термінів ув'язнення — від 10 до 15 років.

Боротьба за незалежність України стала основною метою кількох опозиційних об'єднань, що виникли на початку 60-х років, — Українського національного фронту (УНФ), Союзу української молоді Галичини (СУМГ) та ін. У цей період в дисидентському русі активну участь беруть Ю. Бадзьо, І. Гель, М. і Б. Горині, В. Мороз, В. Чорновіл та ін.

Реакцією влади на опозиційну діяльність перших українських дисидентів став розгляд багатьох політичних справ у судах Києва, Тернополя, Рівного, Сум, Чернівців, Луганська, Запоріжжя, Донецька та інших міст України. Проте на початку 60-х років репресії ще не набули масового характеру.

Отже, суть кардинальних змін, що розпочалися після смерті Сталіна, полягає в лібералізації всього суспільного життя. Ця лібералізація виявилася в припиненні кампанії проти націоналізму; певному уповільненні процесу

русифікації; частковій реабілітації жертв сталінських репресій; зростанні українського чинника в державному та громадському житті; розширенні прав республіки в економічній, фінансовій та юридичній сферах; активізації дій української дипломатії та більшій відкритості УРСР для різнобічних контактів з іноземними державами.

У 1953—1964 рр. в суспільному житті за інерцією панували комуністичний романтизм та соціальна міфологія. Водночас лібералізація створила ґрунт для поширення інших поглядів та виявів активності — стихійних народних виступів та діяльності інакомислячої інтелігенції. Цим опозиційним системі процесам та явищам були притаманні локальність поширення, нечисленність учасників, організаційна слабкість. Однак вони були симптомами нестабільності системи, яка перебувала у перехідній фазі свого розвитку. На початку 60-х років нестабільність у суспільстві ставала дедалі відчутнішою, що дало змогу супротивникам Хрущова перейти в наступ і в жовтні 1964 р. усунути його від влади.

16.2. Соціально-економічний розвиток України

У середині 50-х років УРСР відігравала одну з головних ролей у єдиному господарчому механізмі країни. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, стала одним з найрозвинутіших районів машинобудування. У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення Україна випередила всі капіталістичні держави світу. За видобутком вугілля вона вийшла на друге місце у світі, а за виробництвом сталі — на третє. Однак паралельно зростанню індустріальної могутності в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції, які набували рис хронічності. По-перше, це помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках — затратах матеріальних і трудових ресурсів тощо. По-друге, диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами. По-третє, зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості тощо. За таких умов саме життя висувало першочергове завдання прискорення науково-технічного прог-

ресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. Проте, крім цього, необхідно було вирішити ще два завдання: нагодувати, одягти людей, підняти їхній культурний рівень; зміцнити оборону країни шляхом виробництва новітніх видів озброєнь.

Оскільки достатніх фінансових та матеріальних ресурсів для одночасного вирішення цих завдань не було, командно-адміністративна система вирішувала цю проблему в традиційному для себе стилі: визначила головне серед вказаних завдань та відповідну систему пріоритетів. Головним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. Початок реформування було покладено на вересневому (1953) Пленумі ЦК КПРС, який намітив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. На пріоритетність вирішення цього завдання вказує той факт, що за 12 років (1953—1964) відбулося 11 пленумів ЦК КПРС та 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства. Слід зазначити, що домінування пріоритетності над пропорційністю та раціональністю в розвиткові народного господарства, як правило, призводило до серйозних деформацій та диспропорцій. Проте це в перспективі. У середині ж 50-х років сільське господарство саме завдяки пріоритетності його розвитку вперше за довгі роки стало рентабельним. Це був період найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР. Валова продукція сільського господарства за 1954—1958 рр. порівняно з попередньою п'ятирічкою зросла на 35,3%. Вагому роль у цьому відіграли насамперед підвищення продуктивності праці та врожайності. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954—1958 рр. майже на 20%, цукрових буряків — удвічі, виробництва м'яса — більш як у два рази, молока — втричі.

Різке піднесення сільськогосподарського виробництва було зумовлене сукупною дією низки чинників:

1) посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві. Протягом 1952—1958 рр. закупівельні ціни на зерно зросли майже в 7 разів, на картоплю — у 8, на продукти тваринництва — у 5,5 раза;

2) створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників (зниження податків, тверді суми оподаткування відповідно до розмірів присадибних ділянок та ін.);

3) здійснення переходу (хоча і непослідовного) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів та радгоспів;

4) зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Якщо 1951 р. для забезпечення МТС УРСР тракторами та іншими машинами держава витратила 686 млн крб., то 1957 р. — 1678 млн крб., тобто у 2,4 раза більше. Було значно збільшено асигнування на потреби колгоспів і радгоспів — протягом 1951—1960 рр. капіталовкладення держави у сільське господарство республіки зросло в 6 разів порівняно з роками четвертої п'ятирічки;

5) підвищення освітнього рівня керівників сільськогосподарського виробництва. Якщо 1953 р. серед керівників колгоспів України вищу освіту мали лише 3%, середню спеціальну — 19%, то 1960 р. 65,5% керівників колгоспів мали вищу та середню спеціальну освіту.

Позитивну роль відіграли також і застосування нових технологій, і заохочення використання зарубіжного досвіду, і отримання колгоспниками паспортів та ін.

У 1958 р. Україною прокотився золотий дощ державних нагород: республіку та її 15 областей було нагороджено орденом Леніна, багатьом колгоспникам присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Це був рік тріумфу та ейфорії. Безумовно, порівняно з попереднім періодом успіхи в розвитку сільського господарства були. Проте вони були б ще вагомішими та триваліщими, якби офіційна політика була послідовнішою. Візьмемо для прикладу лише один аспект — еволюцію державної політики щодо особистих підсобних господарств. Після смерті Сталіна — певне послаблення податкового пресу, відміна обов'язкових поставок державі тощо. Та вже 1955 р. у два рази зменшено розміри присадибного господарства; 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах та робітничих селищах. Ще 1956 р. Хрущов пропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко одержували на трудодні, вважаючи, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення і незабаром зникнуть зовсім. Тому за 1954—1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14%, поголів'я свиней — на 20%, а овець і кіз — на 53%.

Об'єктивна необхідність кардинальних змін в еконо-

міці та невпинне зростання в процесі реформ суб'єктивного фактора (насамперед впливу самого Хрущова) зумовили появу волюнтаристських, нереалістичних надпрограм. У галузі аграрної політики визначилися щонайменше три такі програми, свою данину кожній з них віддала й Україна.

Першою надпрограмою, яку було започатковано на лютнево-березневому (1954) Пленумі ЦК КПРС, стало освоєння цілинних земель. Її суть полягала в освоєнні для подальшої культивації майже 13 млн га (пізніше цю цифру збільшили до 28—30 млн га незайманих земель Казахстану і Сибіру). Вагому частину матеріальних та людських ресурсів для виконання цілинних проектів забезпечила Україна. Вже 22 лютого 1954 р. на цілину було відправлено першу групу українських механізаторів. Тільки 1954—1956 рр. за комсомольськими путівками з республіки на постійну роботу в цілинні райони виїхало 80 тис. осіб. Склад трудових колективів радгоспів, що утворилися на цілинних землях, майже повністю формувався з переселенців з України. Лише за 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали до 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених на підприємствах України.

Економічна виправданість та ефективність ставки на освоєння цілинних земель неоднозначно оцінювалася як на рівні планів, так і на рівні одержаних результатів. Так, Молотов на противагу Хрущову вважав за доцільніше вкласти кошти в піднесення сільського господарства Центральної нечорноземної смуги Росії та України. Неоднозначна оцінка наслідків освоєння цілинних земель й істориками. Поряд з традиційною позитивною оцінкою цих процесів існує думка, що освоєння цілини зашкодило переходу сільського господарства на шлях інтенсифікації. Історик-аграрник І. Русинов переконаний, що приріст врожайності зерна по СРСР навіть на 1 ц з га був би рівнозначним результату освоєння цілини[1].

Деякі історики вважають, що непідготовлений маршкидок на цілинні землі поглинув ресурси, які могли бути використані для зміцнення сільського господарства у вже освоєних районах, та призвів до зростання загальних втрат урожаю зернових до 30—40 і більше млн тонн на рік, тобто у 1,5—2 рази більше того, що дали власне цілинні

[1]Див.: Аксютин Ю. В., Волобуев О. В. XX съезд КПСС: новации и догмы. — М., 1991. — С. 146.

землі[1]. Цілком очевидно, що реалізація цієї програми вичерпувала з України ресурси і суттєво послаблювала сільське господарство республіки.

Другою надпрограмою стало поспішне і невиправдане розширення площ посівів кукурудзи та інших «диво-культур». Уже в червні 1954 р. з трибуни чергового пленуму ЦК КПРС Хрущов звернувся до працівників сільського господарства СРСР із закликом про розширення посівів кукурудзи. В кулуарах пленуму неодноразово повторювали його слова, які не потрапили до офіційної доповіді: «...кукурудзу потрібно впроваджувати, не зупиняючись перед примусом, подібно тому, як у XVIII сторіччі у Росії впроваджували картоплю».

У 1953 р. посіви кукурудзи займали в Україні майже 2,2 млн га. Згідно з рішенням лютневого (1955) Пленуму ЦК КПУ планувалося уже в 1955 р. засіяти цією культурою понад 5 млн га. Партійне керівництво республіки в численних промовах підтримувало рішення пленуму. Кукурудзяна кампанія набирала обертів. На березневому (1958) Пленумі ЦК КПУ його перший секретар М. В. Підгорний відзначив: «Ми приділяємо особливу увагу кукурудзі, і причини цього усім зрозумілі».

У 1961 р. колгоспи та радгоспи республіки «за порадою товариша Хрущова» виділили 3 млн га кращих земель під посіви кукурудзи. Однак одержаний результат був абсолютно непропорційний затраченим зусиллям і ресурсам. Кукурудзяна надпрограма не тільки не вирішила зернову проблему (після неврожаю 1963 р. зерно навіть почали імпортувати з Канади та США), а й знову продемонструвала українському селянству, що командно-адміністративна система, як і в сталінські часи, була єдиним реальним хазяїном на їхній землі.

Третім грандіозним хрущовським проектом стала надпрограма у тваринництві. Її суть, за словами Хрущова, полягала в тому, щоб «у найближчі роки наздогнати США щодо виробництва м'яса, масла і молока на душу населення». Ця програма була висунута навесні 1957 р., а вже в січні наступного року нарада передовиків сільського господарства УРСР, намагаючись іти в ногу з керівництвом, зробила оптимістичний висновок: «...є всі можливості вже в 1958 р. випередити Америку щодо виробництва молока і масла на душу населення».

[1]Див.: XX съезд КПСС и его исторические реальности. — М., 1991. — С. 115.

Для України ця «гонка за лідером», яка вимотувала сили, енергію та ресурси, закінчилася тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці 1964 р. впало до 92% рівня 1958 р.

Фактично кожна з розглянутих надпрограм тією чи іншою мірою зазнала краху, хоча в кожній з них, враховуючи їхнє цільове спрямування, було немало корисного та реалістичного. Нездійсненними їх робили, як правило, грандіозні масштаби, волюнтаристські методи, форсовані темпи, тобто вади, які є характерними для функціонування командно-адміністративної системи. Участь України в здійсненні хрущовських надпрограм зумовила втрату ритмічного розвитку економіки республіки; нераціональне використання значних матеріальних та людських ресурсів; суттєвий підрив потенціалу народного господарства; закріплення пріоритетності екстенсивних форм господарювання.

Починаючи з 1958 р., у сільськогосподарському виробництві почався спад. Якщо в період від 1950 до 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то з 1958 до 1964 р. — лише на 3%. Таке саме становище склалося загалом по країні.

Такий спад був зумовлений низкою причин:

1) певна децентралізація командної системи не означала ні її знищення, ні її усунення від управління господарством. Вона ще зберігала свої основні позиції, що призводило до посилення адміністративного тиску на колгоспи, «урізання» присадибних ділянок та ін.;

2) надпрограми поглинали значну частину матеріальних та людських ресурсів, консервували екстенсивний характер розвитку сільського господарства;

3) реформи здійснювалися непослідовно, суперечливо, хвилеподібно, в режимі «вперед—стоп—назад», несучи на собі значний вплив суб'єктивізму;

4) у 1958 р. було прийнято рішення про викуп колгоспами техніки МТС, що суттєво вдарило по колгоспних бюджетах. Зокрема, колгоспи України змушені були придбати понад 108 тис. тракторів, майже 43 тис. комбайнів та іншу техніку на суму 4,2 млрд крб.

Важливою для усього народного господарства була реформа управління. Суть її полягала в певній демократизації управління, розширенні господарчих прав союзних республік, наближенні управління до виробництва, скороченні управлінського апарату. У лютому 1957 р. запроваджується нова система управління, що мала органічно

поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей.

Стрижнем нової системи був територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території СРСР було утворено 105 таких районів, а в УРСР — 11. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, і наприкінці 1957 р. їм були підвладні 97% заводів республіки (1953 р. — лише 34%). Реформування управління тільки-но почалося, а з трибуни липневого (1958) Пленуму ЦК КПУ Підгорний, намагаючись знову продемонструвати, що він іде з Хрущовим у ногу, оптимістично підводив підсумки: «здійснена реорганізація керівництва промисловістю і будівництвом повністю себе виправдала».

Безумовно, нова система управління мала позитивні наслідки: сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону; швидше стала формуватися виробнича і соціальна інфраструктура; повніше використовувалися місцеві ресурси та ін. Крім цього, така система сприяла проведенню Україною, як і іншими республіками, чіткішої незалежної економічної політики. Водночас нова система мала серйозні вади: неспроможність забезпечити єдність технічної політики; гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування та ін.

Ситуацію не врятувало укрупнення 1962 р. раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів та Вищої Ради народного господарства СРСР. Централізм як основний принцип діяльності командно-адміністративної системи знову набирає сили. У приватній розмові П. Шелест, який став 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ, дорікав Л. Брежнєву: «...ви в центрі створили неймовірно непробивну центропробку. Нас у республіці так затиснуто, що ми й дихнути самі не в силі. Скажімо, десь треба перекинути греблю через річку — запитуй у Москви... Дітям потрібен піонерський палац — без Кремля ані кроку... Доводиться переобладнати якесь виробництво — знову тільки дозвіл згори. Ось до чого ми дожилися».

Шелест Петро Юхимович (1908—1996) — партійний та державний діяч. Народився на Харківщині. Трудову діяльність почав у 1923 р. робітником на залізниці. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 р. — секретар Харківського міськкому КП(б)У. Під час німецько-радянської війни працював у партійних органах

Челябінська, Саратова. У 1948 —1954 рр. — директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 р. — на партійній роботі. У 1957—1962 рр.— перший секретар Київського обкому, у 1968—1972 рр.— перший секретар ЦК Компартії України. Був членом Політбюро ЦК КПРС (1966—1972). За переконаннями Шелест був непохитним комуністом Водночас він сприяв самоствердженню української нації, домагався паритету в економічних відносинах республіки в межах союзної держави, врахування потреб України при економічному плануванні в Радянському Союзі, наголошував на необхідності національно-культурного, мовного розвитку українців. Унаслідок цього був запідозрений вищим керівництвом СРСР у недостатній лояльності, усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ і переведений до Москви одним із заступників Голови Ради Міністрів СРСР (1972). Водночас було розгорнуто різку критику його книги «Україна наша Радянська» за «недостатній інтернаціоналізм». Невдовзі Шелест був виведений із Політбюро і відправлений на пенсію.

Процес відновлення централізму дедалі збільшує оберти. Після чергової невдачі у вересні 1965 р. відновлено республіканські та загальносоюзні міністерства, а у жовтні цього ж року ліквідовано раднаргоспи.

Перебудова усієї системи управління на початку 50-х років була процесом об'єктивно необхідним. Однак ні наука, ні політика, ні практика виявилися не підготовленими до здійснення такої перебудови. Це протиріччя між необхідністю реформування і неготовністю до нього суспільства і зумовило суперечливий характер перебудови системи управління.

Переваги нової системи управління, в основі якої лежали раціональність, економність, ефективність, не змогли перехилити у свій бік шальку державних терезів. Ця система була приречена ще й тому, що територіальний принцип управління, який базувався на децентралізації, даючи певний економічний ефект, одразу вступав у серйозне протиріччя з домінуючим принципом централізму.

Хрущовські реформи не виправдали пов'язані з ними сподівання, але закладена в них демократизація економічного життя сприяла вивільненню творчої енергії народу, що зумовило хоча і короткочасне, але стрімке підвищення ефективності радянської економіки в 50-ті роки. Створена в цей час база сприяла зростанню добробуту населення СРСР. Так, в Україні 1951—1958 рр. прибутки середнього робітника зросли на 230%. У 1957 р. було ліквідовано практику державних позик, які забирали майже 10% заробітків трудящих і були прихованою формою додаткового оподаткування населення. Про зростання гро-

шових доходів жителів України свідчить той факт, що сума вкладів в ощадних касах республіки зросла з 2,7 млрд крб. 1950 р. до майже 19,7 млрд крб. 1960 р.

Було скорочено робочий день і запроваджено п'ятиденний робочий тиждень. Серйозні зміни відбувалися на селі. Поліпшенню становища сприяли щомісячне авансування колгоспників, ліквідація натуроплати, списання заборгованості з податку і поставок за попередні роки. Саме в хрущовський період селяни нарешті одержали паспорти, яких фактично не мали з моменту запровадження паспортної системи 1932 р.

Значних розмірів набуло і житлове будівництво. Так, якщо 1918—1940 рр. у республіці було введено в дію 78,5 тис. м^2 загальної (корисної) площі, то лише 1956—1965 рр. — понад 182 тис. м^2. Це означало, що одержали чи збудували собі житло майже 18 млн осіб. У побут багатьох сімей увійшла нова техніка — телевізори, магнітофони, пральні машини. Це якісно змінило уявлення населення про життєві стандарти.

Контраст з періодом сталінського правління був разючим, хоча життєвий рівень радянських людей, як і раніше, суттєво відставав від західного. До того ж наприкінці 50-х — на початку 60-х років дедалі більше проявлялися негативні наслідки непродуманого реформаційного експериментування. Дефіцит товарів, 30-відсоткове підвищення роздрібних цін на м'ясо та масло, замороження заробітної плати, відмова від обіцяного зниження прибуткового податку тощо — все свідчило про надто низький рівень життя населення.

Отже, у середині 50-х років гостро стала проблема необхідності глибоких якісних змін у господарстві. Пріоритетною ланкою в процесі реформування було обрано сільське господарство. Його стрімке піднесення було зумовлене посиленням матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві, створенням умов для розвитку особистого селянського господарства, поліпшенням якісного складу керівників сільськогосподарського виробництва. Спад, що розпочався 1958 р., був зумовлений посиленням адміністративного тиску на колгоспи, непослідовністю реформаційного курсу, поглинанням значної частини матеріальних та людських ресурсів хрущовськими «надпрограмами», примусовим викупом колгоспами техніки МТС тощо.

Така ж суперечлива картина склалася і в соціальній сфері. Безпосередніми наслідками реформування суспільства стали поліпшення умов праці, збільшення доходів на-

селення, зростання житлового будівництва, підвищення рівня життя. Проте наприкінці 50-х років, коли реформаційний процес почав давати збої і пробуксовувати, в соціальній сфері з'являються негативні тенденції та явища — дефіцит товарів, підвищення цін, замороження зарплати тощо.

16.3. Духовне життя в Україні: основні тенденції та характерні риси

Динаміка оновлення суспільного життя визначалася боротьбою демократичної та консервативної тенденцій, мінливим співвідношенням реформаторських та консервативних сил. Історики вказують на хвилеподібний, непослідовний характер цього процесу. Виділяють декілька хвиль, що досягали свого піку в 1953, 1956, 1958, 1961 роках. Суперечливий характер оновлення особливо чітко простежується у сфері культури, науки та літератури.

Духовне життя в Україні в період хрущовської «відлиги» визначали складні й неоднозначні процеси.

1. *Активні, але значною мірою невдалі спроби реформування в галузі освіти.* Проголошений Хрущовим у квітні 1958 р. на XIII з'їзді ВЛКСМ курс на перебудову народної освіти був покликаний вирішити одне головне завдання — подолати відірваність від життя шкіл та вузів. Це було вже четверте за роки радянської влади велике реформування народної освіти, але водночас, як зазначає італійський історик Д. Боффа, «перша спроба у світі вирішити проблеми, породжені масовою освітою у всіх розвинутих країнах». Для реалізації освітньої реформи були залучені значні кошти та ресурси. У 1960 р. Державний бюджет УРСР виділив на загальноосвітні школи 6 млрд крб. (1950 р. — лише 3,7 млн крб.). За цей час у 2 рази збільшилася кількість денних середніх шкіл.

В основі реформи лежав принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Проте навіть на рівні проекту ця перебудова мала серйозні недоліки. Відомий педагог-новатор В. Сухомлинський у своєму листі на адресу Хрущова (13 червня 1958 р.) справедливо вказував на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, на ре-

альність загрози зниження загального рівня середньої освіти та ін. Ще більші недоліки виявилися при практичному здійсненні реформування. Матеріально-технічна база шкіл, вчительські кадри були неспроможні реалізувати нові завдання професійної підготовки учнів. Не виправдовувалися надії на високий професіоналізм спеціалістів, підготовлених на вечірніх та заочних відділеннях вузів, а саме ці форми навчання в процесі реформи вважалися пріоритетними. Якщо від 1950/51 навчального року до 1960/61 навчального року кількість студентів у цілому зросла більш ніж у два рази, то на заочних відділеннях — у 3,5 раза, а на вечірніх — більш, ніж в 11 разів. У 1960 р. на денних відділеннях вузів навчалося майже 199 тис. студентів, на заочних — 174 тис., а на вечірніх — 44 тис. Суттєве зниження рівня студентів було зумовлене необхідністю для кожного абітурієнта при вступі на денне відділення мати обов'язковий дворічний стаж роботи на виробництві. Якість підготовки випускників вузів та середніх спеціальних закладів значно відставала від кількісного їх зростання.

Хоча нова система освіти була досить своєчасною і в задумі містила кілька принципово правильних орієнтирів, через низку причин вона не тільки не змогла підняти освіту в країні на вищий щабель, але навіть погіршила освітянські якісні показники.

2. *Русифікація.* Новий шкільний закон, опублікований для обговорення наприкінці 1958 р. і прийнятий Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р., надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Цей закон в умовах абсолютного домінування у сфері національних відносин концепції зближення і злиття націй ставав своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського шкільництва, тому проти нього рішуче виступили представники творчої інтелігенції. 22 грудня 1958 р. у «Правді» було опубліковано лист М. Рильського і М. Бажана, в якому зазначалося: «...єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР».

Проте було обрано інший шлях. Тому в 60-х роках в обласних центрах і в Києві українські школи становили 28%, російські — 72%, в інших містах відповідно — 16% і 84%.

3. *Певне розширення меж творчої культурної та наукової діяльності.* Цьому процесові сприяли пом'якшен-

ня цензури, реабілітація відомих діячів культури: письменників В. Антоненка-Давидовича, М. Годованця. О. Ковіньки, З. Тулуб; композиторів Б. Лятошинського, М. Колесси, М. Вериківського та інших; відміна низки партійних постанов 40-х років.

Творчу активність української інтелігенції стимулювала поява суспільно-політичних, наукових та літературних журналів: «Прапор», «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Всесвіт», «Знання та праця» та ін. Розширенню культурної та наукової діяльності сприяло посилення контактів української інтелігенції із зарубіжними культурними та науковими центрами. Чимало вчених та діячів культури з України брали участь у міжнародних з'їздах та конференціях. У 1958 р. в Україні побувала 61 зарубіжна делегація по лінії Українського товариства культурного зв'язку із зарубіжними країнами; 326 зарубіжних вчених і спеціалістів відвідали Академію наук УРСР, 257 осіб — Українську сільськогосподарську академію.

4. *Пробудження громадської активності й національне відродження.* На початку 60-х років у Києві своєрідним осередком духовного життя став клуб творчої молоді «Супутник», який було засновано 1959 р. студентами театрального інституту та консерваторії, літераторами та художниками. Президентом клубу став Л. Танюк, активними його членами — І. Драч, М. Вінграновський, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська та ін. Члени клубу організовували творчі вечори, самвидав. Шістдесятники формувалися не лише в Києві, а й у Львові, Харкові, на Донеччині. Зокрема, під впливом київського клубу було створено клуб творчої молоді «Пролісок» у Львові, президентом якого став М. Косів. У Харкові молода, демократично настроєна інтелігенція гуртувалася навколо російського поета Б. Чичибабіна-Полухіна. І хоча ці невеличкі об'єднання спочатку були лише ледь помітними острівками у вирі суспільного життя, згодом їхня діяльність стала важливим чинником пробудження громадської активності, своєрідним симптомом нової спроби національного відродження. На початку 1963 р. було проведено конференцію з питань культури української мови. Її учасники порушили клопотання перед ЦК КПУ та урядом республіки про поширення української мови у всіх сферах державного і громадського життя, про подолання мовного нігілізму.

5. *Вихід на літературний та суспільний обрії плеяди творчої молоді.* Це було нове покоління українських письменників, художників — В. Симоненко, М. Вінграновсь-

кий, Л. Костенко, Б. Олійник, І. Драч, В. Коротич, І. Світличний, І. Дзюба, П. Заливаха, А. Горська та ін. Починаючи з відкидання стереотипів та пошуку нових форм самовиразу в мистецтві, вони поступово усвідомили необхідність докорінного оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя.

Вбачаючи в пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від офіційних настанов, консерватори перейшли у наступ. Цьому сприяла і ситуація в країні, яка нагально вимагала відволікання громадської уваги від економічних негараздів початку 60-х років. У тоні, заданому Хрущовим під час відомих зустрічей у 1962 та 1963 роках з діячами літератури та мистецтва, в Україні піднімається хвиля гонінь проти інакодумців, здійснюється моральний і політичний тиск.

6. *Адміністративне утвердження атеїзму під час антирелігійної кампанії 50—60-х років.* У 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди», у якій партійні органи зобов'язалися вести атеїстичну роботу, не ображаючи почуттів віруючих та церковників, а також адміністративно не втручатись у діяльність церкви. Проте наприкінці 50-х років ці слова залишилися лише на папері. У цей час адміністрування йшло далеко попереду атеїстичної пропаганди, а частогусто і просто підміняло її. Надзвичайно форсованими темпами йшов підрив матеріальної бази релігії. У 1958 р. в Україні церква втратила 64 культові споруди: церкви, молитовні будинки тощо. У 1959 р. було вилучено 262, у 1960 — 747, у 1961 — 997, у 1962 — 1144 культові споруди. Антирелігійна кампанія не тільки поглиблювалася, а й дедалі більше поширювалася. За неповними даними, в Україні тільки в 1962 р. було знято з реєстрації 1263 релігійні об'єднання різних напрямів.

Отже, духовне життя в період «хрущовської відлиги» характеризується взаємодією різних тенденцій, непослідовністю, половинчастістю і суперечливістю реформ: демократичні прориви в окремих сферах культури фактично блокувалися збереженням позицій сталінізму на інших. З одного боку, це невдалі спроби реформування освіти, русифікація, адміністративне утвердження атеїзму, а з іншого — певне ослаблення тиску системи на культуру, розширення меж для творчої та наукової самореалізації, поява перших паростків громадського пробудження і національного відродження; вихід на літературні та суспільні обрії творчої молоді.

17. Україна на порозі кризи: наростання застійних явищ (1965—1985)

17.1. Соціально-економічний розвиток УРСР

У період «хрущовської відлиги» в процесі реформування (особливо реформ, спрямованих на децентралізацію) тоталітарну систему в СРСР було на якийсь час виведено з рівноваги. Однак реформаторського потенціалу суспільства виявилося недостатньо не тільки для її знищення, а навіть для збереження окремих вдалих ліберальних хрущовських проривів.

Після усунення Хрущова суть консервативного курсу нового керівництва визначається одним словом — «стабілізація», яке стало своєрідним символом брежнєвської епохи. Проте досягти цієї мети, проводячи одразу жорсткий консервативний курс, було неможливо, адже система втратила два важливих стимули розвитку економіки: зі смертю Сталіна — страх перед репресіями, з усуненням Хрущова — ентузіазм і романтичну віру. Крім цього, лідерам нової хвилі, і, зокрема Л. Брежнєву, потрібен був певний перехідний період для усунення політичних конкурентів, формування своєї команди, повного оволодіння партійним і державним апаратом. Усі ці фактори спочатку й зумовили спадкоємність реформаційного пошуку, розпочатого Хрущовим, спроби вмонтувати елементи економічного стимулювання в командно-адміністративну систему.

Ще 1962 р. газета «Правда» опублікувала статтю професора Є. Лібермана «План, прибуток і премія», написа-

ну на основі аналізу досвіду роботи економічної лабораторії Харківського раднаргоспу. Під час дискусії, розгорнутої навколо пропозицій вченого, поступово викристалізувалася модель нового механізму господарювання. Саме вона і стала стрижнем проголошеної у вересні 1965 р. на Пленумі ЦК КПРС економічної реформи. Суть нових підходів полягала в розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами; встановленні економічно обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими «капіталістичними» показниками, як рентабельність і прибуток.

Реформа розпочалася в січні 1966 р. У цей період на нові методи планування та економічного стимулювання перейшли 1,5% підприємств України, а 1970 р. їх було вже 83%.

І хоча економісти називають восьму п'ятирічку «золотою», стверджуючи, що «період 1966—1970 рр. був найкращим за останні 30 років», а історики вказують на «тимчасове прискорення розвитку господарства», викликане реформою 1965 р.» та «поліпшення показників виробництва в цей час», все ж ці твердження потребують певної корекції при аналізі розвитку народного господарства УРСР. За офіційною статистикою, середньорічні темпи приросту головних показників економічного розвитку України в період 1966—1970 рр. порівняно з 1961—1966 рр. не зростають, а, навпаки, знижуються:

Показники	1961—1965	1966—1970
Валовий суспільний продукт	6,9	6,7
Вироблений національний доход	7,0	6,7
Вся продукція промисловості	8,8	8,4
Капітальні вкладення	5,2	6,8
Продуктивність суспільної праці	6,4	6,1

Отже, зростають тільки капітальні вкладення, що на тлі зниження продуктивності праці свідчить не про поліпшення, а про погіршення управління господарством. Наведені дані значною мірою підтверджують висновок про те, що реформа швидше розладнала старий господарський механізм, ніж створила новий.

Основне протиріччя реформи 1965 р. полягає в намаганні владних структур водночас інтенсифікувати два взаємовиключні процеси: посилити централізм в економіці

та задіяти ринкові економічні регулятори (рентабельність, прибуток тощо). Це протиріччя значною мірою відбивало співвідношення сил у вищих ешелонах влади, де існувало певне розходження між консервативною лінією Брежнєва і реформаційною — Косигіна.

Відновлення централізму, що розпочалося одразу ж після проголошення реформи, призвело до створення 40 союзних міністерств і відомств, які знову взяли під контроль 90% підприємств УРСР. Якщо посилення централістських начал органічно сприймалося системою, то ринкові ідеї не вписувалися в господарський механізм, суттю якого було збереження всієї влади в руках держави. Через це, як зазначають дослідники, «реформа перетворилася насамперед на численні розмови про реформу», а в процесі реалізації вона була вихолощена і на початку 70-х років згорнута.

Несприйняття ринкового регулювання, посилення директивного планування і силового управління наприкінці 60-х років значною мірою були зумовлені бурхливими подіями «Празької весни» 1968 р., які змусили замислитися лідерів системи над своїм майбутнім. Саме тоді в політичній лексиці з'являється термін «стабілізація». Надалі, незважаючи на зміну лідерів, коливання в політиці, переміщення акцентів у програмах і лозунгах, етатична (тобто та, яка передбачає активне втручання держави в економічне і політичне життя суспільства) модель соціалізму в СРСР зберігалася, періодично трансформуючись та пристосовуючись до нових умов.

В економіці один варіант адміністративного, позаринкового управління одержавленим господарством — жорстко-командний і безумовно-директивний — змінився іншим, узгоджувально-бюрократичним (директиви зберігалися, але зростаючі розміри господарства вимагали численних узгоджень у різних установах і на різних сходинках управління). Логіка розвитку командно-адміністративної системи диктувала необхідність позбавлятися на всіх рівнях від претендуючих на культ перших керівників, замінюючи їх кадрами середніх можливостей, готовими у всьому підкорятися апарату самої системи.

Наростаюча бюрократизація економіки, фактичне збереження авторитаризму в політиці, поява нового культу — «культу сірості» в управлінні державою призвели до появи і поглиблення кризових явищ у народному господарстві Радянського Союзу і України, зокрема, але говорити про «застій» в економіці достатніх підстав немає.

Від 1965 до 1985 р. всі основні показники економічного розвитку республіки зростають. Правда, інколи дуже мізерно, як, наприклад, валова продукція сільського господарства, що зростала лише на 0,5% щорічно в 1981—1985 рр., але тенденція до просування вперед ще діяла. У цей час Україна зберігає за собою роль однієї з найважливіших паливно-енергетичних, металургійних та машинобудівних баз країни. У 1980 р. питома вага окремих видів продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила (в %): добуток вугілля — 27,5, залізної руди — 51,3, виробництво сталі — 36,3, доменного та сталеплавильного обладнання — 52,1, магістральних тепловозів — 95,1, цукру-піску — 52,4.

Зростаючі масштаби важкої індустрії ускладнювали управління з центру, знижували його ефективність. Господарський механізм командно-адміністративної системи раз по раз почав пробуксовувати. Ситуація особливо загострилася, коли в 60-ті роки у світі розгорнулася науково-технічна революція. Тоді «в науково-технічній галузі почалося те саме відставання, заради подолання якого свого часу обрали адміністрування як метод управління. Фарс історії був саме в цьому: створена для швидкого подолання технічної відсталості система сама ж стала причиною зростаючого відриву країни від високорозвинутих держав»[1]. Якщо в США 1985 р. діяло майже 1,5 млн електронно-обчислювальних машин (і ще понад 17 млн персональних ЕОМ), то в СРСР — лише декілька десятків тисяч.

Командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР, що, поряд з іншими факторами, стало однією з головних причин затухаючого, диспропорційного економічного розвитку. Середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні у 1961—1965 рр. становив 6,9%, 1966—1970 рр. — 6,7, 1971—1975 рр. — 5,6, 1976—1980 рр. — 3,4, 1981—1985 рр. — 3,5%. Тільки за 15 років (від 1965 до 1980 р.) темпи зростання продуктивності праці в УРСР зменшилися більш як удвічі. Знизилася ефективність господарювання. У 1960—1985 рр. капіталовкладення у сільське господарство республіки зросло більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції — лише в 1,6.

Крім зазначених вище причин, дія яких деформувала й уповільнювала розвиток економіки України, почали ви-

[1]Див.: Попов Г. Блеск и нищета административной системы. — М., 1980. — С. 195—196.

являтися негативні наслідки низки важливих довгострокових тенденцій:

1. *Несприятлива демографічна ситуація* — а) зниження приросту населення, кількість якого в республіці в 70-х роках зростала темпами у 2 рази, а у 80-х роках — у 4 рази нижчими, ніж у 60-х роках; б) міграційні процеси, основний напрямок яких — переселення із сіл у міста (в 1961—1986 рр. міське населення зросло з 20,6 млн до 33,7 млн осіб, або на 63,6%, сільське населення цього періоду зменшилося на 23%); в) динаміка вікового складу розвивалась по лінії постаріння населення України (якщо в 1960 р. співвідношення пенсіонерів до чисельності зайнятих у народному господарстві становило 1:3,8, то 1985 р. — вже 1:2).

2. *Наростаюче домінування зрівнялівки в оплаті праці.* Якщо 1946 р. співвідношення між 10% трудящих, що одержали найвищі, і 10%, що мали найнижчі заробітки, становило 1:7,2, 1956 р. — 1:4,4, то 1988 р. — 1:3,5. Отже, захисна функція заробітної плати переважала над стимулюючою, що не сприяло активізації людського чинника на виробництві.

3. *Криза організації праці.* Тобто нездатність існуючої системи забезпечити ефективне, раціональне використання людських ресурсів та інтелектуального потенціалу. Незважаючи на те, що з питання НТР було прийнято 40 (!) постанов ЦК КПРС, а в 1976—1980 рр. — майже 200 комплексних програм розвитку народного господарства: енергетична, продовольча, меліоративна тощо, кардинальних позитивних зрушень не відбулося.

4. *Висока інтенсивність використання матеріальних, людських та фінансових ресурсів України в межах загальносоюзного господарського комплексу.* Можна погоджуватися чи не погоджуватися з твердженням американського економіста Холланда Хантера, який констатує, що «вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР становить основну рису економічної історії України», можна також брати під сумнів обґрунтованість розрахунків британського вченого Пітера Вайлза, відповідно до яких Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала з нього. Водночас цілком очевидно, що у даний період постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід та зростання питомої ваги воєнних витрат вимагали перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів. Райо-

нам Сибіру і Далекого Сходу, де створювалися нові промислові гіганти, 480 підприємств республіки поставили майже 900 найменувань машин, обладнання, різних виробів та матеріалів. Українські будівельники зводили один з найбільших населених пунктів на Східній ділянці БАМу — Ургал. Проте було б необ'єктивно стверджувати, що Україна тільки робила внески до загальносоюзної скарбниці, нічого звідти не беручи, адже лише гігантську домну № 9 у Кривому Розі споруджували представники 35 націй і народностей Радянського Союзу, до її будівництва було залучено значну кількість підприємств різних республік. Тому, доки не будуть опубліковані дані про баланс республіканських надходжень і видатків у межах союзного бюджету, історики, економісти та політики займатимуть діаметрально протилежні позиції.

Уповільнююча прогрес дія згаданих негативних довгострокових тенденцій у народному господарстві була притаманна всім республікам Радянського Союзу. Проте Україна, крім цього, мала й особливості власного економічного розвитку, які ще більше ускладнювали ситуацію в республіці:

1. *Деформована структура розміщення продуктивних сил.* Ця структура склалася фактично ще в довоєнні п'ятирічки, коли на підставі аналізу наявних природних ресурсів союзним центром було вирішено зробити акцент на першочерговий розвиток у республіці таких галузей, як вугільна промисловість, чорна металургія, важке та електротехнічне машинобудування. У 60—80-х роках ці галузі отримали новий імпульс, відбувся інтенсивний процес прирощення потужностей, що ще більше посилило деформованість економіки України. Ніякими аргументами не можна виправдати те, що в республіці, на яку припадало 2,6% території Радянського Союзу, у цей час було побудовано і будувалося надалі майже 40% атомних енергоблоків. До речі, частина з них (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) мали працювати не на Україну, а виробляти електроенергію для європейських країн РЕВ.

Внаслідок незбалансованого розвитку господарства республіки частка галузей, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник становить 50—60% і більше. Деформованість економіки зумовила не тільки появу товарного дефіциту, а й загострення екологічних, демографічних та соціальних проблем.

2. *Катастрофічна екологічна ситуація.* Перекоси в розміщенні продуктивних сил стали причиною різкого зростання техногенного навантаження на природу, що у 6—7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. У цей час щорічно промисловими об'єктами в атмосферу та водний басейн викидалося понад 10 млн тонн шкідливих речовин. Екологічну ситуацію в республіці ускладнювало нераціональне розширення посівних площ у сільському господарстві. Ступінь розораності території України сягає 57%, в тому числі в степовій зоні 73%. Розораність безпосередньо сільськогосподарських угідь становила 80% проти 25% у США і 48% у Франції. Це спричинило активізацію ерозійних процесів, через що Україна щороку втрачала до 600 млн тонн родючих ґрунтів.

Катастрофічні екологічні процеси посилили гостроту демографічних проблем, оскільки питома вага населення республіки, зайнятого у галузях із шкідливими для здоров'я умовами праці, становила в Україні 53%. У складній екологічній ситуації опинилося населення міст, адже, наприклад, третину території Львова займали промислові підприємства, у Чернівцях вироблялося майже три чверті промислової продукції області. Цей перелік екологічних негараздів України можна продовжувати.

3. *Значна зношеність основних виробничих фондів.* Рівень їхньої спрацьованості в промисловості республіки зріс від 28% у 1961 р. до 43% 1985 р. Характерно, що основні виробничі фонди України зношувалися швидше, ніж загалом по країні, оскільки частка старих підприємств була вищою. А от за темпами зростання основних виробничих фондів республіка займала 1986 р. останнє, 15 місце у Радянському Союзі.

4. *Хронічне відставання за принциповими економічними показниками.* За період від 1960 р. до 1985 р. Україна за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13 місце в СРСР. Не кращим був і стан сільського господарства — республіка за темпами збільшення валової продукції 1960 р. займала 11 місце, а 1985 р. перемістилася на 13. З огляду на це, очевидно, закономірним є той факт, що і за темпами зростання виробленого національного доходу за період 1980—1986 рр. Україна займала те саме 13-те місце в Радянському Союзі. Трохи кращими були показники реальних доходів на душу населення, відповідно до яких республіка 1980 р. поділяла 12—14 місця, а 1985 р. — 5—6. Проте й тут виникали серйозні проблеми і диспропорції, уявлення про які дає таблиця:

Темпи зростання реальних доходів на душу населення по союзних республіках (1970 р. — 100%)

Регіон	1980	1985	1986
СРСР	146	162	167
РСФСР	151	168	173
Українська РСР	141	161	165
Білоруська РСР	153	173	178

З наведеної таблиці видно, що кількісні показники РСФСР та БРСР вищі за середні по Радянському Союзу, а УРСР, навпаки, — нижчі. Отже, економіка республіки поступово, але неухильно втрачала динаміку свого розвитку.

Кризові явища в економіці негативно відбивалися на вирішенні соціальних питань. Тому в соціальній сфері склалася суперечлива ситуація. Від 1965 до 1985 р. національний доход УРСР зріс з 38,2 млрд крб. до 96,6 млрд крб., тобто більш ніж у 2,5 раза. Це мало вирішальне значення для підвищення життєвого рівня народу, адже 4/5 національного доходу витрачалося безпосередньо на народний добробут. За вказане двадцятиріччя у 1,85 раза збільшилася середньомісячна заробітна плата. Якщо 1965 р. у республіці на 100 сімей припадало 21 телевізор, 8 холодильників і 19 пральних машин, то 1985 р. ці показники зросли — відповідно 92, 88, 65.

Водночас у соціальній сфері України намітилися і поглибилися негативні тенденції:

1. *Уповільнення темпів зростання реальних доходів населення.* Якщо у дев'ятій п'ятирічці в Україні вони становили 20%, у десятій — 17%, то в одинадцятій — лише 14%.

2. *Збереження і поглиблення відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення.* Так, 1982 р. кошик звичайних щотижневих закупок, для оплати якого у Вашингтоні потрібно було працювати 18 годин, у Києві коштував майже 53 години праці, це без урахування безсумнівно нижчої якості товарів і послуг в СРСР. Тому за рівнем споживання на душу населення Радянський Союз займав у цей час лише 77 місце у світі.

3. *Загострення житлової проблеми.* В Україні кількість осіб, що поліпшили свої житлові умови, із п'ятирічки у п'ятирічку зменшувалася: у восьмій їх налічувалося 8,9 млн осіб, в дев'ятій — 8,6 млн, в десятій — 7,8 млн, в одинадцятій — 7,7 млн осіб. За 1981—1985 рр.

у республіці черга, що налічувала 1,5 млн осіб, не зменшилася, і на обліку за станом на 1987 р. перебувало понад 2 млн сімей, які потребували поліпшення житлових умов.

4. *Зниження рівня охорони здоров'я.* У цій сфері склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, за період від 1970 до 1985 р. число лікарів у республіці в розрахунку на 10 тис. населення збільшилося з 27,7 до 41,4, тобто майже на 67%, кількість лікарняних ліжок — на третину. Проте загострення екологічної ситуації, відставання якісних показників від кількісних у процесі підготовки лікарів, наростаюче зменшення частки видатків на охорону здоров'я і фізичну культуру в структурі державного бюджету (1970 р. — 12,3%, 1985 р. — 9%) та інші причини зумовили те, що за період 1970—1985 рр. показники смертності зросли з 8,8 до 12,1 випадків на 1 тис. громадян, а природний приріст населення України зменшився у 2,2 раза.

Отже, для соціально-економічного розвитку України в період від 1965 до 1985 р. були характерні диспропорційність, затухання, тенденція до стагнації. Кризові явища дедалі більше поглиблювалися під впливом особливостей функціонування господарства республіки (станом в екології, деформованою структурою розміщення продуктивних сил та ін.).

17.2. Суспільно-політичне життя: «стабілізація» і закритість

Якщо в галузі економіки принаймні декларувалися деякі реформи, то в політичній сфері брежнєвське керівництво намагалося зберегти існуючий режим, не втратити спадкоємність з владними інститутами попередніх десятиріч. Головними елементами цієї спадкоємності були ігнорування принципу розподілу влади, збереження декоративного характеру органів народного самоуправління, зміцнення політичного монополізму КПРС.

Курс на «стабілізацію», а надалі — консервацію існуючого режиму особливо посилився після серпневого втручання у внутрішні справи Чехословаччини 1968 р.

Характерними рисами реалізації цього курсу були:

1. *Підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження їхньої реальної влади.* З одного боку, ніби демонструючи тор-

жество народовладдя і демократії, невпинно зростала кількість народних обранців у владних структурах: 1985 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 650 депутатів (1958 р. — 457), до місцевих рад УРСР 1980 р. обрано 524 185 депутатів (1959 р. — 381 477), а з іншого — вибори проходили безальтернативно, на основі завчасно підготовлених списків.

Створені в такий спосіб органи державної влади республіки виконували декоративну роль і серйозної реальної влади не мали. Достатньо сказати, що місцеві ради відали підприємствами, які давали лише 3—4% продукції промислового виробництва.

2. *Зростання масштабів бюрократичного апарату, узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою.* Щорічно апарат управління країни збільшувався на 300—500 тис. осіб, сягнувши у 80-х роках 18 млн. Лише за 1975—1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР зросла майже на 20%. Численний виконавчий апарат нарощує випуск інструкцій, наказів та інших підзаконних актів. Наприкінці 70-х років тільки в управлінні господарством їх накопичилося до 200 тис. Досить часто ці документи суперечили один одному, не давали змоги працювати господарським керівникам, утворюючи клубок міжвідомчих, міжрегіональних, суспільних протиріч.

3. *Зведення нанівець самостійності громадських організацій, їхнє фактичне одержавлення.* Вони поряд із радами покликані були не управляти країною, а створити «демократичний фасад» народовладдя. Це стимулювало, з одного боку, падіння політичної активності, а з іншого — появу «неформальних» організацій та груп.

4. *Згортання гласності.* Якщо 1960 р. у республіці виходило 3280 газет, то 1985 р. — лише 1799. Характерно, що в цей період кількість республіканських та обласних газет навіть трохи зросла, а місцевих та районних — зменшилася. Отже, набирає силу тенденція монополії на інформацію.

5. *Перетворення КПРС на стрижень державної структури і зосередження у її руках усієї повноти влади.* Комуністичну партію України в брежнєвський період очолювали два лідери, які обстоювали різні моделі розвитку республіки: П. Шелест (1963—1972) — автономізаційну, В. Щербицький (1972—1989) — централістську, тобто орієнтовану на центр.

Боротьба цих протилежних тенденцій лягла в основу протистояння «харківського» і «дніпропетровського» політичних кланів. Липневий Пленум ЦК КПУ 1963 р. визнав повну перемогу харків'ян: першим секретарем республіканської парторганізації було обрано П. Шелеста, другим став М. Соболь.

П. Шелест активно підтримував хрущовські реформи, особливо створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. Проте після приходу до влади Л. Брежнєва, особливо після «Празької весни» 1968 р., коли помітно посилюється ідеологічний диктат, зростає нетерпимість до інакомислення в будь-якій формі і сфері, а тим більше у партійній верхівці, автономістська модель П. Шелеста і його заяви на засіданні Політбюро ЦК КПРС типу: «Українська партійна організація не підтримає це рішення» — дедалі більше вступали в протиріччя з новими реаліями.

У 1972 р. П. Шелеста, як влучно підмітив один з відомих публіцистів, «тихо без шелесту» усувають з посади. Формальна підстава — переведення на роботу до Москви, а реальна була висловлена під час особистої зустрічі з Л. Брежнєвим, який сказав П. Шелесту: «Ти працюєш першим секретарем ЦК КПУ вже майже 10 років. Напевне, тобі вже набридло, та й ти набрид усім... Потрібно дати дорогу молодим товаришам, потримався за владу, дай іншим потриматися». Звинувачений у ліберальному ставленні до націоналістичних проявів, у потуранні економічному місництву, в ігноруванні Москви П. Шелест 1973 р. виходить на пенсію і остаточно сходить з політичної арени. У 1972 р. лідером комуністів республіки став В. Щербицький — сімнадцятий за рахунком керівник КПУ.

***Щербицький Володимир Васильович** (1918—1990) — партійний і державний діяч. Народився на Дніпропетровщині. По здобутті вищої освіти брав участь у німецько-радянській війні. Після війни став функціонером КПРС. Пройшов усі щаблі партійної ієрархії. У 1955 р. — перший секретар Дніпропетровського обкому партії, в 1957 р. — член президії і секретар ЦК Компартії України. В 1961—1963 рр. і 1965—1972 рр. голова Ради Міністрів УРСР. З 1972 р. — перший секретар ЦК КПУ. Прихильник централізованої партійно державної тоталітарної влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс. Займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи.*

«Родове коріння Брежнєва і Щербицького, — зазначає В. Врублевський, помічник Щербицького, — не переплíталося, але росли вони з одного ґрунту: були земляками. Рідними для них стали і Дніпродзержинськ, і Дніпропетровськ... На цьому ґрунті міцніло відчуття земляцтва, а пізніше — і єдиного клану». У 1976 р. В. Щербицький остаточно зміцнює свої позиції, усунувши останніх своїх противників на головних посадах. На XXV з'їзді КПУ із десяти членів Політбюро ЦК КПУ, обраних у 1971 р., залишилося в новообраному складі лише п'ять, а з п'яти кандидатів у члени Політбюро КПУ — один. Така ротація була нечуваною для брежнєвських часів, але вона закономірна, адже служила основній меті — «стабілізації». Значною мірою саме ці кроки сприяли політичному довголіттю В. Щербицького, який сімнадцять років очолював партійну організацію республіки, 32 роки незмінно був членом Політбюро ЦК КПУ, 17 років — членом Політбюро ЦК КПРС. Ця постать не така однозначна, як здається на перший погляд, і, напевне, історики не скоро напишуть об'єктивний політичний портрет цієї людини. Як у більшості політичних лідерів, з плином часу у В. Щербицького змінювалися погляди й оцінки. Єдине, що, очевидно, лишалося незмінним — це його орієнтація на центр і персонально на Л. Брежнєва.

«Команда» Щербицького не зуміла дати своєчасного критичного аналізу ситуації в республіці, не змогла зупинити наростаючих негативних тенденцій. Значною мірою це пояснюється тим, що вона діяла в межах старого економічного механізму за його законами і правилами, суттю яких були надмірна централізація і регламентація, орієнтація на екстенсивні форми і методи ведення господарства. Проте чим більше загострювалися соціально-економічні та політичні проблеми, тим більше посилювався монополізм КПРС у всіх сферах суспільного життя.

У брежнєвський період інтенсивно йде процес злиття функцій партійного і державного апарату, підміни держави та її органів партією. Ще П. Шелест наголошував: «Партійний орган зобов'язаний керувати всіма ділянками господарського і культурного будівництва». За В. Щербицького зазначені процеси отримують новий імпульс, посилюється «зрощення» партійних і державних структур. У 1985 р. комуністи становили 68,3% складу народних депутатів Верховної Ради УРСР, а 1987 р. — 43,7% складу місцевих Рад республіки. З іншого боку, майже 47,5% складу міських і районних виборних партійних

органів УРСР 1985 р. становили управлінські кадри — голови колгоспів, директори підприємств, працівники радянських установ і т. п. Тобто, відбувалося взаємопроникнення, яке дедалі більше посилювало монополію КПРС на владу. Якщо в перші роки радянської влади партійний курс у Радах проводився через комуністів, які входили до їхнього складу, то у брежнєвський період зникає навіть тінь самостійності Рад у їхньому ставленні до партійних комітетів. Останні ж поступово засвоїли стиль прямого і безпосереднього командування не тільки Радами, органами державного управління, а й профспілками, комсомолом, суспільними організаціями. Поглибленню цих процесів сприяло те, що комуністи становили значний відсоток керівного складу суспільних організацій. Так, 1977 р. майже третину складу виборних профспілкових органів УРСР становили члени КПУ. Ця тенденція була характерною і для розвитку інших громадських організацій.

Оголосивши себе в Конституції 1977 р. «ядром політичної системи суспільства», КПРС намагалася домінувати в кожній ланці суспільного життя. Для вирішення цього завдання було обрано характерний для командно-адміністративної системи екстенсивний шлях — кількісне зростання партійних лав. За період від 1964 до 1985 р. КПУ виросла майже вдвічі. На 1 січня 1985 р. в партії перебував кожен дев'ятий робітник у республіці і кожен дванадцятий громадянин віком 18 років і старше. У цей період практично нікому не відмовляли у вступі до КПРС. Відсоток відмов становив 0,3—0,4% і був практично найнижчим за всю історію партії. Проте, хоча КПУ невпинно зростала, партійний вплив на багатьох ділянках не зростав, а знижувався. Значною мірою це було зумовлено дією негативних тенденцій у розвитку самої партії. Курс на «стабільність» практично сприяв незмінності кадрів. Так, із 195 членів ЦК Компартії України, обраних на XXVI з'їзді республіканської партійної організації 1981 р., понад 68% були обрані до складу даного керівного органу вдруге, втретє, а 30 осіб — учетверте, тобто перебували у складі ЦК аж з 1966 р. Тенденція незмінності кадрового корпусу зберігалася й у нижчих ешелонах партійної влади, що мало, безумовно, негативні наслідки. Старіло партійне керівництво, і, як не парадоксально, незважаючи на бурхливе кількісне зростання в останні роки брежнєвського періоду, старіла і сама партія — у 1986 р. 37,8% КПУ становили люди старші 50 років. З огляду на це за-

кономірно, що в апарату політичної влади в цей період сформувався відповідний стиль керівництва — дуже обережний, уповільнений, орієнтований не стільки на вирішення проблем, як на те, щоб не порушити власної рівноваги. Партійну верхівку в цей час відділяє від основної маси комуністів глибоке провалля.

Отже, політичне життя в країні дедалі більше набуває закритого характеру, наростає відчуження партії від народу, посилюється ідеологічний диктат. Проголошений курс «стабілізації» не тільки не зробив систему стійкішою, а навпаки, — заважаючи назрілим змінам у суспільстві, породжував і стимулював поглиблення кризових явищ.

17.3. Духовний розвиток суспільства: ідеологічний диктат

Суперечлива ситуація склалася і в духовній сфері республіки. На перший погляд, кількісні показники свідчили про благополучний розвиток. Наприклад, у галузі освіти: якщо в 1970 р. середню освіту одержали 651 тис., а вищу — 117,2 тис. осіб, то в 1980 р. відповідно — 924 тис. та 148,1 тис. Проте освіта дедалі більше відставала від вимог часу, науково-технічного прогресу, її якість, по суті, знижувалася. Як не парадоксально, у цей період падав авторитет освіти та освіченості, знижувався «попит» на знання. До того ж освіта стала об'єктом форсованої русифікації: якщо в 1960/1961 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7% учнів, то в 1970/1971 — 60,4%, в 1976/1977 — 57,8%. А російською мовою навчалися відповідно — 30,4%, 38,8%, 41,3%.

Аналіз динаміки зростання наукового потенціалу України, здавалось би, мав вселяти надію: загальна кількість науковців республіки на 1987 р. становила понад 213 тис. осіб, а в 1960 р. їх було лише 46 тис. У цей час плідно працювали вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б. Патона (зварювання металів). Проте ці окремі прориви лише відтіняли наростаючі застійні явища у сфері науки. З плином часу негативні процеси все більше поглиблювалися: Академія наук УРСР поступово починає втрачати свою колишню роль мозкового цен-

тру; наростаючі бюрократичні перепони уповільнювали фундаментальні розробки, не давали змоги повною мірою реалізувати на практиці відкриття українських учених у кібернетиці, хімії, біології; ідеологічний диктат зумовив посилення в українському суспільствознавстві кон'юнктурщини, необ'єктивності, замовчування.

Однак, незважаючи на тиск, у цей складний період залишалися і вчені-суспільствознавці, які нестандартно, не в руслі «офіційних поглядів» підходили до вирішення наукових проблем (історики М. Брайчевський, О. Компан, О. Апанович, Я. Дзира, філософ П. Копнін).

Не набагато кращою була ситуація в галузі літератури та мистецтва. Ніби в коштовну раму, ця сфера була вставлена в жорсткі рамки офіційно визнаного соціалістичного реалізму, все, що в них не вписувалося, піддавалося забороні та гонінням. Та все ж у цей період було створено чимало талановитих творів, які одержали широке визнання: у літературі — романи О. Гончара «Собор», «Циклон», М. Стельмаха «Дума про тебе», «Чотири броди», поезія І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка, твори П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Є. Гуцала та ін.; у кіно — фільми «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Ю. Іллєнко), «В бій ідуть тільки «старики» та «Ати-бати йшли солдати» (Л. Биков), «Вавілон XX» (І. Миколайчук) та ін.; у музиці — опери Г. Майбороди і В. Губаренка, симфонії В. Кирейка і А. Штогаренка, кантати В. Рождественського і А. Філіпенка, пісні П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо, К. Домінчена, О. Сабадаша, В. Івасюка.

З другої половини 60-х років посилюється ідеологічний диктат у духовній сфері, який досягає свого апогею в Україні у період «маланчуківщини». В. Маланчук зробив кар'єру як теоретик і борець з українським націоналізмом. Ще перебуваючи на посаді головного ідеолога Львівського обкому партії на початку 70-х років, він видав у Москві кілька публікацій, у яких боротьбу з націоналізмом розглядав як одне з найголовніших завдань партії. Ці твердження йшли у розріз із офіційною доктриною, якої дотримувався ЦК КПУ, — про остаточне торжество інтернаціоналізму в республіці. Київ прореагував досить різко — незабаром В. Маланчука було знято з посади секретаря обкому партії і переведено на посаду заступника міністра вищої освіти УРСР, що фактично унеможливлювало продовження політичної кар'єри. Проте в Кремлі енергійного борця з націоналізмом помітили, взяв його на замітку і Суслов. Тому не дивно, що після

усунення 1972 р. П. Шелеста, за підтримки Москви, В. Маланчук стає секретарем ЦК КПУ, головним ідеологом республіки. Починається період чорних списків, особистої цензури, політичних доносів, ідеологічного диктату. Зазнають гонінь письменники О. Гончар, І. Білик, Б. Харчук, О. Бердник, Л. Костенко, Б. Чичибабін та ін.

Ситуація в духовній сфері погіршувалася й тим, що у цей час утворився своєрідний тандем головного ідеолога республіки В. Маланчука і голови КДБ України В. Федорчука. На практиці це означало, що водночас із ідеологічними погромами відбувалися обшуки, арешти, суди.

Отже, ситуація в духовній сфері значною мірою визначалася еволюцією усієї системи. Політичний курс на «стабілізацію» посилював ідеологічний диктат, зумовлював деформації, однак лише гальмував, а не зупиняв духовний розвиток суспільства.

17.4. Дисидентський рух

Бурхливе, суперечливе, динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло об'єктивно визрівший процес оновлення суспільної свідомості. Цей імпульс був настільки сильним, що під його впливом у 60—70-х роках у радянському суспільстві виникає нова форма духовної опозиції — дисидентство, яке висувало реальну альтернативу наростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства — соціальній апатії, дегуманізації культури, бездуховності. Його ідеологія, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово викристалізувалася у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві.

Дисидентський рух мав три основні течії:

1. *Правозахисне, або демократичне, дисидентство,* репрезентоване в Росії А. Сахаровим, О. Солженіциним та їхніми однодумцями, а в нашій республіці — Українською Гельсінською Групою (УГГ), тобто групою сприяння виконанню Хельсінських угод щодо прав людини, які були підписані СРСР 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. в Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу входили О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович та інші, всього 37 осіб. Вона підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. Загалом

УГГ визначила собі широке коло завдань: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини ООН, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду та насильницького насаджування русифікації, домагатися безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Це була єдина з усіх правозахисних організацій, яка не розпалася. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянським властям розпочати гоніння. До 1980 р. майже три чверті Української Гельсінської групи отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решті дозволено було емігрувати.

2. *Релігійне дисидентство,* що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найяскравішими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

3. *Національно орієнтоване дисидентство,* яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їхню співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. До цього напряму належать І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін.

Характерною рисою усіх трьох напрямів дисидентства була боротьба за національні інтереси українського народу, тобто органічне залучення до сфери своєї діяльності національного чинника. Специфіка дисидентського руху в історії суспільних рухів полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об'єднань), ні цілісної загальної програми. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї — аж до платформи, близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Вже на початку брежнєвського періоду з метою придушення дисидентства в зародку у вересні 1965 р. Україною прокотилася хвиля арештів: у Києві, Одесі, Феодо-

сії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку. Жертвами репресій стали діячі української культури, студенти, робітники. Серед них І. Світличний, М. Горинь, М. Озерний, Я. Гаврич, Б. Горинь, М. Осадчий, О. Мартиненко та ін. «За задумом, — писав пізніше В. Мороз, — суди повинні були залякати і заморозити рух, як і на початку 30-х років. Вийшло навпаки: арешти і суди 1965—1966 рр. вперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу».

Численні арешти викликали протести. 4 вересня 1965 р. було влаштовано маніфестацію проти репресій у Київському кінотеатрі «Україна». У цій акції брали участь І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл та ін.

Стус Василь Семенович (1938—1985) — поет, один із найяскравіших представників руху «шістдесятників». Народився в с. Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в сім'ї колгоспників. Закінчив Донецький педінститут (1959). Після служби в армії вчителював, навчався в аспірантурі. В 60-ті роки стає одним з активних учасників руху за українське національне відродження. У 1972 р. засуджується на ув'язнення. З 1979 р. — учасник Гельсінського руху, за що у 1980 р. знову засуджується. Перебування в таборі особливо суворого режиму спричинило передчасну смерть поета. 19 листопада 1989 р. перепохований з табірного цвинтаря на Байковому кладовищі м. Києва. Під час другого ув'язнення в 1985 р. Стус став лауреатом Нобелівської премії, яку так і не вручили йому.

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти арештів, до якого додав написану у вересні—грудні і поширювану в самвидаві роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Проте це не зупинило репресій. У 1966 р. над 20 заарештованими відбулися політичні процеси. Такі дії офіційних властей зумовили публікацію за кордоном 1967 р. документальної збірки, підготовленої молодим журналістом В. Чорноволом «Лихо з розуму» («Портрети двадцяти «злочинців»). «Підсудні виступають в опублікованих матеріалах як обвинувачі, звинувачуючи владні структури у ламанні законів, спотворенні конституції та комуністичної ідеології», — зазначалося у передмові до цієї книжки. В. Чорновола було засуджено на три роки.

Навесні 1968 р. 139 українських діячів науки, літератури та мистецтва звернулися з листом до Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Підгорного, у якому висловлювали рішу-

чий протест проти арештів в Україні та утисків української культури. Значною мірою завдяки громадським протестам першу хвилю репресій проти інакомислення в Україні вдалося загальмувати.

«Можливо, головний із власних винаходів епохи застою, — зазначають Ю. Левада, Т. Ноткіна та В. Шейніс, — створення високоефективного, не у приклад економіці, механізму диференційованих, адресних репресій. Щоб відновити видимість «однодумства», зовсім не потрібно було вдаватися до масового терору»[1]. Цей механізм в Україні ніколи протягом усього брежнєвського періоду не працював на холостих обертах. Проте 1970 р. його маховик отримує новий імпульс — починається нова хвиля репресій (червень 1970 р. — другий арешт В. Мороза та 30 його однодумців), яка набирає особливої сили на початку 1972 р. У цей час заарештовані Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, І. Дзюба, В. Стус, І. Калинець та ін. Свою роль у цих драматичних подіях відіграло, очевидно, і засідання Політбюро ЦК КПРС, що відбулося 30 грудня 1971 р., на якому було вирішено провести всесоюзну кампанію щодо ліквідації дисидентського руху і самвидаву. Ця акція дістала оперативне число «24».

У середині 70-х — на початку 80-х років дисидентський рух в Україні зменшився кількісно, але виріс якісно — утворилася і діяла Українська Гельсінська спілка.

Відомий канадський дослідник української історії Богдан Кравченко склав список дисидентів 1960—1972 рр., у якому налічувалося 975 осіб. Інші джерела також вказують майже тисячу осіб, які репрезентували усі регіони України. У 1968 р., оголошеному ООН роком Прав Людини, в тюрмах та таборах СРСР за політичними статтями перебувало понад 500 в'язнів і майже 50 осіб «лікувалися» у психлікарнях. На початок 80-х років, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 до 75%.

Отже, протягом 60-х — першої половини 80-х років в Україні значною мірою активізується опозиційний рух. Він стає помітним чинником суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше формулюють основну мету та орієнтири, завдяки «самвидаву» в маси проникають опозиційні погляди та ідеї. Поступово набирає силу процес са-

[1]Див.: Погружение в трясину. — М., 1991. — С. 24.

моорганізації дисидентського руху. Водночас широкої підтримки в громадян республіки він не набув, що пояснюється жорстокістю репресивних заходів; апатією та пасивністю, що панували у свідомості значної частини суспільства; переважно нігілістичною спрямованістю дисидентського руху, коли викривальний пафос домінував над позитивними ідеями. Незважаючи на малочисельність, дисидентський рух був реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки формував і зберігав певні суспільні ідеали.

18. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 — серпень 1991 р.)

18.1. Головні чинники, що зумовили процес перебудови

На початку 80-х років дедалі очевиднішою ставала неможливість збереження без істотних змін існуючих у СРСР порядків, що висувало на передній план необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Поява на посту Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні. Розпочатий ним процес оновлення одержав назву «перебудова». Цей процес був зумовлений багатьма чинниками. Одні з них (симптоми системної кризи) підштовхували до радикальних змін у суспільстві, інші — уможливлювали ці зміни, створювали сприятливі засади для суспільних модифікацій.

До таких чинників належали:

У міжнародній сфері:

— реальна загроза стадіального відставання: на той час світ вступав у постіндустріальну стадію розвитку, а СРСР ще не подолав індустріальної;

— загострення міжблокового протистояння, ескалація гонки озброєнь, що підривали економіку та посилювали соціальне напруження в державі;

— участь СРСР у безперспективній війні в Афганістані, яка вела до міжнародної ізоляції Радянського Союзу, значних матеріальних, демографічних та моральних втрат.

У політичній сфері:

— підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їх реальної влади, що зумовлювало відчудження народу від владних структур, формування атмосфери пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистісних;

— ігнорування принципу розподілу влад, що призвело до невиправданої концентрації влади, зловживання нею, обмеження демократичних засад;

— узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою;

— максимальне обмеження самостійності, одержавлення громадських організацій, що блокувало розбудову та розвиток громадянського суспільства;

— обмеження гласності й інформованості суспільства, що не давало змоги громадянам об'єктивно оцінювати суспільні процеси, здійснювати діалог з владою, гальмувало формування політичної свідомості;

— зміцнення політичного монополізму КПРС, що посилювало недовіру до влади, подвійну мораль.

У соціально-економічній сфері:

— затухаючий економічний розвиток, падіння основних економічних показників, що призвело до прогресуючої втрати економічних позицій СРСР на міжнародній арені та загострення соціально-економічних проблем всередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; загострення житлової проблеми; падіння рівня охорони здоров'я тощо);

— розростання бюрократичного апарату, яке вело до посилення відомчої роз'єднаності та збільшення витратності виробництва;

— деформування структури розміщення продуктивних сил, що ускладнювало економічне управління, погіршувало екологічну ситуацію, загострювало протиріччя між регіонами;

— зрівнялівка в оплаті праці;

— поглиблення кризи організації праці, яке мало наслідком необґрунтовані фінансові витрати, розбазарювання сировини, нераціональне використання робочої сили тощо;

— фізичне і моральне старіння основних виробничих фондів, що унеможливлювало технологічний процес, зумовлювало низький рівень продуктивності праці, погіршення якості та конкурентоспроможності продукції на світових ринках;

— загострення екологічних проблем, яке призвело до стрімкого зростання техногенного навантаження на природу;

— спрощений підхід до вирішення національного питання, що накопичувало міжетнічні протиріччя;

— ускладнення демографічної ситуації, що знаходило свій вияв у процесах депопуляції (зниженні природного приросту), старінні населення, деформованій структурі робочої сили.

У духовній сфері:

— встановлення ідеологічного диктату в гуманітарній сфері, що деформував духовний розвиток суспільства, обмежував доступ до надбань світової культури;

— блокування розвитку релігії, яке було суттєвим порушенням прав людини;

— посилення процесу русифікації, що гальмувало розвиток мов народів СРСР, пригнічувало національні культури та національну свідомість.

Широкомасштабні суспільно-політичні зміни уможливлювали такі чинники:

— міжнародна розрядка 70-х років, Гельсінський процес надали імпульсу міждержавним контактам, започаткували обмін ідеями, що ставили під сумнів засади комуністичного будівництва, чим суттєво підривали ідейну монолітність радянського суспільства;

— прихід до влади в Радянському Союзі нової політичної команди на чолі з М. Горбачовим, що створило потенційну можливість розпочати реформи «згори»;

— накопичення суспільством певного досвіду реформ (реформи М. Хрущова, О. Косигіна тощо), що озброювало правлячу еліту навичками масштабного суспільного реформування;

— дисидентський рух, який концентрував та організовував опозиційні сили, зберігав прогресивні суспільні ідеали, був стрижнем широкої народної опозиції, що в перспективі могла стати гарантом незворотності реформаційного курсу, каталізатором радикальних суспільних змін;

— наростання в країні невдоволення існуючими порядками, моральна готовність частини суспільства до реформ.

18.2. Етапи перебудови та її наслідки для України

Взявши за основу суттєві зміни та зрушення, що відбулися у процесі самоусвідомлення, розстановки та взаємодії політичних сил у суспільстві, період з квітня 1985 р. по серпень 1991 р. можна поділити на кілька етапів.

І етап (квітень 1985 — січень 1987 р.) — визрівання політичного курсу перебудови. Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція «згори». У квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Провідними його елементами було визначено інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізацію «людського фактора», перебудову управління та планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості й дисципліни, поліпшення стилю діяльності, обґрунтовані кадрові зміни (термін «перебудова» вживався тоді лише в контексті поліпшення управління господарським механізмом). Перетворення на початковому етапі не були системними і стосувалися передусім економіки (наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності кадрів тощо).

Перші результати в економіці були досить обнадійливими, що зміцнювало в керівництва утопічні надії на швидке поліпшення життя звичними командними методами. Але з часом виявилася безплідність такого підходу, тому реформаційні акценти дедалі більше починали зміщуватися з економічної сфери в політичну. У лютому 1986 р. XXVII з'їзд КПРС прийняв «нову редакцію» програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму, проголошено курс на удосконалення соціалізму. Саме тоді М. Горбачов висунув два принципові лозунги: «гласність» і «широка демократія», які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів.

Одним з головних здобутків гласності стала ліквідація «білих плям» історії завдяки поверненню політично дискримінованих імен, літературно-мистецьких творів, наукових праць; вписуванню в історичний контекст замовчуваних фактів, розкриттю раніше заборонених тем, розширенню джерельної бази історичних досліджень; ширшому ознайомленню з працями закордонних дослідників;

розгортанню дискусій навколо вузлових історичних проблем, залученню через публіцистику до осмислення суспільних процесів широкого загалу; появі плюралізму думок, ламанні стереотипів, новій інтерпретації відомих фактів та процесів, переоцінці діяльності історичних осіб; осмисленню сучасності через призму історичного досвіду.

Першою ринула до історичної правди художньо-публіцистична думка. Вслід за московськими виданнями — «Московскими новостями», «Огоньком», «Новым миром», «Знаменем», «Октябрем» у цей процес включалася українська преса — «Літературна Україна», «Жовтень», «Україна» та ін. Під пером Ю. Щербака, В. Чемериса, І. Цюпи, М. Жулинського, В. Пахаренка, С. Білоконя, В. Сікори та інших авторів окреслювалися контури раніше викреслених з історії сторінок, виринали із забуття історичні постаті. Так почала приходити в суспільство правда про добу визвольних змагань 1917—1920 рр., трагічні картини колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку в 20—30-ті роки, голодомор 1932—1933 рр., сталінські репресії та ін.

Прогресуюче звільнення слова, переважання емоцій над аргументами спричинили значну політизацію громадян, наростаючу ідеологічну поляризацію суспільства.

Породжений гласністю плюралізм думок дедалі більше вступав у протиріччя з пануючою системою, що диктувало необхідність радикальної політичної реформи — забезпечення повновладдя Рад, демократизацію механізму влади, формування багатопартійності тощо.

Початок перебудови надзвичайно суперечливий. З одного боку, це був час втрачених можливостей, адже за сильної влади можна проводити радикальні реформи, проте відсутність узгодженої чіткої концепції реформування, слабкість реформаційного ядра в партії не дали змоги піти цим шляхом. З іншого боку, навіть тоді перебудова мала позитивні наслідки: рішучі зміни в зовнішній політиці, розгортання і зміцнення гласності.

Найхарактерніші риси першого періоду:

1) джерелом реформаторських імпульсів є політичний центр держави;

2) вичікувальна позиція апарату партійно-державних органів;

3) визрівання потреби в політичних узагальненнях та чіткій програмі перебудови;

4) законсервованість, інертність, зорієнтованість на політичний центр суспільної думки.

В Україні перебудовчі процеси загалом збігалися із загальносоюзними. Однак вони мали і свої особливості: уповільнений темп розвитку; порівняно низький рівень активності населення; тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти; відсутність відвертого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем; перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного чинника суспільного життя на потужний політичний.

Переосмислення існуючих суспільних порядків Україні каталізувала катастрофа на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 р., яка стала символом граничної кризовості, жорстким випробуванням для гласності, суворим попередженням світовому співтовариству про наслідки можливої ядерної війни. Вона підірвала довіру до радянської системи, пробудила усвідомлення національних інтересів, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені. З екологічної трагедії вона перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя.

У другій половині 1986 р. назріла потреба поглиблення, розширення та радикалізації концепції перебудови.

II етап (січень 1987 — літо 1988 р.) — кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази. Поступово до горбачовського керівництва приходить розуміння того, що економічні реформи не будуть реалізовані без політичних реформ й ослаблення соціального напруження в суспільстві. Тому на січневому (1987) Пленумі ЦК КПРС, який поклав початок новому етапові перебудови, постало питання про консерватизм, гальмування реформ, на перший план було висунуто завдання демократизації суспільного життя. Воно мало на меті пом'якшення режиму, забезпечення під контролем партії доступу народу до важелів влади, посилення їх суспільної активності, розширення соціальної бази перебудови. Першочерговими були відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутріпартійної демократії; демократизація економічного управління; забезпечення міцної законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства; перетворення профспілок на захисників інтересів трудящих та ін.

На цьому етапі відбувається активне оновлення кадрів. Один за одним залишають посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського

та інших обкомів. Скидання консервативного баласту було домінуючою тенденцією в кадровій політиці. За цих умов В. Щербицький не тільки зберіг свою посаду, а й активно впливав на загальносоюзне керівництво. Причини цього вбачають у відносно стабільній соціальній обстановці в Україні; існуванні в республіці міцного державного і партійного апарату, спроможного стримувати розвиток радикальних процесів; бажанні Москви не йти на конфлікт і зберегти стабільність в Україні; у здатності В. Щербицького до політичних маневрів.

На цьому етапі перебудови відбулося два докорінних зрушення:

1) політичний центр сформулював, а згодом і обнародував стратегічну тріаду перебудови: нове політичне мислення; радикальна економічна реформа (червневий (1987) Пленум ЦК КПРС); демократизація політичної системи.

2) розпочалося активне формування соціальної бази перебудови. Передусім це виявилося в діяльності й розвитку неформальних організацій. В Україні у 1987 р. було створено Український культурологічний клуб (Київ), «Товариство Лева» (Львів), «Народний союз сприяння перебудові» (Одеса), «Комітет підтримки перебудови» (Ворошиловоград) та ін. Більшість з них рішуче засуджували існуючий режим, критикували безгосподарність, створювали позацензурну пресу, організовували мітинги, збори, демонстрації.

Поступово в надрах неформальних самодіяльних організацій визрівала ідея створення масової громадсько-політичної організації республіканського масштабу на зразок народних фронтів у республіках Балтії. Під час червневих та липневих 1988 р. багатотисячних мітингів у Львові ця ідея отримала масову підтримку. Але сформувати тоді Демократичний фронт не вдалося. Цьому завадила жорстка протидія місцевого та республіканського партійного керівництва.

III етап (літо 1988 — травень 1989 р.) — зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень—липень 1988 р.) вперше за роки радянської влади було порушено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. Тоді було офіційно проголошено курс на створення правової держави, парламентаризму, розподілу влади. Рішення конференції дали новий поштовх вільнодумству, сприяли формуванню нових політичних структур, насамперед реформованих Рад.

На той час ситуація в країні була досить напруженою. Водночас заявили про себе деякі позитивні тенденції. В економічній сфері — посилення самостійності державних підприємств, розширення приватного сектора, орієнтація на переважно економічні методи управління народним господарством, госпрозрахунок та самофінансування. Але ці заходи були половинчастими, не торкалися засад командно-адміністративної системи; не допускали плюралізму власності, реформування ціноутворення, матеріального постачання тощо. Це спричинило розбалансування економіки, наростання деформацій та диспропорцій. Темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів збільшення заробітної плати. Якщо в 1987 р. на один відсоток зростання продуктивності праці в промисловості України припадало майже 0,5% приросту заробітної плати, то 1988 р. — 1,5%, а 1989 р. — 2,2%.

Серйозно дестабілізовувало суспільство й те, що КПРС дедалі більше «не вписувалася» у контекст перебудови, не встигала за перебігом подій. Вже на травневому Пленумі КПУ (1989) йшлося про «слабкість партійної теоретичної думки», схильність діяти «методом спроб і помилок», нездатність партійних кадрів без директив ЦК «вести наступальну організаторську й політичну роботу».

У цей період пожвавилася діяльність неформальних організацій, які виникали у різних містах республіки спершу на основі спільних інтересів та потреб (музика, екологія, культурологія, історія, фізичне удосконалення, колекціонування тощо). Згодом значна частина з них політизувалася. Загалом діяльність тодішніх об'єднань характеризували такі особливості:

1) стихійний процес формування;

2) розбудова структур «знизу» під впливом народної ініціативи;

3) об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків;

4) відсутність на початках чіткої регламентації діяльності;

5) обрання лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідній сфері діяльності;

6) консолідація на основі демократичних засад;

7) порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур.

Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних об'єднань. Найактивнішими були суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські

формування, які поклали в основу своєї діяльності вирішення важливих суспільних питань: утвердження ідей демократизму, формування національної свідомості, висунення альтернативних лідерів, проектів та програм.

Найпомітнішими серед них були Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), історико-просвітнє товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», які ідейно сформувались та організаційно зросли під час масових дискусій щодо ліквідації «білих плям» історії; відновлення прав української мови, надання їй державного статусу; екологічної безпеки. Вони змогли оприлюднити нові ідеї та інформацію з болючих проблем сучасності, виховати плеяду нових лідерів, відчутно опонувати КПРС. Своєю діяльністю ці об'єднання суттєво розширили базу демократичного руху, надали йому національного спрямування. Саме на цьому ґрунті й постав феномен Народного руху України.

Зовсім іншими були тактика і стратегія неформальних об'єднань, які зразу чітко визначили своє політичне обличчя. Провідні позиції серед них посідали Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», українознавчий клуб «Спадщина», студентське об'єднання «Громада». Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській Гельсінській спілці (відновила свою роботу влітку 1987 р.), яка взяла на себе роль інтелектуального центру та лідера народної опозиції. Оприлюднена «Декларація принципів» у 1988 р. яка засвідчила, що УГС з правозахисної перетворилася на «типово політичну» організацію. Вона першою в республіці заявила про необхідність побудови самостійної української держави. За її активного сприяння в березні 1989 р. у Львові відбулася перша політична демонстрація і перший за радянських часів політичний страйк. На першотравневу демонстрацію львів'яни уперше в Україні вийшли з синьо-жовтими прапорами.

Влада активно протидіяла політичним неформальним об'єднанням, які тоді ще відчували дефіцит масової підтримки. За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань. Уособленням цієї формули став Народний рух України.

IV етап (травень 1989 — лютий 1990 р.) — розмежування, консолідація та протистояння політичних сил.

Цей етап починається I з'їздом Рад СРСР (травень—

червень), який стимулював поглиблення процесу перебудови. Саме тоді заявили про себе народні фронти — перші масові незалежні організації (у лютому 1990 р. в СРСР їх налічувалося 140). У середині 1989 р. Народний фронт Естонії налічував 60 тис. осіб, Народний фронт Латвії — 115 тис., Саюдіс (Литва) — 180 тис. осіб.

Найпотужніше ідея Демократичного фронту була підтримана у Львові, спроби створення такого об'єднання виявилися і в інших регіонах республіки (Народна спілка сприяння перебудові в Києві, Народний фронт України сприяння перебудові на Вінничині та Хмельниччині та ін.).

Установчий з'їзд Народного Руху України (НРУ) відбувся у вересні 1989 р. Його делегати репрезентували майже 280 тис. громадян України. Кожна з течій — і помірковані (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко та ін.), і радикали (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь та ін.) — пропонувала з'їздові своє розуміння політичних цілей організації. Якщо помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в межах реформованої союзної федерації, лібералізацію КПРС, то радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, здобутті нею цілковитої незалежності, утвердженні в суспільстві повноцінного політичного плюралізму. Ці дві позиції й окреслили межі дискусії на з'їзді. Поряд з гострою критикою пануючої системи неодноразово звучали міркування про її демонтаж, заклики щодо багатопартійної системи, скасування 6 статті Конституції СРСР, створення з членів КПРС, які належали до Руху, самостійної Комуністичної партії України, а також Української селянської партії. Неподинокими були наполягання на ліквідації органів КДБ, скасуванні загальної військової повинності. У руслі цих змін в Україні мали бути створені умови для вільного підприємництва, запровадження в обіг власної грошової одиниці, створення республіканської армії, флоту і служби безпеки. У багатьох виступах йшлося про можливість і необхідність захоплення влади, але мирним, парламентським шляхом.

Загалом, то було надто емоційне зібрання, багатьох учасників якого заполонила ейфорія. З його трибуни виголошувалася блискуча політична публіцистика, водночас бракувало прагматичного бачення.

НРУ зразу ж заявив себе як інтернаціональна організація. Його рішення засвідчили підкреслено коректне ставлення до неукраїнського населення.

З'їзд також виявив нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах. На ньому домінували представники Західної України (до 50%), хоч уже тоді звучали застереження, що «доля України вирішиться не в Києві і не у Львові, а на Сході та Півдні». Ще однією проблемою, яку віддзеркалив з'їзд, була вузькість соціальної бази Руху — із 1109 делегатів 984 були представниками інтелігенції, непропорційно мало було селян та робітників.

Існування в НРУ двох течій — поміркованих та радикалів — суттєво ускладнювало процес організаційного становлення, але на цьому етапі суперечності вдавалося долати, оскільки відбувалася консолідація сил проти КПРС.

Розвиток політичного плюралізму сприяв розгортанню в республіці багатопартійності. Першою формально задекларованою політичною партією стала створена в жовтні 1989 р. у м. Львові Українська національна партія (УНП) на чолі з багаторічним політв'язнем Г. Приходьком. Тривалий час вона була напівлегальною, з початку свого існування не визнавала законів «окупаційної влади» і надалі єдиною серед політичних сил республіки бойкотувала вибори до Верховної Ради.

Одночасно в Україні виник незалежний масовий робітничий рух, якого живило невдоволення соціально-економічним становищем в індустріальних районах республіки. Своєрідним сигналом до нього став виступ шахтарів Кузбасу. В Україні першими застрайкували гірники шахти «Ясинуватська—Глибока» (15 липня 1989 р.) в Макіївці. Потім центр подій перемістився в Донецьк. Страйк підтримали, припинивши роботу, 182 шахти. Робітники вимагали надання економічної самостійності шахтам, підвищення заробітної плати, вирішення в шахтарських містах і селищах соціальних та житлово-побутових проблем. Страйкарі Стаханова, Червонограда, Павлограда висували й політичні вимоги, які зводилися до заміни місцевої державної та партійної влади. Страйк завершився 30 липня 1989 р., після того, як уряд спеціальною постановою задовольнив майже всі вимоги страйкарів. Цей страйк започаткував самостійний робітничий рух в Україні. У серпні 1989 р. на конференції представників страйкових комітетів шахт, об'єднань і міст Дніпропетровської, Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей було утворено Регіональну спілку страйкових комітетів Донецького вугільного басейну (РССКД).

Отже, поглиблення розмежування та наростаюча консолідація опозиційних щодо влади сил свідчили, що монополія КПРС у політичній сфері поступово витісняється реальним плюралізмом. Таке становище потрібно було закріпити формально, відмінивши 6 статтю Конституції СРСР, яка проголошувала керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві. Під тиском обставин на таке рішення змушений був піти лютневий (1990) Пленум ЦК КПРС, що відкривало новий етап перебудови.

V етап (лютий — грудень 1990 р.) — поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР і радикалізація народних мас. У цей період ситуація в країні особливо загострилася. Спад в економіці був найвідчутнішим за останні роки. У 1990 р. в Україні валовий суспільний продукт знизився на 2,4% порівняно з 1989 р.; національний доход відповідно зменшився на 3,6%. Водночас грошові доходи населення республіки 1990 р. зросли на 15,7% порівняно з 1989 р., що спричинило небувалий тиск на товарний ринок.

Під впливом наростаючої кризовості у політичного керівництва СРСР починають з'являтися думки щодо запровадження надзвичайних умов, надзвичайних тимчасових заходів, що на практиці означало відтягування, а за деякими напрямами і згортання реформ. Крім того, багатьох налякав і розмах діяльності демократичних народних рухів, політичні цілі яких у стрижневих питаннях стали розходитися з інтересами владної еліти. Тобто, «революція згори» (а саме так задумувалася перебудова) дедалі більше виходила з-під опіки центру, поштовхи «знизу» ставали все відчутнішими і нерідко випереджали реакцію «ініціаторів перебудови» на події. Саме тому запровадження поста Президента СРСР і відміна 6 статті Конституції СРСР майже збіглися в часі, адже Горбачову потрібно було втримати у своїх руках головний владний важіль для контролю за процесом перебудови. У березні 1990 р. на III з'їзді народних депутатів СРСР М. Горбачова обирають президентом Радянського Союзу.

Політичне життя в Україні на цьому етапі було особливо активним. Відчутний імпульс йому задано відзначенням роковин злуки УНР і ЗУНР 21 січня 1990 р., коли організований Рухом живий ланцюг (за різними даними, від 450 тис. до 5 млн осіб) простягнувся від Києва до Львова.

Центральною подією в суспільному житті республіки були вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад народних депутатів. Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських формувань суттєво змінив характер виборів, які вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів).

Вперше в історії України Верховна Рада республіки 15 травня 1990 р. почала працювати в парламентському режимі (сесія тривала не 1—2 дні, а 60 робочих днів).

У Верховній Раді України утворилися парламентська більшість («група 239»), у якій поряд з прагматиками, що адекватно реагували на різкі зміни обставин, було чимало відвертих консерваторів, та парламентська опозиція — Народна рада (125 депутатів), яка складалася з прибічників як поміркованих, так і радикальних, безкомпромісних поглядів. Першим головою українського парламенту було обрано В. Івашка, який до того, замінивши В. Щербицького, очолював ЦК Компартії України. Опозиція з перших днів роботи Верховної Ради відігравала помітну роль. Її представники (І. Юхновський, О. Ємець, Д. Павличко, Л. Танюк, В. Яворівський та ін.) очолили 7 з 23 постійних комісій. Саме з ініціативи Демократичного блоку 16 липня 1990 р. було прийнято Декларацію про державний суверенітет України.

У цей період дедалі організованішим і широкомасштабнішим стає робітничий рух. У червні 1990 р. в Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР (58% делегатів становили представники з України), який головною причиною застою в економіці визнає існуючу систему господарювання та управління на чолі з КПРС. Рішення та вимоги з'їзду були підтримані одноденним попереджувальним страйком, що прокотився Україною 11 липня 1990 р. Участь у ньому взяло 256 підприємств республіки. На мітингах висували вимоги щодо відставки діючого уряду та створення уряду національної довіри, деполітизації правоохоронних органів, виведення парткомів з підприємств, націоналізації майна КПРС.

Під тиском обставин КПРС та її численний загін КПУ дедалі більше втрачали монолітність. Непослідовне, половинчасте реформування народного господарства, невміння партії вести політичну боротьбу в умовах конкуренції, втрата партійним керівництвом контролю за процесом перебудови зумовлювали, з одного боку, поси-

лення антикомуністичних настроїв у суспільстві, з іншого — появу руйнівних процесів у самій партії. Про кризовий стан КПУ свідчать статистичні дані: якщо за 1989 р. кількісний склад республіканської парторганізації зменшився на 0,25%, то за 1990 р. — на 10%. Однак КПУ ще втримувала досить міцні позиції в суспільстві (на час першого етапу XXVIII з'їзду (червень 1990 р.) вона налічувала понад 3 млн осіб, а 85% депутатів Верховної Ради УРСР на момент їхнього обрання були комуністами).

Ще на початку 1990 р. у КПУ виникають осередки «Демократичної платформи». Перша конференція її прихильників відбулася 1 березня 1990 р. у Києві. Основну мету нове об'єднання вбачало в «демократизації КПУ зсередини» (відміна демократичного централізму, перетворення КПУ на парламентську партію тощо). Після того, як розтанули останні ілюзії щодо демократизації компартії, прихильники Демплатформи вийшли з неї. Частина їх у грудні 1990 р. утворила Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

Поляризація і конфронтація політичних сил у республіці наростала, сягнувши піку в осінньому протистоянні опозиції та влади. 15 вересня 1990 р. нарада представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів України вирішила провести 1 жовтня Всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк. Уже 30 вересня в Києві відбулася організована опозицією грандіозна маніфестація, у якій взяло участь 100 тис. осіб. Було прийнято звернення із закликом негайного проведення круглого столу всіх політичних сил України, щоб «знайти шляхи до створення держави і уряду народного довір'я». Проте опозиція, очевидно, не розрахувала сили, і всеукраїнський страйк провалився. Але вона не потерпіла поразки. З 2 до 17 жовтня 1990 р. в Києві тривало голодування 158 студентів з 24 міст України. Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. Лише після відставки тодішнього голови уряду республіки В. Масола голодування було припинено.

Посилення кризових явищ у народному господарстві республіки, політизація суспільства впливали на радикалізацію Руху як політичної сили. На своєму II з'їзді

(жовтень 1990 р.) він суттєво змінив політичні орієнтири, що засвідчило гасло: «Від народного руху за перебудову — до народного руху за відродження суверенітету України».

Наприкінці 1990 р. чітко визначилася розстановка нових політичних партій України: на правому фланзі — Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська Народно-Демократична партія (УНДП), Українська Республіканська партія (УРП), у центрі — Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), на лівому фланзі — Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) та ін.

VI етап (грудень 1990 — серпень 1991 р.) — кінець перебудови. Відмова Горбачова підтримати проект переходу до ринку, підготовлений комісією Шаталіна-Явлінського, криваві події у Вільнюсі та ін. засвідчили наростаючу схильність горбачовського керівництва до союзу з консерваторами. На IV з'їзді народних депутатів СРСР намітився поворот від демократії до політики «міцної руки». У зв'язку з цим «команду Горбачова» покинули Е. Шеварнадзе та О. Яковлєв.

На думку істориків, політологів, таке становище зумовили певна втрата контролю за процесом перебудови, запізнення з реформуванням СРСР, відсутність міцного центристського руху, що міг би стати опорою нового політичного курсу, загальна організаційна слабкість демократичних сил, політичні вагання М. Горбачова.

Ускладнила ситуацію здійснена заміна Голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова на прем'єр-міністра В. Павлова (січень 1991 р.). Спад виробництва, темпи грошової емісії посилювали соціальне напруження в суспільстві. За даними республіканської статистики 1991 р. в Україні валовий суспільний продукт був на 11,3% меншим, ніж у 1990 р.; національний доход відповідно зменшився на 11,2%. Падіння показників розвитку промисловості республіки становило 4,8%, а сільського господарства — 13,2%. На тлі тотального спаду основних економічних показників зростають грошові доходи населення України (в 1991 р. — на 87,1% порівняно з 1990 р.). Проте їх поглинала інфляція.

У цей час поступово усувався контроль над економікою республіки з боку центральних відомств, загальносоюзна власність на території України була перетворена на республіканську, почали формуватися власна грошово-фінансова система, податкові й митні служби тощо. Але

всі ці зміни були круто замішані на «економічному романтизмі». Насправді центр хоча і дещо втратив колишню силу, не випускав з-під контролю українську економіку. Наприклад, питома вага підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування у випуску промислової продукції України становила 56%.

З часом трансформувалася суть перебудови. Загальні вибори на альтернативній основі; гарантування свободи друку; розвиток багатопартійності; розширення прав трудових колективів; розмежування функцій партійних і державних органів; утвердження в суспільстві спочатку ідейного, а невдовзі і політичного плюралізму; законодавче оформлення економічної свободи; розширення прав союзних та автономних республік наближали крах тоталітарної системи.

Важливою віхою в суспільному житті став березневий референдум. Намагаючись обмежитися косметичними змінами, противники реформ добилися того, щоб на референдум питання про майбутню долю країни було винесене в такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Український парламент після тривалих дебатів вирішив занести до бюлетенів додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» На перше питання «так» відповіли 70,2%, на друге — 80,2% громадян, що взяли участь у референдумі.

Навесні 1991 р. у Донбасі знову вибухає страйк, спровокований владою з метою «випускання пари» невдоволення економічною політикою та нанесення превентивного удару по демократичних силах України. Але він став яскравим виявом загострення політичного протистояння між консерваторами та демократичною опозицією. Хвиля шахтарських заворушень прокотилася навесні в Донецьку, Макіївці, Червоноармійську, Червонограді, у ході яких висувалися як економічні, так і політичні вимоги.

Після кількаденних страйків на місцях у середині квітня гірники вирушили до Києва з протестом, сподіваючись підняти на виступ трудівників усієї України. 16 квітня в Києві було утворено республіканський страйковий комітет. І хоча широкомасштабного страйку не відбулося, ці події мали широкий резонанс у республіці, сприяли активізації

президента СРСР. 23 квітня М. Горбачов провів у Ново-Огарьово (під Москвою) зустріч з керівниками дев'яти республік (РСФРР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменистану), яка стала спробою спільного пошуку компромісної формули нового Союзного Договору. Дефіцит часу для прийняття кардинальних рішень був надзвичайно гострим. До літа 1991 р. ситуація в країні суттєво ускладнилася. Але центр не встигав за подіями, демократи енергійніше виступали за радикальне реформування суспільства, поступово активізовувалися консерватори, і все це відбувалося на тлі погіршення соціально-економічної ситуації, що радикалізувало суспільно-політичну активність народних мас. 21—23 червня в Києві відбувся Установчий з'їзд Всеукраїнської організації солідарності трудящих (ВОСТ), на якому, поряд з економічними, були висунуті й політичні вимоги: вихід України із складу СРСР, розпуск КПРС, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, розпуск Верховної Ради УРСР та ін.

Значну загрозу для противників реформ становило призначене на 20 серпня 1991 р. підписання нового Союзного Договору, який передбачав федеративні засади державного устрою. За цих обставин вони вирішили вдатися до політичного реваншу, здійснивши 19—21 серпня 1991 р. державний переворот. Момент був переломним і це чудово розуміли протидіючі сили. Виступаючи в ці дні на засіданні Львівської ради обласної організації УРП, Б. Горинь так оцінив його: «Україна може скористатися... ситуацією і стати незалежною». Демократичним силам вдалося не тільки встояти, а й за підтримки народних мас перемогти заколотників. Події серпня 1991 р. зумовили суттєві зміни в державному і суспільному житті країни, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. За цих умов прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність було цілком закономірним. Зважаючи на обставини, президія Верховної Ради за короткий час прийняла принципово важливі постанови: про департизацію державних органів, установ та організацій; про власність Компартії України та КПРС на території України; про припинення діяльності КПУ. Ці рішення стали свідченням краху перебудови в СРСР, розвалу Радянського Союзу.

19.

Україна на шляху незалежності

19.1. Стартові умови розгортання державотворчого процесу

1 грудня 1991 р. відбулися дві події історичної ваги — понад 90% громадян, які взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за незалежність України, водночас було обрано Президента республіки — Л. Кравчука (понад 61% голосів). Ось як прокоментував результати референдуму американський тижневик «Тайм»: «Росія може існувати без України; Україна може існувати без Росії. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився».

Появу на політичній карті світу нової незалежної держави — України — зумовила низка чинників.

Зовнішні чинники:

1) поразка соціалістичного табору в «холодній війні», порушення світового балансу сил у зв'язку з розпадом соціалістичної системи;

2) помітне погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в СРСР;

3) втрата центром контролю за подіями на місцях;

4) синхронне посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках;

5) поразка путчу, тимчасова деморалізація консервативних сил;

6) намагання Росії зберегти домінуючу роль у післяпутчовий період.

Навіть російські історики сучасності зазначають, що поява Акта про незалежність України та відмова від принципів Союзу значною мірою були зумовлені проімперськими діями лідерів РРФСР. Відкрито проголошені претензії Росії на всі головні посади у новому Союзі, перехід Всесоюзної телерадіокомпанії і ТАРС у власність, а підприємств союзного підпорядкування — під юрисдикцію РСФРР та інше — все це абсолютно однозначно свідчило про бажання керівництва Росії, ліквідувавши старий центр, забезпечити собі роль лідера в новому Союзі. Така позиція Росії ще більше посилювала відцентрові тенденції.

Внутрішні чинники:

1) існування в Україні системи формально легітимних (законних за радянським правом) органів державного управління;

2) бажання київської номенклатури звільнитися з-під опіки центру;

3) певна стабільність українського товарного ринку;

4) активізація націонал-демократичного крила політичних сил республіки;

5) післяпутчове посилення відцентрових настроїв у суспільній думці;

6) дотримання політичного нейтралітету армійськими формуваннями, небажання правоохоронних органів виступити проти власного народу;

7) багатовікова боротьба народу за створення власної незалежної держави.

Проголошення незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, поклало початок перехідному періоду, суть якого — у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері — від тоталітаризму до демократії; в економічній — від командної до ринкової економіки; у соціальній — від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній — від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від об'єкта до суб'єкта геополітики. Тобто, в цілому має бути здійснено перехід від становища «уламка імперії» — до власної державності, від формальної незалежності — до реального суверенітету.

Але українське суспільство було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу. Рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовили на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування, а внаслідок

19. Україна на шляху незалежності

19.1. Стартові умови розгортання державотворчого процесу

1 грудня 1991 р. відбулися дві події історичної ваги — понад 90% громадян, які взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за незалежність України, водночас було обрано Президента республіки — Л. Кравчука (понад 61% голосів). Ось як прокоментував результати референдуму американський тижневик «Тайм»: «Росія може існувати без України; Україна *може існувати без Росії*. Але Радянський Союз не може існувати без України. Він закінчився».

Появу на політичній карті світу нової незалежної держави — України — зумовила низка чинників.

Зовнішні чинники:

1) поразка соціалістичного табору в «холодній війні», *порушення світового* балансу сил у зв'язку з розпадом соціалістичної системи;

2) помітне погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в СРСР;

3) втрата центром контролю за подіями на місцях;

4) синхронне посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках;

5) поразка путчу, тимчасова деморалізація консервативних сил;

6) намагання Росії зберегти домінуючу роль у післяпутчовий період.

Навіть російські історики сучасності зазначають, що поява Акта про незалежність України та відмова від принципів Союзу значною мірою були зумовлені проімперськими *діями лідерів* РРФСР. Відкрито проголошені претензії Росії на всі головні посади у новому Союзі, перехід Всесоюзної телерадіокомпанії і ТАРС у власність, а підприємств союзного підпорядкування — під юрисдикцію РСФРР та інше — все це абсолютно однозначно свідчило про бажання керівництва Росії, ліквідувавши старий центр, забезпечити собі роль лідера в новому Союзі. Така позиція Росії ще більше посилювала відцентрові тенденції.

Внутрішні чинники:

1) існування в Україні системи формально легітимних (законних за радянським правом) органів державного управління;

2) бажання київської номенклатури звільнитися з-під опіки центру;

3) певна стабільність українського товарного ринку;

4) активізація націонал-демократичного крила політичних сил республіки;

5) післяпутчове *посилення відцентрових настроїв* у суспільній думці;

6) дотримання політичного нейтралітету армійськими формуваннями, небажання правоохоронних органів виступити проти власного народу;

7) багатовікова боротьба народу за створення власної незалежної держави.

Проголошення незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, поклало початок перехідному періоду, суть якого — у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері — від тоталітаризму до демократії; в економічній — від командної до ринкової економіки; у соціальній — від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній — від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від об'єкта до суб'єкта геополітики. Тобто, в цілому має бути здійснено перехід від становища «уламка імперії» — до власної державності, від формальної незалежності — до реального суверенітету.

Але українське суспільство було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу. Рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовили на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування, а внаслідок

цього — тривалий «урочистий марш на місці» на роздоріжжі реформ.

Суспільні перетворення в Україні почалися за вкрай низького рівня політичної та економічної культури мислення. У суспільній свідомості домінуючими були настрої невдоволення, викликані наслідками брежнєвського періоду і невдачами перебудови. На час проголошення республікою незалежності в суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися усвідомлення масштабу нових завдань, більшість населення не визначила чітко свого місця в процесі державотворення.

Важливим аспектом оцінки стартових можливостей республіки після проголошення незалежності є визначення її *природно-ресурсного потенціалу.* У структурі природних ресурсів визначальну роль відіграють земельні, мінеральні, водні та лісові ресурси. На початку 90-х років частка сільськогосподарських угідь у структурі земель України становила 70%, орних земель — понад 55%, що було одним з найвищих показників у Європі та світі. Порівняно високою була і забезпеченість ріллею в розрахунку на одного жителя. В Україні цей показник становив 0,78 га, тоді як у Великобританії — 0,12 га, у Німеччині — 0,20 га, у середньому в Європі — 0,26, у світі — 0,29 га.

Маючи на своїй території понад 7 тис. родовищ корисних копалин, Україна належить до держав з середнім рівнем матеріально-сировинного потенціалу. Це пояснюється його незбалансованістю. З одного боку, на території республіки сконцентровані до 20% світових ресурсів марганцевих руд і понад 5% запасів залізних руд; національні запаси графіту, ртуті, брому, самородної сірки в декілька разів перевищують реальні потреби, але з іншого боку — абсолютно недостатня забезпеченість паливноенергетичними ресурсами, насамперед нафтою та природним газом, рудами кольорових металів, фосфоритами, калійними солями. Крім того, за рівнем забезпеченості прісною водою в розрахунку на одного жителя Україна займає одне з останніх місць у Європі, а потреби в деревині республіка задовольняє за рахунок власних можливостей лише на 20—25%.

Аналізуючи стартові можливості, недостатньо зосереджуватися на основних параметрах природно-ресурсного потенціалу України, слід звернути увагу на особливості форм і методів його використання в радянський час. Ситуація в економічній сфері на початку 90-х років визна-

чалася впливом чинників тривалої дії. У радянську добу загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися 95% усієї власності, розташованої в Україні. Тотальне одержавлення економіки призвело до того, що 75—80% продукції української промисловості вироблялося підприємствами-монополістами. Безпосереднім наслідком такого становища стала надзвичайно низька конкурентоспроможність промисловості СРСР на світових ринках.

Серйозними успадкованими з радянських часів вадами української економіки були панування командних форм і методів управління, надмірна централізація та екстенсивний шлях розвитку господарства. Незалежна Україна змушена була успадкувати й структурну та територіальну диспропорційність економіки. Так, частка групи «А» (галузей, в яких вироблялися засоби виробництва) становила 70%, а групи «Б» (галузі, що виробляють предмети споживання) — 30%, тоді як у США промислова продукція групи «Б» становить майже 70%. Це означало орієнтацію української економіки не на людину, а на виробництво заради виробництва.

Істотні диспропорції існували й у територіальному розміщенні виробничих сил. Так, рівень економічного розвитку центру і заходу України був майже вдвічі нижчим, ніж Подніпров'я і Донбасу. Успадкована структура республіканської економіки базувалася на принципі незавершеності. Майже 80% усього виробництва в Україні не мало закінченого технологічного циклу, а значить, залежало від імпорту комплектуючих виробів і сировини. Саме тому ще у листопаді 1991 р. українські підприємства мали постійні господарські зв'язки з 33 тис. підприємств інших республік. У цей період лише зв'язки з Росією забезпечували 67,3% виробництва кінцевого продукту промисловістю України.

Українська економіка була надто мілітаризована. Свого часу на воєнні цілі витрачалося майже 35% союзного бюджету. Вагома частка цих коштів вкладалася в промисловість України. Тому в республіці після розпаду СРСР залишилося майже 30% союзного воєнно-промислового комплексу (ВПК), до 80% підприємств машинобудівних галузей були втягнуті у виробництво зброї. Зосередження в Україні значного потенціалу ВПК Радянського Союзу мало суперечливі наслідки. З одного боку, це зміцнювало економічний потенціал республіки якісним обладнанням, новітніми технологіями, кваліфікованими кадрами, з іншого — суттєво ускладнювало вирішення проблеми конверсії.

Перетворення України ще з 20-х років на одну з основних промислових баз СРСР призвело до значного погіршення екологічної ситуації в республіці. Непродумана концентрація металургійних, хімічних, енергетичних підприємств майже в усіх середніх та великих містах, шкідливі викиди в атмосферу, забруднення підземних та наземних вод, Чорнобильська аварія, невиправдана економія витрат на охорону природи поставили Україну в сфері екології на межу катастрофи.

Можливості України в економіці значною мірою визначались і дією соціально-психологічних чинників. У радянські часи поряд з культом дисципліни та відповідальності, що став необхідною умовою функціонування командної системи, було сформовано психологічний клімат колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих.

Таке становище в народному господарстві зумовило слабші стартові можливості України порівняно з багатьма іншими республіками. Це засвідчує офіційна статистика за 1990 р. У цей час за розмірами валового національного продукту на душу населення наша республіка займала 7 місце, а за розмірами національного багатства на душу населення — 6 місце серед республік колишнього СРСР. За продуктивністю праці в промисловості Україна була на 9 місці, а у сільському господарстві ділила з Росією 5—6 місця.

Деформована структура господарського комплексу, що дісталася в спадок від колишнього СРСР у поєднанні з недосконалою організацією державної влади в Україні, незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками суттєво ускладнила державотворчий процес на початковому етапі. Республіка цього періоду, за влучним висловом фахівців, була, з одного боку, Гуллівером з потужними м'язами — значним промисловим потенціалом, що працював колись на весь СРСР, з іншого — Хлопчиком-мізинчиком з мініатюрним кістяком, без досвіду самостійного і самодостатнього існування, без чіткої концепції державотворення. Нежиттєздатність цього потворного монстра була цілком очевидною. Тому специфічною рисою початкового етапу державотворення в Україні була нагальна необхідність радикальних, нестандартних рішень і дій.

На перших порах керівництво України покладало значні надії на допомогу західних держав, але після формального визнання її незалежності відбулося певне дистанці-

ювання Заходу. Забезпечивши власні потреби у військово-політичній сфері, західні країни на деякий час втратили інтерес до розвитку держав СНД, сконцентрувавши свою увагу на власних проблемах: США — на президентських виборах, Німеччина — на питаннях внутрішньої консолідації, Японія — на чотирьох островах Курильської гряди. А фінансова допомога використовувалася Заходом як своєрідний «важіль тиску» на Україну щодо ядерного роззброєння. Зазначимо, що за обсягом американської допомоги в 1992/1993 фінансовому році (з розрахунку на душу населення) Україна перебувала на десятому місці серед країн СНД, майже втричі поступаючись Росії.

Отже, на початковому етапі державотворення в Україні перебіг цього процесу значною мірою визначали такі чинники: непідготовленість українського суспільства до державотворчих дій; успадкована від колишнього СРСР деформована структура народногосподарського комплексу; значний, але незбалансований природно-ресурсний потенціал; недосконала організація державної влади в республіці, незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади; певне дистанціювання Заходу після формального визнання незалежності України.

19.2. Становлення владних структур

Проголошена незалежність надзвичайно гостро поставила питання про розбудову держави. Одним з найперших державотворчих кроків було запровадження атрибутів державності. Важливими віхами на цьому шляху стали:

1. *Фіксація кордонів.* 4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканість кордонів, визначав порядок їхньої охорони та правила переходу. 12 грудня цього ж року з метою гарантування економічної безпеки республіки Президент України підписав Указ «Про утворення державного митного комітету України».

2. *Визначення громадянства.* 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про громадянство України». Відповідно до цього Закону громадянство надавалось усім, хто проживав на території республіки, незалежно від соціального стану, статі, політичних та релі-

гійних поглядів, хто не являвся на момент набуття чинності Закону громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України.

3. *Визнання національної символіки як державної.* У січні—лютому 1992 р. низкою постанов Верховна Рада затвердила державним гімном мелодію М. Вербицького «Ще не вмерла Україна», синьо-жовте знамено — державним прапором, а тризуб — малим гербом України.

4. *Запровадження власної грошової одиниці.* З метою виходу з рубльової зони в 1992 р. на території республіки було започатковано обіг купонів багаторазового використання, а 2 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла справжня національна валюта — гривня.

На початковому етапі самостійного існування для України стратегічно важливим завданням було створення власних збройних сил — гаранта захисту державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету країни. 24 серпня 1991 р. було розпочато процес визначення і створення механізму захисту української державності. Вже 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада затвердила концепцію оборони та розбудови Збройних сил України. У цьому документі констатувалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою. Обороноздатність за таких умов мала бути забезпечена створенням власних збройних сил. Згідно з концепцією цей процес розгортався шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій та Чорноморського флоту. Чисельність збройних сил повинна не перевищувати 0,8—0,9% від чисельності населення України (420—440 тис. осіб). Військові асигнування мають становити 4—5% державного бюджету.

Нового імпульсу розбудові армії надав референдум 1 грудня 1991 р. Вже 6 грудня побачив світ Закон «Про Збройні сили України», у якому Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права офіційно проголошувала створення власних збройних сил.

Пакет Законів, які було прийнято надалі («Про прикордонні війська України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» та ін.), створив певну правову базу для реформування війська.

Розгорнувся процес реструктурування Збройних сил України. Якщо на 1 січня 1992 р. військові формування

на території України налічували 726 тис. осіб, то на 1 квітня 1993 р. — 525 тис. осіб. Загальносвітові тенденції — активізація процесу роззброєння, зниження рівня воєнного протистояння, з одного боку, реальні можливості та потреби української держави — з іншого, зумовили зменшення чисельності військ і суттєве скорочення озброєнь. Вже на початку 1994 р. Україна вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю.

Паралельно зі скороченням особового складу, озброєнь і бойової техніки тривала розбудова Збройних сил, визначалася їхня структура. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Воєнну доктрину України». Документ такої ваги республіка прийняла першою серед країн СНД. З урахуванням трирічного досвіду він ставив завдання розбудови Збройних сил у трьох площинах — воєнно-політичній, воєнно-технічній та воєнно-економічній. Характеризуючи завдання та зовнішні функції української армії, Президент України підкреслив, що «хоча ми ні на кого не збираємося нападати, нікому не загрожуємо силою, але ми маємо бути готовими захистити свою державу і свій народ. Це єдине, що визначає характер і зміст Збройних сил України».

У цілому процес розбудови української армії мав керований і поступальний характер, але в його розгортанні виявилось чимало проблем. Це проблеми Чорноморського флоту, конверсії, кадрів, соціального захисту військовослужбовців, раціональної організації військової освіти тощо.

Офіційне затвердження атрибутів державності, створення власних збройних сил — гаранта захисту державної незалежності — лише початок процесу розбудови держави. У межах цього процесу розгортаються і взаємодіють дві суспільні тенденції — трансформація вже існуючих до проголошення незалежності елементів держави та формування нових структур. Отже, суть «розбудови держави» полягає в перетворенні уламку імперії на самодостатню, саморегулюючу систему.

Пріоритетним напрямом державотворчого процесу є формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової. Вищий законодавчий орган України — Верховна Рада — дістався в спадок від Української РСР. Її було обрано ще навесні 1990 р., і аж до весни 1994 р. депутати Верховної Ради дванадцятого скликання визначали перебіг законодавчого процесу. У цьому були свої позитивні та негативні моменти. Позитивні — за-

безпечувалися спадкоємність та керованість суспільного розвитку на початковій фазі реформ, існувала база для розгортання державотворення. Негативні — більша частина депутатів Верховної Ради займала консервативну позицію і гальмувала створення правового поля для демократичних перетворень. Перший парламент незалежної України за період своєї діяльності прийняв майже 450 законів. На жаль, відсутність науково обґрунтованої моделі побудови демократичної держави, політичне протистояння, непрофесіоналізм депутатів тощо вплинули на якість прийнятих юридичних актів. Значна їх кількість мала декларативний характер, не була забезпечена механізмом їхньої реалізації.

Суттєво вплинуло на політичний розвиток те, що в структурі виконавчої влади України виник новий важливий елемент. У кризових умовах з метою забезпечення сильної виконавчої влади, яка б стала гарантом послідовності перебудовчих процесів, політичної єдності в центрі та на місцях, Верховна Рада Законом від 5 липня 1991 р. запровадила Інститут Президентства.

Термін «президент» в перекладі з латинської мови означає «той, хто сидить попереду». Іноді ще перекладають і як «головуючий». Проте в суспільній свідомості найчастіше ця посада асоціюється з поняттям «лідер». Президент України є главою держави і главою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження Верховною Радою персональний склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. У межах своїх повноважень Кабінет Міністрів вживає заходи щодо забезпечення національної безпеки та обороноздатності; розробляє та вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку; піклується про охорону природи та ін.

Судова влада здійснювалася судовими органами, які у своїй сукупності становлять судову систему України. Складовими цієї системи є Верховний суд республіки, загальні, арбітражні та військові суди. Нагляд за точним виконанням законів на всій території республіки відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прийнятого 5 листопада 1991 р., покликана була здійснювати Генеральна прокуратура республіки.

На перший погляд, розпочалася розбудова досить стрункої і зваженої системи управління, проте майже з самого початку свого функціонування вона стала давати збої. Механізм влади або ж пробуксовував при прийнятті рішень, або гальмував практику реформування, або не

забезпечував належного соціального захисту населення, або самоусувався від керівництва господарськими процесами. Внаслідок цього замість цивілізованого і демократичного розподілу влад виникло двовладдя, а згодом три центри влади — Президент, Верховна Рада та Уряд. Причому складові владної тріади виявилися далеко не рівноправними. За оцінкою експертів Національного інституту стратегічних досліджень (1993), криза влади в Україні значною мірою була зумовлена кризою існуючого державного ладу, його несистемним характером. В основі державного устрою республіки лежало, по суті, механічне поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади, що зумовлювало чимало внутрішніх протиріч.

Найслабшою ланкою в трикутнику протистояння центрів влади був уряд, який не мав достатньої самостійності та свободи дій, але в критичні моменти перетворювався на головного винуватця; ставав своєрідним політичним громовідводом для зняття соціального напруження. Верховна Рада 12 скликання за час свого функціонування змінила чотири уряди — В. Масола (травень—жовтень 1990 р.), В. Фокіна (листопад—жовтень 1992 р.), Л. Кучми (жовтень 1992—вересень 1993 р.), Л. Кравчука—Ю. Звягільського (вересень 1993—червень 1994 р.).

Жорстке протистояння лягло в основу відносин між Президентом і Верховною Радою. Український парламент, надавши Президентові значні повноваження для практичного державотворення, одразу почав їх обмежувати. Л. Кравчука намагалися максимально позбавити впливу на вирішення внутрішніх проблем і локалізувати його компетенцію міжнародною сферою. Вже в січні 1992 р. відбулося закрите засідання президії Верховної Ради з участю Президента і прем'єр-міністра, на якому розглядалося питання про структуру державного управління в Україні. Під час обговорення тодішній Голова Верховної Ради І. Плющ, звертаючись до Л. Кравчука, запропонував йому таку альтернативу: «Є два шляхи. Сьогодні в нас записано не в Конституції, а в Законі про Президента, що Президент є глава держави і глава виконавчої влади. Якщо ви хочете бути таким... — управляйте всім і вся. Я вам цього не раджу. Є другий шлях. Обирайте найпрестижніше місце у Києві... і представляйте державу».

Президент не дуже поспішав скористатися всією повнотою наданих йому повноважень. Водночас Л. Кравчук

періодично вдавався до спроб шляхом концентрації влади зміцнити свої позиції всередині держави. У травні 1993 р. він виступив з пропозиціями, суть яких полягала в тому, що Президент формує уряд, бере на себе безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів, тобто реально очолює виконавчу владу. Парламент зосереджує свою увагу на прийнятті законів, постанов та здійснює тільки повноваження, передбачені Конституцією. Характерно, що Президент не ставив питання про додаткові повноваження. Верховна Рада мала надати йому лише одне право: видавати укази з невизначених, неврегульованих економічних питань, які втрачають силу після прийняття Верховною Радою відповідних законів.

Під час свого виступу в парламенті Л. Кравчук, намагаючись досягти бажаної мети, вдався навіть до такого аргументу: «Зрештою, я маю право на звернення до народу, щоб пояснити свою позицію». Проте Верховна Рада його не підтримала.

Протистояння Президент — Верховна Рада мало місце не тільки в центрі, а й у регіонах, де воно набуло форми конфлікту між місцевими радами та органами місцевої державної адміністрації. Останні були створені навесні 1992 р. відповідно до Закону України «Про представника Президента України» та Положення «Про місцеву державну адміністрацію», затвердженого Указом Президента. Запровадження посади представника Президента, формування апарату місцевої державної адміністрації були спробою реформувати радянську систему, створити жорстку виконавчу вертикаль, підпорядковану Президентові, та здійснити реформування місцевої влади не вдалося. Верховна Рада 1994 р. ліквідувала місцеві державні адміністрації і повернула державну владу на місцях радам народних депутатів та їхнім виконкомам.

Отже, на початковому етапі державотворення (1991 — перша половина 1994 р.) в процесі розбудови та становлення владних структур визріла криза, яка виявилася в низці негативних тенденцій:

1) у цей час не вдалося ефективно і зважено здійснити розподіл владних повноважень;

2) роздвоєність виконавчої гілки влади (Президент — уряд) надзвичайно ускладнювала управління і заважала працювати;

3) загальна невизначеність у розподілі владних функцій і повноважень зумовлювала тотальну безвідповідальність на всіх рівнях;

4) послідовна протидія Верховної Ради не дала змоги створити сильну виконавчу владу, необхідну в умовах перехідного періоду.

За цих обставин невдоволення мас діяльністю Президента та Верховної Ради невпинно наростало і досягло свого піку в червні 1993 р. Під тиском шахтарських страйків було прийнято рішення про проведення 26 вересня цього ж року референдуму з питань довіри Президентові та Верховній Раді.

Таке рішення не могло швидко вгамувати розбурхане, виведене з рівноваги суспільство, навпаки, воно ще більше стимулювало розпал пристрастей. Це виявилося в посиленні протистояння партій, поглибленні розколу між Президентом та Верховною Радою. Спробою вирватись із цієї кризи і стало нове радикальне рішення щодо проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради і Президента України.

Після тривалих дискусій вибори до Верховної Ради було вирішено проводити за мажоритарною системою, відповідно до якої висування кандидатів відбувалося в територіальних округах, а не за партійними списками. Ця система помітно обмежила вплив і можливості політичних партій та громадських об'єднань. Дострокові вибори до Верховної Ради і вибори Президента України були об'єктивно назрілими та історично зумовленими. Вони поклали початок оновленню вищих органів влади.

Згідно із Законом України від 18 листопада 1993 р. «Про вибори народних депутатів України», у 450 виборчих округах окружними виборчими комісіями було зареєстровано 5833 кандидати в народні депутати України — в середньому по 13 осіб на один депутатський мандат.

11 травня 1994 р. нова Верховна Рада розпочала свою роботу з виступу голови Центрвиборчкому, котрий повідомив остаточні дані виборів: було обрано 338 народних депутатів, серед яких 168 осіб належали до різних партій. Майже три чверті парламенту — віком від 25 до 50 років. До Верховної Ради України обрано представників 13 національностей. Головою українського парламенту було обрано О. Мороза.

Порівняно швидко відбулася структуризація Верховної Ради України. На 1 липня 1994 р. у її складі налічувалося 9 депутатських груп і фракцій: фракція «Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя» (84 депутати); фракція Народного руху України (27); Соціалістична фракція (25); група «Центр» (38); група

«Аграрники України» (36); група «Реформи» (27); група «Єдність» (25); група «Державність» (25); «Міжрегіональна депутатська група» (МДГ) (25); 20 народних депутатів не входили до складу фракцій і груп. Другий етап виборів, що відбувся в липні—серпні, суттєвих коректив у цей розклад політичних сил не вніс.

Протягом червня—липня 1994 р. в Україні відбулися президентські вибори. Із семи кандидатів у Президенти України (В. Бабич, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук) на виборах здобув перемогу Леонід Кучма, за кандидатуру якого в другому турі проголосувало понад 52% виборців; за Л. Кравчука — 45%.

Після виборів було зроблено спробу перейти до прагматичної стадії перехідного періоду — стадії соціально-економічних реформ, оскільки запізнення з ними і було основною причиною загострення ситуації в країні. Зміна акцентів виявилася в тому, що новообраний Президент переніс центр уваги з питань ідеологічних на економічні, а Верховна Рада України активізувала свою законотворчу діяльність.

Доробок українського парламенту тринадцятого скликання містить:

1) значне розширення правової бази реформ (прийнято 753 закони);

2) перехід до організації роботи депутатів на постійній основі, зростання професійного рівня депутатського корпусу;

3) прийняття нової Конституції України;

4) посилення контролюючих функцій вищого законодавчого органу (проведено 8 парламентських слухань, 20 днів уряду, на яких розглядалися найактуальніші питання суспільного життя).

Однак і на цьому етапі відчувалися серйозні протиріччя між гілками влади, незбалансованість їхніх повноважень. Особливо помітною була слабка позиція Кабінету Міністрів. Як і в попередній період, цей виконавчий орган лишався найнестабільнішим — один за одним пішли у відставку уряди В. Масола (червень 1994 — березень 1995 р.), Є. Марчука (березень 1995 — травень 1996 р.), П. Лазаренка (травень 1996 — липень 1997 р.). З липня 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В. Пустовойтенко.

Протистояння Президент — Верховна Рада тривало і досягло своєї кульмінації влітку 1996 р. Проте законодавчій та виконавчій гілкам влади вдалося досягти компромісу, що було зафіксовано в Конституційному договорі.

У березні 1998 р. за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Політичний спектр нового українського парламенту утворили Комуністична партія України — 24,7%, Народний Рух — 9,4%, виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» — 8,6%, Партія зелених — 5,4%, Народно-демократична партія — 5%, «Громада» — 4,7%, Прогресивна соціалістична партія України — 4%, Соціал-демократична (об'єднана) — 4%. Подальші довибори суттєво не змінили цього співвідношення сил. Вибори засвідчили переконливу перемогу лівих і відчутну поразку президентсько-проурядових структур, що було зумовлено невдоволенням мас становищем в економіці та соціальній сфері (мізерна оплата праці, затримки з виплатами заробітної плати та пенсій, розвал систем соціального забезпечення та охорони здоров'я тощо).

Особливістю новообраного парламенту було те, що формальний баланс сил, який зафіксували вибори, не давав змоги легко спрогнозувати хід та результати політичних дебатів. Кожному з політичних таборів бракувало внутрішньої єдності, існували серйозні протиріччя серед учасників: у центристів — між НДП та «Громадою», у лівих — між ПСП та СПУ, далеко не безхмарною була ситуація і в таборі правих. Вже перша сесія Верховної Ради XIV скликання, що розпочала свою роботу 12 травня 1998 р., продемонструвала це. Як і очікувалося, у новообраному керівництві переважали ліві. Головою Верховної Ради було обрано О. Ткаченка (СелПУ), його першим заступником — А. Мартинюка (КПУ), заступником — В. Медведчука (СДПУ (о)). Проте тривала «спікеріада» (так охрестили журналісти процес обрання керівництва парламенту) засвідчила, що ліві переважають, але не домінують у стінах Верховної Ради. Водночас праві та центристи, суттєво впливаючи на парламентські процеси, не могли повноцінно відстояти власні інтереси, оскільки не мали єдності у своїх лавах. Це надзвичайно гостро поставило перед кожною політичною силою питання про посилення позицій, що зумовило активізацію процесів розмежування, перегрупування, консолідації. Зокрема, відбувся розкол Народного Руху України, на уламках якого з'явилося дві політичні партії — НРУ на чолі з Г. Удовенком та УНР, лідером якої став Ю. Костенко. Не зберегла єдності й фракція НДП, з якої вийшли кілька впливових депутатів на чолі з А. Матвієнком, утворивши об'єднан-

ня — «За відродження регіонів». Після обнародування документів про привласнення П. Лазаренком державних коштів та його втечі за кордон, залишившись без лідера, серйозну кризу пережила фракція «Громада», чисельність якої скоротилася з 44 до 17 осіб. Колишні «громадівці» перейшли до інших фракцій парламенту. Більшість безпартійних депутатів, які перемогли в одномандатних мажоритарних округах, також приєдналася до політичних фракцій.

Персональний склад новообраної Верховної Ради створював потенційні передумови для зростання професіоналізму та підвищення ефективності роботи парламенту. Зокрема, до 47,7% народних депутатів перебувало в найбільш плідному для політичної діяльності віці — 41—50 років. Певною мірою зріс освітній рівень парламентарів — серед них 95,97 % мали вищу освіту, а 24, 38% — вчену ступінь. Як і раніше, домінували представники інженерно-технічних професій (37,4%). Зросла кількість юристів, представників засобів масової інформації, діячів сфери культури і мистецтв. На певну прогнозованість й послідовність політичної лінії парламенту можна було сподіватись на тій підставі, що 33,3% нинішніх народних депутатів працювали й у Верховній Раді попереднього скликання. Саме вони очолили більшість її комітетів.

Починаючи з другої половини 1998 р. на динаміку та характер політичного життя в Україні значною мірою впливала підготовка до президентських виборів. Найбільшої гостроти політичне протистояння набуло в період з травня по листопад 1999 р. Президентську виборчу кампанію характеризували:

1) помітне зростання кількості претендентів на президентську посаду. Якщо у виборах 1994 р. брало участь 7 кандидатів, то в 1999 р. було зареєстровано 15, попри те, що Законом про вибори Президента України передбачалась реєстрація претендентів лише після подання мільйона підписів громадян на їх підтримку;

2) активна участь у передвиборчому процесі більшості політичних партій. Із 84 партій про підтримку того чи іншого кандидата заявили 47;

3) відсутність єдності на «політичних флангах»: як ліві, так і праві не змогли висунути єдиного кандидата;

4) спроби утворення коаліцій («Канівська четвірка»). Передвиборча боротьба засвідчила, що відмінність політичних поглядів учасників цього об'єднання та їх електорату, нездатність на політичні компроміси стали на за-

ваді висуненню єдиного кандидата та ефективної діяльності «четвірки»;

5) зростання ролі «політичних технологій» (політична реклама, антиреклама тощо);

6) орієнтація виборців не стільки на політичні погляди, програми кандидатів, скільки на особисті якості;

7) *повторення «російського сценарію»* в другому турі виборів: лівий претендент (від КПУ) та діючий Президент правоцентристської політичної орієнтації.

У другому турі голосування переміг діючий Президент Л. Кучма, набравши 56,3% (понад 15 млн) голосів. За лідера Компартії України П. Симоненка проголосувало 37,8% (понад 10 млн) виборців.

Певною мірою це було зумовлено програмою кандидата. Вона передбачала суттєвий прорив у економіці, стрімке зростання темпів економічного розвитку на основі спрощення й стабілізації податкової системи з одночасним зниженням податків, стимулювання передових технологій, сприяння вітчизняному та іноземному капіталу, оздоровлення державних підприємств, інвестиційну приватизацію. Така масштабна та багатоаспектна програма не могла бути реалізована без посилення виконавчої влади. Саме це зумовило проведення 16 квітня 2000 р. всеукраїнського референдуму, на який Президент України виніс питання:

— недовіри Верховній Раді XIV скликання;

— права Президента на розпуск Верховної Ради, якщо протягом одного місяця в ній не сформувалась постійно діюча парламентська більшість, або в разі незатвердження нею впродовж трьох місяців Державного бюджету України;

— скасування депутатської недоторканості;

— скорочення чисельності народних депутатів республіки з 450 до 300 осіб;

— формування двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів;

— прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі.

Унаслідок реалізації цих положень Україна з парламентсько-президентської республіки перетворилася б на президентсько-парламентську, що мало б подолати протистояння законодавчої та виконавчої влади, посилити оперативність та дієвість державного управління. Ідея всеукраїнського референдуму була неоднозначно сприйнята як в Україні, так і на Заході. Зокрема, асамблея Ради Європи у своїх офіційних документах, вітаючи позитивні зрушен-

ня щодо демократизації суспільства, висловила занепокоєння з приводу методів проведення та системи організації референдуму, ймовірності руйнування існуючої системи стримувань і противаг між інститутами влади. Українська політична опозиція вказувала на відсутність механізму реалізації результатів референдуму, на реальну загрозу встановлення в республіці авторитарного режиму. Ці аргументи та, ймовірно, власні економічні інтереси спонукали народних депутатів 11 січня конституційною більшістю (309 осіб) проголосувати за тимчасовий мораторій на проведення в 2000 р. всеукраїнських та місцевих референдумів, що призвело до посилення протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади.

У цей час на політичній арені відбувалося радикальне перегрупування сил. Намагаючись подолати протистояння з Президентом, уникнути розпуску парламенту, значна частина народних депутатів вирішила піти на компроміс. І вже 13 січня 2000 р. у Верховній Раді було сформовано парламентську більшість, до якої увійшли 237 депутатів 11 фракцій («Батьківщина», «Відродження регіонів», «Громада», НДП, НРУ, УНР, «Незалежні», Партія зелених, «Реформи-Конгрес», СДПУ (о), «Трудова Україна»). Нове політичне об'єднання продекларувало підтримку курсу реформ, готовність відповідати за його здійснення. Зазначалося, що більшість створено для консолідації депутатських зусиль, реалізації їх інтелектуального потенціалу, конструктивної співпраці різних гілок влади. «Більшовики», як охрестила їх преса, виступили з підтримкою реформаторського уряду, на чолі якого в грудні 1999 р. став В. Ющенко.

Появу більшості негативно сприйняло ліве крило парламенту, а також представники лівих у керівництві Верховної Ради України. Тодішній спікер парламенту О. Ткаченко, блокуючи активність опонентів, зауважував, що більшість у парламенті сформувалась ще тоді, коли вдалося обрати його керівництво. Щоб у перспективі вона була не ситуативною, а реальною, слід внести зміни до Конституції України з тим, щоб вона брала на себе формування уряду і відповідальність за його дії. Спільної мови протидіючі сторони в стінах Верховної Ради так і не знайшли, і «більшовики» залишили сесійну залу. Вирішивши одні проблеми, поява парламентської більшості зумовила низку інших. По-перше, розкол українського парламенту призвів до стрімкого зниження рівня його легітимності. По-друге, у межах діючого регламенту ви-

рішити наростаючі протиріччя між парламентською «більшістю» та «меншістю» було фактично неможливо. Формальне проголошення більшості не сприяло єдності та одностайності в ній, подоланню міжфракційної та внутріфракційної конфронтації.

21 січня парламентська більшість провела в Українському домі засідання, на якому відкритим голосуванням було прийнято рішення про внесення змін до Регламенту, про відкликання Голови Верховної Ради та його першого заступника тощо. Невдовзі Головою Верховної Ради був обраний І. Плющ, першим заступником — В. Медведчук, заступником — І. Гавриш. За цих обставин діяльність лівих депутатів була фактично блокована через відсутність кворуму, що змушувало їх іти на певні компроміси й на співпрацю з більшістю.

Створення в процесі «оксамитової революції» січня — лютого 2000 р. у Верховній Раді України некомуністичної більшості породило сподівання на започаткування якісно нового етапу розвитку українського парламентаризму та української держави загалом. Насправді формування більшості не зняло, а лише на деякий час приглушило протиріччя, пов'язані з боротьбою різних політичних сил за владу, розподіл сфер впливу. Вже восени 2000 р. знову загострилося політичне протистояння у суспільстві, приводом до якого стали події навколо загибелі журналіста Г.Гонгадзе та «касетний» скандал, пов'язаний із записами на магнітоплівку розмов посадовців у президентському кабінеті. Активізувалась правоцентристська опозиція, спалахнули гострі дискусії у Верховній Раді навколо осіб силових міністрів, а в центрі Києва 15—26 грудня функціонувало наметове містечко опозиціонерів, на зразок студентської акції 1990 р. Всупереч їм протягом січня 2001 р. у багатьох містах України відбулися мітинги на підтримку Президента. У межах опозиції організаційно оформилися три осередки – Форум національного порятунку (ФНП), «Україна без Кучми» (УБК), Громадський комітет опору «За правду!» , які, попри свою опозиційність, суттєво різнилися складом учасників, баченням завдань, формами та методами діяльності.

Серйозним випробуванням як для влади, так і для опозиції стали події 9 березня 2001 р., які вилилися в масові зіткнення представників органів правопорядку та опозиційних сил. Загострення політичної кризи поставило питання про політичний діалог між владою та опозицією. Але негнучкість владних структур та максималізм

і категоричність опозиційних об'єднань заблокували реалізацію ідеї «круглого столу». За тих обставин радикальна частина опозиції вдалася до ініціювання референдуму щодо дострокового припинення повноважень Президента. Відповідно до чинного законодавства референдум було визнано незаконним. До того ж навіть у лавах опозиціонерів ідея референдуму сприймалася неоднозначно.

Вплинула на політичну ситуацію й активізація в середині березня 2001 р. лівої комуністичної опозиції, яка мала своїм наслідком відставку В.Ющенка 26 квітня 2001 р., засвідчивши певну поразку правоцентристських сил, глибоку кризу парламентської більшості у Верховній Раді України. Після політичних консультацій наприкінці травня новим прем'єр-міністром було обрано А. Кінаха, який перед тим очолював Спілку промисловців і підприємців України. Тоді ж Указом Президента було запроваджено інститут державного секретаря, що суттєво змінило конфігурацію виконавчої влади в Україні.

Отже, розгорнутий після проголошення незалежності України державотворчий процес протікає суперечливо і неоднозначно. З одного боку, відбулися певні позитивні зрушення: запроваджено власні атрибути державності, створено Збройні сили України, трансформовано старі елементи держави (Верховна Рада, Кабінет Міністрів) та розбудовано нові (президентські структури тощо), переважно сформовано правове поле для державотворчого процесу. Водночас виявилися слабка скоординованість та відсутність єдності в діях різних гілок влади; зростання протиріч між центральними та місцевими органами влади; низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень; значний вплив політичного протистояння в державі на поведінку державних установ; корупція та протекціонізм у державних структурах; недостатня кваліфікація професійних політиків.

19.3. Конституційний процес

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. стала не тільки поштовхом для конституційних змін, а й політико-правовою основою концепції нової Конституції України, ухваленої Верховною Радою в травні 1991 р. Проте життя внесло серйозні корективи в розвиток конституційного процесу. Проголошення 24 серпня

1991 р. Акта про незалежність України, який було підтверджено грудневим референдумом, кардинально змінило ситуацію — значна частина положень названої концепції вже не відповідала реаліям і втратила свою актуальність. Виникла нагальна потреба нових підходів до розбудови правового поля.

Активне державотворення можна було розгортати лише за умови створення відповідної законодавчої бази, а цей процес надзвичайно ускладнювався відсутністю самостійної національної правової системи. Правова система Української РСР базувалася на двох далеко не рівноцінних основах: загальносоюзному законодавстві та власному українському. Республіканські кодекси здебільшого калькували загальносоюзні юридичні норми. За підрахунками фахівців, до проголошення незалежності України на її території суспільні відносини, наприклад у народногосподарській сфері, на 80% регулювалися союзним законодавством. Якщо брати загалом всі сфери правового регулювання, то цей показник становив майже 90%.

Дві спроби зрушити з місця конституційний процес — винесення на всенародне та громадське обговорення в 1992—1993 рр. двох варіантів проекту Конституції України — закінчилися невдачею: Верховна Рада не затвердила жоден з них. Це пояснюється відсутністю чіткої концепції реформування та науково обґрунтованої моделі майбутнього суспільного і державного устрою; боротьбою навколо законодавства різних політичних сил; опором певних суспільних верств, не зацікавлених у чіткій визначеності та регламентації суспільних відносин.

Під час обговорення варіантів нової Конституції основна боротьба точилася навколо проблеми розподілу владних повноважень. Верховна Рада не погоджувалась із двопалатною структурою майбутнього парламенту. Крім того, ліва більшість парламенту виступила проти положень проекту нової Конституції щодо сильної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування та ін. Фактично ліві погоджувалися лише на косметичні зміни в обмін на збереження принципових положень чинної Конституції України 1978 р.

Безкомпромісна позиція прихильників збереження радянської системи, з одного боку, та прибічників парламентської, президентської чи президентсько-парламентської — з іншого, у жовтні 1993 р. остаточно загальмувала конституційний процес, внаслідок чого чинною зали-

шилася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад 200 поправок.

Після того, як Президентом України став Л. Кучма, було створено нову Конституційну комісію, робота якої через протистояння гілок влади та боротьбу політичних сил теж не відзначалася особливою продуктивністю. Намагаючись активізувати конституційний процес, Президент 2 грудня 1994 р. виніс на розгляд Верховної Ради проект «Конституційного закону України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Ця ініціатива не була підтримана Верховною Радою і ще більше посилила напруження між гілками влади. Потрібен був компроміс. Ним і став узгоджений після тривалого обговорення Конституційний договір, схвалений Верховною Радою 8 червня 1995 р. Цей документ дещо обмежував повноваження Верховної та місцевих рад, водночас розширював нормотворчі та адміністративні функції Президента та Уряду. Незважаючи на певні недоліки, Конституційний договір створив умови для активізації конституційного процесу.

Дискусії щодо Конституції України розгорнулися з новою силою в червні 1996 р., коли Верховна Рада розглядала її проект у другому читанні. Каменем спотикання стали проблема російської мови, державна символіка і питання власності. Позиції протидіючих сторін примирити не вдалося, і у ході конституційного процесу знову склалася патова ситуація. Оскільки подальше просування шляхом реформ без надійної законодавчої бази було практично неможливе, Рада національної безпеки при Президентові України та Рада регіонів рекомендували Л. Кучмі оголосити Всеукраїнський референдум з питання затвердження Конституції. Відповідно до рекомендацій Президент видав Указ, який загострив відносини між виконавчою і законодавчою гілками влади, знову розпочалися пошуки компромісу. Робота п'яти узгоджувальних комісій з найбільш спірних питань (статусу республіки Крим, державної мови, державної символіки, приватної власності, розподілу владних повноважень) дала свої наслідки. 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України.

Прийняття Конституції України завершило процес становлення політичної системи республіки як цілісного організму з більш-менш чіткою визначеністю структурних елементів, їх функціонального призначення та принципів зв'язку. Нова Конституція, з одного боку, фіксує та рег-

ламентує те, що існує в реаліях (ст. 4. стверджує, що в Україні існує єдине громадянство, а ст. 5 — що Україна є республікою), з іншого — є своєрідною юридичною програмою нашої країни, яка визначає та стверджує головні принципи та цілі майбутнього розвитку державотворчого процесу (ст. 1 Конституції України акцентує: «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава»). Таке поєднання в юридичному акті реалій та перспектив закладає правові основи для стабільної, безболісної трансформації політичної системи, створює сприятливі умови для динамічного, поступального розвитку суспільства.

З прийняттям Конституції конституційний процес не завершується. По-перше, потрібно провести копітку роботу щодо тлумачення та конкретизації норм і принципів Конституції та зафіксувати їх у системі кодексів. По-друге, з розвитком держави та суспільства виникатиме нагальна потреба в змінах, доповненнях та додатках до існуючого основного закону держави. Тому після прийняття Конституції законотворчість розгорнулася у двох напрямах — підготовка та затвердження нових законодавчих актів, що базуються на новому основному законі, та трансформація або відміна законів, затверджених до червня 1996 р.

Нині законодавча база України ще переживає період становлення. Протягом 1990—1998 рр. прийнято загалом понад 1200 законодавчих актів, серед них декрети Кабінету Міністрів України та Укази Президента України з економічних питань, не врегульованих законом. Абсолютну більшість становлять закони України, прийняті після проголошення державного суверенітету України. Різні сфери суспільного життя вже врегульовано 420 самостійними законами. За ці роки прийнято майже 500 законів про внесення змін до чинного законодавства, понад 200 законів про ратифікацію міжнародних договорів та конвенцій. Зазначимо, що майже дві третини від загальної кількості законодавчих актів прийнято протягом 1994—1998 рр.

Водночас законодавча база, сформована в Україні, ще не забезпечує повною мірою потреб держави та суспільства в правовому регулюванні суспільних відносин, значна частина яких продовжує регулюватися нормами законодавчих актів колишнього Союзу РСР, а деякі відносини, що виникли в останні роки, взагалі не врегульовані законами України. За експертними оцінками для повно-

го правового регулювання процесів, що відбуваються в державі та суспільстві, необхідне прийняття ще майже 1,5 тис. законів.

Отже, суть конституційного процесу полягає в забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення. Його розгортання в Україні ускладнювалося відсутністю самостійної національної правової системи; уповільненим формуванням чіткої концепції реформування та науково обґрунтованої моделі майбутнього суспільного й державного устрою; незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; боротьбою навколо законодавства різних політичних сил; опором певних суспільних верств, не зацікавлених у визначеності та регламентації суспільних відносин. Центральною подією конституційного процесу 1991—2000 рр. стало прийняття нової Конституції України — законодавчого акта, який визначив базові принципи організації вищих органів держави і місцевого самоврядування, їхні відносини та компетенцію, а також права, свободи та обов'язки громадян. Затвердження основного закону держави створює юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства, органічного входження України до світової спільноти, переходу українського народу до цивілізованого способу життя.

19.4. Формування багатопартійності

Одним з головних елементів демократичної політичної системи є багатопартійність, адже саме політичні партії є зв'язуючою ланкою між урядом і народом. У демократичному суспільстві партії є тією зв'язуючою ланкою, через яку уряд звертається до мас за підтримкою і забезпечує соціальну базу для здійснення свого курсу, а народ може на найвищому рівні виражати свою думку і таким чином впливати на коригування офіційної лінії.

Сучасна політична партія — це спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання

(внаслідок виборів або іншим шляхом), утримання і використання *державної влади для реалізації інтересів тих* чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія має стати правлячою, зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави[1].

Історія багатопартійності в Україні сягає своїм корінням другої половини XIX ст., коли на хвилі революційного піднесення та національного відродження почали утворюватися перші політичні організації. Важливими віхами цієї історії були етап Української революції, період розгортання дисидентського руху, доба «перебудови». Новітня історія багатопартійності в Україні вже пройшла у своєму розвиткові кілька етапів, під час яких розгорталися та набували динаміки певні суспільно-політичні процеси та тенденції:

І етап — «зародження багатопартійності» (середина 1988 — березень 1990 р.):

— виникнення неформальних організацій, утворення легальної організованої опозиції;

— активізація діяльності Української Гельсінської спілки, вихід на політичну арену Народного руху України;

— розмежування та диференціація всередині правлячої Комуністичної партії, організаційна консолідація прихильників Демократичної платформи;

— виникнення першої формально задекларованої партії — Української національної партії.

ІІ етап — «вихід багатопартійності на державний рівень» (травень 1990 — серпень 1991 р.):

— поява парламентської опозиції;

— ініціювання представниками демократичного блоку важливих державних рішень, серед яких найголовніше — Декларація про державний суверенітет України;

— збільшення кількості політичних партій (від 1989 р. до серпня 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань).

ІІІ етап — «становлення багатопартійності» (з серпня 1991 р.):

— розширення спектра багатопартійності (нині нараховується понад 100 політичних партій);

— посилення розколів та дроблення політичних сил;

[1]Див.: Політологія / За ред. Семківа О. І. — Львів, 1994. — С. 310.

го правового регулювання процесів, що відбуваються в державі та суспільстві, необхідне прийняття ще майже 1,5 тис. законів.

Отже, суть конституційного процесу полягає в забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення. Його розгортання в Україні ускладнювалося відсутністю самостійної національної правової системи; уповільненим формуванням чіткої концепції реформування та науково обґрунтованої моделі майбутнього суспільного й державного устрою; незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; боротьбою навколо законодавства різних політичних сил; опором певних суспільних верств, не зацікавлених у визначеності та регламентації суспільних відносин. Центральною подією конституційного процесу 1991—2000 рр. стало прийняття нової Конституції України — законодавчого акта, який визначив базові принципи організації вищих органів держави і місцевого самоврядування, їхні відносини та компетенцію, а також права, свободи та обов'язки громадян. Затвердження основного закону держави створює юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства, органічного входження України до світової спільноти, переходу українського народу до цивілізованого способу життя.

19.4. Формування багатопартійності

Одним з головних елементів демократичної політичної системи є багатопартійність, адже саме політичні партії є зв'язуючою ланкою між урядом і народом. У демократичному суспільстві партії є тією зв'язуючою ланкою, через яку уряд звертається до мас за підтримкою і забезпечує соціальну базу для здійснення свого курсу, а народ може на найвищому рівні виражати свою думку і таким чином впливати на коригування офіційної лінії.

Сучасна політична партія — це спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання

(внаслідок виборів або іншим шляхом), утримання і використання *державної влади для реалізації* інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія має стати правлячою, зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави[1].

Історія багатопартійності в Україні сягає своїм корінням другої половини XIX ст., коли на хвилі революційного піднесення та національного відродження почали утворюватися перші політичні організації. Важливими віхами цієї історії були етап Української революції, період розгортання дисидентського руху, доба «перебудови». Новітня історія багатопартійності в Україні вже пройшла у своєму розвиткові кілька етапів, під час яких розгорталися та набували динаміки певні суспільно-політичні процеси та тенденції:

I етап — «зародження багатопартійності» (середина 1988 — березень 1990 р.):

— виникнення неформальних організацій, утворення легальної організованої опозиції;

— активізація діяльності Української Гельсінської спілки, вихід на політичну арену Народного руху України;

— розмежування та диференціація всередині правлячої Комуністичної партії, організаційна консолідація прихильників Демократичної платформи;

— виникнення першої формально задекларованої партії — Української національної партії.

II етап — «вихід багатопартійності на державний рівень» (травень 1990 — серпень 1991 р.):

— поява парламентської опозиції;

— ініціювання представниками демократичного блоку важливих державних рішень, серед яких найголовніше — Декларація про державний суверенітет України;

— збільшення кількості політичних партій (від 1989 р. до серпня 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань).

III етап — «становлення багатопартійності» (з серпня 1991 р.):

— розширення спектра багатопартійності (нині нараховується понад 100 політичних партій);

— посилення розколів та дроблення політичних сил;

[1]Див.: Політологія / За ред. Семківа О. І. — Львів, 1994. — С. 310.

— активізація процесу створення місцевих партійних відділень та осередків;

— підведення під функціонування багатопартійності юридичної бази;

— зміцнення зв'язків партій з впливовими бізнесовими та юридичними колами;

— періодичне перегрупування сил, створення політичних блоків для боротьби за владу (ця тенденція особливо була помітною в період виборчих кампаній 1994, 1999 рр.).

Особливість процесу формування багатопартійності в Україні полягає в тому, що її вихід на державний рівень передує її становленню, тобто повноцінній розбудові вертикальних і горизонтальних партійних структур, формуванню власної соціальної бази тощо. Розвиток подій наприкінці 80-х — початку 90-х років привів до того, що у ще не створеної нової партії могла з'явитися фракція у Верховній Раді.

Процес розвитку багатопартійності відкрив простір для партій досить різнобарвного політичного спектра, але всі вони фактично належать до трьох класичних політичних напрямів — лівого, правого та центристського. Кістяк лівого крила утворюють Комуністична партія України, Соціалістична партія України та Селянська партія України. Найпомітнішими партіями правого спрямування є НРУ, УНР, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократична партія України, Українська національна асамблея, Демократична партія України. Названі політичні партії лівого та правого крила найбільш організаційно та ідейно-політично сформовані, досить структуровані в центральних керівних органах та на місцях.

Декілька десятків партій політичної палітри України вважають себе центристськими, базуючи свою діяльність на ідеях соціал-демократії або лібералізму. Парламентські вибори 1998 р. показали слабкість центристських сил — лише чотири центристських партії (Партія зелених України, Народно-демократична партія, Всеукраїнське об'єднання «Громада» та Соціал-демократична партія України (об'єднана) — зуміли подолати 4%-ний бар'єр і потрапити до Верховної Ради.

Характерними рисами розвитку багатопартійності на сучасному етапі є:

1. *Мультипартійність,* тобто значна кількість політичних партій. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, в грудні 1993 р. —

27, на початку 1998 р. політичний спектр республіки налічував 52 партії, а нині більше 100.

2. *Нечисленність партійних лав.* Станом на квітень 1993 р. загальна кількість членів усіх партій не перевищувала 200 тис. осіб, що становило майже 1% усіх виборців України. Останнім часом ця статистика суттєво змінилася. Зокрема, найпотужніша ліва сила — Комуністична партія — налічувала в 1998 р. у своїх лавах 140 тис. осіб, а найвпливовіша права — Народний Рух України — 55 тис. Однак більшість політичних партій, за оцінкою експертів Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, є фактично партіями-карликами. Так, із 28 центристських партій 18 налічують у своїх лавах від тисячі до кількох тисяч членів[1].

3. *Невизначеність соціальної бази.* Більшість партій у своїх програмних документах, намагаючись розширити сферу ідеологічного впливу, не вказали, виразниками інтересів яких груп вони є. Їхні програми надзвичайно схожі й характеризуються загальнодекларативними гаслами та апелюванням до всього народу.

4. *Створення значної частини партій не на основі консолідації навколо ідеї.* Інтегративним стрижнем виступали, як правило, лідер чи група авторитетних людей.

5. *Локальність партійного впливу,* обмеженість партійної діяльності столицею, недостатня поширеність партійних структур у провінції.

6. *Порівняно чітка географічна зорієнтованість партій.* Націонал-демократи домінують у Західній Україні, партії лівої орієнтації — у Східній.

7. *Поява на політичній арені незареєстрованої «партії влади»* (колгоспно-радгоспна еліта, директорський корпус державних підприємств, апарат місцевих рад), що має серйозний вплив на перебіг подій у країні.

Наприкінці 90-х років багатопартійність була значною мірою формальною. Слабкість вітчизняних партій пояснюється недостатньою структурованістю українського суспільства; низьким рівнем політичної культури населення; штучністю створення багатьох партій; програмною непослідовністю та суперечливістю проголошених гасел, які часто не відповідають реальній політичній діяльності; амбіціями та протистоянням деяких політичних лідерів тощо.

[1] Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 1998. — С. 161.

Отже, процес формування багатопартійної системи в Україні триває, активізується пошук партіями свого політичного обличчя та місця в суспільстві. Партії поступово заповнили фактично весь політичний спектр від лівих до правих, який існує в більшості сучасних демократичних держав. Сформувалось ядро багатопартійної системи — майже 10 політичних партій мають досить струнку організаційно-ідеологічну структуру, розгалужену мережу місцевих організацій та осередків, певну соціальну базу та важелі впливу на частину електорату. Водночас чисельність політичних партій зростала значно швидшими темпами, ніж їхній вплив, авторитет, дієвість, роль у суспільстві. Все більшої актуальності набуває проблема консолідації політичних сил, укрупнення політичних партій, що дасть змогу їм перетворитися на реальний і впливовий елемент нової політичної системи в Україні.

19.5. На шляху творення національної економіки (1991 — перша половина 1994 р.)

Політична незалежність України стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету. Першочерговим завданням було визначено перехід від командної до ринкової економіки, який дав би змогу вивільнити творчу енергію народу та повніше реалізувати можливості вітчизняного економічного потенціалу.

Зауважимо, що теорія перехідного періоду від директивної до ліберальної економіки тільки створюється, базуючись на досвіді країн, які дещо раніше стали на шлях трансформації власної економіки. Щодо цього фахівці виділяють декілька специфічних моделей:

1. *Створення в надрах старої командної системи нових соціально орієнтованих ринкових відносин* (Китай, В'єтнам, Монголія та ін.). Для цієї моделі характерні ґрунтовне теоретичне опрацювання основних тенденцій перехідного періоду і практична реалізація його через соціально-економічні експерименти, під час яких відпрацьовувались оптимальні форми приватизації; стара бюрократія пристосовувалася до нових умов господарювання, вирішувалися проблеми зайнятості; велися пошуки форм залучення іноземного капіталу, стимулювання розвитку підприємництва тощо.

2. *Поступовий еволюційний перехід до ринкових відносин* (Угорщина, Чехія, Словаччина). На відміну від попередньої моделі, цей варіант передбачає руйнацію командної економіки. Визначальною його рисою є поступове нагромадження ринкових елементів, яке дає змогу країні перейти до нових форм господарювання без зростання соціальної напруженості та масового зубожіння населення, певною мірою минаючи період форсованого, первісного нагромадження капіталу.

3. *Шлях «шокової терапії»* (Польща). Суть цієї моделі полягає в запровадженні в короткий термін комплексу радикальних економічних заходів — блискавичної лібералізації цін, максимального усунення держави від втручання в економічні процеси, ліквідації більшості субсидій, надання повної самостійності підприємствам та фірмам в економічних питаннях.

Перші кроки до ринкової економіки Україна зробила ще до офіційного проголошення незалежності. Це засвідчують документи, базовані на положеннях Декларації про державний суверенітет України — Закон про економічну самостійність України (серпень 1990 р.) та постанова Верховної Ради «Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки» (листопад 1990 р.), які визначали зміст, мету та основні принципи економічної самостійності республіки як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки й соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової систем.

Через різні обставини Україна самостійно не обирала своєї першої моделі переходу до ринку, а була просто втягнута в ринкові перетворення за російським зразком. Уже в січні 1992 р. російський уряд Є. Гайдара, дотримуючись концепції «шокової терапії», зняв державний контроль над ціноутворенням. Кабінету Міністрів України, очолюваному В. Фокіним, щоб якось захистити український ринок, не залишалося нічого іншого, як повторити цей маневр. Безмитні кордони, глибока інтегрованість у простір СНД, існування саме в Росії єдиного на той час для пострадянських держав емісійного банку, запрограмованість виконувати накази з Москви стали об'єктивними чинниками, які підштовхнули Україну до цього кроку. Водночас правлячі кола республіки для захисту національних інтересів мусили запровадити систему контрзаходів (використати період розкручування інфляційної спіралі для поетапної лібералізації цін, реформування заробітної плати, побудови но-

вої фінансової системи, модернізації та перепрофілювання вітчизняних підприємств, врахування при застосуванні російської моделі трансформації економіки національної специфіки, що дало б змогу пом'якшити удар «шокової терапії» по суспільству). Однак цього не сталося. На заваді стали брак політичної волі в тогочасної державної еліти та відсутність технічної готовності управлінського апарату для виконання цих завдань.

Уже навесні 1992 р. газети писали, що «в Україні існують всі ознаки глибокої економічної депресії, аналогічної тій, що пережила світова економіка в 20—30-ті роки». Ситуація, справді, була кризовою: на квітень 1992 р. обсяг продукції промисловості скоротився на 14,1%, у тому числі виробництво товарів народного споживання зменшилося на 20%, а продовольчих товарів — на 32%. За цих обставин нездатність уряду внести корективи в хід реформ, тривале зволікання з рішучими діями (насамперед з розгортанням процесів приватизації та демонополізації) зумовили абсолютно логічну розв'язку: масове невдоволення народу і відставку кабінету В. Фокіна восени 1992 р.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила прем'єр-міністром Л. Кучму. Невдовзі було сформовано уряд, який за своїм складом мав коаліційний характер, оскільки до нього увійшли представники опозиції — І. Юхновський, В. Пинзеник, М. Жулинський.

У пошуках ефективної моделі реформування уряд Л. Кучми спробував відновити галузеве централізоване управління народним господарством, ввести держзамовлення на республіканському та регіональному рівнях. Це було намагання стабілізувати економічне становище посиленням адміністративних методів управління, спираючись на державний сектор, у якому було зосереджено основну частину виробничого потенціалу країни. Паралельно йшла розбудова ринкової інфраструктури: виникли ринки валюти, нерухомості; динамічнішими стали процеси роздержавлення.

За оцінками експертів Світового банку, розрахунковий індекс загальної лібералізації економіки протягом I—III кварталів 1992 р. становив 20%. З жовтня 1992 р. розпочався процес прискореної лібералізації, до середини 1993 р. індекс адміністративного регулювання знизився з 80 до 35%.

У фінансовій сфері наприкінці 1992 р. ситуація була критичною. Накопичений у попередній період інфляційний потенціал був настільки сильним, що уряд мусив на

початку 1993 р. підняти в 1,8 раза фіксовані ціни. Здійснені надалі адміністративні заходи — обмеження фондів споживання на підприємствах, «заморожування» грошових доходів у бюджетній сфері, контроль за ціноутворенням підприємств-монополістів тощо — дали певні позитивні наслідки: до кінця березня відносно стабільними були курс карбованця і ціни на споживчому ринку. Досягнуте певне відновлення керованості економікою сприяло зниженню темпів спаду виробництва, падіння валового національного продукту в першому кварталі 1993 р.

Уповільненість процесів приватизації, демонополізації, структурної перебудови живили стару економічну систему, яка за послаблення державного контролю і розриву господарських зв'язків стала могутнім інфляційним чинником.

Склалося майже кризове становище: стара система господарювання значно підірвана, нова — ще фактично не створена. Особливо гостро це питання постало в сільському господарстві: фермерство ще не могло стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а колгоспне виробництво ніяк не вписувалося в нові економічні умови. Тільки в першому кварталі 1993 р. для підтримки агропромислового комплексу було надано майже 1 трлн крб. пільгових кредитів і до 3 трлн крб. державної фінансової допомоги. Фінансової підтримки вимагали й інші галузі народного господарства, внаслідок чого загальна сума емісії готівки за січень—квітень 1993 р. в 10 разів перевищувала аналогічні показники за такий же період 1992 р.

Значні грошові ін'єкції в умовах подорожчання енергоносіїв та невпинного спаду виробництва спричинили новий виток інфляції. Намагаючись її стримати, Кабінет Міністрів і Національний банк України в другій половині 1993 р. встановили фіксацію валютного курсу, обов'язковий продаж державі 50% валютної виручки тощо. Ці заходи не зачіпали головних чинників інфляції — глибинних структурних деформацій в економіці.

У пошуках шляхів виходу з кризи прем'єр-міністр Л. Кучма, виступаючи в серпні у Верховній Раді з програмою антикризових дій на вересень—грудень 1993 р. та на 1994 р., запропонував такий перерозподіл влади: законодавчу — Президентові, виконавчу — урядові, розроблення Конституції — Верховній Раді. На його думку, уряд мав здійснювати такі повноваження: залучення до вертикальної структури виконавчої влади, побудованої зверху донизу, місцевих держадміністрацій; підпорядку-

вання Національного банку урядові; право уряду самостійно призначати й знімати міністрів та керівників інших відомств, створювати й ліквідовувати структури виконавчої влади. Проте цю пропозицію не було підтримано.

У вересні 1993 р. Л. Кучма пішов у відставку.

З цього моменту, за рішенням Верховної Ради, всю повноту виконавчої влади було зосереджено в руках Президента України Л. Кравчука. Виконуючим обов'язки прем'єр-міністра став голова Донецької міськради Ю. Звягільський. Спочатку Президент створив Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ та подолання економічної кризи, а потім було сформовано новий уряд.

У жовтні 1993 р. після кількох розглядів на засіданнях Кабінету Міністрів було схвалено «Концепцію плану економічного і соціального розвитку та державного бюджету України на 1994 рік», яка формально проголошувала курс на послідовне просування до ринку, визначала пріоритети розвитку економіки та засоби їх досягнення, економічні, правові та адміністративні регулятори економічних процесів. Однак на практиці дедалі помітнішим ставав перехід до адміністративних важелів управління.

Вже в грудні 1993 р. у схвалених Верховною Радою головних напрямах діяльності уряду висувалася ідея поступовості реформ. Спершу це виявилося у своєрідній реформаційній паузі, після чого почалося згортання засобів економічної лібералізації та відновлення адміністративних методів управління. Було припинено торги на міжбанківській валютній біржі, запроваджено низький фіксований валютний курс, відновлено ліцензування експорту багатьох товарів, до 80% зріс рівень прямого та непрямого регулювання цін. Влітку 1994 р. індекс адміністративного регулювання економіки, за розрахунками Світового банку, більш як у 2,5 раза перевищив відповідний показник середини 1993 р.

Уряд Ю. Звягільського, очевидно, дотримувався відомої формули П. Столипіна: «Спочатку заспокоєння, стабілізація, а потім реформи». Стримання інфляції та економічну стабілізацію намагалися досягти, як правило, адміністративними методами управління.

Уряду вдалося суттєво загальмувати динаміку інфляції: в липні 1994 р. її рівень був найнижчим (2,1%) за три попередні роки. Уповільнено було і темп зростання цін — на споживчі товари та послуги за січень—липень 1994 р. вони зросли в 1,7 раза, тоді як у грудні 1993 р.

цей показник становив 1,9 раза. Втім зниження інфляції було досягнуто переважно за рахунок відстрочення бюджетних виплат і величезного зростання заборгованості бюджету. За 9 місяців 1994 р. вона становила 47 трлн крб. Виконання бюджетного фінансування на освіту становило лише 64%, медицину — 69%, науку — 60%, культуру — 30%.

Стримання інфляції та зростання цін зовсім не означало стабілізації й виходу із кризи. Навпаки, негативні тенденції в економіці дедалі більше набирали силу: за шість місяців 1994 р. темп спаду виробництва порівняно з відповідним періодом минулого року становив 36% і був удвічі вищим, ніж у 1991—1993 рр. За цей період особливо значний спад відбувся в паливній промисловості (на 35,6%); у чорній металургії (на 34,8%); у легкій промисловості (на 50,7%).

Навіть нетривалий період лібералізації економіки вивів з рівноваги стару систему господарювання, створив атмосферу, в якій повернення до адміністративного регулювання призводить до двох негативних наслідків — послаблення реального впливу держави на розвиток економічних процесів; переміщення господарської діяльності з легальної сфери економіки до тіньової. За даними Українського фонду підтримки реформ, тіньовий сектор економіки України сягнув наприкінці літа 1994 р. 60%. Монетарна маса, що перебувала поза банківським обігом, становила 40%.

Отже, у період 1991 — середини 1994 рр. віднайти оптимальну формулу реформування національної економіки не вдалося. Країна опинилася в кризовій ситуації. Проте українське суспільство випробувало різні підходи до реформування, набуло досвіду суспільних перетворень.

19.6. Реалізація нового соціально-економічного реформаційного курсу та його наслідки (друга половина 1994—2000 р.)

Економічна криза на початку 90-х років негативно вплинула на рівень життя та на соціальну структуру суспільства. Після лібералізації цін 1992 р. основна маса населення опинилася за межею бідності. Якщо 1990 р.

частка заробітної плати у валовому національному доході дорівнювала майже 60%, то 1993 р. вона знизилася до 39%, а 1994 р. становила лише 25—30%. Відбулося повне знецінення такої важливої державної гарантії оплати праці, як мінімальна заробітна плата. Так, якщо в розвинутих країнах середня заробітна плата, як правило, не перевищує мінімальну більш як у 3—4 рази, то в Україні в жовтні 1992 р. мінімальна плата була в 10 разів нижча від середньої в народному господарстві, а в листопаді 1993 р. взагалі становила лише 7% середньої заробітної плати. Різко зменшилася купівельна спроможність населення. Протягом 1991—1994 рр. вона фактично знизилася в 5 разів.

Економічні негаразди негативно позначилися на соціальній структурі України. Форсоване розшарування суспільства призвело до соціальної поляризації. Вже 1992 р. за межею бідності опинилося майже 64% населення, «середній клас» танув майже на очах, а кількість багатих становила 10%. Внаслідок цього різко зросло суспільне напруження між полюсами «багаті»—«бідні».

За цих обставин новообраний Президент Л. Кучма в жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Принципова новизна в трансформації економіки полягала у відмові від концептуальної тези «попередня стабілізація і лише згодом — реформування» та перехід до формули «прискорене реформування як єдина умова і основний засіб виходу з кризи та економічної стабілізації». У соціально-економічній політиці було визначено такі основні напрями та пріоритетні завдання:

1) фінансова стабілізація — послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;

2) регульована та контрольована державою лібералізація цін;

3) докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки на основі розширення приватного сектора;

4) децентралізація управління економікою;

5) лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, чітке визначення пріоритетів у регіональному спрямуванні зовнішньоекономічної політики;

6) соціальний захист, який передбачав докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування, передання через акції в приватне користування населення державного майна.

Перші кроки на шляху здійснення нового реформаційного курсу були швидкими і рішучими. Одна за одною вийшли урядові постанови про підвищення зарплат, пенсій і стипендій; про лібералізацію цін та експорту. Національний банк України видав постанову про уніфікацію курсу валют та монетаристські методи стримування інфляції. Все це значною мірою було зумовлено і тим, що принциповою вимогою Міжнародного валютного фонду, який вже 26 жовтня 1994 р. надав Україні першу частину позички, була саме лібералізація цін.

Реалізація нового соціально-економічного курсу виявила суттєві недоліки запропонованої ліберально-монетаристської моделі реформування: по-перше, ринок не може регулювати ціни природних монополістів; по-друге, глибокі структурні зміни неможливі лише на основі ринкових стимулів, вони відбуваються з допомогою державного програмування; по-третє, ринок погано розв'язує соціальні проблеми, а також проблеми невиробничої сфери. Недосконалий механізм соціальних компенсацій, пов'язаний з лібералізацією цін, не тільки не дав змоги розширити соціальну базу ринкових реформ, а й суттєво підірвав її, зробив проблематичною масову підтримку нового реформаторського курсу.

Ситуація вимагала певного перегляду стратегії 1994 р., її адаптації до змін, доповнення програмою антикризових дій. Вже у квітні 1995 р. у своєму Зверненні до Верховної Ради України Президент визнав потребу коригування реформ. Воно передбачало посилення керованості економікою, подолання кризи державної влади, активізацію соціальної політики та ін. У політичних колах пожвавилися дискусії щодо пошуку власної української моделі ринкового трансформування економіки, прагматичного врахування особливостей сучасного розвитку республіки. Ці ж ідеї лягли в основу програми антикризових дій, яку Президент обнародував у своїй доповіді з нагоди першої річниці Конституції. Основними положеннями програми були: прискорення приватизації; легалізація за рахунок лібералізації податкової політики тіньової економіки; активізація інвестиційного процесу; отримання максимального економічного ефекту від зовнішньої торгівлі; енергійний перехід аграрного сектора на рейки інтенсифікації виробництва; піднесення рівня ефективності використання енергоресурсів; економічне забезпечення пріоритетного розвитку соціальної сфери.

За роки реформ в економічній сфері відбулися глибокі якісні зрушення, зародилися та набрали силу позитивні тенденції та процеси. Було сформовано основні атрибути національної економіки — фінансову, податкову, митну, банківську та інші системи, що сукупно визначають основну економічну інфраструктуру державності. Відбувся перелом у реформуванні відносин власності. Набрав силу активний і незворотний процес розширення корпоративного та приватного секторів економіки. Станом на 1 січня 1999 р. форму власності змінили 61,8 тис. підприємств, у тому числі за період з 1994 по 1999 р. — 50,3 тис. На початок 2001 р. понад 70% загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. Значні зміни відбулися в аграрному секторі, де завершився перший етап земельної реформи — роздержавлення землі та її передання у власність юридичних осіб. Розпочалася реалізація головного завдання другого етапу реформи — формування реального власника на землю. На початок 2001 р. до 6 млн громадян стали власниками земельних ділянок (паїв). Їх загальний обсяг становить майже половину земельних угідь України. Отже, в аграрному секторі поступово формуються основи для реалізації головної мети земельної реформи — передання землі тим, хто її обробляє, і формування в перспективі ринку землі, перетворення її на товар.

Суттєві зрушення відбулися у сфері ціноутворення. У 1994 р. ще досить сильним був вплив традицій командної економіки. Зокрема, 70% цін регулювалося державою, дотації на комунальні послуги становили 95% від їх вартості, на хліб — 60%. Тоді країна мала два валютних курси — офіційно регульований та ринковий. Дефіцит бюджету автоматично покривався емісією Національного банку. Реалізація нового курсу дала змогу утвердити ринковий механізм ціноутворення, здійснити складний і болісний перехід до світових цін, запровадити ліберальний режим зовнішньої торгівлі, забезпечити товарну насиченість ринку та подолати хронічну дефіцитність національної економіки. Важливе значення для утвердження нових економічних відносин та зміцнення державності України мала проведена 1996 р. грошова реформа, що сприяла процесові валютної стабілізації.

Світова фінансова криза 1997—1998 рр. стала серйозним випробуванням реформ в Україні, економіка якої в силу різних причин зазнала слабшого удару, ніж економіка інших держав.

Після спаду світової фінансової кризи намітилося поступове зростання базових економічних показників в Україні. Протягом 2000 р. валовий внутрішній продукт (ВВП) зріс порівняно з відповідним періодом минулого року на 6%, обсяги промислового виробництва — на 12,9%, виробництво валової сільськогосподарської продукції — на 7,6 %. Порівняно з січнем—вереснем 1999 р. частка товарообмінних операцій (бартеру) зменшилась на 15,1%. Певні зрушення відбулися й у зовнішній торгівлі — з 1994 по 1998 р. експорт товарів та послуг зріс більш як у 1,2 раза і досяг майже 32 % ВВП. Протягом 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції із 187 країнами світу (в 1998 р. — з 164 країнами). Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами за результатами 2000 р. становило 648,1 млн дол.

Однак ці тенденції та явища не набули сталого характеру. Ситуація залишалась складною, адже в силу різних обставин наближення вітчизняної економіки до ринку супроводжується такими негативними процесами:

1. *Збереження та поглиблення структурних деформацій.* У 2000 р. частка базових галузей — металургії, хімії, енергетики, паливної промисловості (тобто найбільш капітало-, енерго- та трудомістких і водночас екологічно шкідливих виробництв) становила до 58%. (У розвинутих країнах питома вага паливно-енергетичного комплексу та металургії становить: у США — 25, Франції — 24, ФРН — 22%.) За світовими стандартами економіка, у структурі якої майже 60% належать базовим галузям, щодо темпів розвитку є безперспективною. Водночас виробничу структуру України ускладнило скорочення частки машинобудування: за 1990—1998 рр. вона скоротилася майже в три рази, і, за оцінками експертів, її стан є загрозливим для національної безпеки країни.

2. *Катастрофічний рівень фізичного та морального старіння основних виробничих фондів.* Реальне зношення основних засобів у провідних галузях сягає 60—70%. В енергетиці, на транспорті, в деяких інших галузях цей показник наблизився до критичної межі. Це поставило в надзвичайно складне становище переробні галузі, зумовило величезні виробничі втрати (20—25% загального обсягу потенційної кількості продовольства, яке не доходить до споживача).

3. *Неефективне використання реального економічного потенціалу.* За оцінками експертів, Україна порівняно з найрозвинутішими країнами світу має досить високий

рівень забезпеченості: сільгоспугіддями — 4-те місце, трудовими ресурсами — 5-те місце, науковим потенціалом — 4-те місце. Отже, українські виробники формально мають надзвичайно сприятливі стартові можливості для отримання конкурентних переваг на світовому ринку. Поки що ці можливості не реалізовуються, і за ефективністю використання факторів виробництва Україна посідає одне з останніх місць, помітно відстаючи від розвинутих країн світу. Зокрема, від Франції щодо використання сільгоспугідь — в 11 разів, трудових ресурсів — у 15 разів, основного капіталу — в 3 рази, наукового потенціалу — більш як у 20 разів.

4. *Низький рівень економічної свободи та високий — економічного ризику.* Це спричинено непослідовною урядовою політикою щодо іноземного капіталу, нестабільністю правового поля конкуренції, корумпованістю чиновників, внаслідок чого іноземні інвестори не поспішають вкладати кошти в українську економіку. На 1 липня 2000 р. загальний обсяг іноземних інвестицій за всі роки незалежності досяг 4,2 млрд дол., а, наприклад, Сінгапур (місто-держава площею 633 км^2) щорічно отримує інвестицій приблизно по 10 млрд дол.

6. *Загроза безпеці держави у сфері енергопостачання.* Україна належить до енергодефіцитних країн, оскільки за рахунок власних джерел паливно-енергетичних ресурсів вона задовольняє свої потреби лише на 47% (національні родовища забезпечують лише 10—12% потреб у нафті, 20—25% — у природному газі). Хоча Україна імпортує енергоносії з понад двадцяти країн світу, все ж більшість — з Росії. Але в практиці світової торгівлі нафтою та газом існує об'єктивна межа (в середньому 25% від потреби), перевищення якої означає, що економічна безпека під загрозою.

7. *«Тінізація» та криміналізація економіки.* За даними експертів, на початку 2001 р. тіньовий сектор становив до 60% економіки, приблизно 40% населення отримувало офіційно незареєстровані доходи. За роки незалежності незаконний експорт капіталу з України досяг 20 млрд дол.

8. *Загострення проблем у соціальному секторі.* Рівень життя населення України на рубежі XX—XXI ст. значно нижчий від світових стандартів. За даними Статистичного бюро Європейської комісії, індекс купівельної спроможності громадян України становить лише 17% від прийнятого за європейську норму. Калорійність харчування

населення України на 7—10 % нижча за норми. За низького рівня споживання основних продуктів населення України витрачає на харчування 68—75% доходів, малозабезпечені родини — до 90%. А в США та Франції питома вага витрат на харчування в доходах родин становить 18—20, Італії — 18—19, Японії — 25%. За індексом людського розвитку (ІЛР), який інтегрує в собі ВВП на душу населення, показники освіти та здоров'я, серед 175 країн Україна посіла 95-те місце.

Помітно дестабілізовувало суспільство прогресуюче поглиблення майнової диференціації. Так, якщо в Чехії, Угорщині, Польщі доходи 10% найбагатших сімей перевищували відповідні доходи бідних у 4,5—5,5 раза, то в Україні — більш як у 10 разів. Дедалі серйознішою для суспільства стає проблема зайнятості.

Вищеперелічені проблеми в економіці, непослідовність і гальмування реформ зумовлені постсоціалістичним синдромом, складнощами перехідного періоду, недостатнім ступенем обґрунтованості економічних реформ, спробами механічного застосування західних моделей без врахування національно-історичних особливостей, невідповідністю правової бази економічним реаліям, жорстким протистоянням між гілками влади, опором реформам з боку опозиційних сил, недосконалим механізмом соціальних компенсацій; глобальною фінансовою кризою 1997—1998 рр. тощо.

Спробу певної корекції реформ засвідчив виступ Президента України Л. Кучми на науковій конференції «Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку» 20 листопада 2000 р. Підкреслювалось, що в стратегії реформ слід перенести акцент на якісні показники, це забезпечить стабільне кількісне економічне зростання. Оскільки цивілізоване поглиблення ринкових перетворень можливе лише на основі утвердження повноцінного громадянського суспільства, процес демократизації всіх сфер суспільного життя в Україні має стати більш динамічним, перейти в логічне, осмислене русло.

Базовими пріоритетами економічної політики, націленими на суттєве коригування моделі реформ і формування стратегії випереджаючого розвитку, були проголошені:

1) зміцнення дієздатності держави на основі реалізації адміністративної та конституційної реформ;

2) створення належної законодавчої бази та стабільних правил як основи економічної діяльності;

3) зміцнення позицій національного капіталу, відповідального за долю держави, його консолідація й централізація;

4) утвердження в економіці конструктивного конкурентного середовища;

5) обмеження тіньової економічної діяльності та впливу олігархічних структур;

6) відмова від спроб стабілізувати економіку винятково монетарними засобами, застосування комплексного підходу, в основі якого — всебічне узгодження шляхів розвитку грошово-кредитної політики із завданнями реальної економіки;

7) децентралізація владних повноважень, посилення ролі регіонів, розширення їх прав і повноважень.

19.7. Специфіка взаємодії культури та суспільства в умовах перехідного періоду

Історичний досвід переконує, що в переломні моменти можна досягти суспільної гармонії лише тоді, коли паралельно з радикальними перетвореннями в політиці, економіці, соціальній сфері відбуваються адекватні зрушення в культурі. Адже внаслідок діалектичної взаємодії із суспільством культура є, по-перше, індикатором суспільного розвитку (відображає стан морального здоров'я суспільства, рівень економічних і політичних свобод, характеризує його духовний потенціал); по-друге, синтезатором суспільного досвіду (сягаючи корінням у традиції попередніх поколінь, органічно поєднує позитивний досвід минулого із сучасним, враховує тенденції майбутнього); по-третє, стабілізатором суспільних процесів (перебуваючи під значним впливом пануючого типу суспільних відносин, економічного укладу політичного режиму, соціально-класової структури, етнічних і національних відносин, культура активно впливає на духовну архітектоніку суспільства, шляхом періодичної радикалізації або стабілізації громадської думки активізує або гальмує суспільні процеси в різних сферах життя, намагаючись забезпечити суспільну гармонію при переході до нових орієнтирів, пріоритетів, шкали цінностей); по-четверте, інтегратором суспільних сил (культура має здатність об'єдну-

вати людей незалежно від їхньої світоглядної та ідеологічної орієнтації, національної належності в певні соціальні спільноти, а народи — у світову цивілізацію).

Питання про державну підтримку розвитку культури, про використання культурної політики як ефективного інструменту оновлення суспільства надзвичайно гостро постало в Україні після проголошення незалежності. Адже саме з цього моменту дедалі більшої сили і розмаху в духовно-культурному житті набули три суперечливі процеси:

1) перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки;

2) повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття;

3) проникнення та адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, кризи національної ідентичності, втрати почуття історичної перспективи і зниження рівня самооцінки нації. Дослідники назвали цей феномен «культурним шоком у посткомуністичних суспільствах». Його загальними рисами, характерними для більшості країн перехідного періоду, є ерозія системи соціальної мотивації, зростання моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтація суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним «порядком».

Закономірно, що відмова, бодай навіть часткова, від старої шкали цінностей вивела суспільство із рівноваги, а відсутність чіткої нової системи цінностей не давала йому змоги стабілізуватися. За цих умов гасло духовного відродження абсолютно логічно було висунуто на передній план. Суть його полягала в пошуку в глибинах історії та національної традиції надійної та стабільної світоглядної опори, яка була вкрай необхідна в умовах перехідного періоду. На жаль, на початковому етапі державотворення в Україні відродження розглядалось як механічне відтворення, своєрідна реконструкція минулого. А час диктував необхідність переходу від романтичної концепції відродження до прагматичної, суть якої полягає не лише в піднятті на авансцену суспільного життя цілих пластів народної культури, добутих з глибин історії, а й у витон-

ченому, диференційованому підході до історичного досвіду, національної традиції, знаходженні в минулому самобутніх зародків національного саморозвитку, чинників прогресу, інших можливостей надання суспільству динамічності, які в силу історичних обставин були забуті, втрачені або свідомо знищені й залишилися нереалізованими.

Іншою серйозною проблемою духовно-культурного життя сучасної України є проникнення й адаптація на національному ґрунті системи цінностей західної цивілізації. Ця проблема має два аспекти: створення умов для органічного засвоєння нових прогресивних ідей суспільною свідомістю і вироблення стійкого імунітету проти антикультури.

Отже, для взаємодії культури та суспільства в умовах перехідного періоду характерні різновекторність та багатоплановість. Культурний чинник активно впливає на суспільний розвиток, а суспільство вносить серйозні корективи в динаміку культурного процесу.

19.8. Основні тенденції розвитку сучасної української культури

Основою самовідтворення культури є освіта. Наприкінці XX ст. її зміст, форми суттєво відставали від основних тенденцій розвитку цивілізації, слабо були зорієнтовані на перспективи цього процесу. Гостра потреба кардинальних змін у сфері освіти зумовила проголошення в 1988 р. «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи». Нової моделі вітчизняної освіти потребувала поява на політичній карті світу незалежної України. Ця модель, відповідаючи реаліям посттоталітарного суспільства, мала стати національно зорієнтованою, органічно вписавшись у загальносвітові процеси.

У листопаді 1993 р. Кабінет Міністрів затвердив програму «Освіта» («Україна XXI століття») щодо кардинальної реконструкції всієї системи освіти, яка передбачає:

1) децентралізацію управління освітою;

2) диференціацію, гуманізацію, індивідуалізацію навчально-виховного процесу;

3) безперервність освіти та варіативність навчальних планів і програм;

4) переорієнтацію сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості й створення для цього відповідних умов у суспільстві.

Плановані зміни мали бути доволі масштабними, адже стосувалися понад 48 тис. закладів та установ, у яких навчалося майже 15 млн учнів та студентів.

У процесі реформування всіх ланок освіти наголос було зроблено на:

1) деідеологізації й демократизації навчального процесу;

2) зв'язку освіти з національною історією, культурою і традиціями;

3) забезпеченні свободи творчості педагогам-новаторам;

4) урізноманітненні системи навчальних закладів з метою врахування інтересів і нахилів підростаючого покоління, а також реальних потреб суспільства. Для перспективного розвитку здібностей обдарованих дітей розгорнули свою роботу 236 гімназій, 208 ліцеїв, 26 колегіумів, 1040 навчально-виховних комплексів. Вже в середині 90-х років у системі вищої освіти виникло майже 500 недержавних навчальних закладів, 100 з яких було акредитовано, тобто отримали юридичний статус;

5) поступовому приведенні у відповідність мови навчання в школах до етнічного складу населення. Якщо в 1991 р. українською мовою навчалося лише 49,3% школярів, то через десять років — 67,4%. Для задоволення мовних потреб представників інших національностей в Україні працюють 2,4 тис. шкіл з російською мовою навчання, 11 — молдавською, 107 — румунською, 67 — угорською, 9 — кримськотатарською, 3 — польською, 2,3 тис. шкіл — з двома і трьома мовами навчання.

Але очікуваних кардинальних змін у системі освіти не відбулося. Більше того, як і все суспільство, освіта потрапила в зону глибокої кризи, що засвідчує:

1) залишковий принцип фінансування. У 1992 р. частка консолідованого бюджету на розвиток освіти становила — 12,6%, у 1994 р. — лише 9,5%;

2) невідповідність матеріальної бази освіти оптимальним нормативам і потребам суспільства. За 1985—1995 рр. кількість закладів освіти, що проводили заняття у дві-три зміни, зросла майже на 1,5 тис. У 1994 /95 навчальному році школи були забезпечені підручниками тільки на 40% від потреб, технічними засобами навчання — лише на 7—10%;

3) падіння соціального престижу педагогічної діяльності;

4) загострення кадрової проблеми. Вже на початку 1995 р. через низьку соціальну захищеність загальноосвітні

школи втратили 46 тис. учителів. У професійній школі не вистачає 25% майстрів виробничого навчання. Лише протягом 1994/95 навчального року із вузів пішло 7 тис. викладачів, більшість з них — кандидати та доктори наук.

Наприкінці 2000 р. процес реформування освіти в Україні вступив у нову фазу свого розвитку. На початку вересня було обнародувано проект «Концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи». Її поява обґрунтовувалася тим, що інтеграція і глобалізація соціальних, економічних та культурних процесів, перспективи розвитку української держави на потребують випереджаючого, глибокого оновлення системи освіти. Суть змін становлять демократизація, індивідуалізація та прагматизація навчального процесу.

Зміст нової освітньої концепції передбачає:

1) перехід до 12-річної системи освіти в середній школі, як умови для інтелектуального, соціального, морального й фізичного розвитку й саморозвитку учнів, виховання громадянина-патріота, створення надійного фундаменту для формування демократичного суспільства;

2) зростання в навчальному процесі вміння здобувати інформацію з різних джерел, переробляти й застосовувати її для індивідуального розвитку й самовдосконалення людини;

3) посилення практичного й виховного спрямування освіти;

4) диференціацію та індивідуалізацію навчання і виховання учнів, створення умов для їх саморозвитку й самовизначення, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей;

5) забезпечення безперервності освіти молоді;

6) зростання значення в житті загальноосвітньої школи органів громадського самоуправління (учнівські збори, батьківські збори, опікунська рада, наглядова рада тощо) та колегіального органу управління (педагогічна рада);

7) посилення виховної та організаторської функцій вчителя, стимулювання діалогової форми спілкування з учнями, переходу від авторитарної педагогіки до педагогіки особистісно зорієнтованої, комунікативної.

Складовою духовної культури, формою суспільної свідомості є наука, потенціал якої в Україні порівняно високий. Загальна чисельність наукових кадрів у 1994 р. була вдвічі більшою, ніж у Франції, й становила майже 300 тис. осіб, з яких понад 80 тис. — доктори і кандида-

ти наук. Найавторитетнішим науковим центром є Академія наук України, яка у 1994 р. отримала статус національної. Останнім часом більш як у 20 разів зросла кількість прямих угод про співробітництво між зарубіжними та українськими науковими центрами.

Проте негативні тенденції, які загострилися в останні десятиліття XX ст., визначають становище і на початку XXI ст. До них належать:

1) постійне зниження витрат на науку у внутрішньому валовому продукті. Так, якщо в 1991 р. планові витрати на науку з державного бюджету становили 3,1% ВВП, то 1995 р. — 0,62 %, а в 1999 р. взагалі лише 0,4%. У результаті за внутрішніми валовими витратами на одного науковця Україна поступається: Греції — у 8 разів, Туреччині — в 2,5 раза, США та Великобританії — в 50 разів;

2) невпинне падіння рівня наукоємності валового внутрішнього продукту України, який є показником динаміки економічних перетворень. Протягом 1991—1999 pp. цей показник знизився в 2,2 раза;

3) недостатня матеріальна база, обмежений доступ до новітньої наукової інформації. Відсутність належного фінансування зумовила відставання українських науково-дослідних установ за оснащеністю засобами автоматизації, науковими приладами, матеріалами, літературою від однопрофільних установ розвинутих країн щонайменше на 10—15 років. Вітчизняні науковці оснащені обладнанням та інформацією в 100 разів менше, ніж їхні західні колеги, а доступом до найновішої інформації володіє лише 1% фахівців;

4) зниження ефективності функціонування наукових установ. Якщо в 1990 р. принципово нові технічні рішення на рівні винаходу містила кожна четверта розробка вітчизняних науковців, то в 1994 р. — лише кожна шоста. Питома вага розробок, які за своїми техніко-економічними характеристиками перевищували кращі світові аналоги, знизилася до 4,1% порівняно з 6% 1990 р. Понад 90% нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Фундаментальні дослідження поступаються місцем прикладним, що в перспективі може призвести до значного відставання від інших країн на магістральних наукових напрямах;

5) внутрішній і зовнішній «відплив умів». Щороку внаслідок міграції Україна втрачає до 10 тис. дипломованих спеціалістів. Цей процес веде до катастрофічних втрат.

Адже підготовка спеціаліста з вищою освітою, вченим ступенем та втрачена вигода від його використання обходиться, за розрахунками фахівців ООН, у 300 тис. дол. А процес деградації науки може стати незворотним, якщо країну залишать 10—15% найперспективніших молодих спеціалістів. Не менш загрозливий і внутрішній «відплив умів». За останні роки понад 20% науковців перейшли працювати в комерційні структури.

Суперечливі процеси спостерігаються й у сфері літератури та мистецтва. Українській літературі вже повернено донедавна забуті й заборонені імена. На книжкових полицях з'явилися твори літераторів української діаспори. Це сприяє формуванню в читача цілісного уявлення про українську літературу, повертає українському народові неоціненний для подальшого розвитку художньо-естетичний досвід.

Ознака сучасності — висока політизація суспільства. За цих обставин зростає роль пристрасного слова публіциста. Болючі проблеми сьогодення — перегляд, переосмислення та переоцінка пануючих донедавна поглядів; пошук нових ідеалів та орієнтирів, мовна політика держави; екологічні негаразди тощо — тематика публіцистичних творів найавторитетніших у суспільстві письменників.

Характерними рисами літературного процесу сьогодення є утвердження світоглядно-естетичного плюралізму; творчий пошук, що виявляє себе в розширенні жанрового і стильового спектра літератури; збереження і творче осмислення традицій; синхронний розвиток та взаємодія традиції, авангарду, модерну та постмодерну; осмислення місця й ролі митця в літературі та суспільному житті.

Життєздатність та перспективу вітчизняної літератури засвідчує поява нової генерації літераторів.

Суттєво впливає на розвиток літературного процесу, на формування наукового потенціалу держави рівень книговидавництва. У червні 1997 р. було прийнято Закон України «Про видавничу справу», що створив засади юридичного унормування видавничої діяльності й передбачив державну підтримку видавничої справи, зокрема з питань пільгового оподаткування. Але цей закон не був юридичним актом прямої дії, тому запровадження пільгового оподаткування у сфері книговидання було можливе лише за внесення відповідних змін до податкового законодавства. У Росії ще 1995 р. було прийнято федеральний закон «Про державну підтримку засобів масової інформації та книгодрукування Російської Федерації», що

звільняв практично від усіх податків книговидання, пресу і поліграфію. Ця модель книговидавництва поширена в багатьох країнах світу і є доволі життєздатною та перспективною. У 2000 р. в Росії було видано 3,2 книги на одного жителя в рік, а в Україні — лише 0,4—0,5, у Білорусі — до 7, Польщі — 9,5, Німеччині — 12.

Попри економічні негаразди розвивається національний театр. Щороку глядачі України мають змогу побувати на тридцяти тисячах вистав. Український театр намагається утвердитися в європейському культурному просторі. Це засвідчують гастролі Національного академічного драматичного театру імені І. Франка в Німеччині, Львівського академічного театру імені М. Заньковецької — у Великобританії, участь вітчизняних театрів у багатьох міжнародних фестивалях. Традиційними стали зарубіжні гастролі колективів Національної опери, театрів опери та балету Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси, Харкова. Голоси вітчизняних оперних співаків А. Кочерги, В. Лук'янець, В. П'ятнички, А. Шкургана звучать на найпрестижніших сценах Європи. Донецьк став місцем проведення Міжнародного конкурсу артистів балету. На сцені Національної опери набуває авторитету і Міжнародний конкурс артистів балету імені Сержа Лифаря.

Складна ситуація у сфері кінематографу. Ще десять років тому на державних кіностудіях знімалося до 50 повнометражних ігрових, 12 анімаційних і до 500 короткометражних фільмів щороку. Нині порівняно з 1988 р. виробництво фільмів скоротилося в 20 разів, а чисельність кіноустановок — більш як удвічі, щорічне відвідування кінотеатрів помітно зменшилося. Поступово із свідомості громадян нашої республіки зникає поняття «рідне кіно». Попри те фільм «Лебедине озеро. Зона» (С. Параджанов, Ю. Ільєнко) 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди найпрестижнішого у світі Каннського кінофестивалю. Фільми «Фучжоу» Ю. Ільєнка, «Астенічний синдром» К. Муратової та «Голос трави» Н. Мотузка мали значний резонанс на кінофестивалях у Каннах, Роттердамі, Берліні. Успіхом вітчизняних кінематографістів став фільм В. Криштофовича «Приятель небіжчика».

Динамічні процеси відбуваються в царині популярної української музики. Молоді виконавці дедалі впевненіше заявляють про себе на фестивалях «Червона рута», «Таврійські ігри», «Доля» (Чернівці), «Мелодія» (Львів), «Оберіг»(Луцьк), «Тарас Бульба» (Дубно) тощо.

У сфері культури активно розвиваються міжнародні зв'язки, що сприяє поширенню української культури у світі. Після здобуття незалежності десятки країн світу уклали з Україною угоди про культурну співпрацю. Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами має контакти з 900 громадськими організаціями і понад 300 відомими громадськими діячами із 102 країн світу. Товариство культурних зв'язків із українцями за кордоном «Україна» співпрацює з 50 організаціями зарубіжних українців, країн Європи, США, Канади, Латинської Америки, Австралії. Протягом 1992—1993 рр. понад 100 українських творчих колективів побувало на гастролях за кордоном.

Водночас за останнє десятиліття у культурній сфері не вдалося подолати деструктивні тенденції, найпомітніші серед яких:

— маргіналізація культури;

— скорочення мережі установ культури;

— повільне формування правових засад культури, мистецтва, які відповідали б сучасним світовим вимогам та особливостям українського культурного процесу;

— обмежене фінансування культури;

— комерціалізація культурної сфери, що за відсутності стійких традицій меценатства поставило на межу виживання значну частину творчих колективів, спричинило домінування грошей над естетичними ідеалами;

— прогресуюча культурна деградація населення.

Характерною особливістю сучасного стану культури є неоднозначність процесів у гуманітарній сфері. Так, домінування плюралізму в духовному розвитку суспільства дає змогу ознайомити широкий загал із шедеврами світової культури, які раніше з ідеологічних причин були недоступними; стимулює творчу активність митців. Але водночас плюралізм відкриває шлях для проникнення в духовну сферу антикультури. Пропагуючи насилля, антигуманність, вона за відсутності стійкого культурного імунітету становить серйозну загрозу для суспільства. Це зумовлює потребу радикальних, але виважених, далекоглядних і продуманих змін.

19.9. Характерні риси релігійного життя

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років в Україні розпочався своєрідний «релігійний ренесанс», виявами якого стали відродження релігійного життя, виникнення значної кількості релігійних общин, реставрація та відновлення функціонування давніх, спорудження нових храмів, збільшення набору до духовних закладів освіти тощо. Це було зумовлено зняттям заборон на релігійне життя, забезпеченням державою реальних гарантій свободи совісті; загостренням суспільних проблем; частковою втратою старих ідеологічних орієнтирів та цінностей; різновекторними пошуками духовної опори в житті; поверненням до споконвічних духовних цінностей.

Численні соціологічні дослідження свідчать про помітне зростання релігійного чинника в суспільному житті, посилення релігійності населення (нині кожен третій громадянин України вважає себе віруючим). Релігійну ситуацію в країні в останні роки XX ст. характеризували зростання кількості релігійних громад, значне розширення спектра конфесій, напрямів. Так, якщо до 1985 р. в республіці існувало 5,5 тис. релігійних громад 18 конфесій та напрямів, то на початку 1995 р. в Україні діяло вже майже 16,5 тис. громад 67 конфесій, напрямів, на 1 січня 2000 р. функціонувало до 23,5 тис. громад 90 конфесій та напрямів.

Водночас у духовній сфері існують і серйозні проблеми. Однією з найболючиших є глибокий розкол у православ'ї, яке в Україні поділене на три конфесії:

— Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ—МП) — приблизно 8,5 тис. громад;

— Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ—КП) — 2,5 тис. громад;

— Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) — приблизно 1 тис. громад.

Конфесійна роз'єднаність не сприяє консолідації суспільства, сіє протистояння в українських землях.

Іншою, не менш складною, проблемою є значна політизація релігійної сфери. З одного боку, сама релігія активно виходить на політичну арену, про що свідчить поява Української християнсько-демократичної партії (1990), Української християнської партії жінок (1991), з іншого — політика проникає в релігійну сферу. Вже звич-

ною стала практика опори окремих політиків та партій на релігійні організації з метою розширення електорату.

Неподинокими є конфлікти між греко-католиками і православними та всередині православної конфесії. Приводом до міжконфесійних зіткнень найчастіше стають поділ сфер впливу, боротьба за лідерство, культові приміщення, майно.

Особливостями релігійного життя України є, по-перше, порівняно високий рівень релігійної активності населення: в Україні на кожну релігійну общину припадає в середньому 2387 осіб, що в 4 рази більше, ніж у Росії, і вдвічі перевищує рівень Білорусі; по-друге, територіальна нерівномірність поширення релігії: тривала роз'єднаність українських земель, перебування в складі держав із різним соціальним устроєм, культурою, особливостями духовного розвитку позначилися не тільки на ареалі поширення релігії, її конфесійній палітрі, а й на інтенсивності релігійного життя; по-третє, активний перехід віруючих із одних конфесій в інші: якщо на момент проголошення незалежності в Україні до православ'я належало 70% загальної чисельності релігійних громад, протестантизму — 27%, а кількість римо-католицьких не перевищувала 2%, то нині православні віруючі становлять лише 52% загальної кількості релігійного населення країни, прихильники протестантизму — 25, а прибічники двох гілок католицької церкви (УГКЦ та РКЦ) — 21%.

Сучасна релігійна ситуація характеризується відродженням та активізацією діяльності церков національних меншин. Останнім часом виникло багато релігійних організацій та об'єднань, що належать до «нетрадиційних культів». Зокрема, набули поширення Корейська методистська церква, релігійні громади Товариства Свідомості Крішни, буддистів, віри Бахаї, даосистів, ведантистів та ін. Значна кількість релігійних угруповань перебуває в «окультному підпіллі». Так, за деякими даними, в одному лише Києві діє до 140 незареєстрованих об'єднань.

Розгортанню та поглибленню релігійного ренесансу в Україні сприяв візит Папи Римського, який відбувся в червні 2001 р.

Отже, сучасному розвиткові релігії в Україні притаманні такі риси:

— помітне зростання релігійного чинника в суспільному житті;

— посилення релігійності населення;

— швидке збільшення кількості релігійних громад;

— поліконфесійність, розширення **спектра конфесій,** напрямів і тлумачень;

— глибокий розкол у православ'ї;

— політизація релігійної сфери, міжцерковні конфлікти;

— територіальна нерівномірність поширення релігійних організацій;

— відродження та активізація діяльності церков національних меншин;

— поява в релігійному спектрі країни значної кількості нетрадиційних культів.

19.10. Роль національної ментальності в житті суспільства

Під ментальністю (менталітетом) розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальновизнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона є глибинним джерелом мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій.

Як правило, ментальність формують такі чинники: географічне середовище, політичні інститути і соціальні структури суспільства, культура, традиції. Характерно, що ментальність — це не винятково пасивний об'єкт, своєрідний наслідок сумарної дії названих чинників. Вона сама є активним фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, але малопомітним, оскільки імпульси, які вона посилає народу чи окремій людині, йдуть з глибин історії, з глибин підсвідомого. Зберігаючи в закодованій формі на рівні підсвідомості історичний досвід народу, ментальність ніби знаходиться у будці суфлера. Тобто її наявність на політичній сцені відчувається в поведінці та репліках головних героїв, проте сама вона перебуває у затінку.

Характерні риси та особливості української ментальності зумовлені низкою чинників:

1. *Геополітичне становище: між Заходом і Сходом.* Саме воно зумовило маргінальність, двоїстість української ментальності. Їй притаманне поєднання індивідуаліз-

му, характерного для західної орієнтації, і східної чуттєвості та емоційності.

2. *Домінуючий вплив двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського та козацького.* Найглибинніші пласти української ментальності закладені, безперечно, землеробством, яке з найдавніших часів було заняттям українців як автохтонного етносу. Саме воно визначило особливості їхнього світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до однієї території (ландшафту), детерміновані природними циклами і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена в традиціях та мові, ця інформація крізь століття зумовлює такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди.

Землеробська культура, залишки матріархату в родинних стосунках зумовили пріоритетну роль жінки. Внаслідок цього соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися в координатах землеробської культури під домінуючим впливом жінки, на противагу Західній Європі, де переважав патріархальний тип родин. Активність, яскраво виражені волелюбність і демократизм, пріоритет чоловіка почали фіксуватись і закріплюватися в українській ментальності з появою на історичній сцені оригінального етносоціального утворення — козацтва.

Отже, для української ментальності характерна двоїстість, яка, з одного боку, базується на поєднанні в ній західних і східних начал, з іншого — на протиставленні двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського і козацького. Ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові — до ненависті, від ейфорії — до розпачу, а також у певній непослідовності дій.

3. *Багатовікова відсутність власної держави.* Це суттєво деформувало український національний характер, зумовило гіперболізацію зовнішніх чинників, покладання на них провини за численні свої біди. Тривала відсут-

ність в українського народу власної держави відбилася в національній ментальності як трагедія людини, яка є хазяїном землі (в розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою та ін.), але через дію зовнішніх сил не може бути вільним господарем. Саме з цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

4. *Тривала роз'єднаність українських земель.* Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших держав вплинуло на культуру, традиції, побут українців. Саме це є основою такої риси сучасної української ментальності, як відсутність почуття національної єдності. Наприклад, на ментальність галичан суттєво вплинула західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька та польська. Важливим чинником їхнього життя була греко-католицька церква. На думку багатьох спеціалістів, для жителів Галичини більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності. Крім того, ментальності галичан притаманні певний консерватизм, скерований на увіковічнення в незмінному вигляді основних національно-етнічних цінностей, а також активне виявлення національних почуттів, патріотизму.

Що ж стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то для них, через певні історичні обставини, головною метою було, як правило, не національне, а соціальне визволення. Провідними рисами ментальності в цьому регіоні були: колективізм, анархізм, віра в доброго і мудрого правителя, який наведе порядок; порівняно слабшими — національні патріотичні почуття, звичка до копіткої праці.

Отже, слушною є думка про те, що нині є всі підстави говорити не тільки про особливості української ментальності загалом, а й про її своєрідність у різних регіонах України.

5. *Цілеспрямоване знищення й денаціоналізація української еліти.* Конформізм частини її звужували коло генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої української культури, політичних лідерів та провідників народу. Це, з одного боку, посилювало консервативність української ментальності як засобу захисту вже набутих національних цінностей від чужих впливів, з іншого — поглиблювало недовіру до власної еліти, яка може запродатися знову.

6. *Нашарування «радянської» ментальності.* Тривале перебування українського народу в жорстких рамках тоталітарного суспільства лишило свій слід в національному генетичному коді. «Родимі плями» тоталітаризму наявні в психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень виділяють такі основні риси «радянської» ментальності: пасивність особи — відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, напоказ, головне — створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості — відчуття власної нездатності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм — перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність — надія на вирішення проблем ззовні, на чиюсь гуманітарну допомогу[1].

За сучасних умов ментальність продовжує відігравати свою не дуже помітну, на перший погляд, але важливу роль. Завдяки особливостям української ментальності (певному консерватизму, уповільненості, зваженості), незважаючи на кризовий стан, в державі не відбувається соціального вибуху. Водночас саме ці особливості національного характеру українців є серйозною перешкодою на шляху реформ, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки, здійснити прорив на якісно новий рівень суспільного життя.

Реформування суспільства — це завжди складний процес. Світовий досвід вивів своєрідну формулу успіху модернізації: «Синтез чужих досягнень і власних традицій». На перший погляд, вона надзвичайно проста, проте саме з неї випливають важливі правила, що забезпечують гармонію, органічний резонанс «свого і чужого»:

1) новітні ідеї повинен відносно легко і безболісно усвідомлювати широкий загал;

2) новації повинні органічно продовжувати і розвивати віками усталені національні традиції;

3) черговість і темпи впровадження новацій визначаються мірою їхньої вплетеності в мережу віками вироблених і закорінених у національній свідомості цінностей.

[1]Див.: Власюк О., Парахонський Б., Пирожков С. Людський вимір: реалії та перспективи України // Політика і час. — 1995. — № 2. — С. 35.

Отже, ретельне врахування характерних рис та особливостей національної ментальності — необхідна умова при розробці як стратегічного плану, так і тактичної лінії реформування суспільства. У разі невиконання цієї вимоги надзвичайно реальною стає загроза відчуження народу від процесу соціальних перетворень.

19.11. Формування концепції зовнішньополітичного курсу

Основні засади зовнішньої політики Української держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України (липень 1990 р.), у якій визначено демократичний і миролюбний зовнішньополітичний курс. Декларовані принципи набули більш реального змісту після проголошення незалежності та розпаду СРСР. Починається якісно новий етап зовнішньополітичної діяльності України. Перед нею на міжнародній арені відкривається потенційна можливість перетворитись із об'єкта геополітики на повноцінного суб'єкта, що самостійно вирішує власну долю.

Відправним моментом у процесі переходу зовнішньополітичної діяльності республіки на засади самостійності та рівноправності в міжнародних відносинах стало визнання України державами світового співтовариства. Для обґрунтування власної лінії на міжнародній арені 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». Цей документ визначив національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, засади, на яких реалізовувалася зовнішньополітична діяльність.

Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток її як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; входження національного господарства до світової економічної системи для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України; створення іміджу України як надійного і передбачуваного партнера.

У цьому документі вказувалося, що Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав. Республіка не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, як і не визнає територіальних претензій до себе. Пріоритетними сферами зовнішньополітичної діяльності визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві, а також в межах СНД, активна участь у діяльності ООН; дієва співпраця з державами Європейської співдружності та НАТО.

В основу моделі зовнішньої політики 1991—1994 рр. було покладено принцип «балансу інтересів», що зумовлено геополітичним становищем України, її залежністю від партнерів по СНД, суперечливими внутрішніми політичними процесами, уповільненим темпом економічних реформ тощо.

Після президентських виборів 1994 р. розвиток зовнішньої політики України пішов шляхом модифікації, розстановки нових акцентів у пріоритетах. Базовими принципами модифікації було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм.

Зміна базових принципів серйозно вплинула на трансформацію моделі зовнішньої політики України в цілому. Наша держава має свої інтереси і на Заході, і на Сході, її географічне розташування та структура економіки визначили для неї не роль «санітарного кордону», а мосту для взаємного проникнення і збагачення східної і західної культур. Щоб мати змогу впливати на цей процес, Україна має бути представлена як у європейських структурах, так і в СНД.

Визнання особливого значення відносин України з Росією в новій зовнішньополітичній моделі не означає дистанціювання від Заходу. Навпаки, лише забезпечення співробітництва із західними країнами, не менш масштабного, ніж з Росією, дасть змогу утвердити самостійність української держави.

Зовнішня політика України стала спробою не тільки максимально прагматично підійти до задоволення потреб та інтересів нашої держави, а й намаганням врахувати специфічні риси менталітету, традиції та зовнішньополітичні орієнтації населення. Протягом століть територія України була поділена між кількома державами, і тому населення Східної й Північної України більше тяжіє до тісних контактів з Росією, а жителі Західної України —

до зв'язків із країнами Центральної і Західної Європи. Реалізувати і гармонійно поєднати ці орієнтації можна, проводячи активну зовнішню політику як у східному, так і в західному напрямах.

Важливим аспектом у процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу стало прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила принципи зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки нашої держави.

У своїй інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма в черговий раз підтвердив стратегію багатовекторної політики нашої держави. Серед магістральних напрямів значилися США, ЄС, та Росія, які, на думку українського керівництва, не заперечують, а доповнюють один одного: підтримання добрих відносин зі Сходом є надійною запорукою успішного просування України на євроінтеграційному шляху, а її європейський вибір, у свою чергу, служить орієнтиром демократичного розвитку для інших держав СНД, а отже — гарантією стабільності на східних кордонах.

На початку 2001 р. Україна підтримувала дипломатичні відносини із 153 країнами світу. На цей час за кордоном діяло 55 українських посольств, 8 постійних представництв при міжнародних організаціях, 10 генеральних консульств.

Протягом 1991—2000 рр. активно відбувалися вироблення та апробація концепції зовнішньополітичного курсу незалежної України. На першому етапі (1991—1994) в його основу було покладено принцип «балансу інтересів», але перевага надавалася швидкій інтеграції в європейські структури. З 1994 р. у зовнішньополітичному курсі провідними принципами було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм. В основу зовнішньополітичної моделі України покладено концепцію «мосту між Заходом і Сходом».

19.12. Альтернативні варіанти геополітичної орієнтації України

Поступове усвідомлення національних інтересів, пошуки оптимальної концепції безпеки в умовах боротьби різних політичних сил зумовили багатовекторність української зовнішньої політики в перші роки незалежності. Фахівці називають п'ять імовірних зовнішньополітичних

У цьому документі вказувалося, що Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав. Республіка не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, як і не визнає територіальних претензій до себе. Пріоритетними сферами зовнішньополітичної діяльності визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві, а також в межах СНД, активна участь у діяльності ООН; дієва співпраця з державами Європейської співдружності та НАТО.

В основу моделі зовнішньої політики *1991—1994* рр. було покладено принцип «балансу інтересів», що зумовлено геополітичним становищем України, її залежністю від партнерів по СНД, суперечливими внутрішніми політичними процесами, уповільненим темпом економічних реформ тощо.

Після президентських виборів 1994 р. розвиток зовнішньої політики України пішов шляхом модифікації, розстановки нових акцентів у пріоритетах. Базовими принципами модифікації було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм.

Зміна базових принципів серйозно вплинула на трансформацію моделі зовнішньої політики України в цілому. Наша держава має свої інтереси і на Заході, і на Сході, її географічне розташування та структура економіки визначили для неї не роль «санітарного кордону», а мосту для взаємного проникнення і збагачення східної і західної культур. Щоб мати змогу впливати на цей процес, Україна має бути представлена як у європейських структурах, так і в СНД.

Визнання особливого значення відносин України з Росією в новій зовнішньополітичній моделі не означає дистанціювання від Заходу. Навпаки, лише забезпечення співробітництва із західними країнами, не менш масштабного, ніж з Росією, дасть змогу утвердити самостійність української держави.

Зовнішня політика України стала спробою *не тільки* максимально прагматично підійти до задоволення потреб та інтересів нашої держави, а й намаганням врахувати специфічні риси менталітету, традиції та зовнішньополітичні орієнтації населення. Протягом століть територія України була поділена між кількома державами, і тому населення Східної й Північної України більше тяжіє до тісних контактів з Росією, а жителі Західної України —

до зв'язків із країнами Центральної і Західної Європи. Реалізувати і гармонійно поєднати ці орієнтації можна, проводячи активну зовнішню політику як у східному, так і в західному напрямах.

Важливим аспектом у процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу стало прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила принципи зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки нашої держави.

У своїй інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма в черговий раз підтвердив стратегію багатовекторної політики нашої держави. Серед магістральних напрямів значилися США, ЄС, та Росія, які, на думку українського керівництва, не заперечують, а доповнюють один одного: підтримання добрих відносин зі Сходом є надійною запорукою успішного просування України на євроінтеграційному шляху, а її європейський вибір, у свою чергу, служить орієнтиром демократичного розвитку для інших держав СНД, а отже — гарантією стабільності на східних кордонах.

На початку 2001 р. Україна підтримувала дипломатичні відносини із 153 країнами світу. На цей час за кордоном діяло 55 українських посольств, 8 постійних представництв при міжнародних організаціях, 10 генеральних консульств.

Протягом 1991—2000 рр. активно відбувалися вироблення та апробація концепції зовнішньополітичного курсу незалежної України. На першому етапі (1991—1994) в його основу було покладено принцип «балансу інтересів», але перевага надавалася швидкій інтеграції в європейські структури. З 1994 р. у зовнішньополітичному курсі провідними принципами було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм. В основу зовнішньополітичної моделі України покладено концепцію «мосту між Заходом і Сходом».

19.12. Альтернативні варіанти геополітичної орієнтації України

Поступове усвідомлення національних інтересів, пошуки оптимальної концепції безпеки в умовах боротьби різних політичних сил зумовили багатовекторність української зовнішньої політики в перші роки незалежності. Фахівці називають п'ять імовірних зовнішньополітичних

сценаріїв, що могли бути покладені в основу політичного курсу нашої держави в першій половині 90-х років:

1) неприєднання до будь-яких воєнних блоків і політичних союзів, побудова зовнішньої політики на основі багатьох угод з різними країнами;

2) швидка інтеграція із західними країнами з надією на інвестиції, нові технології, прилучення до західного способу життя;

3) утворення блоку з країнами Балтії та деякими державами Центральної Європи (Балто-Чорноморський союз, або Міжмор'я);

4) блокування з країнами Причорноморського басейну;

5) союз із Росією та іншими країнами СНД.

Політиками і науковцями на різних етапах державотворення робилися спроби зондування ґрунту у всіх п'ятьох напрямах. Характерною рисою зовнішньої політики України в перші роки незалежності було формування її значною мірою під впливом організацій націонал-демократичного спрямування. Саме тому в цей період було прийнято за орієнтир першу модель. Її мета — звільнення, а потім дистанціювання від воєнно-політичного впливу Москви. Основи української концепції нейтралітету були закладені ще в «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р., у якій зазначалося: «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у воєнних блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї». 24 жовтня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято рішення ліквідувати ядерну зброю, дислоковану в республіці. Це пояснювалося тим, що ядерна зброя вважалася небезпечною радянською спадщиною та загрозою національному суверенітетові, оскільки контроль над нею здійснювався із Москви.

Згодом принцип неприєднання, що вже виконав свою функцію, поступово трансформується, втрачаючи вагу в зовнішньополітичному курсі України. Так, у схвалених 2 липня 1993 р. Верховною Радою «Основних напрямах зовнішньої політики України» зазначається: «З огляду на кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне геополітичне становище України, проголошений нею свого часу намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може сприйматися за

перешкоду для її повномасштабної участі в загальноєвропейській структурі безпеки».

Необхідність трансформації проголошеного нейтрального статусу України диктувалася не тільки зміною зовнішньополітичної ситуації. Значною мірою вона була зумовлена тим, що послідовну позаблокову позицію може займати лише країна, яка має внутріполітичну стабільність, міцні традиції державності, органічно вписується у світові економічні відносини, не маючи при цьому монопольної залежності від жодної іншої держави. Україна цим вимогам не відповідала.

Не виправдала себе і модель швидкої інтеграції із західними країнами. В «черзі за інтеграцією» попереду України стояли більш близькі до Заходу територіально, економічно та історично країни Центральної Європи.

Певний час у політичних колах активно обговорювалася ідея створення Балто-Чсрноморського союзу, тобто організації, що могла б стати альтернативою об'єднання у межах СНД. Однак, як зазначає більшість експертів, така модель нежиттєздатна, оскільки вона, не задовольняючи національних інтересів України у сировині, енергоносіях, ринку збуту, перетворює країну на ланку «санітарного кордону» між Росією та Західною Європою.

Після того, як у червні 1992 р. 11 країн Причорноморського басейну підписали «Босфорську заяву», а в липні 1993 р. у Бухаресті відбулася перша, а у листопаді—грудні в Києві — друга сесії Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), все чіткіше в українській зовнішній політиці став виявляти себе південний вектор. На думку прибічників блокування з країнами Причорноморського басейну, реалізація цієї моделі дала б можливість забезпечити вільний вихід із замкнутого континентального Чорного моря в більш відкрите Середземне через Босфор і Дарданелли; певною мірою вирішити енергетичні проблеми, адже в перспективі більшість шляхів енергоносіїв з Каспію, Середньої Азії, а можливо, і Близького Сходу пролягатимуть через Туреччину.

Однак це утворення не всі вважають життєздатним і перспективним, адже між його членами існують серйозні протиріччя. П'ята модель — союз з Росією та іншими країнами СНД — у перші роки незалежності, особливо в 1991—1993 рр., мала дуже незначні шанси на практичну реалізацію. Крах СРСР відкрив для України світ і світу відкрив Україну. Поява перспективи інтеграції із західними краї-

нами зумовила розгляд СНД з моменту його утворення українським керівництвом лише як механізму «цивілізованого розлучення», як тимчасової міждержавної структури без будь-яких керівних можливостей.

Отже, протягом 1991—1994 рр. українська дипломатія зондувала ґрунт, тією чи іншою мірою випробовувала на життєздатність різні моделі геополітичної орієнтації. За всієї невизначеності, характерної для цього періоду, цілком очевидно, що основною в зовнішній політиці України стала вісь «Схід—Захід», по лінії якої простежується домінування двох тенденцій: поліваріантний пошук форми інтеграції із західними країнами і послідовне дистанціювання від Росії та СНД.

19.13. Західний напрям зовнішньої політики

Вихід незалежної України на міжнародну арену відбувся в дуже складних умовах. Розпад СРСР, поява на його руїнах низки самостійних держав на тривалий час вивели світ з рівноваги, адже зникло протистояння систем. З початку 90-х років у світі склалася нова геополітична ситуація, характерними рисами якої політологи та історики вважають:

1) тотальну невизначеність, відхід від стандартності, прогнозованості процесів світового розвитку;

2) значне розширення кола ідей, концепцій і підходів для створення оптимальної моделі світового устрою, яка б базувалася на новій динамічній рівновазі;

3) активну інтеграцію групи високорозвинутих країн Заходу, що фактично концентрує основні полюси сили;

4) появу на зміну загрозі світового конфлікту хвилі локальних зіткнень та зон напруженості;

5) енергійні різновекторні пошуки країнами, що виникли на руїнах СРСР, свого місця в структурі світової спільноти.

Зазначені чинники спричинили складність, багатоаспектність, суперечливість процесу трансформації світової системи міжнародних відносин. Вони, безумовно, суттєво впливали і на коливання зовнішньополітичної лінії України, зумовлюючи часом її непослідовність.

В основу офіційної концепції зовнішньої політики української держави в перші роки незалежності було по-

кладено чітку європейську орієнтацію. Така позиція певною мірою була закономірним явищем, адже після розпаду Варшавського блоку більшість країн, які до нього входили, обрали той самий орієнтир і розраховували на швидку інтеграцію в європейські структури безпеки (НАТО, Європейський Союз, Нараду з безпеки й співробітництва в Європі тощо) з метою забезпечення військової та економічної національної безпеки. Однак на заваді інтеграційним процесам стали два чинники: по-перше, якісний розрив між Сходом і Заходом за рівнем економічного, політичного та духовного розвитку, що утворився в період «холодної війни»; по-друге, швидка інтеграція могла перенести «віруси» економічної кризи, соціальної і політичної напруженості з держав Центральної і Східної Європи в стабільний західноєвропейський регіон.

На початку 90-х років у Центральній та Східній Європі утворився загрозливий вакуум колективної безпеки. За цих умов Україна намагається вступити в союз з країнами «Вишеградської трійки» (Польща, Чехо-Словаччина й Угорщина). Однак таке приєднання здійснити не вдалося. Отже, перші самостійні кроки на міжнародній арені Україні необхідно було робити за вкрай несприятливих умов. Крім зазначених перешкод, що стояли перед країнами Центральної і Східної Європи на шляху інтеграції із Заходом, українська дипломатія мусила подолати ще й свої специфічні:

1) для повноцінного виходу на міжнародну арену Україні насамперед необхідно було вийти з «тіні Росії», яка зовсім не бажала випускати її з-під свого впливу;

2) вже перші дипломатичні контакти реально показали, що Україна, виходячи зі свого географічного розташування, політичного та економічного стану, опинилася чи не останньою в «черзі за інтеграцією із Заходом», серед держав Центральної та Східної Європи;

3) республіка дістала від колишнього СРСР небезпечний спадок — ядерну зброю, що посилювало настороженe ставлення до неї західних країн.

Вирішення проблеми ядерного роззброєння на початку 90-х років стало для України своєрідним ключем, яким можна було відімкнути двері у західний світ. Відмовившись від успадкованого ядерного потенціалу, Україна чекала від світового співтовариства твердих гарантій своєї безпеки і територіальної цілісності. Спочатку були підписані угода СНД з питань ядерних озброєнь (грудень 1991 р.) та Лісабонський протокол (травень 1992 р.).

У січні 1994 р. під час зустрічі в Москві президентів США, Росії та України було підписано тристоронню заяву, відповідно до якої Україні мали компенсувати вартість високозбагаченого урану, що містився в ядерних ракетах, розташованих на її території. Крім того, керівництво США і Росії пообіцяло надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона завершить процес ядерного роззброєння та стане учасником договору про нерозповсюдження ядерної зброї. У 1996 р. Україна виконала взяте зобов'язання — вивезла і знищила третій за розмірами ядерний арсенал світу, що стало важливим фактором стабілізації та безпеки для країн європейського континенту.

Все це спричинило наприкінці 1994 р. своєрідний перелом у ставленні світового співтовариства до України. Про реальність суттєвих змін свідчить розгортання відповідних процесів і тенденцій на міжнародній арені, поява нових акцентів у зовнішній політиці України:

1) інтенсивна інтеграція у світові, насамперед європейські, політичні та економічні структури;

2) зміцнення зв'язків з НАТО;

3) активізація двостороннього співробітництва із західними державами;

4) налагодження регулярного конструктивного політичного діалогу із США.

У культурно-цивілізаційному аспекті європейська інтеграція — це входження до сім'ї європейських народів, повернення до європейських політичних і культурних традицій. За оцінками експертів, саме така інтеграція є для України одним з найоптимальніших способів реалізації національних інтересів — побудови економічно розвинутої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин. Орієнтація на європейський геополітичний вектор у перспективі сприятиме вирішенню проблем у різних сферах суспільного життя.

За минулі роки Україна чимало зробила для того, щоб органічно інтегруватися до європейської міжнародної спільноти. Вона першою з країн СНД уклала угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом (ЄС) (березень 1994 р.), стала повноцінним членом Ради Європи (РЄ), учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ), підписала документи про співробітництво і партнерство з НАТО, Західноєвропейським Союзом (ЗЄС). Співпрацює вона з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, іншими світовими та європейськими кре-

дитно-фінансовими інституціями. З 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава почала виконувати функції непостійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповідальності за підтримання міжнародного миру.

Важливою віхою в процесі інтеграції України до європейських структур став Гельсінський самміт Євросоюзу (грудень 1999 р.), на якому вперше в офіційних документах було визнано «європейські прагнення України», позитивно оцінено її «проєвропейський вибір». В ухваленій Спільній стратегії щодо України, розрахованій на чотири роки, Європейська Рада визнала, що успішна та стабільна Україна якнайповніше відповідає інтересам ЄС. Відзначалася необхідність політичного діалогу щодо запобігання конфліктам; конструктивного вирішення проблем роззброєння; співпраці в галузі юстиції та внутрішніх справ, боротьби з незаконною імміграцією, зокрема жінок, відмиванням грошей, наркобізнесом тощо. Широко окресливши сфери співробітництва та взаємодії, Спільна стратегія ЄС, як і попередні документи, не визначила перспективи повноправного членства України в ЄС.

На сучасному етапі основними формами співробітництва України та Європейського Союзу є технічна допомога, торгівля й інвестиційна діяльність. За обсягами технічної допомоги з боку ЄС Україна посідає друге місце після Росії серед пострадянських держав. Пріоритетними напрямами цієї допомоги, що здійснюється в межах програми «Тасіс», є ядерна безпека та захист довкілля, реструктуризація державних підприємств, розвиток приватного сектора. Нині ЄС є найбільшим після колишніх радянських республік торговельним партнером України: у 1999 р. на частку ЄС припадало 18% зовнішньоторговельного обороту України (16,1% товарного експорту та 19,8% імпорту). Питома вага України в зовнішньоторговельному обороті ЄС поки що невелика (на початок 2001 р. — 0,42% загальної торгівлі ЄС). Порівняно незначними є і обсяги прямих іноземних інвестицій країн Європейського Союзу в українську економіку.

Отже, характерною рисою процесу інтеграції України до європейських структур є надзвичайно обережна позиція Євросоюзу, уповільнений розвиток економічних зв'язків. Активізації інтеграційних процесів перешкоджають такі чинники:

1. *Суттєві відмінності нормативно-правової бази України та ЄС*. Вони не дають змоги органічно вписатися в

європейські структури. Вступ до РЄ вимагає навіть на початковій стадії приєднання до 150 міжнародних конвенцій з прав людини. Це надто об'ємне завдання, багато з аспектів якого поступово впроваджуються в Україні. Зокрема, в лютому 2000 р. було скасовано положення про смертну кару, ратифіковано протокол № 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1983 р. стосовно цього питання. Загалом приведення вітчизняного законодавства до європейських стандартів — процес надзвичайно складний і довготривалий. Лише переклад понад 80 тис. сторінок нормативно-правових актів ЄС, їх вивчення і зіставлення з чинним законодавством потребують значної кількості висококваліфікованих юристів та копіткої багаторічної праці.

2. *Зношеність основних виробничих фондів української економіки.* Вона не дає змоги провідним вітчизняним галузям (сільське господарство, чорна металургія, легка промисловість) зайняти належне місце на європейському ринку.

3. *Низький рівень конкурентоспроможності більшості українських підприємств.* У разі застосування до їх продукції правил та стандартів ЄС це може призвести до негативних серйозних економічних та соціальних наслідків.

4. *Нинішній стан української економіки поки що не дає змоги повноправної фінансової участі в діяльності ЄС.*

5. *Швидка інтеграція України в європейські структури могла б дестабілізувати ситуацію.* Керівництво Євросоюзу, розглядаючи кандидатури претендентів на членство в ЄС, піклується про те, щоб розширення кола Європейського Союзу не порушило існуючого балансу сил, не послабило досягнутого рівня інтеграції.

Крім того, суттєво ускладнюють процес інтеграції України до європейських структур корпоративна закритість системи державного управління, високий рівень корупції, слабкість демократичних інституцій і нерозвинутість громадянського суспільства, утиски свободи преси, політичні проблеми, що спричинили критику Ради Європи, відсутність стабільного національного консенсусу з провідних питань внутрішнього розвитку і зовнішньої політики.

Намагаючись гарантувати власну безпеку, Україна в межах процесу інтеграції до європейських структур активізувала свої контакти з Північноатлантичним союзом. Внаслідок цього в травні 1997 р. у Києві було відкрито Інформаційний центр НАТО, який мав на меті

надавати оперативну поточну та узагальнюючу інформацію про справи в цьому альянсі (це перший такий центр у країні, яка не входить до НАТО). 9 липня 1997 р. у Мадриді Президентом України та лідерами 16 держав — членів альянсу — було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Хартія містить принципи відносин, структуру і характер взаємодії між НАТО й Україною, форми та механізми консультацій, базові засади гарантування безпеки в Європі. Важливою в цьому документі є теза про те, що «НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, а також принцип непорушності кордонів».

Співробітництво з Північноатлантичним союзом розгортається в різних сферах. Зокрема, у листопаді 1998 р. 11 країн — учасниць НАТО надали допомогу українському населенню, що проживало в затопленому басейні р. Тиса. Протягом 1994—1999 рр. Україна брала активну участь у багатьох заходах, передбачених програмою «Партнерство заради миру» (підписала її першою з країн СНД 8 лютого 1994 р.), у тому числі й спільних військових навчаннях. Наприклад, у 1999 р. на Яворівському військовому полігоні відбулися комплексні багатонаціональні командно-штабні комп'ютерні навчання «Щит миру—99», у якому брали участь військовослужбовці з Азербайджану, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Греції, Грузії, Данії, Італії, Латвії, Молдови, Польщі, Румунії, США, Туреччини та Угорщини.

Військове співробітництво передбачає участь у миротворчих місіях, в яких з липня 1992 р. було задіяно 9 тис. українських військовослужбовців під загальним керівництвом Північноатлантичного союзу. На 1 січня 2000 р. з питань міжнародної військової та військово-технічної співпраці укладені й діють понад 180 міжнародних документів із 40 країнами.

Європейський вектор зовнішньої політики України відкрив можливості для розвитку плідних двосторонніх стосунків з європейськими державами. Чільне місце у сфері двостороннього партнерства посідає Німеччина, яка однією з перших серед країн «Великої сімки» визнала нашу державу (26 грудня 1991 р.). У 1993 р. під час візиту в Україну федерального канцлера Німеччини Г. Коля укладено рамковий документ — Спільну декларацію про основи відносин між Україною і ФРН. Після президентських виборів в нашій країні 1994 р. розпочався но-

вий етап українсько-німецьких відносин, які стають більш динамічними та дієвішими. За обсягом прямих інвестицій Німеччина посідає друге місце після США серед іноземних інвесторів України. На початок 1997 р. договірноправова база українсько-німецьких відносин налічувала 49 міждержавних, урядових та міжвідомчих документів. Про позитивні зрушення у двосторонніх відносинах свідчить відкриття в Києві представництв чотирьох впливових німецьких банків, Бюро делегата німецької економіки і представництва, Бюро товариства зовнішньоторговельної інформації, зростання кількості спільних підприємств.

Останнім часом активізуються українсько-британські економічні відносини. За часткою в загальному обсязі приватних іноземних інвестицій в економіку Україна Велика Британія разом із США, Німеччиною, Голландією та Росією перебуває в п'ятірці найбільших зовнішніх інвесторів. Співробітництво з Британією в економічній сфері потребує подальшого розвитку, поглиблення та спеціалізації, адже Україна серед держав, у які надходять британські інвестиції, посідає лише 120-те місце. Наприкінці XX ст. помітно активізувалися контакти та співробітництво України з Італією, Францією, Австрією, Канадою.

Європейська інтеграція України передбачає налагодження добрих відносин з сусідніми європейськими державами. Активно розвиваються контакти з Польщею, яка першою визнала Україну незалежною державою (2 грудня 1991 р.). У травні наступного року було укладено українсько-польський Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. Пріоритетними напрямами в економічній сфері договір визначав співробітництво в сільському господарстві та переробці сільськогосподарської продукції, фармацевтичній промисловості, енергетиці та охороні природи. У 1993 р. українсько-польські відносини набули нового імпульсу після утворення Консультаційного комітету президентів України і Польщі, покликаною врегулювати проблеми не тільки двостороннього співробітництва, а й міжнародних питань, насамперед у Центрально-Східноєвропейському регіоні. Плідно розвиваються міжпарламентські контакти, які стимулює діяльність польсько-української (у Польщі) та українсько-польської (в Україні) парламентських груп. Польща намагається сприяти реалізації прагненнь України інтегруватися в європейські структури, енергійно підтримала вступ України до Ради Європи, її прагнення стати повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ).

Починаючи з 1994 р., вищого рівня досягли українсько-польські економічні відносини. Лише в 1994 та 1995 рр. торговельний оборот між ними щороку подвоювався і вже в 1997 р. Польща посіла 4—5-те місця серед економічних партнерів України. На початку 2001 р. в Україні функціонувало понад 800 фірм за участю польського капіталу. Помітні зрушення в економічному співробітництві стали передумовою для відповідних політичних рішень — у 1997 р. було підписано спільну польсько-українську заяву «До порозуміння і єднання». Втім на українсько-польські відносини впливає і багатовікова історія відносин двох народів, на психологічному рівні яких залишилися елементи недовіри. Крім того, вступ Польщі до НАТО та ЄС змусить її виконувати нові обов'язки та підкорятись новим правилам, що може вступити в протиріччя з польсько-українськими угодами (наприклад, безвізовий в'їзд з України до Польщі).

За роки незалежності Україна налагодила відносини та контакти і з іншими сусідніми європейськими державами, зокрема зі Словаччиною. За десять років українсько-словацьких відносин було укладено до 50 державних угод, які відкривають перспективи для співпраці, взаємних капіталовкладень, створення спільних підприємств, ефективної транзитної торгівлі.

Плідно розвиваються українсько-угорські відносини. Угорщина першою уклала з Україною Договір про основи добросусідства та співробітництва (6 грудня 1991 р.). Сторони визнали кордони обох держав непорушними, передбачили надання взаємодопомоги, зобов'язалися брати участь у захисті етнічних, культурних, мовних та релігійних прав і свобод національних меншин відповідно до міжнародних документів. Наприкінці XX ст. в Україні функціонувало до 180 спільних українсько-угорських підприємств, переважно у вугільній, машинобудівній, металообробній галузях, у внутрішній торгівлі.

Неоднозначно розвивались протягом певного часу українсько-румунські відносини. Визнавши суверенітет України, румунська сторона одночасно висунула територіальні претензії стосовно Північної Буковини і Бессарабії. Сторонам вдалося знайти компромісне рішення, 2 червня 1997 р. було укладено Договір про відносини добросусідства і співробітництва, який вирішив більшість проблем.

Протягом останнього десятиріччя динамічно і складно розвивалася ситуація ще на одному з магістральних

напрямів української зовнішньої політики — американському. Після проголошення незалежності України протягом двох з половиною років США дотримувались політики блокування американсько-українських економічних та політичних контактів. Але рішучі кроки нашої країни на шляху ядерного роззброєння сприяли переоцінці Білим Домом як розуміння місця України у світі, так і значення українсько-американських відносин. З часом ці відносини розвинулися на рівні партнерських. 19 вересня 1996 р. вперше в офіційному українсько-американському комюніке, присвяченому створенню Міждержавної комісії зі співробітництва між Україною та США, було вжито формулу «стратегічне партнерство», яка передбачає більш міцну взаємодію країн у сферах національної безпеки, зовнішньої політики, економіки, торгівлі, інвестицій тощо.

Вашингтон дедалі частіше підкреслює, що Україна нині є важливим гарантом стабільності й безпеки в Європі, помітним чинником міжнародного життя. Про це свідчать дипломатичні контакти, схвалення Палатою представників Конгресу США резолюції на підтримку України, в якій зазначається, що існування незалежної України, забезпечення її територіальної цілісності відповідає національним інтересам США; заява Держдепартаменту на підтримку позиції України щодо Севастополя; вихід України в 1996/97 фінансовому році на перше місце серед країн СНД за розмірами допомоги, що надавалася США.

За оцінками експертів, увага західних держав, передусім США, до України визначається не стільки її партнерським потенціалом, скільки їх своєрідним місцем у суперництві між Росією та Заходом. Саме в цьому аспекті роль України досить помітна. Водночас політологи зазначають, що за цих обставин Україна наражається на серйозну загрозу перетворення на об'єкт маніпулювання, а задекларoване стратегічне партнерство може трансформуватися в стратегічну залежність від набагато потужніших держав.

Отже, західний напрям зовнішньополітичної діяльності став одним із пріоритетних для незалежної України. Українська дипломатія намагалася розширенням політичного діалогу і співробітництва на дво- і багатосторонній основі створити ґрунт для швидкої інтеграції нашої держави до європейських структур. Однак на заваді реалізації цих планів стали різний рівень розвитку України і західноєвропейських держав, нестабільність української економіки, намагання Росії зберегти Україну в орбіті сво-

го впливу, існування потужного українського ядерного потенціалу, що дістався у спадок від СРСР, тощо. Зміна акцентів у зовнішній політиці та вирішення проблеми ядерного роззброєння дали змогу Україні інтенсифікувати процес інтеграції у світові, насамперед європейські, структури, налагодити регулярний політичний діалог із США, активізувати двостороннє співробітництво із західними державами, зміцнити зв'язки з НАТО. Ці процеси створили підґрунтя для поступового перетворення України з пасивного об'єкта на активний суб'єкт міжнародних відносин.

19.14. Україна та СНД

8 грудня 1991 р. у Мінську лідери Росії, України та Білорусії (країн—засновників СРСР) заявили про припинення дії Союзного Договору 1922 р. та про намір створити Співдружність Незалежних Держав (СНД). Після алмаатинської зустрічі (21 грудня) до складу СНД увійшло 11 колишніх республік (без Грузії та держав Прибалтики). 25 грудня Президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку. СРСР припинив своє існування. З цього моменту відкривається новий етап у відносинах між тепер вже незалежними державами, що утворилися на уламках Радянського Союзу. Його суть — у спробі переходу від відносин залежності та підкорення в межах єдиної наддержави — СРСР — до відносин рівноправних партнерів. Утворенню СНД сприяли спеціалізація економічних районів, тісні економічні контакти, спільне правове поле, входження до єдиного воєнно-оборонного простору, функціонування загальної валюти, усталені міжетнічні зв'язки. Крім того, певною мірою процес інтеграції стимулювався спільністю стратегічних інтересів тих держав, що увійшли до складу СНД, пріоритетними серед яких були:

— вихід із соціально-економічної кризи;

— проведення ефективних ринкових реформ;

— реструктуризація та модернізація економіки;

— збереження територіальної цілісності та юридичне визнання відмови від взаємних претензій;

— досягнення внутрішньої соціально-економічної та політичної стабільності, запобігання виникненню руйнівних внутрішніх конфліктів, блокування спроб повернути розвиток історії у зворотному напрямі.

Виникнення нового структурно слабкого геополітичного об'єднання СНД певною мірою загальмувало процес хаотичного розпаду СРСР, вводячи його в цивілізовані рамки, але забезпечити збереження вигідних зв'язків і відносин за умов тотальних розривів і розвалів так і не змогло. Прогресуюча дезінтеграція надзвичайно загострила становище в усіх сферах життя, негативно позначившись на становленні державності новоутворених країн.

В економіці це призвело до катастрофічного падіння виробництва, що стало безпосереднім наслідком розриву коопераційних зв'язків, порушення багатьох технологічних ланцюгів, руйнування спільного товарного та фінансового простору.

У політиці на зміну диктату центру і відсутності політичної свободи прийшло об'єктивно не виправдане політичне суперництво, протистояння нових держав, яким властиві внутріполітична невлаштованість, роз'єднаність і слабка керованість.

У соціальній сфері гарантовані, хоча і на мінімальному рівні, матеріальні та духовні блага поступилися незвичним і неприйнятним для більшості колишніх радянських громадян завданням щоденної боротьби за виживання.

У духовно-етичній сфері на зміну колишнім ідеалам і дискредитованим цінностям, у тому числі гордості за належність до великої країни, ще не прийшла нова система духовно-моральних орієнтирів[1].

Крім того, зазначимо, що поява СНД не тільки не зняла давніх міжреспубліканських суперечностей, а й стимулювала появу і загострення нових.

Проблема Україна — СНД має три основні аспекти: політичний, економічний і воєнний.

Розвал СРСР одразу поставив на одне з чільних місць питання безпеки. Між українською та російською сторонами з цього питання були суттєві розходження. Якщо Україна робила ставку на побудову в республіці власних збройних сил на основі підпорядкування та реформування частин колишньої Радянської армії, то російська сторона чинила опір цим процесам, сподіваючись зберегти бодай частину збройних сил колишнього СРСР у формі Об'єднаних збройних сил СНД, бажаючи тим самим від-

[1]Див.: Кремень В. Орієнтири на майбутнє. Росія — Україна — Білорусь: чи можливий східнослов'янський трикутник? // Політика і час. — 1995. — № 4. — С. 34—35.

новлення в новій якості контролю старого центру. Саме з метою поширення російського впливу в пострадянському просторі 20 березня 1992 р. без участі України було підписано угоду про створення Об'єднаних збройних сил СНД.

Наступним кроком у спробах створити регіональну структуру безпеки стало обговорення цього питання під час зустрічі глав держав СНД у Ташкенті 15 травня 1992 р. Тоді ж відбулося формальне укладення Договору про колективну безпеку за участю Росії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану (у лютому 1999 р. Узбекистан заявив про припинення свого членства в Договорі), Таджикистану та Киргизстану. Незабаром, у грудні 1993 р. до Ташкентського договору приєдналася Білорусь, а пізніше стало питання про залучення до об'єднання Молдови та Грузії.

Наступним етапом військово-політичної інтеграції країн пострадянського простору мала стати нарада глав держав СНД у Бішкеку (Киргизстан), що відбулася 9 жовтня 1992 р. Планувалося навіть вироблення учасниками СНД спільної концепції колективної оборони. Однак здійснити це не вдалося; Об'єднаних збройних сил СНД так і не було створено, а їхнє Головне командування із відставкою маршала Є. Шапошникова 15 червня 1993 р. припинило існування. Тільки наприкінці 1993 р. — на початку 1994 р. простежується певне пожвавлення процесу формування колективних Збройних сил держав Ташкентського пакту для участі в так званих миротворчих операціях на терені колишнього СРСР. Новою спробою активізувати процес інтеграції у воєнній сфері стало підписання в лютому 1995 р. Алматинської угоди про створення Об'єднаної системи протиповітряної оборони держав-учасниць СНД. Україна підписала цю угоду із застереженням: «Із врахуванням національного законодавства України», а в квітні заявила, що буде виконувати угоду лише в галузі військово-технічного співробітництва.

Намагання перетворити СНД на наддержавну структуру з міцними координуючими та виконавчими функціями мали місце не тільки у воєнній сфері, а й у політичній. Найпринциповішою політичною проблемою було питання про Статут СНД, що вперше постало влітку 1992 р., коли зайшла мова про документ, який «визначив би правову та організаційну основу СНД». Вбачаючи в запропонованому Статуті значне звуження суверенітету країн співдружності, а також модернізовану модель союзного договору 1922 р., Україна відмовилася його підписати в січні 1993 р.

Нові перспективи в міждержавних економічних відносинах у межах СНД були відкриті Договором про створення Економічного Союзу (24 вересня 1993). Трохи пізніше — у квітні 1994 р. до нього на правах асоційованого члена приєдналася Україна. Основні принципи побудови і напрями діяльності ЕС СНД були розроблені в травні 1993 р. на засіданні глав держав—учасниць співдружності в Москві. В ухваленій Декларації вказано на рішучість йти шляхом «глибокої інтеграції», створення спільного ринку для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, трудових ресурсів на спільному економічному просторі цих держав. Економічний союз планувалося створювати поетапним поглибленням інтеграції, координації дій у проведенні реформ через міждержавну (багатосторонню) асоціацію вільної торгівлі; митний союз; валютний союз.

Серед причин, які стимулювали участь України в ЕС СНД, однією з принципових є глибока інтегрованість економіки України в економічний простір СНД (і насамперед Росії), яка, незважаючи на розрив зв'язків, продовжувала існувати. Крім того, до економічної інтеграції в межах СНД підштовхували наявність спільної технології виробництва, неконкурентоспроможність на світовому ринку багатьох видів промислової продукції, гострий дефіцит валюти, необхідність збереження традиційних ринків збуту і проведення єдиної економічної політики на світовому ринку. Свою роль, очевидно, відіграв і розклад політичних сил в Україні. Адже входження республіки до ЕС СНД на правах асоційованого члена (як Туркменістан) — це своєрідний компроміс між двома опозиційними таборами (між тими, хто за повне членство, і тими, хто за вихід з ЕС СНД), а також врахування громадської думки різних регіонів України.

Позиція асоційованого членства в Економічному Союзі має свої позитивні і негативні сторони. З одного боку, часткове залучення України в інтеграційні процеси СНД дає їй змогу брати участь в економічних процесах, у яких вона зацікавлена і які не суперечать національним інтересам та її чинному законодавству. Тобто інтереси СНД не домінують над національними інтересами, створюється широкий простір для маневру, цілком реальні умови для різновекторних альтернативних зв'язків на основі економічної доцільності та ефективності, еквівалентності обміну. На країни СНД припадає левова частка зовнішньоторговельного обігу України — 65,5% імпорту та 55,8% експорту в 1995 р.

Водночас пасивна інтеграційна стратегія, тобто цілком добровільна відмова від активної ролі у важливих базових структурах СНД, по-перше, суттєво посилює позицію Росії, по-друге, значно послаблює вплив України на прийняття в межах ЕС СНД тактичних та стратегічних рішень.

Аналізуючи ставлення та підходи української дипломатії до визначальних, принципових питань побудови СНД та її механізмів, дослідники виділяють такі характерні риси позиції України:

1) підкреслене піклування про збереження національного суверенітету, опір становленню наднаціональних структур, які б створювалися за моделлю колишніх союзних органів;

2) еволюційний характер економічної інтеграції, поступальне сходження від найпростіших форм інтеграції (вільна торгівля, митний союз) до більш складних і високих (спільний ринок, економічний і валютний союз);

3) пріоритет національних економічних інтересів, гарантування економічної безпеки держави;

4) розвиток і поглиблення відносин з країнами СНД не можуть і не повинні здійснюватися за рахунок згортання взаємозв'язків і дистанціювання із розвинутими країнами світу;

5) недопущення домінування однієї з країн у спільно створюваних міждержавних організаціях і об'єднаннях;

6) характер і глибина участі України в спільних заходах не повинні суперечити Конституції України, Декларації про державний суверенітет, Акту про незалежність, чинному законодавству[1].

Зазначені принципи лягли в основу відносин України та СНД. Поступово на їхній базі викристалізувалася концепція інтеграції на «різних швидкостях». На практиці реалізація цієї концепції виявилася у вибірковому підписанні документів (за п'ять років співпраці України з СНД на засіданнях Ради глав держав і Ради глав урядів було прийнято 600 документів, з яких наша країна підписала 74%) та вибірковій участі в статутних міждержавних, міжгалузевих і галузевих органах співдружності (в межах СНД діє майже 90, з них Україна бере участь у 58).

За час перебування в СНД Україна апробувала різні тактичні моделі поведінки. На першому етапі (1991—1994)

[1]Див.: Філіпенко А. Економічний союз СНД: за і проти // Політика і час. — 1995. — № 9. — С. 42—43.

її позиція ґрунтувалась на принципі «балансу інтересів» і передбачала економічну взаємодію з країнами СНД та прогресуюче політичне відмежування від Росії. Молодій українській дипломатії, яка робила перші самостійні кроки на міжнародній арені, не вдалося ефективно протидіяти наростаючому тискові Москви. Суттєвими поступками були одноосібне успадкування Росією активів СРСР, монополізація нею статусу, який належав Радянському Союзові, в міжнародних організаціях. Негнучкість української зовнішньополітичної лінії в СНД не дала змоги Україні зміцнити власні позиції в межах цього об'єднання, зумовила значні збитки від втрат російських, пострадянських ринків товарів і сировини.

На другому етапі (1994—1997) в основу тактичної лінії української політики в межах СНД було покладено активізацію двосторонніх стосунків між пострадянськими державами. Це аргументувалося тим, що СНД є аморфною, недієздатною структурою, правова база якої невизначена та суперечлива, а СНД дублює та відтворює на новому рівні традиційні імперські відносини: «центр — провінції». За цих обставин новоствореним пострадянським державам, переконувала українська дипломатія, доцільно будувати якісно нові взаємини на рівноправній двосторонній основі.

Приваблива формула на практиці не дала бажаного ефекту. На тому етапі українські відносини з країнами СНД не змогли вийти за межі дипломатичного зондування. Тим більше, що спроба України зменшити сировинно-енергетичну залежність від Росії за рахунок туркменського газу та азербайджанської нафти закінчилася невдачею. А тактика двосторонніх відносин у межах СНД лише посилила позиції Росії, оскільки зняла проблеми консенсусного діалогу, колективного партнерства, врахування інтересів багатьох сторін, на зміну яким прийшли політичний, дипломатичний пресинг, економічна конкуренція.

Реагуючи на вимоги часу, Україна в 1997 р. суттєво оновлює та модернізує тактику своїх стосунків у межах СНД. Розпочинається новий етап її перебування в Співдружності. Ставку було зроблено на формування «другого центру впливу в СНД». 10 жовтня того ж року під час саміту Ради Європи в Страсбурзі Україною, Азербайджаном, Грузією та Молдовою було засновано консультативний форум ГУАМ. У спільній Декларації акцентувалося на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності й безпеки в Європі, де ос-

новоположними принципами є повага до суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, співробітництво, демократія, верховенство закону й повага до прав людини. Декларація констатувала спільність геополітичних інтересів та підходів, поступове політичне зближення і практичне співробітництво між країнами в багатьох галузях на міжнародній арені і в торговельно-економічній сфері.

Підґрунтям для утворення ГУАМ стали невдоволення його засновників власним статусом на пострадянському економічному та політичному просторі, їх зацікавленість у поглибленні та розширенні економічного співробітництва, бажання посилити свої позиції в стосунках з Росією, потреба вирішити на свою користь територіальні проблеми, якими були для Грузії — Абхазія, для Азербайджану — Карабах, для Молдови — Придністров'я, для України — Севастополь і Крим.

Стосунки в новоствореній міжнародній структурі розвивалися досить інтенсивно. Протягом 1997—1998 рр. у Баку, Копенгагені та Вашингтоні під час різних міжнародних форумів відбулися консультативні зустрічі державних делегацій країн-членів ГУАМ. 24 квітня 1999 р. у Вашингтоні відбулась зустріч Президентів держав-учасниць ГУАМ та Узбекистану, після якої межі форуму розширилися й він отримав назву — ГУУАМ. Основними напрямами співпраці в межах цього об'єднання було створення євразійського транспортного коридору, співробітництво у сфері врегулювання конфліктів, військово-технічне, економічне співробітництво, взаємодія в межах міжнародних організацій. А однією з пріоритетних програм —транспортування каспійських енергоносіїв до Європи.

Протягом майже десяти років існування СНД стратегія України щодо нього диктувалася геополітичними реаліями та економічною доцільністю. Україна виступала проти перетворення СНД на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного типу, надання їй статусу суб'єкта міжнародного права, обстоюючи ідею Співдружності як раціонального та ефективного механізму економічного співробітництва, покликаного забезпечити інтеграцію країн СНД у світовий економічний простір. Останнім часом ці ідеї знаходять дедалі більшу підтримку серед лідерів Співдружності. Зокрема, 2 квітня 1999 р. Рада глав держав країн-учасниць СНД прийняла рішення про те, що основним напрямом діяльності цього об'єднання стане економічне співробітництво, яке реалізуватиметься

шляхом створення та функціонування зони вільної торгівлі.

Отже, ставлення України до СНД у своєму розвитку еволюціонувало. Якщо на початковому етапі незалежності українська сторона вбачала в співдружності лише форму «цивілізованого розлучення», то з плином часу цей підхід зазнав суттєвих змін. Нині СНД розглядається Україною як міжнародний переговорний механізм, здатний зближувати позиції, збалансовувати інтереси, шукати компроміси, узгоджувати принципи господарської діяльності. Інтеграційний процес у межах СНД має суперечливий характер. З одного боку, певна консолідація країн СНД дає змогу задовольнити взаємовигідні інтереси на основі багатостороннього співробітництва; забезпечує політичну стабільність у міждержавних відносинах; надає переваги у вирішенні таких глобальних проблем як екологія та енергетика. З іншого — все виразніше в інтеграційному потоці простежується домінуюча роль Росії, її бажання перетворити СНД на наддержавну структуру з міцними координуючими та виконавчими функціями; посилюється вплив на процеси консолідації військово-політичних та ідеологічних чинників; реальною лишається загроза того, що економічна інтеграція в СНД не зможе забезпечити технологічного прориву і в перспективі призведе до консервації господарської, технічної та технологічної відсталості країн співдружності. З огляду на це Україна за основу своєї діяльності в межах СНД взяла концепцію інтеграції на «різних швидкостях», яка дає змогу зберігати незалежну позицію та реалізовувати національні інтереси.

19.15. Відносини України з державами СНД

Одним з чинників, які суттєво впливають на геополітичне становище України та її внутрішнє становище, є Росія. Суть стратегічних інтересів Росії полягає в тому, що через територію України проходять життєво важливі для Росії транспортні транзитні шляхи (газо- і нафтопроводи, автомагістралі та залізниці), що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Саме через нашу країну пролягає найкоротший для Росії шлях до регіонів, у яких вона намагається зберегти свої присутність та вплив, — Балкани, Середземномор'я та Придністров'я. Що стосу-

ється України, то її «зав'язаність» на Росію пояснюється насамперед імпортом енергоносіїв, усталеними господарськими зв'язками, значним відсотком росіян у складі населення республіки тощо.

Спроби закласти нові засади у фундамент відносин між Україною та Росією були здійснені ще наприкінці горбачовського періоду. У серпні 1990 р. представники українського парламенту, згуртовані в Народну Раду, та їхні російські партнери з блоку «Демократична Росія» підписали «Декларацію принципів міждержавних відносин між Україною та РРФСР», яка базувалася на Деклараціях про державний суверенітет. Цей документ підтвердив безумовне визнання України та Росії як суб'єктів міжнародного права, «суверенну рівність» обох країн; невтручання у внутрішні справи одна одної і відмову від застосування сили в їхніх відносинах; непорушність існуючих [illegible]них кордонів між Україною та Росією і відмову від будь-яких територіальних претензій; гарантування політичних, економічних, етнічних і культурних прав представників народів РРФСР, що проживають в Україні.

Ці принципи були закладені в офіційний договір між Росією та Україною, підписаний Б. Єльциним і Л. Кравчуком у Києві 19 листопада 1990 р. Особливий акцент у цьому документі зроблено на взаємному визнанні територіальної цілісності обох держав у їхніх кордонах у межах СРСР. Не випадковим був вибір Києва для проведення переговорів. Б. Єльцин, виступаючи на прес-конференції відразу після укладення договору, підкреслив, що на відміну від попередніх угод, які були укладені в радянській столиці на нерівних умовах, нова угода свідчить про кардинальні зміни у відносинах між Москвою та Києвом. Характерно, що обидва парламенти ратифікували договір протягом кількох днів, хоча в Москві вже тоді висловлювалися сумніви щодо доцільності дотримання його положень у вирішенні питання про майбутнє Криму.

Проголошення Декларації про державний суверенітет України, провал спроби серпневого перевороту кардинально змінили характер російсько-українських відносин, обом державам потрібно було зважати на національні інтереси одна одної, налагоджувати взаємовигідні контакти на міждержавному рівні. Введенню відносин України з Росією як незалежних держав у правове поле сприяло підписання низки угод — на 1 грудня 1995 р. між ними було укладено 80 угод, з яких 46 економічного характеру. Про стратегічний рівень партнерства свідчать обсяги міждержав-

ного зовнішньоторговельного обороту. Зокрема, у першому півріччі 1998 р. майже чверть експортних поставок Україна здійснювала в Російську Федерацію, що дорівнює обсягу українського експорту в Китай, Туреччину, Німеччину, Білорусь та Італію разом узяті. Більша частина імпортних надходжень в Україну здійснювалася з Росії. Однак інтенсивність політичних контактів та масштабність економічних зв'язків зовсім не означають безхмарності в українсько-російських відносинах. Фахівці налічили десять вузлів протиріч у цих відносинах, невирішеність яких могла б за певних обставин перерости в пряму конфронтацію. Зокрема це стосується Криму та подальшої долі Чорноморського флоту, умов постачання в Україну з Росії енергоносіїв, розподілу активів колишнього Радянського Союзу.

Безумовно, основною больовою точкою російсько-українських відносин останніх років була проблема Криму та Чорноморського флоту. Кримська проблема мала два важливі аспекти, через які проходить конфронтаційна лінія, що розділяла Київ та Москву:

1. *Легітимність (законність) перебування Криму в складі України.* У минулому Кримський півострів входив до складу РРФСР. Він був переданий Україні декретом Президії Верховної Ради СРСР (19 лютого 1954 р.) з ініціативи Президії Верховної Ради РРФСР (резолюція від 5 лютого 1954 р.), що остаточно узаконено Верховною Радою СРСР у «Законі про передачу Кримської області з РРФСР до Української РСР» (26 квітня 1954 р.). Дискредитація комуністичної партії після спроби путчу, утворення незалежних України та Росії підштовхнули російських політиків до розгляду цього питання під іншим кутом зору, вони почали стверджувати, що рішення про передачу Криму було прийняте партійним керівництвом, а не Росією.

2. *Особливості сучасного етнічного складу Криму.* Відповідно до перепису 1989 р. росіяни становлять на півострові 67% населення, українці — лише 25,8%. Крім того, 47,7% українців визнають російську мову рідною.

Динаміка російсько-української конфронтації з приводу кримського питання характеризується надзвичайною нерівномірністю: то раптове загострення, то тривале перебування цього питання в затінку великої політики. Причиною винесення кримського питання на державний рівень стали дії російської парламентської комісії із закордонних справ та зовнішньоекономічних зв'язків, яка в січні 1992 р. у своєму проекті резолюції запропонувала

парламенту Росії проголосити рішення 1954 р. щодо Криму недійсним. Загострило ситуацію те, що навесні 1992 р. Київ і кримські владні структури завершували переговори щодо розподілу владних повноважень.

Подальшу ескалацію конфлікту спричинила резолюція закритої сесії російського парламенту (21 травня 1992 р.), у якій проголошено рішення 1954 р. «таким, що не має законної сили з моменту прийняття». Наступним кроком була ще одна постанова російського парламенту (липень 1993 р.), цього разу з приводу утвердження «російського федерального статусу» Севастополя, забезпечення фінансування з російського бюджету. Цей документ закликав до переговорів з Україною про статус міста «як головної бази єдиного Чорноморського флоту».

Цілком очевидно, що протягом всього розгортання конфлікту російська сторона намагалася використати Крим, як «розмінну монету» в переговорах про флот. Чорноморський флот, хоча і давно втратив своє стратегічне значення, становив для обох зацікавлених сторін певний інтерес, адже він налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації — майже 10% усього флоту колишнього СРСР вартістю понад 80 млрд дол.

Численні російсько-українські переговори з приводу статусу Криму та Чорноморського флоту в Одесі, Дагомисі, Ялті, Москві, Масандрі мали однакові сценарій та результат. Ці зустрічі більше засвідчували наміри сторін, а не конкретні шляхи розв'язання «кримського вузла». Характерною тенденцією переговорів були постійні поступки української сторони під тиском такого російського важеля, як засуви на нафто- та газопроводах, у питанні розподілу Чорноморського флоту. Вистояти в умовах гострої політичної кризи, жорсткого пресингу російської сторони дали можливість, з одного боку, конструктивна, гнучка політика керівництва республіки, з іншого — підтримка міжнародної спільноти, в тому числі Рад Безпеки ООН та США, які на офіційному рівні критикували позицію Росії у кримському питанні, кваліфікуючи її як порушення міжнародних норм і угод.

Підсумком російсько-українських відносин перших років незалежності, спробою розв'язати існуючі протиріччя стало підписання 30 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Цей документ врегульовує та вирішує низку принципових питань:

— забезпечує рівноправне й беззастережне визнання один одного як стратегічного партнера із співробітництва в різних сферах;

— визнає територіальну цілісність України й підтверджує легітимність і непорушність існуючого між Україною та Російською Федерацією кордону;

— заперечує використання одна проти одної сили, в тому числі економічні та інші методи тиску, стверджує невтручання у внутрішні справи сторін, дотримання прав людини;

— гарантує захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;

— вирішує питання про поділ Чорноморського флоту і статус Севастополя (флот та інфраструктура були поділені порівну, крім того, Росія викупила непотрібні Україні кораблі);

— врегульовує проблему взаєморозрахунків щодо зовнішнього боргу України перед Російською Федерацією (Україні практично списано зовнішній борг у рахунок оплати за 20-річну оренду військово-морської бази в Севастополі);

— забезпечує нормалізацію українсько-російських торгово-економічних відносин та розв'язання питання гарантованого постачання Україні енергоносіїв.

Договір відкриває нові перспективи в розвитку українсько-російських відносин, створює політико-правові засади для їхньої гармонізації.

У процесі розширення та поглиблення двостороннього співробітництва важливе значення мав державний візит Президента України Л. Кучми до Росії (лютий—березень 1998 р.), під час якого було підписано Програму довгострокового економічного співробітництва до 2007 р. Останнім часом між Україною і Росією налагодився регулярний політичний діалог на найвищому рівні. Зміст та характер цих міждержавних контактів підтверджує, що українсько-російські стосунки вступили в нову фазу свого розвитку, якій притаманні нові підходи сторін до нагальних проблем.

З моменту встановлення дипломатичних відносин між Україною та Росією укладено до 240 міждержавних та міжурядових документів, що охоплюють всі напрями двостороннього співробітництва. Певні проблеми в українсько-російських стосунках все ще залишаються. Ратифікацію Росією Договору про дружбу, співробітництво та партнерство було здійснено більш як на рік пізніше, ніж в Україні.

У стосунках між Україною та Росією політичні розрахунки домінують над економічними інтересами, що зумовлює певну нестабільність економічних відносин. Зокрема, якщо в 1999 р. двосторонній товарообіг зменшився порівняно з 1998 р. на 17%, то вже за перші два місяці 2000 р. він зріс майже на 20 % порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Певну роль відіграють ментал[illegible] лежність зорієнтованої на Росію частини населен[illegible] тивне вторгнення російських політиків і бізнесу в [illegible] ський політичний, економічний, інфо[illegible]мaційний пр[illegible]

Крім налагодження добросу[illegible] ких відно[illegible] Російською Федерацією в межах СНД [illegible] України п[illegible] тетним є розвиток контактів, зміцн[illegible] та поглиб[illegible] політичних, торговельно-економічн[illegible] в'язків з інши[illegible] республіками колишнього СРСР, на[illegible] перед з найбли[illegible] чими сусідами — Білоруссю та Мол[illegible]

Українсько-білоруські диплома[illegible] відносини бу[illegible] встановлено 27 грудня 1991 р., і на[illegible] ґрунтуються на понад 100 договорах та угодах. За[illegible] роботи щодо визначення лінії українсько-біло[illegible] державного кордону. Постійно зростає зовнішн[illegible] нельний обіг між країнами — Білорусь посідає друге [illegible] після Росії в зовнішньоекономічній діяльності Ук[illegible] У 1995 р. було укладено Договір про дружбу, добр[illegible] та співробітництво між Україною та Республ[illegible] Білорусь, а з квітня 1996 р. почала роботу спільна Міжур[illegible] українсько-білоруська комісія з питань торговель[illegible] номічного співробітництва. У березні 1999 р. відбувся [illegible] ний візит Президента Білорусі О. Лукашенка в Україну. За результатами переговорів укладено двосторонню угоду про спрощений порядок зміни громадянства, що стало [illegible] ним кроком у налагодженні добросусідських відносин, [illegible] ки в Білорусі проживає 237 тис. осіб українського походження, а в Україні — 440 тис. осіб — білоруського. На весні 2000 р. відбувся робочий візит Президента України Л. Кучми до Республіки Білорусь, під час якого були вирішені проблеми взаєморозрахунків, а також ратифікації Договору про державний кордон між Україною та Республікою Білорусь.

Налагодження тісних контактів сприяло розгортанню процесів взаємного інвестування: на території Білорусі діють створені Україною 150 підприємств, а в Україні — 40 білоруських. У міждержавних відносинах України і Молдови принципово важливими наприкінці 90-х років XX ст. були такі проблеми:

— визначення державного кордону (в 1994 р. було підписано Договір між Україною та Молдовою про взаємне визнання кордонів, але спільна комісія з питань делімітації розпочала свою роботу тільки 1996 р. і узгодила лише десяту частину кордону, що проходить по фарватеру Дністра);

— вирішення питання про будівництво порту на р. Дунай поблизу Джурджулешти;

— визначення долі 259 об'єктів, що перебувають на території України, але є власністю Молдови (санаторії, пансіонати, бази відпочинку й підприємства в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях, загальною вартістю 453,8 млн крб. у цінах 1991 р.);

— врегулювання питання про функціонування залізниці (7 ділянок молдавської залізниці проходять через територію України).

Досить жваво розвивалося торгово-економічне партнерство, однак дедалі помітнішою стає переорієнтація Молдови на Росію та Румунію. Товарообмін України з Молдовою на початку 1994 р. становив лише 10%, тоді як з Росією Молдова мала 50%, а частка Румунії за короткий час досягла 8%.

У серпні 1999 р. під час офіційного візиту в Україну Президента Молдови П. Лучинські було укладено українсько-молдовський Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса — Рені в районі населеного пункту Паланка. Напередодні цієї події завершилося врегулювання питання щодо власності на об'єкти залізничного транспорту.

На прохання молдовської сторони Україна погодилася на миротворчу місію і виступила як країна-гарант та посередник у врегулюванні придністровського конфлікту.

В останні роки надано імпульсу процесові співробітництва з країнами СНД азіатського регіону. Переломним став 1995 р.:

— у квітні було укладено Меморандум про тристороннє співробітництво між Україною, Туркменістаном та Ісламською Республікою Іран;

— у червні підписано Договір про поглиблення економічної інтеграції між Україною та Республікою Узбекистан, а також угоди про співпрацю в галузі культури, науки, охорони здоров'я, спорту, туризму, інформації;

— у вересні підписано низку важливих документів з Казахстаном міжурядову Угоду про співробітництво в

галузі науки і технології, Угоду між міністерствами оборони в галузі військової освіти, Угоду між міністерствами соціального захисту населення обох країн про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення тощо.

У червні 1996 р. укладено повномасштабний Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Киргизстан, а також пакет угод про принципи співробітництва в галузі виробництва і поставок авіаційної техніки в 1996—2001 рр. тощо.

Отже, двосторонні відносини України з країнами СНД розвиваються досить плідно і динамічно, забезпечуючи реалізацію національних інтересів нашої держави. Ці відносини в політичній сфері сприяють вирішенню проблеми кордонів, врегулюванню питань щодо спадщини СРСР, гарантуванню безпеки країни; в економічній сфері забезпечують стабільність поставок енергоносіїв в Україну та транзиту товарів через території інших держав, активізують процес виробничої кооперації, інтенсифікують зовнішньоторговельні операції; у гуманітарній сфері сприяють культурному та науковому співробітництву, регулюють питання громадянства, здобуття освіти рідною мовою, забезпечення доступу населення до засобів масової інформації тощо.

Однак далеко не всі проблеми двостороннього співробітництва вже остаточно врегульовано. Ще потрібно вирішити питання кордонів, взаємних боргів, взаємовигідних умов торгівлі тощо. Попереду тривала копітка робота на дипломатичній ниві, робота, спрямована на зближення позицій, збалансування інтересів, пошук компромісу.

Україна перебуває на вирішальному етапі своєї історії. Її майбутнє цілком залежить від далекоглядності та рішучості лідерів, толерантності та зваженості в діях різних політичних сил, єдності та віри у свої сили.

Термінологічний словник

Абсолютизм — необмежена самодержавна влада, деспотична форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя (царя, імператора, короля) і за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації державної влади.

Автономія — самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (Конституцією)

Авторитаризм — антидемократична та антиправова концепція і практика здійснення влади; політичний режим, якому притаманні зосередження в руках однієї людини або невеликої групи осіб необмеженої влади, повна відсутність або абсолютна фіктивність представницьких інститутів та системи поділу влади.

Агресія — у сучасному міжнародному праві будь яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однієї держави (чи групи держав) проти іншої, яке має на меті загарбання території, ліквідацію або обмеження політичної незалежності, насильницьке підкорення народу (нації)

Анархізм — ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої — заперечення державного управління суспільством; невизнання авторитету, порядку дисципліни; свавілля

Анексія — насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави.

Антропогенез — процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Ареал — зона поширення видів тварин, рослин, корисних копа лин, мов, діалектів тощо

Асиміляція — добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу), засіб досягнення етнічної однорідності.

Валова продукція — показник, що характеризує загальний обсяг виробництва продукції національної економіки, окремих промислових чи сільських підприємств у грошовому обчисленні.

Вектор — величина, що характеризується розміром і напрямом.

Волюнтаризм — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головними чинниками досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління та політичні наміри.

Генезис — походження, виникнення, процес утворення.

Геополітика — політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) певної держави лежить співвідношення географічних чинників — просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Громадянське суспільство — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинуті правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Гуманізм — теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей.

Демографія — наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Демократія — форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Держава — базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб.

Децентралізація — управлінська політична система, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також реалізації регіонально локальних програм.

Дисидентство — морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

Дискримінація — часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, політичними і релігійними переконаннями, статтю тощо.

Діаспора — розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.

Домінувати — переважати, панувати, підноситися.

Дуумвірат — спільне правління двох найвищих службових осіб

Еволюція — процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або кого-небудь.

Екзогамія — звичай, який за первіснообщинного ладу забороняв шлюби між членами однієї родової групи

Експансія — активне проникнення в яку-небудь сферу, загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини, політичне та економічне поневолення інших країн.

Ендогамія — звичай, який за первіснообщинного ладу дозволяв шлюби лише між особами однієї суспільної групи.

Етатизм — необхідність і виправдання активного втручання держави в політичне, економічне, соціальне і духовне життя суспільства із застосуванням бюрократизації, централізації та концентрації політичної влади

Етногенез — походження народів

Етнос — позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою).

Ідеологія — система концептуально оформлених уявлень, ідей та поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики

Імідж — образ, що цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на певних осіб, організації, держави з метою популяризації, політичної реклами тощо

Імперія — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків Імперії виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави

Інфляція — переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що спричиняє знецінення їх, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, реальної заробітної плати

Інфраструктура — сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо).

Колонізація — заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні, перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Компроміс — згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консерватизм — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження та підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад

Консолідація — зміцнення, згуртування, об'єднання.

Конституція — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація — союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних спільних цілей

Кон'юнктура — сукупність умов, стан речей, збіг обставин, що можуть впливати на хід і результат якоїсь справи або процесу (наприклад, економічна кон'юнктура).

Космополітизм — теорія і практика, в основі якої лежить теза про необхідність заміни національного громадянства світовим.

Криза політична — тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи, значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості

Культ особи — єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Легітимність — визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження, здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади

Лібералізм — політична та ідеологічна течія що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод.

Маргіналізація — незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя

Менталітет — стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія

Міграція — пересування, переміщення.

Модернізація — оновлення, удосконалення, надання будь чому сучасного вигляду, переробка відповідно до сучасних вимог

Монархія — форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада обмежується парламентом

Національний доход — новостворена у сфері матеріального виробництва вартість, або частина сукупного (валового суспільного) продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.

Нація — історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру.

Олігархія — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Охлократія — домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, «маси»; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Плюралізм — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, що грунтується на взаємодії та протидії політичних партій та громадсько-політичних організацій.

Політична система — сукупність державних і недержавних соціально політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, відносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Популізм — схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів щодо вирішення суспільних проблем.

Правова держава — тип держави, в основі якої — верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави

Прагматизм — теорія та практика, основою яких є визнання досягнення поставленої мети (нерідко за будь-яку ціну) головним критерієм результативності діяльності.

Приватизація — процес перетворення будь-якої форми власності (державної, колективної, особистої тощо) у приватну; передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, трансформація державних підприємств та організацій в акціонерні, колективні, кооперативні, приватні тощо.

Пріоритет — першість у відкритті, винаході, висловлюванні ідеї, переважне право, значення чогось.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції та на розширення зовнішніх ринків. Протекціонізм, як правило, реалізується через митну політику.

Революція — докорінна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; переворот у

житті суспільства, який зумовлює ліквідацію віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Республіка — держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом, форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом

Реформа — перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури

Суверенітет — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство, незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Тенденція — напрям розвитку якогось явища

Толерантність — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій

Тоталітаризм — політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення

Традиція — форма передачі соціального досвіду, ідеї, звичаї, норми, що передаються з покоління в покоління

Узурпація — протизаконне захоплення влади, привласнення чиїхось прав на що-небудь

Унітарна держава — форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена

Фашизм — крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої — синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості, різновид тоталітаризму

Федерація — форма державного устрою, союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи

Феномен — виняткове, незвичайне, рідкісне явище

Централізація — зосередження керівництва, управління в єдиному центрі, зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ

Цивілізація — будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом, історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі, рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий даним суспільством

Шовінізм — агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації

Література

Андрущенко В. Л., Федосов В. М. Запорозька Січ як український феномен. — К., 1995.

Багалій Д. Нарис історії України. — К., 1994

Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953—1985 рр. — Львів, 1992.

Баран В. Україна 1950—1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. — К., 1996.

Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. — К., 1991.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — К., 1994.— Кн. 1—2.

Бойко О. Україна 1991—1995: тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). — К., 1996.

Бойко О. Історія України у XX столітті (20—90-ті роки). — Ніжин, 1994.

Бойко О. Історія України (запитання і відповіді). — К., 1997.

Борисенко В. Курс української історії. — К., 1997.

Брайчевський М. Вступ до історичної науки. — К., 1995.

Братко-Кутинський О. Феномен України. — К., 1996.

Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996.

Верстюк В. Махновщина. — К., 1992.

Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 1995.

Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. — К., 1996.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.

Голод 1921—1923 років в Україні: Зб. докум. і матеріалів. — К., 1993.

Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали. — К., Нью-Йорк, 1996.

Горський В. С. Історія української філософії: Навчальний посібник. — К., 1996.

Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996.

Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. 12 кн. — К., 1991—1998.

Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. — К., 1993.

Давня історія України. Кн. 1—2. — К., 1994, 1995.

Давня історія України. Т. 1 — К., 1997.

Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. *Сталінізм на Україні (20—30-ті роки).* — К., 1991.

Довідник з історії України. Т 1—2. — К., 1993, 1995.

Дорошенко Д. Нарис історії України. Т 1—2. — К., 1991.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1993.

Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.

Єфименко О. Історія України та її народу. — К., 1992.

Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996.

Історія України. — Львів, 1996

Історія України: Курс лекцій у двох книгах. — К., 1992.

Історія України. Навчальний посібник. — К., 1997.

Історія України в особах IX—XVIII ст. — К., 1993.

Історія України в особах XIX—XX ст. — К., 1995.

Історія українського війська Т 1—2. — Львів, 1992, 1996.

Історія української культури К , 1994.

Історія української літератури XX століття. Кн. 1. — К., 1993.

Касьянов Г. Незгодні українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — К., 1995.

Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини (1760—1830). — К 1996

Конквест Р. Жнива скорботи Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.

Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

Котляр М. Історія України в особах Давньоруська держава. — К., 1996.

Котляр М., Кульчицький С Довідник з історії України — К., 1996.

Крип'якевич І. Історія України Львів 1992

Культура українського народу Навчальний посібник — К., 1994.

Кульчицький С. Комунізм в Україні перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996.

Лисяк-Рудницький І. Істори ... К , 1994

Литвин В. Політична арена ... доби та виконавці. — К., 1994.

Литвин В. М. Украина поли ... власть. К., 1997.

Моця О., Ричка В. Київська Р ... від до християнства. — К , 1996

Павленко Ю., Храмов Ю ... жавність у 1917—1919 рр К., 1995.

Підкова І., Шуст Р. Довідни ... ни. Ч 1—2. — Львів, 1994

Полонська-Василенко Н І ... Т 1—2 — К., 1995

Рибалка І. Історія України ... ин, 1995, 1997.

Рубльов О.С., Черченко Ю ... доля західноукраїнської інтелігенції. 20—50-ті роки XX ст.

Слюсаренко А., Томенко М ... ської конституції. — К 1993

Смолій В. А., Степанков ... льницький. — К., 1995

Смолій В. А., Степанков ... державна ідея. — К., 199

Субтельний О. Украї ...

Терещенко Ю. Украї ... — К., 1996.

Толочко П. Київська Р ...

Україна і світ. Історія ... вісної доби і перших цивілізацій до становлення індустрі ... — К., 1994.

Українська держав ... К , 1996.

Українська Централ ... нти і матеріали. Т. 1 2 К 1997.

Ульяновський В., Крижанівський ... **Плохій С.** Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн ...

Шаповал Ю. Україна 20 ... сторінки ненаписаної історії ... 1993.

Яковенко Н. Українська шляхта ... XIV до середини XVII ст ... Центральна Україна) К 1993.

Бойко О.Д.
Б 77 Історія України: Посібник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 656 с. (Альма-матер).

ISBN 966-580-122-8

Це — друге видання посібника, який за нетривалий час здобув неабияку популярність у вищій школі. Студентів і викладачів приваблювали не тільки його компактність, лаконічність, а передусім концептуально-смислова самодостатність, оригінальне і разом з тим науково коректне мислення автора, розкуте і водночас тактовне слово.
У процесі підготовки до друку цього видання уточнено деякі формулювання, розширено, конкретизовано висвітлення окремих подій і фактів, які розглядаються в єдностях та суперечностях різноманітних тенденцій з осмисленням їх витоків, обумовленості мотивів вчинків конкретних історичних постатей. Виклад подій доведено до середини 2001 р.
Посібник прислужиться студентам, викладачам вищих навчальних закладів. Корисним він буде учителям середніх загальноосвітніх шкіл, усім, хто прагне пізнати суть і наслідки подій минулого нашого народу.

ББК 63.3 /2/

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

БОЙКО Олександр Дмитрович
Історія України

Посібник
Видання 2-ге, доповнене

Редактор В. А. Сучек
Технічний редактор Т. І. Семченко
Коректор Н. В. Міщенко
Комп'ютерна верстка С. О. Троценка

Підписано до друку 20. 02. 2002.
Формат 84 x 108 1/32. Папір офс. №1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 34,44. Ум. фарбовідб. 34,86.
Обл.-вид. арк. 39,85. Зам. 2-233.

Видавничий центр «Академія»
04119, Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 213-19-24; 446-84-63.

Білоцерківська книжкова фабрика
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.